Ағиҙел

Өфө,
июнь
2009

6 (1035)

ӘҘӘБИ-НӘФИС ӘМ ИЖТИМАҒИ-СӘЙӘСИ ЖУРНАЛ
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Ойоштороусылары:

Башҡортостан Республика ы Хөкүмәте,
Башҡортостан Яҙыусылар берлеге,
Редакция коллективы.

Учредители:

Правительство Республики Башкортостан,
Союз писателей Республики Башкортостан,
Коллектив редакции.

1923 йылдың март айынан башлап сыға.
Башҡорт телендә айына бер тапҡыр баҫыла.
Издается с марта 1923 года.
Выходит один раз в месяц на башкирском языке.

АҒИҘЕЛ ● АГИДЕЛЬ

Баш мөхәррир

Әмир ӘМИНЕВ

Мөхәрририәт:

Роберт БАЙЫМОВ,
Рауил БИКБАЕВ,
Рәмил ЙӘНБӘК *(баш мөхәррир урынбаҫары),*
Марат КӘРИМОВ,
Фәнил КҮЗБӘКОВ,
Фәнил ҠОҘАҠАЕВ,
Ноғман МУСИН,
Ғайса ХӨСӘЙЕНОВ,
Сабир ШӘРИПОВ *(бүлек мөхәррире),*
Әмир ЮЛДАШБАЕВ.

Редакция хеҙмәткәрҙәре:

Гөлназ Ҡотоева *(яуаплы сәркәтип),*
Тамара Ғәниева, Мәхмүт Хужин *(бүлек мөхәррирҙәре),*
Ләйсән Маратҡанова *(өлкән мөхәррир),*
Харис Сәғитов *(баш мөхәррирҙең хужалыҡ эштәре буйынса урынбаҫары)*,
Зилә Йәнбәкова *(корректор),*
Рәйсә Камалетдинова, Ләйсән Ишембәтова *(компьютерҙа йыйыусылар),*
Роза Шәйнурова *(компьютерҙа нәшергә әҙерләүсе),*
Рима Нәзифуллина, Зөлфиә Биктимерова *(бухгалтерҙар).*

Журнал Башҡортостан Республикаһының Матбуғат һәм киң мәғлүмәт министрлығында 1992 йылдың 10 декабрендә теркәлде.
Таныҡлыҡ № 646.

Журнал редакцияла компьютерҙа йыйылды һәм биттәргә һалынды.
Баҫырға ҡул ҡуйылды 01.01. 2009. Офсет ҡағыҙы. Форматы 70х100 1/16.
“Times” гарнитураһы. Офсет ысулы менән баҫылды.
Шартлы баҫма табаҡ 15,6. Иҫәп нәш. табаҡ 18,1.
Тиражы 5 377 экз. Һатыуҙа хаҡы ирекле. Заказ № 2.0069.09 .

Беҙҙең адрес: 450001, Башҡортостан Республикаһы,
Өфө ҡалаһы, Октябрь проспекты, 2, 4-се ҡат.
«Ағиҙел» журналы редакцияһы.
Наш адрес: 450001, Республика Башкортостан,
г.Уфа, проспект Октября, 2, 4-й этаж.
Наш адрес в Интернете: Agideljurn@mail.ru.
http://agidel.pressarb.ru.

Баҫма Матбуғат һәм киң мәғлүмәт коммуникациялары буйынса федераль агентлығының финанс ярҙамында сығарылды.
Выпуск издания осуществлен при финансовой поддержке
Федерального агенства по печати и массовым коммуникациям.

Башҡортостан Республикаһының «Өфө полиграфкомбинаты»
дәүләт унитар предприятиеһында баҫылды.
(450001, Башҡортостан Республикаһы,
Өфө ҡалаһы, Октябрь проспекты, 2).
Отпечатано в ГУП РБ «Уфимский полиграфкомбинат»
(450001, Республика Башкортостан, г.Уфа, пр.Октября, 2).

Банкыла беҙҙең реквизиттар: журнал «Агидель» ИНН 0274014887
р /с 40602810200830000004, к/с 30101810600000000770
филиал ОАО «Урало-Сибирский» банк г.Уфы, БИК 048073770

©«Ағиҙел», 2009 (6, 1035)

БЫЛ АНДА:

Рәсәй Федерацияһы яҙыусыларының XIII съезынан сығыштар

Валерий Ганичев. Дуҫлыҡ тыуҙырған хазина *(Сығыштан өҙөк)*
Рауил Бикбаев. Ғөмдәрҙе берләштереп... 5

ШИҒРИӘТ

Таңһылыу Ҡарамышева. Шағир. Ш и ғ ы р ҙ а р. 10
Инсур Артур. “Мин — йөрәкмен Ҡояш күтәргән...”
Ш и ғ ы р ҙ а р. 16
Лена Сирусина. “Йөрәк ҡағыуҙарын ауырыу итмә...”
Ш и ғ ы р ҙ а р. 21

СӘСМӘ ӘҪӘРҘӘР

Ноғман Мусин. Ҡала себене. Х и к ә й ә. 25
Талха Ғиниәтуллин. Тыуған тупраҡ. Х и к ә й ә. 35

ШИШМӘЛӘР

Зөһрә Кашапова. Эй, Атаҡмулла! Ш и ғ ы р ҙ а р. 49
Зәлифә Кашапова. Күңел ҡанаттары. Ш и ғ ы р ҙ а р. 51
Дауыт Амангилдин. "Ерем, илем, телем, йырым!.."
Ш и ғ ы р ҙ а р. 53
Рәзилә Ҡотлогилдина. Илдә тыуған ил инәһе. М ө н ә ж ә т. 55

«АҒИҘЕЛ» КОНКУРСЫ

«Күңелемдә — донъя сере»

Зилә Ғәләмова. “Юлың сыңырға тыймаҫмын...”
Ш и ғ ы р ҙ а р. 57
Алмаз Шаммасов. Ҡыҫалар... Ш и ғ ы р ҙ а р. 59
Айгөл Ишемғужина. Көҙ. Ш и ғ ы р ҙ а р. 61

ӘҘӘБИ ТӘНҠИТ

Әнүәм Хәбиров. «Беҙ бит әле алдат улдары...»
(Әхмәҙин Әфтәхтең уңыш йылдарҙағы шиғриәтенә бер ҡараш). 63

ӘҘӘБИӘТ ҒИЛЕМЕ

Гөлфирә Гәрәева. Хәҙерге прозала “аңлағышы”. 74

ӘҘӘБИ МИРАҪ

Мирас Иҙелбаев. Салауат хаҡында тәүге тарихи монография.
(Башҡорт халҡының милли батыры, шағир-импровизатор
Салауат Юлаевтың тыуыуына 255 йыл) 85
Әхмәт Ғафаров. Салауат Юлай улы. Т а р и х и м о н о г р а ф и я. ..87
Ғәли Ибраһимов. Кинйә. Т а р и х и р о м а н. III китап.
Бүгәсәүбатша анаты. Дауамы. 102

ПУБЛИЦИСТИКА

Нурамбәк Арыҫланов. Рәсәй Федерацияһы төбәктәренең
иҡтисади үҙаллылығы мәсьәләләре. 145
Имам Ғарифулла хажи Ғәбдрахманов. Ике шәйех. 150
Мәхмүт Хужин. ин — миңә, мин — иңә, йәғни
коррупцияның тамырҙары ҡайҙа, уны ҡоротоп буламы? 162
Фәйруша Хужин. «Ватан өсөн, Сталин өсөн, алға!» Аҙағы. 170

СӘНҒӘТ

Миләүшә Ҡолмөхәмәтова. Йондоҙло ижад. 182

“АҒИҘЕЛ”ГӘ ХАТТАР КИЛӘ

ӘҘӘБИ-МӘҘӘНИ МӨХИТ

В НАШЕМ НОМЕРЕ:

Материалы XIII съезда писателей Российской Федерации

В. Ганичев. В дружбе – наша сила. **Р.Бикбаев.** Объединяя общие интересы.

ПОЭЗИЯ

Т. Карамышева, **Инсур Артур, Л.Сирусина** *(стихи)*.

ПРОЗА

Н.Мусин. Городская муха (рассказ).
Т. Гиниатуллин. Родная земля *(рассказ)*.

РОДНИКИ

З.Кашапова, З.Кашапова, Д.Амангильдин, Р. Кутлугильдина *(стихи)*.

КОНКУРС «АГИДЕЛИ»

В душе – тайна мира

З. Галлямова, А.Шаммасов, А. Ишемгужина *(стихи)*.

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА

А. Хабиров. «Мы – солдатские сыновья...»
(Взгляд на творчество Ахмадина Афтаха).

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Г. Гареева. Поток “сознания” в современной башкирской прозе.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

М. Идельбаев. Книга о Салавате *(255 лет со дня рождения национального героя башкирского народа, поэта-импровизатора Салавата Юлаева)*.
А. Гафаров. Сын Юлая Салават (историческая монография).
Г. Ибрагимов. Кинзя. Послы Пугачева *(исторический роман. III книга)*. Продолжение.

ПУБЛИЦИСТИКА

Н. Арсланов. Вопросы экономической самостоятельности регионов Российской Федерации.
Имам Гарифулла хажи Абдрахманов. Два шейха.
М. Хужин. Ты – мне, я – тебе, или где корни коррупции, можно ли пресечь их?
Ф.Хужин. «За Родину, за Сталина – вперед!» *Окончание*.

ИСКУССТВО

М. Кульмухаметова. Звездное творчество.

ПИСЬМА В «АГИДЕЛЬ»

ЛИТЕРАТУРА, КУЛЬТУРА

Телефондар:
Баш мөхәррир – 277-76-88 (факс)
Баш мөхәррир урынбаҫары әм яуаплы сәркәтип – 274-89-65
Шиғриәт әм сәнғәт, тәнҡит, публицистика бүлектәре –277-87-73
Проза бүлеге – 277-87-50
Бухгалтер – 277-78-90 (факс)

● Редакция фекере авторҙар фекере менән тап килмәҫкә лә мөмкин.

● Редакцияға килгән ҡулъяҙмалар рецензияланмай әм кире ҡайтарылмай.

● Журналда сыҡҡан яҙмаларҙы күсереп баҫҡанда «Ағиҙел»дән алынғанлығын күр әтеүмотлаҡ

● Нәшриәт юйебе менән киткән етеш еҙлектәр өсөн редакция яуап бирмәй. Улар хаҡында 223-76-62 телефоны менән хәбәр итергә кәрәк.

Рәсәй Федерация ы яҙыусыларының XIII съезынан сығыштар

2009 йылдың 7 апрелендә Мәскәүҙә Рәсәй Яҙыусылар союзының XIII съезы булып үтте. Унда Федерацияның республикалары әм өлкәләренән 200 делегат ҡатнашты. Съезға Башҡортостандан Рауил Бикбаев, Ҡәҙим Аралбай, Марсель Сәлимов әм Михаил Чванов барҙы.

Рәсәй Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе Ганичев Валерий Николаевич үҙенең отчет докладында Башҡортостан яҙыусыларының ижади ҡаҙаныштарына ҙур иғтибар бүлде әм республикала милләт-ара бәйләнештәрҙең үҫешенә юғары ба а бирҙе. Бөгөнгө әҙәбиәттең актуаль проблемалары буйынса фекер алышыуҙа Валентин Распутин, Станислав Куняев, Владимир Гусев, Владимир Костров, РФ-ның Мәҙәниәт буйынса комитет рәйесе Григорий Ивлиев, төбәк ойошмалары етәкселәре, шул иҫәптән Башҡортостан Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе Рауил Бикбаев телмәр тотто.

Рәсәй Федерация ының Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе вазифа ына ҡабатлап бер тауыштан Валерий Ганичев айланды. Рауил Бикбаев и ә – рәйестәштәр, Михаил Чванов секретариат составына уҙы.

еҙҙең иғтибарығыҙға Валерий Ганичев докладынан өҙөмтәләр әм Рауил Бикбаевтың сығышын тулы ынса тәҡдим итәбеҙ.

Валерий ГАНИЧЕВ,
РФ Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе

Дуҫлыҡ тыуҙырған хазина

(Сығыштан өҙөк)

Башҡортостандың Рәсәй составына ҡушылыуына 450 йыл тулыуы уңайынан Мәскәүҙә уҙғарылған Башҡортостан Республика ы Көндәре программа ына ярашлы, баш ҡалаға башҡорт яҙыусыларының иммәтле төркөмө килгәс, Рәсәй Яҙыусылар союзы идара ы үҙенең киңәйтелгән ултырышын Башҡортостан әҙәбиәтенә бағышланы. Әлбиттә, Башҡортостан әҙиптәре менән беҙҙең арала бик күптәнге ижади бәйләнештәр йәшәй. Беҙ башҡорт халҡының батыры, полководецы әм шағиры Салауат Юлаевтың оҫтаның ҫ әйкәленә гөлләмәләрҙе әллә нисәмә тапҡыр алдыҡ. Беҙ Башҡортостандың бөйөк улы шағир, прозаик, драматург Мостай Кәрим менән тоғро дуҫ инек. әм бөгөн дә Башҡортостан Яҙыусылар ойошма ы – илебеҙҙең мулҡып торған әҙәби юмдә йәшәгән ижади ойошмаларҙың бере е ул. Секретариатта Башҡортостандың халыҡ шағирҙары Марат Кәримов, Тимер Йосопов,

шағир Хәсән Назар, филология фәндәре докторы, яҙыусы Тимерҡүле Килмөхәмәтов, Республика Хөкүмәте вәкиле Буранбай Күсәбаев, танылған юморист, « әнәк» журналынынбаш мөхәррире Марсель Сәлимов, Бөтә Донъя башҡорттары ҡоролтайы рәйесе урынбаҫары Ҡәҙим Аралбаев, тәнҡитсе, журналист Юрий Горюхин әм башҡалар үҙ алды. Яҙыусылар ойошма ын етәкләүсе халыҡ шағиры, Башҡортостан Фәндәр академия ы академигы Рауил Бикбаев – башҡорт телен үҫтереүгә тос өлөш индереүсе шәхес, ләкин Рәсәй Федерация ы яҙыусылары секретариатында унын тауышы рәхмәтле яңғыраны: «Мәскәү арҡылы, рус теле аша беҙҙең әҙәбиәтебеҙ әм сәнғәтебеҙ донъя арена ына сыҡты, донъянын мәш үр мәҙәни ҡаҙаныштары менән элемтә урынлаштырҙы. Аҡмулла менән Бабичтың, Мостай Кәрим әм башҡа мәш үр үҙ оҫталарыбыҙҙынхудожестволы асыштары, рус теленә тәржемә ителеү арҡа ында, дөйөм кешелек хазина ына әүерелде...» Республикала рус теленә хөрмәт ҙур. Башҡортостан Президенты Мортаза Рәхимов патронажлығында үткәрелеүсе Аксаков көндәре – сағыу саралар иҫәбендә. Аксаков Фондын и ә Союзыбыҙҙынсекретары Михаил Чванов етәкләй. Фонд конференциялар әм Аксаков уҡыуҙары ойоштора. Өфөлә – Аксаков йортон, Надеждинола Аксаковтарҙынусадьба ын әм сиркәүен тергеҙеүҙә ҡатнашты. Ғөмүмән, Аксаков көндәре Башҡортостан шиғриәтенең, әҙәбиәтенең, үҙенең рус әҙәбиәтенең, халыҡ сәнғәтенең, халыҡтар дуҫлығынынсаф байлығы, мәртәбә е аналырға хаҡлы. Был сара Башҡортостандынэкзотика ы тип кенә иҫәпләнмәй – республикала Туҡай кисәләре, милли әҙәбиәт классиктарынынкисәләре, юбилейҙары ла уҙарыла. Башҡортостанда 14 тел уҡытыла, 6 телдә матбуғат нәшер ителә икән, милли-мәҙәни бәйләнештәр тәжрибә е, ис шик еҙ, дөйөм Рәсәй ә әмиәтенә эйә.

Башҡорт дәүләт опера әм балет театрында булып үткән бер юбилейҙы телгә алмаҡсымын. Ул да бул а – шағир Рауил Бикбаевтын70 йәшенә арналған тантана. Сарала миңә лә ҡатнашырға насип итте, әм мин ис арттырыу ыҙәйтәм, унда бөтә республика: шунда йәшәгән башҡорттар, урыҫтар, татарҙар, мариҙар, сыуаштар, власть ә елдәре, йәмәғәтселек вәкилдәре, студенттар әм уҡыусы балалар байрам итте, өҙәмтәлә кисә ысын мәғәнә ендә мәҙәни фестиваль төҫөн алды.

Рауил БИКБАЕВ,
Рәсәй Яҙ ыусылар союзы идара∞ы рәйестәше, Башҡ ортостан Республика∞ынын Яҙ ыусылар союзы идара∞ы рәйесе

Ғ әмдәрҙ е берләштереп...

Хөрмәтле коллегалар! Бына сираттағы съезыбыҙҙың осрашыуыбыҙҙынкөтөлгән сәғәте уҡты. Башҡортостандынкүрәтле, берҙәм әҙәби ғаилә е исеменән еҙҙе ихлас тәбрикләйем! Ысын күңелдән бөтәбеҙгә лә ил амлы эшмәкәрлек теләйем, әйткәндәй, бындай ил амлы эшмәкәрлек республикабыҙҙынҙур булмаған, мәгәр республикабыҙ тормошонда мө им урын тотҡан ҡалалағы ише бул ын, тимәксемен. Ул ҡала Бәләбәй тип атала, ихтимал, бындай атаманы күптәрегеҙҙең ишеткәне лә юҡтыр, әммә уңғы йылдарҙа был ҡала Рәсәй мәҙәниәте киңлегендә ба алы урын биләй. Хәлбүки, был ҡала берҙәмлегебеҙҙенсимволы анала, сөнки Бәләбәй тупрағы Аксаковтар нәҫеле иҫтәлеген, татар шағиры

Фәтих Кәрим хәтерен аҡлай, сыуаш әҙәбиәте классиктары Константин Иванов менән Яков Ухсай ошонда тыуған... Йәш кенә көйө бында Марина Цветаева килеп йөрөгән, уның үтәлегенә Усень-Ивановскиҙа Рәсәйҙә иң беренсе әйкәл алынды әм музей асылды.

Тәбиғәт бында иҫ китмәле йомарт шағирәнә мөхит тыуҙырған. Шуға күрәлер ҙә был тарафтарҙа тиҫтә йылдан ашыу инде «Ил ам шишмәләре» тип йөрөтөлгән шиғриәт фестивале уҙғарылып тороуы ла тиктәҫкә түгел. Яңыраҡ ына унда, 3-4 апрелдә, ун икенсе «Ил ам шишмәләре – 2009» төбәк-ара йыйыны ойошторолдо (әлеге көндәрҙә был үҙе үк моғжизә түгелме ни?!). Ҡыҫҡыҙә булараҡ, бәйгелә күрше Татарстандан, Сыуашстандан әм башҡа төбәктәрҙән шағирҙар көс ынаша. Ошо уҡ ҡалала быйыл көҙ беҙ ун туғыҙынсы тапҡыр традицион Аксаков көндәренә йыйыласаҡбыҙ. Байрамға, йолаға әйләнеүенсә, Рәсәйҙән генә түгел, сит илдәрҙән дә ҡунаҡтар саҡырыла.

Ыҡсым ғына ҡалаланың тағы бер уникаль традиция ы хаҡында кәлимә әйтмәксемен. Эйе, бер тигеҙ хоҡуҡта бер юлы 4 милли гимназия – башҡорт, рус, татар, сыуаш белем усаҡтары эшләй. Бүтән ерҙә бармы бындай гимназиялар? «Ил ам шишмәләре»нә саҡырылған шағирҙарҙың әҫәрҙәре әр фестивалгә дүрт телдә китап булып нәшер ителә. Ҡайҙа ы тарафтарҙа бындай күренешкә тап булғаның ыҙ бар? Өҫтәүенә, нәҡ әлеге йыйында башҡорт, рус, татар, сыуаш ҡәләм оҫталарына Фәтих Кәрим исемендәге премия тапшырыла.

Мин әле бөгөнгө Башҡортостан әҙәби йылъяҙма ының бары тик бер ҡалаға бәйле үҙенсәлектәре хаҡында ғына өйләнем, уны ла маҡтаныуҙан түгел, бәлки, уртаҡ өйөнөстәребеҙ менән уртаҡлашырға теләгәндән генә. Быны мин аңлы рәүештә эшләйем, сөнки уны осорҙа яҙыусыларыбыҙ үҙҙәренең тыуаныстары менән торған айын ирәгерәк уртаҡлаша. Ә нисә былай килеп сыға уң? Шулай, бөтәгеҙгә лә провинциянан өйрәнергә, өлгө алырға миҫалдар етерлек. Бер уйла аң, күкрәк уғырға яратыусы Мәскәү ғөмәлдә үҙ мәнфәғәттәрен генә ҡайғырта, ә нәҡ провинциялар ил хәстәрҙәре менән йәшәгән кеүек. Әҙәби процестың ыҙығы ы күренештәре башҡа тарафтарҙа ла күҙәтеләләр, тик, үкенескә күрә, был хаҡта беҙ бик аҙ беләбеҙ. Беҙ, Рәсәй яҙыусылары, ваҡыт үткән айын тарҡалана барабыҙ, элекке ижади бәйләнештәребеҙ торған айын үҙәнләнә, йомшара.

Ғөмәлдә күҙ алдыбыҙҙа Советтар Союзы емерелде, шулай уҡ, уртаҡ бәхетебеҙгә күрә, рус теле союзы (*таралыу даирә е – ред.*) аҡланып ҡалды. Ошо мө абәт мөхит күп милләтле Рәсәй халыҡтарын берләштереп кенә ҡалмай, асылда рус теле БМО илдәренең үҙ-ара бәйләнешендә ныҡлы еп булып тора.

Нәҡ рус әҙәбиәте иңендә тотош Рәсәйҙең рухи йөҙә барса донъяға асылды. Заманабыҙ яҙыусы ы ошо гуманистик традицияларға тоғро булырға әм үҙенең юғары тәғәйенләнеше хаҡында онотмаҫҡа тейеш.

Уны егерме йылдан ашыу ваҡытта Рәсәйгә ҡаршы аяу ыҙ идеологик өжүм дауам итә. Көнбайышса йәшәү рәүешенә уҡырҙарса эйәреү илебеҙ граждандарына мотлаҡ ымаҡ. Тиҫтәләгән йылдар дауамында камиллашҡан, ер йөҙөндә иң яҡшыларҙан тип нарыҡланған мәғариф система ы нигеҙенә тиклем ҡаҡшатыла. Мәктәп әм вуз дәреслектәренә, айырыуса гуманитар фәндәргә, күҙ алыңыҙ уларҙа фактарҙы фальсификациялау, Рәсәй тарихын боҙоп күр әтеү – аҙым айын. Яңы закондар нигеҙендә мәктәп программа ынан төбәк-милли компонент ҡына түгел, хатта ки бөйөк рус әҙәбиәтенең аҫыл өлгөләре ҡыҫҡырыҡлана. Ирек еҙҙән уйланып та ҡуя ың: «зат-зәүерен белмәгән ивандар» тәрбиәләү өлкә ендәге емергес эш, гүйә, кем тарафынандыр тәфсилләп эшләнгән сценарий буйынса алып барыла.

Элегерәк Владимир Маяковскийҙың «Әгәр йондоҙҙарҙы ҡабыҙалар икән, тимәк, был кемгәлер кәрәк» тигән ҡанатлы фраза ы киң ҡулланыла торғайны. Рәсәйҙең әҙәби күгендә әр дәүер айын яңы йондоҙҙар ҡабынған, әм был халыҡтың рухи тан ыңын, әхлаҡи ныҡлығын саңлыдырған. Хәҙер и ә ана шул балҡыу йондоҙҙарҙың нурланышын яңы быуындарҙың аңынан ҡарашынан йәшерергә тырышалар. Әгәр йондоҙҙарҙы үндерергә тырышалар икән, тимәк, был да шулай уҡ кемгәлер кәрәк. Бер яҡтан, үндерергә, икенсе яҡтан, уларҙы эрзац-әҙәбиәттең я алма йондоҙ йораттары менән алмаштырырға маташыу ҙа а был. Кемгә кәрәк бындай шашыныу? Беҙ, ошонда ултырыусылар, әммә ен дә аңлайбыҙ: әҙәби көстәрҙең тарҡаулығы, яҙыусылар мөхитендәге низағтар әм асыҡтан-асыҡ фашлауҙар ойоштороу — яҡшылыҡ, игелек теләмәгән ҡара эслеләр өсөн кинәнес ул. Айырым әҙәби ғаиләләр өсөн генә түгел, тотош илебеҙ өсөн дә билдәле яуыз көстәргә кинәнес. Ватаныбыҙға ялған әм ғәйбәт ямғырҙары ишелеп яуа. Хәҙер, быға тиклем ис ҡасан булмағанса, принципиаль яҙыусы үҙе — хәүефле күренештәрҙең асылын асырҙай үҙ кәрәк. Илдә барған хәл-ваҡиғаларға ысын гражданин мөнәсәбәте кәрәк — бына бөгөн айырыуса мохтажбыҙ. Ошондай юғалтҡаны тәүәккәл әм ғәҙел әҫәрҙәр ижад ителмәй түгел, ителә. Ләкин уларҙың халыҡҡа үҫеленә юлы ете йоҙаҡ менән бикле. Россиянда рҙың рухи ҡаҙаныштарын тапай-тапай, телевидениела өҙлөк өҙ рәүештә шайтандар әм шарлатандар хакимлыҡ ҡыла. Өйөрө менән кәмитселәр, клоундар шашына. Нисәмә йылдар инде Үҙәк телевидение ысын яҙыусыларҙы яҡын юлатмай. Ә инде милли республикалар әҙәбиәтселәре хаҡында әйтеп тә тора ы юҡ: өҙәмтәлә бихисап ватандаштарыбыҙҙың лаусан зомбиҙарға, манҡорттарға әйләнә.

Ҡаҡшатҡыс процестар и ә йылдан-йыл аңыулы шауҡымын көсәйтә. Донъя кризисы эҙемтәләре был тәңгәлдә бәкәлебеҙгә таңы ла ныҡыраҡ уға.

Халыҡ аны ҡыҙыу кәмей барған сүрәттә милләттең рухи көрсөккә терәлеүе күпкә хәтәрерәк. Йәштәребеҙҙең хәт еҙ өлөшө нисек тә байырға тырышыуҙы йәшәү маҡсаты итеп ҡуя. Намыҫлы хеҙмәт итеүурынына, улар өсөн мутлашыу, закон боҙоу ғәҙәти ҡылыҡҡа әүерелә. «Гламур» тигән ғәләмәттең ялған балҡышы ан ыҙ йәштәребеҙҙең күҙен томалай.

Әлбиттә, тормошта гелән нимәлер етмәй йә табылмай. Болғауыр дәүер беҙҙе йәнә шуға инандыра: бары тик берҙәмлектә — беҙҙең терәк, беҙҙең көс-ҡеүәт. Тик шуны ы: берҙәмлектең етешмәүе ныҡыраҡ уйландыра. Үҙ-ара аңлашып әм бер-береңә таянып йәшәгәндә тауҙар аҡтарырға мөмкин. Рәсәй Яҙыусылар союзының ике быуат ара ындағы, ике меңйыллыҡ киҫешкән осорҙағы эшмәкәрлеге — изге хеҙмәттәшлектең балҡыу миҫалы ул. Уҙған йылдарҙың матур традицияларын аҡлап әм үҫтереп, беҙҙең Союз Федерациябыҙҙағы күпселек әҙиптәрҙең ижади аралашыуында төп күпер сифатында ҡала.

Әҙәби тормошобоҙҙо әлегеләй ойошма — Союз ыҙ күҙалдына килтереүе бик ауыр. Секретариат ултырыштарында, Рәсәй яҙыусылары съездарында әм пленумдарында беҙ Мәскәүҙәге, республикалардағы әм өлкәләрҙәге ҡәләмдәштәребеҙ менән аралашыу мөмкинлегенә эйәбеҙ. Үҙемә ҡатнашырға яҙған йыйындар, мәҫәлән, Орел, Белгород, Ырымбурҙа, Якутстанда уҙған пленумдар, съездар, уйлауымса, өҙәмтәле эшләне. Ә был эштәр — Бөтә Рәсәй Яҙыусылар ойошма ы атҡарған саралар ҙың бер өлөшө генә. аналған сараларҙың юғары кимәлдә уҙыуында Валерий Ганичевтың әм уның фекерҙәштәренең хеҙмәте тос. Шатлыҡҡа ла, ҡайғыла ла бергә булыу, ижади көстәрҙе туплау — идарабыҙҙың төп эш маяғы ул. Был йә эттән идара тарафынан байтаҡ тәжрибә тупланды. Шуға күрә лә мин, ошо тәжрибәгә таянып, әлеге йыйындан уңда сафтарыбыҙ тағы ла тығыҙлана, тәүәккәлләнә төшөр, тип өмөтләнәм.

Съезыбыҙ трибуна ынан хөрмәтле делегаттарға түбәндәге фактты еткереү миңә

айырыуса күңелле: башҡорт әҙәбиәтененең торошо буйынса секретариатта ике тапҡыр фекер алыштыҡ. 2007 йылда әлеге залда Башҡортостандың Рәсәй дәүләтенә берләшеүенә 450 йыл тулыуы айҡанлы, Мәскәүҙә Башҡортостан Республикаһы көндәре рамкаларында башҡорт шиғриәте байрамы гөрләп уҙҙы. Кисәне алып барыусыларҙың береһе етәкселегебеҙҙең тоғро дуҫыбыҙ, арыу-талыу белмәҫ әҙәбиәтсе Геннадий Иванов ине.

Бөгөнгө йәшәйешебеҙҙә аҫыл әҙәбиәткә, яҡшы китапҡа телевидение, Интернет менән конкуренцияға инеү бигерәк тә ҡыйын. Эстәлеге зәғиф, тышы ялтыр баҫмалар менән ярышыу уғата ауыр. Шуға ҡарамаҫтан, халыҡ-ара ындағы яҙыусыларҙың абруйы әлегә яраһы юғары. Беҙ республикабыҙҙа һәм күрше өлкәләрҙә уҡыусылар менән даими осрашып торабыҙ. Улар йыш ҡына Мәскәүҙәге әҙәби тартыштар менән ҡыҙыҡһына, баш ҡалалағы йәмғиәт ваҡиғаларҙың асылын аңлатыуҙы һорай. Туранан әйтәм, бер-береһенән батырыраҡ әҙер «яҙыусылар» өсөн уҡыусыларыбыҙ алдында бик тә уңайһыҙ булып китә.

Әгәр бөгөн аңыбыҙға килмәһәк, иртәгә һуң булыуы мөмкин. Урынлы һорау: Рәсәй яҙыусылары ошолай үҙ-ара ыҙғыш менән юҡһыҙ илебеҙҙе тарҡатыуға, халҡыбыҙҙы таратыу һәм юҡ итеү буйынса Даллес программаһын бойомға ашырыуға булышмаймы? 1945 йылғы шөкәтһеҙ документтан миҫал килтерергә йыйынмайым, күптәргә ул былай ҙа яҡшы мәғлүм. Уның ҡарауы, сығышымды тамамлап, мәшһүр классик, үлемһеҙ Лев Толстойҙың фәһемле фекеренә таянам, йәғни уйманаҡ хикәйәһен иҫегеҙгә төшөрәм:

«Урман буйлап ике иптәш китеп барған. Ҡапыл ҡаршыларына тайыш табан килеп сыға. Егеттәрҙең береһе шөрләүҙән тиҙ үк үксә һен күтәрә. Ә икенсеһе юлда ҡала. Нишләргә белмәй, ергә ята һәм үлгән кеше булып ҡылана. Үҙенә айыу яҡынлай, еҫкәнә башлай. Еҫкәнеп-темеҫкенеп ығымтаһы яһай: алдында мәйет ята ла һа. Тиҙҙән урман хужаһы үҙ юлы менән китә. Ҡабараһы осоп ҡасҡан егет менгән ағасынан төшә лә иптәшенән һорай:

– Айыу ҡолағыңа нимә тип шыбырланы?

Ә тегеһе былай яуаплай:

– Насар кеше генә иптәшен бәлә тыуғанда ташлап ҡаса, тине миңә айыу... »

Бына шулай, ҡәҙерле дуҫтар, һәр берегеҙҙең ҡолағына шыбырларға, ә юҡ, ҡыҫҡырып иҫкәртергә теләйем: яҡшы саҡтарҙа беҙ татыу, бер төптән йәшәнек. Әйҙәгеҙ, бөгөнгө бәләлә лә иптәштәребеҙҙе ташламайыҡ!

Ижад – ғүмәлдә үгә лә шәхсән хеҙмәт. Был хеҙмәттә бер кемдән дә ярҙам һорап булмай. Алдына тормош ҡуйған бурыстарҙы яҙыусы бары тик үҙе генә хәл итә. Ләкин әҙәби берекмәбеҙ, туғанлығыбыҙ, үҙебеҙҙе берләштергән Рәсәй Яҙыусылар союзы – тарҡалыш йылдарында әҙиптәребеҙҙе уртаҡ рухи таянғаһ өйәүсе ойошмабыҙ бар. Йыйыныбыҙҙың эше изге булһын, съезыбыҙ яңы ижади артылыштарға талпындырһын, ҡәләмебеҙгә ҡеүәт өҫтәһен!

Таңылыу
ҠАРАМЫШЕВА

Шағир

Бөгөнгө көн шағиры
Бөтә дәүерҙекеме?
Бөтә замандыҡымы?
Донъяның уң ҡул кеме?
Быуатҡа тиңме көнө?

Бар дәүерҙең шағиры
Бөгөнгөнөкө лә бит,
Кисәгенеке лә бит,
Иртәгәнеке лә бит –
Шундайҙарҙа тик өмөт!

Бар замандың шағиры
Бер көндөкө түгел ис,
Бер минеке түгел ис,
Ҡай ылыр бер милләттеке,
Бер илдеке түгел ис.

Үҙе үҙенеке түгел,
Бөтә енеке инде.
Ерҙеке ул! Йәндеке ул!
Асмандарға ашҡан үҙе
Күктәгенеке инде.

Таңылыу Ҡарамышева Бөрйән районының Байназар ауылында тыуған. БДУ-ны тамамлағандан уң Башҡортостан матбуғатында, телевидениела эшләне. Тиҫтәләгән шиғыр китаптары авторы.

Юлдар

Юлдар илтмәй тик бер яҡҡа,
Юлдар илтә төрлө яҡҡа:
Илтә улар уңға, улға,
Өҫкә, аҫҡа,
Алға, артҡа.

Ҡайҙа ла бер илтә юлдар.
Юлдар бармай тора алмай.
Бер ҡайҙа ла бармаған юл
Булмай әм дә була алмай.

Илтә юлдар ҡайҙа ла бер:
Тура юлдар – дөрөҫлөккә,
Урау юлдар – сик еҙлеккә,
Ҡыҫҡа юлдар – көрсөклөккә,
Ҡырын юлдар – хаталарға,
Текә юлдар – еңмешлеккә,
Үлем юлы – вәхшилеккә,
Ғүмер юлы – тереклеккә.

Барыр юлын белмәүсегә
Юл бирелә дәрес өсөн,
 абаҡ өсөн, яуап өсөн!
Юлдар ынай кеше көсөн.
Юлын белгән юлсыларға
Юлдар дан вә шө рәт өсөн,
Мәңгелеккә үрнәк өсөн!

Аҡ юлдар вә ҡара юлдар –
Улар әр саҡ ғибрәт өсөн.

Яҙмыш

Осраҡлы хәл түгел, күктән төшмәй,
Яҙмыш әр саҡ айлап алына.
Бүләк түгел, хәләл көсөң менән
Ул әр ваҡыт яулап алына!

Маңлайҙарға яҙып ҡуйылмай ул.
Көтөп алынмай ул. Шул асыҡ.
Ҡайҙа китеп бараң, шул ул яҙмыш,
Нимә ҡаҙана ың, шул насип.

 айланыла торған нәмә яҙмыш.
Унда, юл юҡ, тиеп әйтеү юҡ.
Икенең гел бере е айланыла:
"Юҡ йә әйе! Эйе йәки юҡ!"

Эйе, ти әңдә ин хаҡлы унда,
Юҡ, ти әңдә хаҡлы була ың,
Үҙеңө йә арзан хаҡҡа ҡуя ың,
Йә булма а, затлы була ың.

орау икәү, яуап әр саҡ берәү.
Ни нәмә ят иң? Нимә үҙ?
Яҙмыш тигәндәрең – ул әр ваҡыт
Яңғыҙбөртөк кенә ҡыҫҡа үҙ

Эйе!

Эйе, тинем ышанысҡа,
Эйе, тинем өмөткә.
Юҡ, тинем күңел еҙлеккә –
Ҡотортҡос иблискә!

Юҡ, тинем йән еҙлеккә,
Ҡаты бәғерлеккә –
Тупаҫлыҡҡа, туп ыҙлыҡҡа!
Юҡ – ҡөҙөр еҙлеккә!

Эйе,тинем ғәзизлеккә,
Бәхеткә, сәғәҙәткә!
Эйе, эйе тип өндәшеү
Әйләнде бер ғәҙәткә.

Ғәҙәтләндем өйөнөргә
Йәшәгән әр сәғәткә.
ытыҡсырай, ҡараңғы йөҙ
Нисек ый ын әҙәпкә?!

Бөтөнлөк

Ҡылған эшем уйҙағымдан
Айырыл а,
Ҡорт күселәй,
Бөтөнлөгө күңелемдең
Шарт ярыла, ҡырт киҫелә.

Нәҡ икегә айырылам,
Ҡорт күселәй, шул саҡ гөжләп.
Шашынып ҙа сиккә етәм,
Аҡылымды юям әҙләп.

Аҡылыма килер өсөн
Миҫал түгел был саҡ солоҡ.
Эш менән уй ара ында
Төҙөп ҡуям ябай солох.

Уйымда ни – ҡулымда шул
Бул а ғына иҫәрләнмәм:
Икәүләнмәм, өсәүләнмәм!
Ялған үҙҙән әҫәрләнмәм!
Хәйләләшеп бөтәүләнмәм!

Үр хаҡы

Таштар өҫкә тәгәрләмәй.
Таштар аҫҡа тәгәрләй.
Аҫҡа тәгәрләгән таштар
Үләүхаҡын хәбәрләй.

Еңел түбән тәгәрәүе –
Кәрәкмәй көс, ихтыяр.
Түбән тәгәрләгән башты
Кем туҡтатыр, кем тыяр?

Әммә бейек түбәләргә
Ынтылғанда йән тыныс.
Сөнки түбән тәгәрләүе
Тау менеүҙән ҡурҡыныс.

Хөкөм

Бөтәндәрҙе түбән етеп,
Юғары булып булмай.
Үҫеп булмай, үҙ-үҙеңдән,
Юҡ, ары китеп булмай.

Кемдәрҙелер хурлағанда
Үҙеңде хур итәһең,
Кемдәрҙелер ҙурлағанда
Үҙеңде ҙур итәһең.

Аламаны ғына күрмә,
Донъя – ул һинең көҙгөң,
Битәрләһәң бөтәндәрҙе,
Битәрле булаһың үҙең.

Башҡаларҙа күреп була
Тик үҙеңдә булғанды.
Башҡаларҙы маҡтай-маҡтай,
Маҡтайһың үҙ донъяңды.

Башҡаларҙы яратырлыҡ
Булһын мөхәббәт көсөң,
Хөкөм итмә бер кемде лә,
Хөкөм ителмәҫ өсөн!

Меҫкенлек

"Һоранығыҙ, теләнегеҙ,
Ялбарығыҙ – бирелер!"
Бер ҡасан да "мә" тимәүсе,
Бир, бир, тиеп тилерер.

"Бушҡа бирегеҙ бәхетте,
Йәғни бүләк итегеҙ!
Ҡотҡарығыҙ – үлеп барам,
Терек һыуын бөркөгөҙ!

Юҡ, юҡ, үҙем теләмәйем,
Ҡулдан килмәй, биғәйбә,
Бөтәндәрҙән талап итәм –
Улар эшләһен, әйҙә!

Алма бешһен – ауыҙға төшһөн,
Төшһөн күктән, Хоҙайҙан!"

Бындайҙар бит ис ғәрләнмәй
Бахырланып илауҙан.

Ҡайҙан нимә тамыр, тиеп
Йөрөй улар еҫкәнеп.
Темеҫкенеп йәшәй улар,
Йәшәй өркөп, иҫкәнеп.

Бер әсәнең балалары –
Көслөк менән көс өҙлөк.
Көс ҡулланыу кеүек яман,
Ҡурҡыныс бит меҫкенлек!

Әүерелмеш

– Нимә өсөн, эй, Али ә,
ин донъяны хасил иттең?
Бар я аның матур иттең?
оҡландырғыс, аҡыл иттең?

– Пәрҙәләнгән байлыҡ инем,
Ҡилде минең пәйҙәләнгем,
Йәшерен бер хазинанан
Донъя булып та әйләнгем…

… Йән сағылды
Аңлауымдан
Али әнең әйләнмешен,
Ижадсының донъя менән
Күренмәгән бәйләнешен:

Алла – донъя!
Донъя – Алла!
Ниндәй бөйөк әүерелмеш.
Ике е лә бер үк нәмә,
Бер дөрөҫлөк – бер эш,
Бер иш!

Ишкәктәр

Ҡулас ташлап ишкән саҡта
Донъяның ҡиңдаръя ын,
Беләктәрем тал а тал ын,
Йөрәккенәм талма ын.

Йөрәк талыр, кәмәм арыр,
Көстө әрәмгә түк әм:
Бер урында өйөрөлөрмөн,
Бер ишкәк менән иш әм.

Бер ишкәгем – аңдан хасил,
Бере е – хистән я алған.
Матди, есми бер ишкәгем,
Бер ишкәгем – ил амдан.

Ике ишкәк – ике ҡанат
Донъяның даръя ына
Ҡолас ташлап тулҡын ярған
Тәбиғәт бала ына.

Офоҡ

Кем булдым мин иңә?
Ни булдым мин?
Булдым, буғай, инең яҡтының
Яҡтыным, тип иңә, алтыным, тип
Йөрәгемдең бирҙем ялҡынын.

Яҡынайған айын алыҫайҙың...
Булдың миңә бары офоғом.
Юҡ булманың миңә
донъяларҙан
Инеп йәшенерҙәй ышығым.

Алыҫлашты ғына минән офоҡ,
Яҡынайған айын сигенде,
Киңлек арттарында киңлек асты, –
Ик еҙ-сик еҙитте өйөҙе…

Үҙ юлым

Күҙбәйләне әллә албаҫты:
"Ана, – тине, – иңә юлбашсы!
Эйәреп кит ин шул уҡырға!"
Барып төштөк икәү соҡорға.

Күҙ асылды шул саҡ
Асылды
Ысынбарлыҡ менән алдаҡтар.
Кәрәк икән юлда кешегә
Эйәрсендәр түгел – юлдаштар!

Миңә кәрәк өсөн түгел ис,
Кәрәк булған өсөн үҙенә,
Теләүселәр бар ын артымдан,
уҡмағымдың әҙер эҙенән.

Бер кемгә лә, әйҙә, тимәйем,
Эйәрмәйем хәҙер бер кемгә,
Үҙ юлымдан барам ҡалай ҙа!
Булалмайым инде төркөмдә.

Үҙемдеке бул ын хаталар,
Үҙ бәхетем бул ын, үҙ болом.
Бүтән юлы – түгел минеке,
Кәрәк миңә бары үҙ юлым!

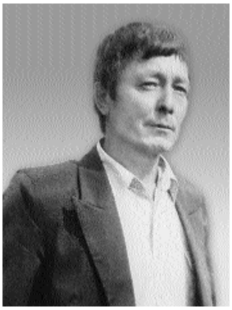

**Инсур
АРТУР**

“МИН – ЙӨРӘКМЕН ҠОЯШ КҮТӘРГӘН...”

***

*Онотолмаҫ бер үҙ булғым килә,
Ҡыйын саҡта иҫкә ал ындар.
Рәхмәтле лә мәлдәр, зарыҡҡандай,
Йөрәгемдә, әйҙә, ҡал ындар.
Тауҙар булғым килә,
Доға бүлеп,
Күренергә алыҫ-алыҫтан.
ис аҙашмаҫ ине бар кешеләр
Аңғармаҫтан килгән яңылыштан.
Юлдар булғым килә,
Алыҫта бит
Осрашҡандар, янып көткәндәр.
Сискән саҡта иңдән йөктәремде,
Күстәнәстәр төш өн түккәндәй.
Ҡояш ҡына булғым килә тағы,
Шаңҡып торған нурҙай зыңдарға.
Мин – андуғас түгел,
Бер үк моңда,
Бер үк йырҙы аман йырларға!*

***

*Ҡап урта ын ерҙең төйәк итеп,
Илем, тиеп баҫып торамын.
Тупраҡ аша уның әр улышын,
Тын алышын, йәнен тоямын.
Сабый саҡта, арып имгәкләүҙән,*

Инсур Артур (Йәүҙин) 1951 йылда Бөрйән районының Иҫке Мөсәт ауылында тыуған. Оҙаҡ йылдар журналистикала эшләне. Иҫке Собханғолда йәшәй. 1996 йылдан Яҙыусылар союзы ағза ы.

Нурын уҙган куккэ тотоноп,
Ошо ерҙеңтойҙом йылы ын да,
Йондоҙҙарҙыңкуҙем – остюнон.
Алабарман уҙмер сактарымда,
Киҫэуҙэрҙеңкисеп сиктэрен,
Үрелгэндэ ир-ат юрона мин
Ватып утеп биктеңбиктэрен:
өйэ белдем индэ,
индэ, Ерем,
индэ, ерем, тойҙом яҙтаңын;
Ҡайғыларҙыңуйын тугеллеген,
Мэрхумдэргэ хэйер аҙ сағын.
Хэҙер инде уҙем ир юронда,
Алйығандай мэлем йэштэрҙэн.
Ҡылыктарҙы ҡай сак ын итэлмэй,
Ҡырауҙары өтэ сэстэрҙең,
Ҡалайта ың ерем,
эр быуындың
Үҙзаманы индэ утэлер.
Үҙзаманын инең кукрэгеңдэ
Йондоҙитэ йэки өтэлер.
Тик ниңлер миндэ хэтер булып,
Уйым ҡайта бала сағыма.
Устарымда хэҙер ер йылы ы…
Сабый булып килэ…
ағынам…

Емештең юртло икэне…

… Төҫбашына ҡарау –
Юрау ғына,
уты ташҡан – тугел бешкэне;
Тик беленэ алғас абағынан
Ҡай ы емеш юртло икэне.

… Дэулэт тэ шул,
Имэн ымаҡул да,
Олонононҙыңлай сирткэне:
Йыуанайған ботаҡил даулавы,
Тик беленде… сөрөк икэне.

***

Сөмгөл ҡара төҫтөңөҫтэрендэ
Ап-аҡтап та бысраҡкурене.
Мэғэнэ еҙ– аҡтап,
Сукэ оҡшаш,
Зитҡа тейэ,
Тейэ туҙемгэ.
Ниңшулай тормош ип еҙикэн,
Унлы- уллы утэ ғумерҙэр?

Ҡайҙа – ағып килә гел түштә е,
Ҡайҙа – бик шәп ҡара күмерҙәй!
Сос бул анда, булмай ҡап уртала
Боҫоп ҡына ҡасып ятырға.
Тура килә көндөҙ ҡылған эшкә,
Йоҡламайса, башты ватырға.
Берәй заман…
Юҡ-юҡ, быны тиҙҙән
(Эй, ғүмерҙең йылғыр аҙымы)
Әхирәттә минән орарҙар бит:
– Ҡараламы,
Аҡҡа яҙҙыңмы?!

Әле йәшәгән көн,
Тындарымдан,
Күкте асып, болот тарала.
Ҡараларҙы сыҙап аҡҡа яҙғас,
Ап-аҡ кәҙем ята ҡарала.

***

Йолҡон а ла, ят ын ҡосаҡтарҙа,
Саң өҫтөндә гөлдәр кипмә ен.
 өйөүян ын уңы улыштарҙа,
Беҙҙән ғүмер рәнйеп китмә ен.

***

Минең бәхет еҙсаҡтарым,
Бәхетле лә саҡтарым –
Тауҙарҙың күгәрәм өҫтөнә
Мин Ҡояшты, аҡтарып.

***

Йәшен йәшнәй.
Күк күкрәне…
Юҡ!
Был –
Моңдар аҡтарылды.
Мин дә сыҙап күтәрәмен
Бәхетле саҡтарымды.

***

Төшөнә башланым…
Бала саҡтың ынауҙары
Бәләкәс булған икән.
Ололарҙың мәшәҡәтен
Шул да борсоған икән.
Хәҙер үҙем апаруҡмын,
Ҙур орауҙар йөҙәтә.
– Яуаптарҙы сабыйҙа тап!
Быны тормош йөҙәйтә,
Йөҙәйтә…
Йөҙәйтә…

Баштюртостандың кардиология үҙәгендә

Йөрәгемде минең тикшерәләр:
Сыҙарлыкмы алған тыныма?
Тукылдатып күкрәк шакыр микән,
үҙкушыуҙар әгәр тыйыл а?
Ғүмер менән тәҡдир араларын
Ярҙан осҡан юлдар булмәйме?
Эй, тырмашып йәнгә үрелгәндә,
Баҙлап торған остюн үнмәйме?
Был ораузар маҙа ына түҙгән
Табип мине тағы йыуата:
– Көндәр, айҙар ара ында түгел,
Йөрәк тибешендә йыл ята.
Ә йөрәгем, үткәс ынауҙарҙы,
Өндәшкәндәй кеүек йәнемә:
– Бирешмәбеҙ,
Ут-хыянат түгел,
Сир генә бит килгән хәлемә.

***

Ғүмер –
Беҙҙән аҙашкан яҙ –
“Яратам”дар,
Көтмә, тигәндәр…
унлаған да булып тыланабыҙ
Кәрәкле лә көндө тиргәндә.

… Зыяраттың етеп түрҙәренә
Ыолағандар беҙгә үҙәйтмәй.
Алдан килдең, тип тә өндәшмәйҙәр,
унланың, тип бер кем төҙәтмәй…

ыҙлау

Дилбәргә

арыларға мәлдең абышканы…
Эй, көҙгенәм, ниҙәр ағындың?
ығылып та үк еп йәшең тама,
Йыуаткандай елдәр тағылды.
Укыҙбашаккүкте телеп оса –
Торналарҙың сыңы ауала:
арыларҙан тамған ағыш кала,
Дауаласы, яҙмыш, дауала…
Ниңә шулай,
Көндөң бер мәлендә,
Бер мәлендә – бары миҙгелдә,
Япа-яңлыҙ калған доға ымак,
Бер генә үҙтама ирендән:
“Яратам!!!”

***

Мин – таңдар ыҙтыуған кеше түгел,
Мин – йөрәкмен Ҡояш күтәргән.
Тыпылдатып күкрәк өйгән саҡта,
Йөрәгем бит оса күктәргә.
Кешеләргә "Рәхмәт!" тигәнендә
Уйылып та Ай ҙа теҙләнә.
"Кисер!" тигән үҙем йәнде тел ә,
Таң күтәреп Ерем әйләнә.
… Эй, Хоҙайым!
Зин ар, бер доғаңда
Сүрә бул ам ине ятларлыҡ
Шиғырымдан бер үҙкал ын ине
Килер замандарға ташларлыҡ

***

Эй, Хоҙайым!
Бер мин генә түгел,
Мәшәҡәтле итә меңдәрең
Гона булыр, әр саҡ борсоп тор ам,
Аят көт ә, өҫтәп серҙәрем.
Шуға күрә, зин ар, кисер мине,
Япа-яңғыҙян ам утта ла.
Ошо мәлде генә –
Иманымды –
Мөхәббәтле мәлде ҡурсала.

***

Изгелеге бар ул көндәрҙендә,
Бөгөн бына Ҡорбан байрамы.
Хис ҡайнаны әле аңламаған,
Йөрәк үҙе, гүйә, айраны.
Тантананың шундай оло сағы,
Ҡорбан булырға ла ризамын.
Кешеләргә ҡыйын булған мәлдә,
Яра булып сөнки ыҙланым.
ыҡтағандай ҡай саҡ үтәлдем мин,
Етем төндәр миндә төйөл ә;
Сыҙамайса шунда, Ҡош юлынан
Юлдарыма йондоҙ сөйөл ә.
Үкенмәйем ләкин,
Йәш түкмәйем,
Ялғанын беләм көй көйҙә.
Исма ам, бер йырҙа сыңлар үҙем –
Ҡорбан булғым килә өйөҙә.

Лена
СИРУСИНА

***

Йөрәк ҡағыуҙарын
ауырыу итмә,
Йөрәк ҡағыуында –
яҙмыш бар.
Сир миҙгелдәй үтер, тиеп
көт әң,
Аҡ миҙгелдә көтөр
а ың бар.
Йөрәк ҡағыуында –
ҡылыҡтарың,
Булмышыңа билге алырҙай,
Аҡыл менән йөрәгеңде тыңлап,
Яҙмышыңды ҡулға алырҙай.
Ҡағыу, зарҙыр – йөрәк тулауы,
Теләк, хыялыңдың уңмауы,
Тормош елен ыңҡайына ҡуйып,
Боролор юлдың ҡайсаҡ булмауы, –
улҡып- улҡып йөрәк тулауы…
күктең ерҙең ине
тыңлауы,
Ҡолаҡ алсы,
ишет а -зарын,
Еңелләйер үҙеңдең
а тарың
Бәндә үҙе – иҫкән
ел генә,

Лена Сируина Баймаҡ районының Күгиҙел (Комсомол) ауылында тыуған. Ауыл мәктәбен, Сибай педучилище ын, Башҡорт дәүләт университетының филология факультетын тамамлай.

Елдә әмере күктең –
бел генә.
Елдәр ерҙә, ыуҙа
туҙына.
Ә күктә уң? Тыңла,
тын ғына…
Йөрәк тулауы ла
шым ғына
Тынысланa.
Миҙгел ине иң
ошо яҙмыш,
Ерҙә ине уйың
болоҡоуың
Бейеклеккә бағыр
ҡарашыңды
Түбәнәйтмә,
иңлә күктең буйын.

***

Дауа итәме ваҡыт?
Дауам итәме көн?
Әллә әр минутың әм әр таңың
Яңы ғына тыуған балалай сабыймы?
Аҙымыңды үлсәп баҫ тип,
Ауыҙыңды иплә ас, тип
яҙмышыңды ҡурсаларға
йөҙөңә бағып ҡараймы?
Үткән айын ваҡыт
әм көн
Ул ине үҙе таныймы?
Үҙгәрә ең, аҡыллана ың,
Уй-хистәрең тәрән, серле,
тиеп яҙмыш аптыраймы?
Кемгә нисек…
Асман асылыуын күргән мәғәнәлә
инең төҫөң,
есемеңдә – үҙ исемең,
Мәғәнә еҙ яҙмышлы әҙәмгә
аман яуа әле
рашҡы ямғыр,
ҡаты бит ул.
Уны ер еңдермәй.
Ә көн ыуыҡ.
Ваҡыт уны
иретергә бирмәй.
Ҡояш йылы ын көтәлер,
ереп, юғалырға өмөт итәлер.
Ә фарман юҡ.
Бәндә итеге аҫтында
Иҙрәп тупраҡҡа буталды
бик ирәге,
айланмыш тамсылар улар,
иңкәрәге.

Башҡалары – таш төймәләр,
сират етеүенән, буғай,
төңөләләр.

***

Мин көн айын
яңы тыуған кеүек,
әр көнөмә баҡам сабый булып,
Иңдәремдә йәшем аҡылы ят а,
Күҙҙәремдә әле сабый-өмөт.
Йәшәлгән дә ғүмерем
үткән кеүек,
үлгән кеүек ҡай бер
миҙгелдәрем,
йыл яңыра, ер яңыра
йыл да.
Сабый әле мәлем,
аҡкөндәрем.
Сабый әле күңел,
кисерештәр,
Яңынан-яңы асыла бит серҙәр,
Тәпәй баҫып яңы миҙгел килә,
Бәпкә үләнендә әле
тыуған ер ҙә.

***

үҙҙәр сата ына
бер ҡыл ҡунған:
андуғасмы?
Кәкүк?
абантурғай?
Елдәр тирбәлдергән
ошо үҙҙә
әр бер ҡошсоҡ
Тик үҙмоңон йырлай.
Күңеленә кемдең
моңо яҡын,
Ә кем моңо ине уйландыра?..
үҙҙең башланғысы –
бәндә күңеле
Уҡтай атыла…
Көндө болғандыра…
үҙҙәр сата ына
ҡоштар ҡун ын,
Тик үҙмоңо бул ын
әр бер ҡоштоң
Моңо имле бул ын,
Шифалы бул ын
әр яҙмыштың
әм бер яҙмыштың

***

Яҙмыш ебен хәл итерҙәй
орау тора

күҙалдында,
аңда, йәндә,
күңелдә əм тәндә.
Тамырҙарың буйлап
аҡҡан ҡандай,
Көнитмешең сырағында
ялҡын дөрләй –
Ә? Ни хәлдә?
Сыраҡ ялҡынында
фәлсәфәләр,
Өмөт үҙе ҡайсаҡ үрәтле,
орау артынан орау
теҙелгәндә,
Булмышыңда асылыр
сүрәтте
Бәндә ҡарашынан
аҡпа аңда,
Асман йөҙҙәренән
ҡапланмаҫ
Әҙәм бит уң шул уҡ
төҫлө күрә…
Аңдан аңға аят
ятланмаҫ
Аң аңғына төрлө….
ҡабатланмаҫ!

***

Ике көндө ялғап,
оҙон иттем,
Ә төндө мин,
ғөмүмән,
юҡ иттем.
Тегелгән еп-буй
ыҙаттай,
Төнөм-юлым аҡҡан
аҡтай,
Тик аңымда ҡалды
юл булып,
Асман иңләр сихри
көн булып.
әр бәндәнең бит бар
үҙ көнө,
Яҙмышының яйы,
үҙ төнө.
Тормошомда күренер
миҙгелем –
Үҙ ғәмем бит минең
үҙ көйөм.

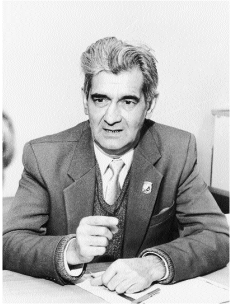

**Ноғман
МУСИН**

ҠАЛА СЕБЕНЕ

ХИКӘЙӘ

Ауылдағы ғәҙәтенсә, иртүк уянды Ибраһим. Торғас та тышта йөрөп әйләнгеһе килә. Әммә бында ишек асып сыҡҡас та күкрәктәрҙе киңәйтеп, танауға шифалы һауа бәрелмәй, иртәнге һыҫыҡҡан таңы ла йәнләнеберәк киткән ихата сиҙәменә лә аяҡ баҫмай һың – дүрт яғың таш стена. Фатир бик иркен дә һымаҡ – дүрт бүлмәле, ауылдағы ике өйҙө һыйҙырмалы. Шулай ҙа Ибраһимға тыҫынҡы бында, хатта ваҡыты менән тыны тарлығып барғандай.

Йыуынып-сайынып алғас, ул иртәнге тамағына әҙерләргә тотона. Ауылдағы һымаҡ ашағыһы ла килеп тормай, ғәҙәт буйынса ғына тәғәм итеп алмаҡсы. Ауылда, ана, ихаталағы ваҡ-төйәк эштәрен бөтөргәс, ишекте асыу менән:

– Гөлбәҙән, сәйең әҙерме? – тип килеп инә лә, йырлап-боҫорап ултырған самауыр төбөндә ҡайһылай кинәнеп сәй эсәләр ине.

Бында ашар ризыҡтар ҙа, тәм-томо ла ауылдағы ише генә түгел, йәнең теләгәне бар, тик уларҙың тәме юҡ һымаҡ.

Ибраһим “тефаль” сәйнүктән сынаяғына ҡайнар һыу ағыҙа, магазиндан үҙе алып ингән бөртөклө сәйҙе алып бутай. Ҡыҙы менән кейәүенең шул тиклем етеш донъяларында сәй бешерерлек барник юҡ. Пакетҡа төрөлгән сәйҙе сынаяҡтарына тығып, ҡағыҙ тәме әйтеп торған сәй һемерәләр. Быныһына инде бөтөнләй күңеле ятмай Ибраһимдың.

Бер нәмәкәй тызылдап осоп килде лә икмәк һауытының ситенә ҡунды. Бәй, ауылдағы кеүек үк бәләкәй генә ҡара себен бит! Улар ауылда йәй көндәре харап үрсеп үк китә. Гөлбәҙәне хатта, уларҙан ҡотолоу өсөн, бер нисә ергә йәбешкәк ҡағыҙ аҫып ҡуя. Ни тиһәң дә, себене, серекәйе, күгәүене унда – ғәҙәти күренеш. Ә бында, һигеҙенсе ҡаттағы таш ҡумта кеүек фатирға, ҡайҙан килеп ингән?

Ибраһим уны ҡыуаларға ҡулын ҡыбырлатҡайны, үҙенә ҡурҡыныс янауын тойғандай, себен йылп итеп күтәрелде лә ҡайҙалыр ғәйеп булды. Сәйен бер нисә тапҡыр йотҡайны, әлеге себен йәнә өҫтәлгә килеп ҡунды һәм ризыҡ эҙләп юрмалай башланы. Ғәжәп етеҙ ҡыймылдай, хатта һикереп-һикереп киткәндәй итә. “Ҡарасы, быныңйөрөүе лә беҙҙең ауыл себененекенә оҡшамаған”, – тигән уй килә Ибраһимға. Уны ялпаштыра

Ноғман Мусин – Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты.

уһырға теләп, өҫтәлдә ятҡан тулы сепрәгенә ипләп кенә үрелгәйне, себен икмәк ауыты аҫтына үкенеп китте, унан сыҡты ла бер ынтылыуҙа шәкәр ауытына төндө. Сәме ҡуҙалған Ибраһим, ҡулындағы сепрәкте үргә күтәрә биреп, уның өҫтәлгә төшөп ултырғанын аңлалай. Бына себен өҫтәл буйлап юрмалай һәм сепрәк шап иттереп өҫтәлгә бәрелә. Шул ыңғайға тер әге бәрелеп, сәйле сынаяғы иҙәнгә ҡоланы.

“Тфү, суҡынмыш!” – тип сынаяғын алырға иҙәнгә эйелгәйне, Мурзик шыңшый-шыңшый ишекте тырнарға тотондо. “Уны ына ни ҡалған!” – Ибраһимдың бөтөнләй асыуы килде. Сынаяҡты өҫтәлгә ҡуйып, ишек янына күҙ ал а, күҙен ҡаплап торған маңлай сәсен ялпылдатып, Мурзик уға табан килә бирҙе лә ишек төбөнә кире йүгерҙе.

“Тышҡа сыҡҡы ы килгән, ҡо әрең!” – Ибраһим, иҙәнгә түгелгән сәйҙе лә өртөп тормай, пинжәген яурынына алды, башына аҡтуҡыманан тегелгән йәйге картузын ҡапланы (ҡыҙы, әҙәм көлдөрөп, йәйге эҫелә анау фетр эшләпәңде кейеп йөрөмә, тип алып биргәйне), аяғына оҙон ҡуңыслы калуш ҡына эләктереп, ишекте асты. Бесәйҙән саҡҡына иҫле, ялбыр йөнлө эт, күгенә ут төрткәндәй, лифтҡа ҡарай ташланды. Ҡыҫталған хәйер еҙ нәмәкәй, оҙон сәсе баҫҡан күҙен мызлатып, аяҡтарын алмаштилмәш баҫып, лифттың күтәрелеп етеүен түҙем еҙләнеп көтә. Киткән саҡтарында ҡыҙы Мәсүдә, Мурзикты тышҡа ваҡытында сығар, көттөр әң үсегә лә иҙәнгә ебәрә лә ҡуя, тип иҫкәрткәйне. Шуға күрә Ибраһим, кеше аяғы аҫтына бес итеп ҡуйма ын, тип борсола.

Тышҡа сығыу менән, ишек алдындағы эскәмйә эргә ендә йыйылып торған кешеләргә лә иғтибар итмәй, Мурзик өй эргә ендәге ҡыуаҡлыҡҡа ра ына сумды.

Әле иртә үк булыуға ҡарамаҫтан, үҙҙәренең “үҙбаҙары”н башлап ебәрергә өлгөргән, күбе енсә өлкән йәштәге ҡатын-ҡыҙ апаруҡҡыҙыу әңгәмә алып бара. Уларҙың ҡолаҡҡа яҙа-йоҙа килеп бәрелгән хәбәренән дә был ун алты ҡатлы йортта ниндәй яңылыҡтар барлығын аңлап була ине.

– Минең күрше евроремонт менән булаша. Туҡтау ыҙтыр ҙа быр, ис кенә лә тынғылыҡ юҡ...

– Әҙәм тигәнең бер төрлө тыныс ҡына, барына ҡәнәғәт булып йәшәй белмәй инде. Дүртенсе ҡаттағы сауҙагәр Японияға барып, машина алып ҡайтты. Машина ы була тороп, ер аяғы – ер башына емтәңләп йөрөмә ә...

– Беҙҙең өҫтә торғандар ҙа йыл айын машина алмаштыра.

– Машина ы ярай инде, минең күрше, ана, йыл айын бисә алмаштыра, хи-хи-хи...

Ибраһим, уларҙың хәбәрен тыңлап торған кеүек күренмәҫ өсөн, ситкә табан атлай.

– Быныҡылар ҙа тота ла сит илгә саба...

Аңлай Ибраһим: быны ы – уға тоҫҡап атылған үҙҙәр. Был хәбәрҙе ишетмәгәнгә алышып:

– Мурзик, ҡайҙа ин? – тип тауыш бирә алды..

Эт и ә ҡыуаҡара ынан ялп итеп килеп сыға ла юл буйлап ары йүгерә. Бер аҙ бара биргәс, ситкәрәк сығып, ботон күтәреп йәнә арый. “Кит инде, малай-шалай кеүек, эттең ейгән-сысҡанын күрһәтеп йөрөсәле”, – тип йәне көйә Ибраһимдың. Ялҡыта ла башланы шул бындай мәғәнә еҙ шөғөл. Ҡыҙы менән кейәүе Әмирәткә киткәнгә ун көндән артыҡ, шул ғүмер буйы (был ун көн уға бик оҙаҡ тойолдо) көнөнә өс тапҡыр сығып, ошо итек башындай эт артынан эйәреп йөрөй. Ибраһим хатта, ҡыҙының өгөтөнә күнеп, ошондай йүн еҙ бурысты өҫтөнә алыуына үкенә биреп тә ҡуя. Ысынлап та, уны фатир аҡлау өсөн түгел, ошо этте ҡарарға алып килгәндәр бит ауылдан. Фатирҙарын бикләп тә китә алырҙар ине... Хәйер, уларҙың үҙен йыға ла алмай ине шул. Ҡыҙы менән кейәүе хаҡында һүҙ сыҡҡанда, уларҙың уаплы эштә эшләүен, бик тә матур, бай донъя көтөүҙәрен әйтеп, ауылдаштары алдында маҡтанып та алғылай ине.

Хәҙер килеп нисек тыңлашмайһың..

Байтаҡ йөрөп кире әйләнеп килгәнендә, эскәмйә эргәһендә бер кем дә юҡ ине. Беләһе Ибраһим: ишек алдына сығып гәп һатыусы ҡатындарҙың яҙылмаған графигы теүәл – телевизорҙан берәй сериалдағы фильмды ҡарарға ингәндәрҙер.

Ибраһим эскәмйәгә ултырғайны, Мурзик та уның эргәһенә менеп ҡунаҡланы. Иркәләнеп үҙенә һырынған эттең муйынынан һыпыра, үҙе: "Мин дә эт һынһайына эт булып йөрөйөм", – тип уйлай. Ҡала халҡы нимә еһе тип эт тота икән? Ауылда, ана, эт – йорт һаҡсыһы, улай ғына ла түгел, хужалыҡтың тулы хоҡуҡлы ағзаһы һымаҡ. Уны ҡарауҙында ис ниндәй мәшәҡәте юҡ. Ә бында... Ни кәрәге бар бала-сағалары бәләкәй саҡта, бәлки, уйынсыҡ урынына бирәләрҙер, ә аҙаҡтан кемгә хәжәт? Урамда аслыҡтан эстәре үткәшеп, емтәңләп йөрөгән эттәр ҙә байтаҡ. Кәрәге бөткәс, хужалары тышҡа сығарып ырғытҡан мәхлүктәрҙер әле, моғайын...

"Фу-уу, нимә уйлап баш ҡатырам әле", – тип урынынан тора Ибраһим, беләгендәге сәғәтенә күҙ һала. Ун тулып килә икән шул. Ҡыҙы, Мурзиктың иртәнге ашы сәғәт унда, тигәйне, инеп тамағын туйҙырырға кәрәк был йән эйәһенең.

Мәсҡүҙә эткә аҙыҡты байтаҡ ҡалдырғайны. Ҡыҙын тиҙгендәй генә итеп йомарланған, еҫе-тоҫо тойолмаған эт ашанты һы сит илдән килгән, тиҙәр. Эт туйҙыра торған нәмәне лә ситтән алдырғас инде. Бына, ошоно ашатҡан һайын егерме бөртөктән артыҡ бирмә. Беҙ ҡайтҡансы етергә тейеш, тигәйне ҡыҙы. Шуны бөртөкләп һанап тора ың мы, сама менән биргәйне, мулыраҡ һыстындырған, күрә ең, әле аҙыҡтың уңы һын алды. "Ярай, иртәнән уңға ҡайтып етергә тейештәр бит, шуғаса нисек тә туйҙырырмын әле тамағын", – тигән һығымтаға килә Ибраһим.

Иртәнгелеккә ашауы өҙөлөп ҡалғайны бит, яңынан "тефаль" сәйнүген ҡайнатырға ҡуйҙы ла бая иҙәнгә түгелгән сәйҙе һөртөп алды. Ҡулын сайып өҫтәл эргәһенә кил ә, теге себен шәкәр һауытының ситендә ултыра. Баш яғын күтәрә биреп, алғы аяҡтарын ҡайсылап, моронон һыштырғандай итә. Әйтер ең, тамаҡ туйҙырғандан аҙаҡ ауыҙын таҙарта.

Ибраһим өҫтәл ситендәге сепрәкте үрелеп алды. Был юлы имен ҡалдырмаҫҡа кәрәк. Себен иһә, уның хәтәр уйын белгән кеүек, осоп китеп, һауыт- һаба шкафына ҡунды. Ибраһим йә әт кенә барып сепрәге менән һелтәнде. Юҡ, эләктерә алманы, себен зал яғына сығып китте. Сәме ҡыҙған Ибраһим унан күҙ яҙҙырмаҫҡа тырыша. Ә ә, диван тәңгәлендәге стенаға ҡунған икән. Үҙенә ҡурҡыныс яҡынлашыуын тойоу менән осоп китте лә түбәгә үк һарыны себен. Күп уйлап тормайынса, Ибраһим өҫтәл һөртөргә әҙерләнгән дымлы сепрәген йомарлап шулай табан бәргәйне, йүнеҙ нәмәкәй асыҡ торған лоджия ишегенә ҡарай осто, ә сепрәк түбәгә ҡуйылған әллә нисәмә лампаны, суҡ-суҡтары йымйылдашып түбәп алынған люстраға эленеп ҡалды.

"Тфү, – тағы йәне көйә Ибраһимдың, – нимә тип шул хәшәрәтте ҡыуып йөрөргә миңә. Әйтер ең, себен күрмәгәнмен".

Өйҙөң түбәһе бейек кенә. Сепрәкте ултырғыс ҡуйып ҡына алып булмаясаҡ. Ә ә, лоджияларында тимер баҫҡыс кеүек нәмә тора ине. Ул кирелмәле баҫҡысты ҡуйып юғары күтәрелде лә сепрәкте алмаҡсы иткәйне – уны ы әллә ҡай ы ергә эләккән дә ысҡынмай ҙа ҡуя. Йәне көйөп ныҡ ғабыраҡ тартҡайны, люстраның бер суғы өҙөлөп иҙәнгә төшөп, селпәрәмә килде.

"Һы, бына тағы бер бәлә! – тип елкәһен ыуалай Ибраһим, иҙәнгә төшкәс, ҡулын киҫкен һелтәй: – Ярай, бер суғы өҙөлгәндән яҡты ы кәмемәҫәле".

Тамағы туйған Мурзик нескә ал ыу телен сығарып яланып ултыра, ә ул әле була иртәнге сәйен эсә алмай. Ашарға ла кәйеф кәрәк бит, тамағына рәтле барманы

уның бер сынаяҡсәй эсте лә, өҫтәлен йыйыштырып, зал янындағы йомшаҡ креслоға сумды. Артҡа ын терәп, бер аҙ тыныс ҡына ултырып алайым тип күҙҙәрен йомғайны, бөгөн булып үткән ыңы-зыңылар иҫенә төштө. “Гөлбәҙән шулай себен ҡыуып йөрөгәнемде күр ә, был аҡылға бер төрлө була башлаған икән, тип ҡото осор ине”, – тип уйлай ҙа көлөм өрәп ҡуя. Шунан, эш еҙлек бәлә елер был, тигән ыңымтаға килә. Бына, әй, ҡасан ғына ҡыҙы менән кейәүе ҡайтыр ҙа был күңелгә ятыш ыҙтормоштан ҡотолор.

Бер аҙ ултырғас, йоҡом орап та киткәйне, ишек башындағы ҡыңғырау зыңғылданы. Кем йөрөй икән? Мәсғүдә е ишектәге “күҙ”ҙән ҡарамайынса, телә ә кемгә ишек асмаҫҡа ҡушҡайны. Ибра им ишек урта ындағы бармаҡ битендәй быяла “күҙ”гә төбәлде.

Аҫтағыраҡ ҡатта йәшәгән ҡатын булырға тейеш. Ниндәй йомошо бар икән?

Ибра им ишекте асты. Түңәрәк йөҙлө, тулы кәүҙәле ҡатын, оҙаҡ көткән кеше ен күргәндәй, әләк ихлас йылмайып тора.

– аумы, күрше! Инергә яраймы?

Ибра им ситкәрәк тайшанып юл бирҙе.

– Инегеҙ, ин. Үтеп кит, әйҙә.

– Йөрөйөм инде шунда кеше мәшәҡәтләп... – Ҡулына полиэтилен тоҡсай тотҡан ҡатын эскәрәк үтеп, йоҡо бүлмәләре янына, кухняға күҙ ташланы ла, залға табан берике атлағас, туҡтаны. – Аҙыраҡ ултырып торорға мөмкиндер бит, ятҡаш?

– Мөмкин булмай уң. Уҙып ултыр.

Ҡатын ялтыр йоҡа күн менән көпләнгән креслоға ҡунаҡлағас, кинәнесле көр өндө.

– Байҙарҙың мебеле лә икенсерәк, ҡай ылай ирәүәнләп ултырмалы.

Ибра им быға тиклем сығып йөрөгәндә осраған саҡта ары-бире генә иҫәнләшеп үткән ҡатындың шулай үҙ башлауын оҡшатмай, әммә ҡырыҫ өндәшергә лә баҙнат итмәй.

– Нимә миңә ятҡаш тинегеҙәле?

– Ятҡаш тимәй, еҙ ҙә, беҙ ҙә бер йылғаны – Еҙемде ыулайбыҙ. Шулай булғас, ятҡаш булмай, кем булабыҙ инде? – үҙгә бөткән ҡатынға оҡшай. Ибра имдың ҡайтарып өндәшеүен дә көтөп тормай, үҙенсә дауам итте: – Хужаларың ҡасан ҡайта? Бик оҙаҡҡа китте түгелме?

– Иртәнән уң ҡайтырҙар тип торам... Күрше районд арҙан икәнбеҙ шул. Ҡай ы ауылдыҡы?

– Бөткән инде минең ауыл, урынын кесерткән, алабута баҫҡан. Атай-әсәйҙеңзыяратын орап китеүөсөн генә ҡайтҡылайбыҙ. Ә мин инең ауылдың төпкөлдә – тауурмандар янында икәнен беләм. Мәсғүдә әйткәйне.

– Бер яҡситтәрәк шул минең ауыл. Биләрет, Бөрйән ятҡарына ятын йәшәйбеҙ.

– Больницала дауаланған бер ҡатындың беҙҙең яҡтағы тормошто дуҫына түгел, дошманыңа күр әтмә ен. Больница тигән нәмә юҡ, баланды уҡытам ти әң урта мәктәп егерме саҡрымда, тип өйләгәне хәтерҙә. Минең үҙгә аптырамағыҙ, ятҡаш, мин әле шулай йөрөгәс тә, ғүмеремде кеше сәләмәтлеген аҡлауға арнаған табипмын.

Ибра им артабан нисек итеп үҙ ялғарға белмәй. Ул күп өйләгән кешене өнәп еткермәй ине. Был ҡатындың ҡай ы ятҡан булыуы, кем булып эшләүе нимә кәрәк, ғөмүмән, нимә килеп ингән уңәле был?

– Бик изге өнәр кеше ең икән, – ти, өндәшмәй ҡалмаҫ өсөн генә.

– Ана шуға ла пенсияламын тип тормайым, кешеләргә ярҙам итергә тырышып йөрөйөм, – ҡалын полиэтилен тоҡсайынан кескәй картон ауыт алды ла унан бер ҡарыш оҙонлоҡондағы, ҡурай йыуанлығындағы ялтыр таяҡ урып сығарҙы. – Быңа был ябай ғына күренгән приборҙы бер ҡайҙан да эҙләп таба алмай ың

— Нимәкәй унул? — Ибра имдың ыҙыҡсыныуы ҡуҙҙала биреп ҡуйҙы.

Ҡатындың сырайында ҡөнәһәт йылмайыу саҡылды.

— Бик тә хикмәтле әйбер был. Нимесҭәрҙеке. Күрә еңме, үҙе быяла кеүек, үҙе магнитлы. Әллә ни хәтлем сирҙәрҙән ҡотолорға ярҙам итә. Мин уны танышым аша Мәскәүҙән алдырҙым.

“Ниңә был хәбәрен өйләп ултыра әле?” Уның бер-бер артлы үҙ сурытыуынан ялҡа башланы Ибра им.

— Хәҙер бит дарыу хаҡтары бигерәк ҡиммәт. Бер юҡ ҡына таблетка өсөн дә йөҙәрләгән умыңды ҡайырып алалар. Ә бына ошо прибор әллә нисәмә төрлө сирҙән ҡотҡара: башың ауыртамы, ашҡаҙаныңмы, тәнеңдең берәй ере ыҙлаймы — ыпыра ла ала.

— Ысынлап та хикмәтле икән шул...

Ҡатын ышаныслы ырақ дауам итә:

— Уны файҙаланыуы ла бик еңел. Ҡына, килтер әле бер эстәкән ыу.

Ниңә кәрәген белмә ә лә, Ибра им кухняға барып ыу килтерҙе. Ҡатын эстәкәнгә таяғын тыҡты.

— Бына шулай итеп ярты тәүлеккә тығып ҡуя ында, ыу магнитлана. Уны көнөнә өс тапҡыр иллешәр грамм эсергә кәрәк. Бер аҙнанан ҡай ы ерең ауыртҡанын да онота ың.

Ғүмере буйы балта эше менән булаш а ла, Ибра имдың әллә ни ауырып- ыҙланып ятҡаны юҡ. Шуға күрәлерме, ҡатындың өйләгәндәренә бигүк иҫе китмәй.

— ы... алай икән, — тип кенә ҡуя.

— Миңә уны танышым күп кенә ебәргәйне, күрше-күлән талашып алып бөттө. Быны ы — уңы ы, иңә яҙған, күрә ең.

— Әлләсе, ... ауырымайым әле мин.

— Юҡты өйләмә, сир эргәлә генә йөрөй ул. Бындай шифалы нәмәне бүтән бер ерҙә лә таба алмай ың. Мең ярым ғына тора, ғүмерең буйы рәхәтләнер ең.

“Бына ниңә баянан бирле сурытып хәбәр өйләгән икән. Мең ярым ғына тора, ти. Харап, минең ярты айлыҡ пенсия. Бына иңә хикмәтле таяҡ!” — тип уйлап ала Ибра им әм, был хаҡта үҙе артабан дауам итмәҫ өсөн, киҫә генә әйтә:

— Был нәмәкәйең кәрәкмәҫ шул миңә.

— Атағатағатаҡ, — тип ихлас аптырағандай итә ҡатын, — ауылда, эсәм ти әң дарыу ҙа юҡ. Мин бит...

— Минең бер ваҡытта ла дарыу эскәнем юҡ, — тип уны бүлдерә Ибра им әм, үҙе ошоноң менән бөткәнгә анап, быяла таяҡты ыуҙан алып өҫтәлгә ала ла эстәкәнде кухняға илтеп ҡуя.

— Ауыл кеше е үҙенең сәләмәтлеген ҡарамай шул. — Ҡатын хикмәтле таяғын ҡабына кире тыға. — Ярай, күрше, биңә әйбә, иңә бер яҡшылыҡ күр әтмәксе инем дә... Әлеге шул ғүмер буйы кешеләр дауалап юҙәтләнгәс ни. Ағай, миндә башҡа бер ҡайҙа ла булмаған шифалы әйберҙәр бар, таңы инеп сығырмын әле.

Ҡатын ишеккә йүнәлде. “Бик тә кәрәгең бар ине”, — тип уйлай Ибра им, әммә әҙәп аҡлап:

— Ярар. Хуш булығыҙ, — тип уның артынан ишекте ныҡ ҡына ябып ҡала.

Мәғәнә еҙ өйләшеүҙән аҙаҡ башы ҡайнап, ни эшләргә белмәгәндәй, бүлмәнән-бүлмәгә йөрөп әйләнгәс, залдағы кескәй өҫтәлдә ятҡан гәзиттәр күҙенә бәрелде. Ул көн дә өй эргә ендәге киоскынан гәзит алып инә лә шуны уҡып бер аҙ көн үткәрә ине. Ҡыҙы менән кейәүенең өйгә гәзит алдырмауына аптырай ул. Кейәүе бик тә яуаплы эштә, өҫтәүенә, ҡала депутаты, ҡыҙы — аулыҡ аҡлау министрлығында. Уларға көндә төрлө кешеләр менән осрашып өйләшергә, ниндәй ҙә бул а мәсьәләне хәл

итергә тура киләләр. Илдәге яңылыҡтар менән танышып барыу кәрәк тә инде. Ибра им, ана, ғүмере баҫый балта менән эшләүҙән устары ҡатыныҡып бөткән ҡулына көн дә яңы гәзит алма а, көнитмешенең бер ере китек ымаҡ тойола.

Киоскыға сығып әйләнергә уйлап, аяғына кейә башлағайны, Мурзик килеп ырпаланды. Хужа ынан ҡалырға теләмәй, шилма. Ибра им уның муйынындағы ҡайышҡа бау эләктерә (урамға сыҡҡанда этте етәгендән ысҡындырма, тигәйне ҡыҙы), асҡысын алып, ишеккә йүнәлә. Киоскынан гәзиттәр алғас, өй яғына атлай бирҙе лә туҡтап ҡалды. Бынау эт йоратының ашарына бөткәйне бит әле, магазинға уғылып, берәй нәмә алырға кәрәктер. Ҡыҙы ашатырға ҡушып ҡалдырған анау йоморсаҡ әйбер ютҡмы икән? Икмәк ата торған бүлектә шул хатҡа орашҡайны, атыусы ҡатын көлөм өрәп ҡуйҙы ла алсаҡ аңлатты:

– Эт аҙығын, ағай, үҙәк баҙарҙағы киоскыла аталар.

ы, эт туйҙырам тип, белмәгән-күрмәгән үҙәк баҙарҙы эҙләп кит, имеш. Ә нимә алырға уң был мәхлүккә? Ауыл этенә өт, ҡатыҡ бирә инеләр. Ниңә аптырарға, бөгөн-иртән тамаҡ ялғатып тор а, ҡайтҡас, кәрәк нәмә ен үҙҙәре алыр әле. Туҡта, Мурзигы теге йоморсоҡтарҙы ашағас, ҡыҙы этенә, тамағын йомшартам тип, берәй киҫәк банан ҡаптырып ҡуя ине. Ибра им кефир, өт, бер бөртөк банан атып алды ла, ҡатмарлы мәсьәләне хәл иткәндәй, ҡәнәғәтләнеү менән сыҡты магазиндан.

Йомшаҡ креслоға ирәүәнләп ултырып гәзит уҡыуҙан кинәнес таба ул, үҙен ҡоршап алған таш стеналар артҡараҡ сигенгәндәй тойола.

Төш етеүен белдереп, Мурзик алдына икереп менде. Теүәл бер мәлдә ашарға күҙәтләнеп бөткән суҡынмыш, ялбыр сәсе аҫтынан күҙен юха мызлатып ҡарап ултыра. Ибра им уның ауытына өт ҡойоп биргәйне, теге уны еҫкәп ҡараны ла, ин миңә ниндәй йүн еҙнәмә бирҙең тигәндәй, ҡойроғон болғап уға төбәлде. Икенсе ауытҡа кефир алып алдына ултыртҡайны, уны ын да еҫкәп ҡуйҙы ла, үсеккән шикелле, ситкә атланы. "Ярар, асыҡҡаң ашар ың әле", – тип ҡулын елтәне Ибра им әм үҙенә төшкөлөккә әҙерләргә тотондо.

Кисен, ысынлап та, өтөн эсте Мурзик, ҡатығын да ялаштырҙы. Аҙағынан әрсеп, ваҡлап турап биргән бананды ла арыу уҡашаны. "Ҡаланың эте лә тәмле-татлыны ярата", – тип уйлай Ибра им.

Тамаҡ туйҙырғандан аҙаҡ, йәнә ярты көнөн үткәреүҙән ҡәнәғәт булып, баш аҫтына мендәр ҡыҫтырып, диванға уҙылып төшөп ятты. Йоҡом орап ҡына бара ине, ҡул ыртын ниҙер сәнсеп алғандай итте. Ҡара а, теге ҡара себен ҡулына ҡаҙалған. Ибра им икенсе ҡулы менән йән асыуына уҡты уға, тик эләктерә алманы, осоп китеп, стенаға барып ҡунды хәшәрәт. Бына, әй, ҡай ылай әсе итеп тешләй, ауыл себененән шулай ыҙа күргәне юҡ ине. Йәне көйҙө Ибра имдың ятыр алдынан сисеп ултырғыс башына элгән күлдәге менән елтәнеп, себенде ҡыуырға тотондо. Бигерәк йылғыр ҡә әрең, тегеләй-былай ялтанғылап йөрөнө лә ҡайҙалыр инеп боҫто. Кит инде, аҙына ла тынғылыҡ юҡ бит бында, әллә нәмәләре табылып тора.

Кисен ниңәлер күңеле болоҡоп, оҙаҡ ҡына йоҡлай алмай ятҡайны, уғынан ҡатыраҡ йоҡлап киткән – иртәнсәк әлеге Мурзигы уятты. Стенала ғы сәғәткә күҙ ал а, туғыҙ тулып киткән икән дә ба а! Йә эт кенә кейенеп сыҡ а, эте шыңшый-шыңшый ишек алдында сыпранлап йөрөй. Ибра им ҡабаланып пинжәген кейҙе, аяғына калуш эләктерҙе, ишеген асырға ынтылғайны, Мурзик шыр ебәреп өлгөрҙө. Күңел болғандырғыс еҫкилеп бәрелде танауына.

Ибра им, артабан ни эшләргә белмәйенсә, бер килке юғалып ҡалды. Ахырҙа, этте нисек тә тышҡа алып сығыу өсөн, ишекте асҡайны, эт лифт майҙансығына ҡарай сапты. Әммә ҡабаланыуы уны тағы ла эш боҙоуҙан ҡотҡара алманы: лифт аҫҡа табан ҡуҙғалыу менән, йәнә эсе китте. Ибра им бөтөнләй албырғап төштө. Лифтҡа кеше

килеп ин ә, ни тиер? Эттеңшыйыктизәген ошонда ҡалдырып сығып китеп тә булмай. Ниңә генә сыҡты фатирҙан? Бер башлағас, эшен шунда ғына бөтөр өн дә тҡуй -ын ине лә...

Түбәнгә төшөп еткәс, ул этте лифттан сығарманы, үргә кире менә торған кнопкаға баҫты. Күтәрелеп етеп, ишек асылып кит ә, тҡулына әлеге полиэтилен тоҡсайын тотҡан күрше ҡатын баҫып тора.

— еҙгә килгәйнем дә, этеңменән сыҡҡан ыңикән, – тип хәбәрен башлап та ебәрҙе.

Лифттан сығырға баҙнат итмәгән ымаҡторған Ибра им өндәшмәгәс, тоҡсайын юғары күтәрә биреп дауам итте:

— Бына, кисә әйткән яҡшы әйберҙәрҙе алып менгәйнем. Дарыу түгел улар, кеше ғүмерен оҙайтыусы биодобавкалар. Уларҙыңәр бере е...

Этенең тәртип еҙлеге менән башы ҡатҡан Ибра имдың ҡапыл йәне көйҙә, бәйләнсек ҡатынды төрткөләп сығарып ебәрер хәлдә ине.

— Ҡара әле, кем... күрше, шул нәмәләреңменән баш ҡайнатып йөрөмә әле. Миңә уларҙыңхәжәте бер тин!

— Бәй-бәй, ҡай ылайыраҡөйләшә еңәле. Мин иңә яманлыҡуйлап килгәнме ни... — Ҡатындыңсырайы ҡапыл боҙолдо. — Фу, ҡай ылай яман еҫсыға.

Уныңошо үҙәрен генә көткән кеүек, Мурзик лифт иҙәненә йәнә ебәрҙе.

— Этеңменән нишләп донъя бысратып йөрөй өңул? Бына ғибрәт, бында эт әбрәкәйе юҡта инде.

Ҡыҙан тура килде был ҡатын, эш боҙғанды бөтә өйгә таратасаҡ.

— ин ғаулама инде, – тине Ибра им, ни әйтергә белмәйенсә. – Хайуандың әйтергә теле юҡбит... Хәҙер таҙартып алам мин уны.

— Күрше, оло башыңменән эт буғын таҙартып йөрөмә. Үҙем өртөрмөн. Бынауҙарҙы ғына ал аң.. ос оҙға ғына бирәм.

Ҡатындыңәр еҙлеге Ибра имды ҡабат яр ытты. Этен бауынан елтерәтеп лифттан сығарҙы ла:

— Бар төшөп кит! – тип ҡаты екерҙе. – Үҙем дә таҙартырмын. Бар, бар!

Ҡатын күҙен аҡшайтып ҡараны.

— Ҡара әле, ҡай ылайыраҡ өйләшә! Этеңменән бөтә подъезды аҫыҡҡаныңды хәҙер домоуправлениеға барып әйтәм! – Ҡатын, тапылдата баҫып, түбән ҡатҡа төшә торған ишеккә ҡарай атланы.

Бөтөнләй аңы-тиңе булып ҡалған Ибра им сепрәк алып сығып, лифттыңиҙәнен өрттө, эттеңойроҡаҫтын йыуҙы, шунан фатирҙағы әшәкене таҙартырға кереште.

Бына, әй, яр аҫтынан яу сыҡҡан тигәндәй, итек башындай сәүек ҙур бәләгә тарыт-ты бит. Хәҙер ята, ана, йомшаҡурынында еүеш артын ҡыҫып... Ибра им тҡулын әллә нисә тапҡыр абынлап йыуҙы, ә еҫ аман бөтмәгән ымаҡ

өт, ҡатыҡменән банан тигән нәмә ярамаһымы икән ни эсенә был мәхлүктең? Ҡалдырған аҙығын самалабыраҡашатманы шул. Эсермәҫкә ине өт, ҡатыҡты, йөрө өн ине ас көйө, үлмәҫине әле.

Төрлөсә уйлап борсола Ибра им. Был хәлде ҡыҙы бел ә, әллә ниҙәр әйтеп бөтөрмө икән? Ныҡүҙгәрткән ҡала тормошо Мәсғүдә ен. Ҡыйы саҡта тауҙар ара ындағы тәбиғәт ҡуйынында ятҡан ауылда тыуып үҫкән балаға бер ҙә килешмәгәнсә тота үҙен, ауылды, уныңкешеләрен ят күргән төҫлө хәбәр ҙә өйләп ташлай. Телендә – аҡ-са ла яңы өй йыы аздары, кейем- алым алыу...

Күңел тыныслығы китте Ибра имдың Төнөн рәтле йоҡлай алманы. Иртәнсәк биргән нәмә ен Мурзик еҫкәп тә ҡарамай бөтөнләй хәл еҙ рәүештә уҙылып ятҡас, тҡурҡа уҡбашланы: сирләп үлеп-фәлән кит ә, оло ғауға тҡубасаҡ

... Ҡыҙы менән кейәүе төштән һуң ҡайтып төштө. Кейәүен йөрөтә торған шофер оло ике сумаҙанды көскә күтәреп индереп ултыртҡас (шул хәтлем нимә тултырғандарҙыр инде!), Мәсғүдә атаһы менән иҫәнләшеүҙән алда этенә өндәште:

— Мурзигым минең, нишләп ятаһың, кил бында, кил!

Кейәүенең

— Шунан, нисек торҙоң, ҡарт? — тип һүҙ ҡушыуын да ишетмәй, Ибраһим эткә төбәлгән: хужабикәнең әргәһенә килерме, юҡмы?

Бына мәхлүк хәлһеҙ генә күтәрелде. Саҡ-саҡ атлап таныш тауышҡа табан йүнәлде. Бик яман хәл күргәндәй, Мәсғүдәнең йөҙө ҡапыл үҙгәрҙе, этте күтәреп алып, түшенә ҡыҫты ла йәһәт кенә кире иҙәнгә төшөрҙө.

— Кит, ниндәй насар еҫ килә унан? — Ул, нимәлер табырға теләгәндәй, тирә-яғына ҡаранды. — Бөтә өйгә әллә ниндәй яман еҫ таралған әллә? Юрик, тояһыңмы?

Иренә, Юламан тигән исемде боҙоп, “Юрик” тип өндәшеүе һис кенә лә оҡшамай Ибраһимға.

— Мин ингәс тә тойҙом ул насар еҫте. Ҡайҙан сығырға мөмкин һуң ул?

Ибраһим был туралағы һүҙҙе оҙаҡҡа ебәрергә теләмәне.

— Эт еҫе ул. Мурзик сирләне.

Мәсғүдә атаһына төбәлде.

— Ни булды? Эсе боҙолдомо әллә?

— Боҙолдо шул... аҙығы бөткәс, кефир эсергәйнем.

— Их, харап иткән еңбит малайкамды!.. Ниңә теләһә нимә бирәһең уға? Аҙыҡты мин кем өсөн ҡалдырғанмын?! — Шулай асыулы өйләнде лә Мурзикты ҡабат күтәреп алды Мәсғүдә.

Шул саҡ ябылыр-ябылмай ҡалған ишектә етенсе ҡаттағы теге ҡатын күренде.

— Әһә, ҡайттығыҙмы? — аулыҡта ҡушып тормай һүҙ башланы ул. — Өйөгөҙгә ниңә теләһә кемде ҡалдырып китәһегеҙ? Этегеҙҙе матурлап ҡарамайынса, бөтә подъезды аҫытты.

Ибраһимдың уны бәргеләп сығарып ебәргеһе килә, тик тешен ҡыҫа ла арты менән борола.

— Уның шулай йүнһеҙ икәнен кем белгән?! — Ҡыҙының тауышы, — Мурзигымды харап иткән шул.

— Этең — эт, ул бәндә миңә лә ҡул күтәрҙе әле. Ул тегеләй...

Ибраһимдың сабырлығы һынды, ҡапыл ишеккә табан боролдо ла, ҡулын иҙәп, тауышын артыҡ күтәрмәй генә, әммә усал итеп екерҙе:

— Сығып кит бынан!

Күрәһең, уның ҡиәфәте хәтәр булғандыр, ҡатын, буғырлап өйләнә-өйләнә, арты менән сығып китте.

Ибраһим ҡоро ҡарашын алмаш-тилмәш Мәсғүдә менән Юра-Юламанға ташланы.

— Һеҙ өйөгөҙгә ҡайтҡанһығыҙ бит, ниңә ишек төбөндә туҡтанығыҙ? Донъя емерелмәгәндер ҙә.

Уның был һүҙҙәре тегеләрҙе айнытып ебәргәндәй итте.

— Юрик, шофериңа әйт, тиҙ генә зоомагазинға барып, эттең ашарына алып ҡайтһын. — Мәсғүдә атаһы яғына боролдо. — Һин дә ҡатып торма, бар, лоджия ишеген, тәҙрәләрҙе ас. Был хәтлем еҫкә нисек түҙеп тормаҡ кәрәк.

— Тәҙрәне асһаң, себен керә бит.

Мәсғүдә атаһына сәйерһенеп ҡараны.

— Кит, юҡты, һигеҙенсе ҡатта ниндәй себен, ти, ул.

— Бар шул, бар, ҡайҙан инәләрҙер, бүлмәнән ҡыуып сығарып булмай.

– Юкты өйләп торма әле, ас ишек-тәҙрәләрҙе!

Ибра им лоджиялағы тәҙрәне асып ебәргәйне, шуны ғына көтөп торған кеүек, зыйт итеп ҙур ҡара себен килеп инде. Быны ы теге бәләкәй себен түгел, күберәк әбрәкәй тирә ендә әйләнеүсе ҙур ҡара себен. Өйҙәге насар еҫте иҙеп ҡалдымы икән? Йә Хоҙай, уны күр ә, ҡыҙы таңы ни өйләр?

Бер аҙ тынныслана төшөп, хужалар юл кейемдәрен сисеп, ваннала йыуынып сыҡтылар. Уңарсы шофер эткә аҙыҡ килтереп еткерҙе. Әллә ни бирешмәгән, асыҡҡ ан ғына булғандыр хәйер еҙең Мурзик үҙаҙығын тәмләп кенә ашап ҡуйҙы, күҙҙәре асылып, ҡойроғон күңелле генә болғай ҙа башланы.

Эт кәйефе өй хужаларына ла күсте: Юламан әлеге ҙур сумаҙандарҙың бере ен асып, әйберҙәрен ҡуҙғатара башлағайны, кухняла ашарға әҙерләп йөрөгән Мәсғүдә йүгерә-атлай килеп сыҡты.

– ин әйберҙәрҙе туҙҙырма әле. Ҡуй ҙа, атайым менән әсәйемә тигән бүләктәрҙе алайыҡта... Атай, быны ы инә — йәйге эҫелә кейергә күлдәк. — Мәсғүдә арт яғына селтәр ҡуйып тегелгән ҡыҫҡа еңле күлдәкте ата ына тотторҙо. — Ә бына быны ы — әсәйемә. Сәй эскәндә тирләп кит ә, рәхәтләнеп елпетер.

“Йә Хоҙай, эт бәлә е шулай ғына үтеп кит ен инде”, — тип уйлай ҙа Ибра им, йәйелеп кит ә, йәйюр төҫөнә ингән елпеүескә мыйыҡ аҫтынан ғына көләм өрәй.

– Рәхмәт, беҙҙе лә онотмаған ыңыҙ. Үҙегеҙҙең юл уңдымы? Ял итеп булдымы?

– Ялы ла, бөтә е лә булды. Унда бит бөтөнләй икенсе донъя, ауа ы ла, ашауэсеүҙә. Тик бына юлда ҡайтҡанда йонсота төшкән, — Юламан креслоның артҡа ына терәлеп кирелә, аяҡтарын уҙып ебәрә.

– Ә, быны ы инә, Мурзик, — тип Мәсғүдә ҡыҙыл бәрхәттән тегелгән әйбер ала. — Яҡшылап йыуындырғас кейҙерермен, йәме. Ултырып тор, атай, хәҙер ситтән ҡайтҡ ан күстәнәстәрҙән ауыҙ итербеҙ

Бына зал урта ындағы өҫтәлгә әр төрлө ашамлыҡтар, емештәр, алма-хөрмәләр теҙеп ҡуйылды. Ибра им яңыҙына әллә ни әҙерләп ашамай ине, шуға күрә асҡаҡлаған, ауыҙ ыуҙары ҡойолоп уҡкитте.

Бөгөн көн болотлабыраҡ торғанлыҡтан, өйҙә яҡтылыҡ етмәгән ымаҡ Мәсғүдә өҫтәл артына ултырыр алдынан түбәгә эленгән люстраны яҡтыртып ебәрҙе әм ҡапыл ҡуба ра ы осоп туҡтап ҡалды, аптырауҙан хатта теле көрмәлеп, өндәшә алмай торҙо. Шул арала хөрмә тултырып өҫтәлгә ҡуйылған ауыҡҡа бая тәҙрәне асҡан ыңғайы осоп ингән ҙур ҡара себен килеп ҡунды.

– Люстраны кем ватты? — Мәсғүдәнең тауышы ҡалтыранып сыға.

Йәшереп ҡалдыра торған эш түгел ине был. Ибра им, люстраның бер суғы өҙөлөп төшөүҙе әллә ни юғалтыуға ла иҫәпләмәгәнлектән, тура ын әйтте:

– Мин, төшөрөп...

– ин?.. Ниңә тейҙеңуға? — Мәсғүдәнең Әмирәт ҡояшына янған ҡуңырт йөҙөнә хәтәр асыу бәреп сыҡты.

– Теймәнем мин уға. Себен ҡыуам тип... Ана бит, таңы килеп ингән. — Ибра им ауытына ымланы.

– Абау ғибрәт!.. — елтәнеп себенде ҡыуаланы Мәсғүдә. — Бына, әй, өй аҫыған, себен эйәләгән, люстра ватылған. Ун көн эсендә ни эшләттең ин фатирыбыҙҙы! Яманатыбыҙ бөтә йортҡа тараласаҡ.. Ниҙәр генә эшләйем икән? — Ҡыҙы ата ына асыулы ҡаҙалып ҡараны. — Белә еңме, был люстра күпме тора? Ике йөҙ меңдән артыҡ! Әй, мин иҫәр, ниңә генә алып килдем икән мин ине! Ни хәтлем зыян...

Унының көнгә янған шыма бите буйлап күҙ йәштәре тәгәрләй. Юламан аман йомшаҡ креслола ултыра, өндәшмәйенсә генә ҡатынының үҙҙәрен хуплай, хәсрәтен ур-

таҡаша.

Ибраһим ултырған еренән тауыш-тынһыҙ ғына торҙо ла үҙе йоҡлап йөрөгән бүлмәгә үтте. Алып килгән сумкаһы, барлыҡ кейем-һалымы ошонда ине. Ауылдан кейеп килгән, иҫкерә төшкән фетр эшләпәһен эләктерҙе, бая ҡыҙы бүләк тип биргән арҡаһы селтәрле күлдәк менән елпеүесте ситкәрәк алып ҡуйғас, ваҡ-төйәген сумкаһына алды һәм, ишек алдына барып, аяғына кейә башланы.

Мәсғүдә залда һаман берсә иламһырап, берсә асыуланып һөйләнә ине.

Ҡайны ҡартының кейенеп йөрөгәнен күрепме, залдан Юламан килеп сыҡты ла аптыраған һымаҡ һораны:

— Бәй, ҡайҙа йыйындың?

— Ҡайтыу яғына. Былай ҙа оҙаҡ булып китте. — Ибраһим сабыр ғына яуап бирергә тырыша.

— Туҡта инде, исмаһам, сәй эсәйек. Унан шоферҙы саҡырып...

Зал ишегендә Мәсғүдә күренде. Сырайы туң, күҙендә нур әҫәре юҡ. Атаһына ҡарап:

— Асыуланғанға үсектеңме? Рәхәтме ни миңә? — тине лә иренә бойороҡ биргән кеүегерәк өндәште: — Ә һин шофериңды саҡырма. Юлдан яңы ҡайтҡан. Автобустар сәғәт һайын йөрөп тора. — Мурзигы аяғына һыйынғайны, уны күтәреп үк алды. — Тағы ла ни эшләтеп ҡарайым ине? Шәбәйеп кенә китһәң ярар ине... Ниңә генә киттем шул ял тип, донъямдың аҫты өҫкә килгән бит, матурҡайым. — Эте, уның өйләгәнен аңлаған төҫлө, иркәләнеп, муйынынан ялай.

Ибраһим ҡыҙының бәйләнешһеҙ өйләгәнен рәтләп ишетмәй ҙә, ҡалтыранған ҡулдары менән пинжәк төймәләрен эләктерә алмай аҙаплана.

Бына ҡайҙандыр теге оло ҡара себен килеп сығып, еңенә ҡунды. Ибраһим уны осора һуҡты. Имгәнгән себен күтәрелеп оса алмайынса иҙәндән юрмалап китеп бара ине, уны һыта баҫты ла, тимер менән көпләүле ишекте шар асып ебәреп, лифт майҙансығы яғына йүнәлде.

... Өндәшеүсе лә, оҙатып ҡалыусы ла булманы.

Талха
ҒИНИӘТУЛЛИН

ТЫУҒАН ТУПРАҠ

ХИКӘЙӘ

"...Ниндәй генә итеп һөйләһәң дә,
Сит-ят ерҙәр тыуған ил булмай".

("Ишкәксе ҡарт")

Был сит яҡтарға улар оҙон аҡса эҙләп юлыҡты. Чита тигән ҡаланан әллә ни йыраҡ та түгел сусҡасылыҡ менән шөғөлләнгән бер совхозға килеп урынлаштылар. Быға тиклем ауылда, олатайҙарынан ҡалған ярым емерек йортта көн иткәйнеләр. Үҙҙәренә ҡарағайҙан яңы өй һалып кереү, мотоцикл алыу хаҡында хыялландылар, әммә тыуған колхоздың трудодене асҡа үлмәҫлек кенә шул. Өйлө, мотоциклы булыу өмөтө һүнгәс, ситкә китергә мәжбүр булдылар.

Ҡайҙандыр килеп ереккән урыҫ Андрейҙан башҡа, ауылдарында сусҡа аҫыраған, уның итен ашаған кеше юҡ ине әүәле. Дөрөҫ, юғарынан төшкән күрһәтмә буйынса колхозды сусҡа үрсетергә мәжбүр иттеләр, йәнәһе лә, был һәр еҙмал һуғыш йылдарында тамам бөлгөнлөккә төшкән хужалыҡтарын аяҡҡа баҫтырырға ярҙам итәсәк. Ауыл осонда таштан, балсыҡтан ферма төҙөнөләр ҙә шуға ҡайҙандыр бер көтөү сусҡа килтереп тултырҙылар, һәм һуғыштан һуң армияла хеҙмәт итеп ҡайтҡан Батыршин Азат, бәғзе колхозсылар һымаҡ, шунда сусҡа ҡараусы булып эшкә урынлашты. Бер уйлаһаң, сусҡа ла мал инде, һыйыр кеүек ҡуш тояҡлы, тик бына шырт йөнө, етмәһә, маңҡалы томшоғо бигерәк ҡот оҙ. Ә күҙҙәре күрше старателдәр ауылындағы һап-һары Ваньканыҡы ише усал һәм хәйләкәр. Һыйыр, ат тотоп көн күргән ауылдаштарына сусҡа еҫе, тиҙәге биҙҙергес ят ине. Ел ферма яғынан иҫә, барыһы ла йөҙҙәрен сырылта ла: "Фу, бәҙрәфтән килгән һымаҡ",– тип танауҙарын ҡаплай. Шулай ҙа яйлап был ят еҫкә лә, тиҙәгенә лә өйрәнделәр, хатта сусҡа итен ашап, гонаҡҡа бата башланылар. Трудодень иҫәбенән идара колхозсыларға ит яҙып бирә, был иһә һуғыш йылдары аслығынан һуң һаман туйғансы ашамаған кешегә бик тә ярап ҡала. Азаттың әсәһе Вазифа апай ҡалағына бешкән сало киҫәген эләктерә лә йөҙөн сырылтып "хәрәм!" тип ҡыстырып ебәргән була, үҙе, күреп ҡалмаһындар тигән кеүек, йәһәт кенә ауыҙына оҙата. Ә ирҙәр тураһында әйтеп тә тораһы түгел, йөҙ грамды кәккәндән һуң сало – бына тигән закуска.

Ахырҙа колхоздың сусҡа ҡараусыһы Азат, миңә, уның еҫе менән тиҙәгенә өйрәнәһе

Талха Ғиниәтуллин – Мәскәүҙә йәшәгән башҡорт яҙыусыһы. Русса, башҡортса сыҡҡан байтаҡ китаптар авторы. Бөйөк Ватан һуғышы ветераны.

түгел, тине лә ошо сит яҡҡа сусҡа башын арттырырға сыҡты ла китте. Ҡатыны Әниә ауырлы ине. Әсә е лә, ҡайнә е лә уға ошо хәлдә әллә ҡайҙа ятҡан ят ергә күсмәҫкә кәңәш итте, дөрөҫөрәге, тыйҙы, Әниә үҙе лә икеләнде.

Әммә Азат нисек итеп ҡырҙа айҙар буйы ҡатынынан башҡа йәшә ен? Иртәнсәк уянғас унының көләс йылмайыуын күрмә ә, йоҡлар алдынан усында хәләленең иркә, йылы бармаҡтарының наҙын тойоп ятма а, ул ниндәй тормош була инде?

— Азат, әйҙә, мин ҡалып торайым, ә? Баланы ситтә тапҡым килмәй.

— Ниндәй сит бул ын, ти? Кеше йәшәгәс, унда ла совет власылыр. Акушерка, врачтар барҙыр. Ә бында ауылдан роддомға тиклем егерме саҡрым...

— Ауылда Ғәйшә әбей бар. Ул бит ине лә, мине лә ҡабул иткән кендек инә е. Яр-ты ауыл унының ҡулы аша үткән. Бары ы ла иҫән- ауҙар.

— Беҙҙеке лә иҫән- ау буласаҡ. Ул бит Себерҙә тыуасаҡ. Ә сибиряктар бөтә е лә ба-адирҙар.

— Әгәр ҡыҙ бул а?

— Әгәр ҡыҙ бул а, ин ә оҡшап, сибәр буласаҡ. Барайыҡ, бәғерем. ин еҙ унда мин ни-сек яңғыҙ йәшәрмен?..

Кеше бында тиклем аяҡ баҫмаған, ишетеп кенә белгән йыраҡ, сит тарафҡа юллан а, ул яҡтың тәбиғәтен, ландшафтын, йорттарҙы, фермаларҙы әм уларға илтеүсе юлда-рҙы уйлай, күҙ алдына килтерә башлай. әм йыш ҡына күп нәмәне матур итеп, сағыу төҫтәрҙә күрә. Әммә килеп төшкәс, бөтөнләй икенсе донъяға юлыға, әйтер ендә, күҙ алдына килтергәнен баштүбән әйләндереп ҡуйғандар: был донъя икенсе төҫтәргә буялған, хыялдағыса матур түгел, байтаҡҡа ҡайтыш. Әниә өсөн дә тап шулай булды. Уға ҡояш икенсе яҡтан, ауылдағының ҡапма-ҡаршы яғынан сыҡҡан кеүек күренде. Ә Азат уға иғтибар ҙа итмәне, ин ә шулай тойола ғына, тип кенә ҡуйҙы. Бындағы сусҡа комплексы уларҙағы ыйыр ферма ы кеүек ауылға терәлеп ултырмай, ә оҙон, ап-аҡ булып ялтырап ситтәрәк урынлашҡан. Таш мәктәп менән мәҙәниәт йортонан башҡа йорттар йыуан, төҙ бүрәнәләрҙән алынған. Әммә йәш ғаиләне ҡасабаның үҙендә түгел, сусҡа комплексына яҡыныраҡ ултырған барак тибындағы йортҡа урын-лаштырҙылар. Күрә ең, эшселәр өсөн махсус төҙөлгән. Дөйөм кухня — коридорҙа, бәләкәй генә бүлмәлә — ваҡытлыса көн итеүсе өсөн иң ябай йы аз: пружиналы кинңти-мер карауат, матрас, мамыҡ одеял. Мунса менән душ комплекстың үҙендә.

— Йәшәргә була,— тине Азат оло ҡәнәғәтлек менән.— Бәҙрәфтең тышта булыуы ғына хөрт.

Эшселәрҙең әйтеүенә ҡарағанда, бында аҡса әллә ни “оҙон” түгел, әммә ваҡытында түләнә икән. Йәнә директорҙың эскәндәрҙе яратмағанын да иҫкәртеләр. Бер күр ә, ҡыуа ла сығара, ти. Был йә әттән Азатҡа ҡурҡыныс янамай: ул ирәк эсә әм сәбәп еҙ эсеүҙе иҫәрлек тип анай.

Бер нәмә лә аңламаған аңра бәндәләй күреп, Азатҡа сусҡаға уғырға ярамағанлығын, бигерәк тә моронона теймәҫкә кәрәклеген төшөндөрҙөләр ҙә эшкә беркеттеләр. Директор Иван Маркович Ластовенконың Азаттың ауырлы ҡатынын да алып килгәненә риза ыҙлығы күренеп тора ине. Әниәне бәрәсләргә тейешле инә сусҡа-ларҙы ҡарауға ҡуйҙылар. Ауыл ферма ында әҙерәк эшләп алғайны инде ул. ыйырҙар аңра, дөрөҫөрәге, ығыш, ә сусҡалар хәйләкәр, аҡыллы, шулай ҙа Әниә уларҙан ниңәлер шөрләңкерәй. Ә бәрәстәре, бәләкәй балаларға оҡшап, мәрәкә, шаян, етеҙ. Инә сусҡа-ларға айыртылмаған өт эсерәләр, эремсек, сыр бирәләр, әммә иңаптыратҡаны — йыртҡыс хайуандар ымаҡ, былар ит, тауыҡ ите, ашай. Шуғалыр ҙа уларҙың тиҙәге ке-ше ярауына оҡшап аҫыҡ ине...

Бәрәсләтеүбүлегендәге өлкән мал ҡараусы Маша исемле апай былай тине:

— Тартынма, ашарыңа ал: бына эремсек, әсемәҫ борон һөт ал, макарон...

— Яраймы ни?

— Беҙ бөтәбеҙ ҙә алабыҙсы. Был паразиттар ғүмерҙә лә туяһы мал түгел. Ашап та бөтмәйҙәр. Алдынан тороп ҡала, унан продукт боҙола башлай.

Бына шулай улар бигүк "оҙон" булмаған аҡса һуҙырға тотондо. Тамаҡтары туҡ, торған урындары йылы, оло тормоштоң барышын стенала элеүле торған динамик аша ишетәләр һәм бергә булыуҙары, тәүге балаларын көтөүҙәре менән бәхетле инеләр. Һәр совет ҡатын-ҡыҙы һымаҡ, Әниә лә бына-бына декрет отпускыһына китер, иҫән-һау малай табыр, ул үҫә төшкәс, эшләп йыйған аҡсалары менән ауылдарына ҡайтып китерҙәр ҙә ҡарағайҙан йорт һалып керерҙәр... Донъяла бар нәмә лә һин уйлағанса булһа икән...

Ә ҡатындың был осорҙа (барса ауырлы ҡатындарҙыҡы кеүек) бите генә түгел, холоҡ-фиғеле лә үҙгәрә икән. Әниә лә үҙенә бикләнде, аҙ һөйләште, йыш ҡына моңһоу ҡараштарын ҡайҙалыр ситкә, бушлыҡҡа төбәп ултырыр булды — уны нимәләр борсой, иҙә, һағайта. Шунан тора ла:

— Азат, әйҙә ҡайтайыҡ,— ти инәлесле тауыш менән.

— Ниңә ҡайтабыҙ? — тип асыулана Азат.— Баланы табырһың, бер аҙ үҫер, был ҡышты үткәрәйек тә йәйен ҡайтырбыҙ.

— Улай һа, минең яңғыҙымды ебәр.

— Һин нимә! Ҡорһаҡлы көйө нисек ебәрәйем шундай оҙон юлға? Ниңә саҡ ҡына түҙгең килмәй?

— Миңә бында оҡшамай. Бөтә нәмә ят. Ер ят, беҙҙәге тауҙар юҡ. Ауылда иртәнсәк тораһың да тәҙрәгә ҡарайһың, унда — Мышаһыр... Баланы бында табырға теләмәйем. Ҡурҡам.

— Ҡыҙыҡ ҡына инде. Тауҙы һағынған, имеш, берәү. Тау юҡ, тип мин Мышаһырҙы бында килтереп ултырта алмайым инде...

— Һағынам шул. Атайым да фронттан "иҫән-һау йөрөп ҡайтып алыҫтан булһа ла Мышаһырҙы күрһәм ине" тип яҙған.

— Башҡорт ситтә оҙаҡ йәшәй алмай, тип дөрөҫ әйтәләр икән...

— Мышаһырҙа еләк йыйғанды хәтерләйһеңме? Һин көрөшкәңде юғалтҡайның.

— Көрөшкәне юғалтмаһам, һине лә тапмаҫ инем.

Икенсе мәл, төнөн, Әниә ҡалтыранған тауыш менән:

— Азат, мин ҡурҡам,— тине.

— Нимәнән ҡурҡаһың?

— Белмәйем. Ҡурҡам инде. Ниндәйҙер алама иҙемләүем бар...

— Ауырлы ҡатындарҙа булалыр. Юҡ-бар уйлайһың да... Ярай, йоҡла.

Эх, әгәр араҡы арзан һәм күп миҡдарҙа булмаһа! Ә көмөшкә тағы ла ос оҙораҡ ине. Бөтәһе лә эсә. Ҡатындар ирҙәрҙән бер ҙә ҡалышмай йота. "Генсек үҙе эсә һәм беҙгә лә ҡуша",— тип кенә ебәрәләр. Ә эшселәр араһынан иң өлкәне Михайлыч былай ти: "Бындағы климатта эсмәйсә ярамай. Тик аҡыл менән эсергә кәрәк, самаһын белеп..."

Ә уның самаһын нисек билдәләйһең? Эс, әммә директор күҙенә эләкмә, эләктеңме — ҡыуылыуың көт тә тор.

Бына шулай тиҙ үтә торған бәләкәй бәхет-ҡыуаныстар менән аралашып, борсоулы, хәүефле, бәхәсле көндәр менән Яңы йыл да етте. Ауылда саҡта Яңы йылды улар бер ваҡытта ла байрам тип ҡабул итмәне, уны ҡаршы алыу айҡанлы байрам өҫтәле йыйыу нисектер урыҫ ғәҙәте һымаҡ тойола ине. Календарҙа декабрҙең аҙағы, иртәгә иһә ғинуарҙың бере була һәм барыһы ла ғәҙәти көн рәүешендә артабан дауам

итә. Ә бында бараҡтағы күрше е Миша Ступин Яңы йылды бергә ҡаршыларға тәҡдим итте. Азат менән Әниәнеңдә ауыр көндәлек эштән әҙерәк ял итеп, онотолоп ултырғылары килде. Билмән әҙерләнеләр, Әниә ҡоймаҡ бешерҙе, Надя, Мишаның бисә е, йыуантаҡ сибәр ҡатын, тоҙланған ҡыяр, помидор, кәбеҫтә, бешкән бәрәңге алып килде. Миша бер литр бурълыҡ көмөшкә тотҡайны. Бөтә е лә әйбәт, күңелле, әйтер еңдә, ошо байрамдан уңыштыһы, матур яңы тормош башланасаҡ.

Әниә әсе-мәсе тәмен элек тә белә ине. Туйҙан ун Азат, исма ам, бала тыуғансы бул а ла ауыҙына алмаҫҡа ант иткәйне. Ҡатынын да киҫәтеп ҡуйҙы: бер йотом да ҡапмай ыңһ Ә бында, төн урта ында, Генсек үҙенең Яңы йыл ҡотлауын мөгөрҙәгәс әм Урал тауҙарынан алып Алыҫ Көнсығышҡа тиклем йәшәгән ябай совет кешеләре рюмкаларын сәкәштерә башлағас, Әниә түҙмәне:

— Азат, бер генә йотом мөмкинме?— тип өндәште бит.

— Ярамай! Ауырлы икәнеңде онотма!

Кәрәкмәгән ерҙә Надя ы ла килеп ҡыҫылды:

— Азат, ин нимә? Кәйефе күтәрел ен өсөн саҡ ына эс ен, бәй. Ана, Вера Маргасова туңыҙай буйы тигәндәй эсте — космонавт тапты.

— Ярай, бер йотом ына...— тип ризалашты Азат, ҡатынына ҡарамай ына.

Бер йотом ына эстеме бисә е, әллә тулы стаканды ҡапланымы ауыҙына — аппитеты асылып, ашанып ултырған Азат күрмәне лә. Миша аман үҙенеңэсемлеген маҡтай, йәнә е лә, үҙе ҡыуған был нәмә е араҡынан да таҙараҡ әм ҡатыраҡ, сөнки ул уны марганцовка менән таҙартҡан. Бисә енеңлаяҡ ыл иҫерек икәнен Азат аҙағыраҡ иҙҙе. Ул уны төрлө ҡиәфәттә: әләмә кейемдә йәки сыр яланғас көйө лә ярата йәки оҡшана ала, тик был ҡоҙәре иҫерек хәлендә түгел. Иҫерек ҡатын-ҡыҙҙан да хәшәрәтерәк күренеш бармы икән? Күрә ең, был шайтан ыуын ҡатын-ҡыҙға эсмәҫкә Алла ы Тәғәлә үҙе ҡушҡан. Әүәле әҙерәк төшөргән сағында Әниә матур йырлай торғайны. Әле лә русса упалап:

— Иптәш сусҡа ҡараусылар, хәҙер мин еҙгә үҙебеҙҙең башҡорт йырҙарын йырлайым, кемгә оҡшамай, шул тыңламаһын,— тине.

әм башланы. Тауышы матур ине, тәбиғи, күкрәктән сыҡҡан тауыш. Бер-бер артлы “Сарман”, “Рәйхан”ды башҡарҙы, артабан:

андуғастар айрар, ай, ер түгел,
айра а ла, туғайы киңтүгел.
Эй-й... илама ла, Фатимам, эй, илама,
Йүгереп кенә ҡайтыр ер түгел,—

тип йырлағас, түгелеп илап ебәрҙе. Көй тәьҫиренән күпмелер ваҡыт үҙеҙултырҙылар. Надя Әниәне тынысландырырға тырышты, ә Азат Мишанан былай тип ораны:

— иңө беҙҙеңйырҙар оҡшанымы?

— Кемгәлер оҡшайҙыр, ә миңә шыңшыған, олоған кеүек тойолдо.

— Да?.. Ә ин хәҙер шуны әйт: еҙ урыҫтар, йырлағанда, беҙ башҡортҡа йырығыҙ ниңә бер ҙә олоған кеүек тойолмай?— Азат ныҡлап бәхәсләшергә, хатта уғышырға әҙерләнгәндәй асыулы ине.

— Мужиктар, милли мәсьәләгә, давай, ҡағылмайыҡ Яңы йылды ҡаршы алабыҙ, ни ти әндә — байрам,— тип хәбәргә тығылды ихлас Надька.— Эсеп тик ултыра ығыҙ, ашамай ығыҙ, шуға иҫерә егеҙ. Ә миңә оҡшаны. Өйҙә миненеңкүршелә генә татарҙар йәшәне. Анһай башлағайным йырҙарын. Моңло, хәсрәтле, күңелде аҡтара торғайны. Так что, әр халыҡтың үҙтеле, үҙ йыры, Мишка.

Миша менән Надька икәүләп “Летят утки”ҙы, шунан бер шаян йырҙы башҡарҙылар. Әниә ҡараштарын бушлыҡҡа төбәп бөршәйеп кенә ултырҙы. Надька ла иҫерек:

— Әниә, һин бирешеп киттең шикелле,— тигән булды.

— Ауылға ҡайтҡым килә. Азат алып ҡайтмаһа, үҙем йәйәүсыһам да китәм,— тип яуапланы Әниә көрмәлгән теле менән.

Әниәне түшәккә ятҡырып, эселеп бөтмәгән көмөшкәләрен алдылар ҙа ҡунаҡтар тыҙғалды. Ишектән сығыр алдынан Надька былай тине:

— Еҙ тартырға сыҡһас, ул бит тулы бер стаканды эсте. Маңлайына еүеш таҫтамал һал, ҡыяр рассолын күберәк йоттор...

Быға саҡлы бер ҡасан да әйтмәгән һүҙҙәр менән әрләп-әрләп, Азат ҡатынын сисендерҙе һәм сәйер бер тойғо кисерҙе — уның яланғас боттарын күреп, айныҡ саҡтағыһыса ирлек дәрте уянманы. Ҡолағын ҡатынының ҡорһағына ҡуйып малайының йөрәк тибешен тыңланы. Һәм ҡото осоп шуны уйланы: алкоголь ҡан аша бала йөрәгенә лә үтеп керә лә ә! Ана, шуға ла уның кескәй йөрәге нисек тулап тибә...

Төнөн, дөрөҫөрәге, таң алдынан, ҡатынының ыңғырашыуына уянды Азат. Тулғағы башланды, ахыры, тип уйланы, тимәк, көнө етмәй таба, балаға әле ете генә ай. Һикереп тигәндәй торҙо ла утты яндырҙы.

— Әниә, нимә булды?

— Ҡыйын миңә, һыу бир, үләм...

— Үлмәй ең, юҡты һөйләмә, түҙ, хәҙер...

Коридорға йүгереп сыҡты, күршеләренең ишеген дөбөрҙәтергә тотондо. Эскенән уң булғас ни, оҙаҡ асманылар. Ни айәт, Надьканың ҡарлыҡҡан тауышы ишетелде:

— Кем? Төн урта ында нимә кәрәк?

— Надька, был мин, Азат. Әниәнең тулғағы башланды шикелле. Нишләйем икән? Әйҙә, кер әле.

— Ой, бәлә, бәлә, әйттем бит...

Ул ишеген асты, эске күлдәксән, сәстәре таралып-тырпайышып торған ҡиәфәттә тынсыу бүлмә енән ярым ҡараңғы коридорға күҙ алды. Шунан ғына утын яндырҙы, яурынына халатын ҡаплап Азаттарға инде.

— Әниә, ни булды? Табырға йыйына ыңмы әллә? Роддомға барырға кәрәк, бында булмай. Ә районға тиклем егерме биш саҡрым,— ул тәҙрәгә күҙ алды.— Батюшки, урамда күҙ асҡы ыҙ буран сыҡҡан, күпме ҡар яуған! Шылтыратырға кәрәк, ә телефон сельсоветта ғына. Азат, ауылға, медпунктҡа, йүгер, фельдшер Васяны тап, ул бала ла ҡабул итә. Медпункт йортонон икенсе ярты ында йәшәй. Юрамал кеүек, тап байрам алдынан...

Әниә ыңғыраша, ҡысҡырып-ҡысҡырып та ебәрә. Азат урамға ташланды. Ҡар аман яуа, әммә ергә төшөп ятмай, ел ыңғайына ауала оса, өйөрөлә. Комплекстан ауылға тиклем — ике саҡрым тирә е ҡола ялан, юлды ҡар баҫҡан. Азат телеграф бағаналарына ориентир тотоп ҡына барҙы. Тирә-яҡта, исма ам, бер йән эйә е, сысҡан күҙендәй ҙә ут юҡ Байрам үтте, төн ауғас, кешеләр тынысланды, иҫерешеп йығылды ла тәрән йоҡ оға сумды. Төнгө ҡараңғыла, ҡар өйөрмә е ара ында тубығынан көрткә бата-бата ул ауыл урамына керҙе, әммә бындағы бер кемде лә белмәй, бере ененд ә өйөндә булғаны юҡ Ни айәт, төкөтмәле ҙур ғына йортҡа килеп етте, таныуын таныманы, әммә уның медпункт икәнен тойомланы. Ишеген шаҡыны — ут янманы, ул икенсе болдорға барҙы, оҙаҡ итеп йоҙроҡ ю, унан итеге менән ишекте төйгөсләне. Байтаҡ ҡына ваҡыт үткәс, ут янды, ишек артынан йоҡ ло, ҡарлыҡҡан тауыш ишетелде, әбей тауышы булды шикелле.

— Нимә дөбөрләтә ең төн урта ында? Нимә кәрәк?

— Мин комплекстан. Унда бер ҡатын бала табырға итә, фельдшер кәрәк.

— Тапҡан бала табыр ваҡытты. Фельдшер юҡ, ҡалаға китте. “Тиҙ ярҙам”ға шылтырат.

— Ҡайҙан шылтыратырға уң?

— Директорығыҙҙың кабинетында телефон юҡмы ни? Шунан шылтырат,— әбей утрана- утрана ишек төбөнән китте, ут үнде.

Азат баракка кире ҡайтты. Миша комплекста йүгерҙе. Әниә аман ыңғыраша. Йөҙә шул арала урылып, йонсоп китте, гел генә нур сәсеп торған күҙҙәре дымлы керпектәре ара ынан инәлесле әм өмөт өҙ ҡараны. Ул иренең ҡулын эләктерҙе лә өҙәп-өҙәп шыбырҙаны:

— Китмә, эргәмдә генә ултыр...— Күпмелер өндәшмәй ятҡандан уңйыш-йыш тын алып өҫтәне.— Азат, минең өйәктәрҙе ят тупраҡҡа ҡалдырма, ауылға алып ҡайтып ерлә.

— Юҡты өйләмә, хәҙер врач килә, ярҙам итер. Беҙ инең менән Мышағыҙға еләккә барасаҡбыҙәле.

— ин таңы көрөшкәндә юғалтасаҡың,— тип шаярырға маташты Әниә.

Бүтән бер үҙ ә өндәшмәне, ыңғырашты, тегеләй-былай башын борғоланы, алҡын ҡулы менән иренең бармаҡтарын ҡыҫты...

“Тиҙ ярҙам” көн тамам ятҡырғас ҡына килде. Көрткә батып ултырҙыҡ, тинеләр. Ауырыуҙы был хәлдә ҡуҙғатырға ярамай, ти әләр ҙә, алып китергә булдылар. Азат юл буйы ҡатынының алҡын бармаҡтарын тотоп барҙы. Алып кереп киткәстәре, бер нисә сәғәт буйы алҡын коридорҙа көтөп ултырҙы — яҡшы хәбәр көттө, өмөтләнде... Ни айәт, аҡхалатлы бер ир сыҡты ла Азат янына килде.

— еҙ ауырыуҙың иреме?

Азат урынынан ҡалҡынды, арыу хәбәр көттө, бала тура ында уйланы, Әниә ауыыр, тип ышанды, сөнки сыҡҡан кешенең арыған йөҙөндә, ҡараштарында бер ниндәй ҡайғы ла, ҡайғы уртаҡлашыу кисерештәре лә шәйләмәне.

— Ныҡ булығыҙ,— тип өҫтәне врач көттөрөп кенә.

Азат был үҙҙәрҙең мәғәнә ен аңламаны, уға “түҙегеҙ” ымаҡ ишетелде, шунан врач йәнә өҫтәне:

— уңлап килтергән егеҙ, уң... Ҡайғығыҙҙы уртаҡлашам.

Азат ҡатынының ни сәбәптән үлгәнен дә, бала менән ни булғанын да белә алманы, уңынан ғына Надька, бала үле тыуған, тип әйтәсәк... Был Азаттың тормошонда беренсе әм берҙән-бер оло ҡайғы ине. Ҡайғы уны шаңҡытты, рухын ындырҙы, аңын томаланы, ерләү мәшәҡәттәре менән шөғөлләнерлек тә рәте булманы. Ихлас Миша менән Надька ярҙамлашма а, был ауыр әм мәшәҡәтле эште нисек башҡарып сыға алыр ине икән?

... Әниәне ауыл осона, тәреле ҡәберҙәрҙән алыҫраҡ, ерләнеләр. Баҡаң әүәле бында староверҙар йәшәгән әм икенсе дин тотҡандарҙы үҙҙәренең зыяратына күмдермәгәндәр икән. “Нишләй еңинде, нишләй ең,— тип бөтөрөндө Надька,— ин, Азат, шулай ҙа бирешмә, тормош дауам итә, ваҡыт дауалар”.

Әниәнең ҡырҡ көнөн үткәргәс кенә ҡайтырға ҡарар итте Азат. Ишетеүенсә, үлгән кешенең рухы тәүге ҡырҡ көн буйы үҙе йәшәгән әм әхирәткә киткән ерҙә осоп йөрөй икән. Ә уға Әниә әле лә янында, ярлы ғына бүлмәләрендә унының өҙгөләнеүҙәрен, ҡайғырыуын күреп-белеп йөрөй ымаҡ. Ҡайсаҡ төн урта ында уянып китә лә, тәҙрә быяла ында унының йөҙөн күрергә теләгәндәй, ҡараңғылыҡҡа текәлә...

Эшенән бушағас, көн дә тиерлек зыяратҡа бара. Ер аҫты ҡараңғылығында әм алҡынлығында ҡатыны ҡурҡып, яңғыҙлыҡтан ҡаңғырып яталыр ымаҡ. Унының ҡәбере ваҡ ҡарағайҙар янында, таяҡҡа ҡаҙаҡланған таҡта киҫәгенә исем-фамилия ы яҙылған. Азат ағас ботаҡтары ындырып ала ла ҡар өҫтөнә түшәй, шунда ҡараңғы төшкәнсе ултыра, эсенән генә өндәшә: “Әниә, мин бында, эргәңдә, ин унда ҡурҡып, күңел еҙләнеп ятма, булдыра ал аң тауыш бир. Мин ине бынан мотлаҡ алып китәсәкмен, саҡҡына

сабыр ит. Бәлки, миңә лә бында үлергәлер, ә? Бергә ятыр инек...”

ыуыҡбер көндө йәнә зыяратҡа килде лә, ҡарға ағас ботаҡтарын йәйеп, ултырҙы. Бер-бер артлы әллә нисәмә сигарет тартып бөттө, ҡатыны менән “өйләште” лә нисектер онотолоп китте. Ошо онотолған арала тәнен ниндәйҙер йылылыҡ, рәхәтлек баҫты. әм... ҡатынын күрҙе – ул ире янына килде лә ыуыҡбармаҡтары менән йөҙөнә ҡағылды. Азат ҡапыл уянды, алдында ҙур бер эттең томшоюн күреп ҡо-то алынды, ҡысҡырып ебәргәнен иҙмәй ҙә ҡалды:

– Кит бынан!

Эт сигенеп икерҙе лә ҡараңғылыҡҡа сумды. Өй өҙ, хужа ыҙ берәҙәк хайуан булған-дыр, урам буйлап йөрөгән-йөрөгәндер ҙә зыяратҡа килеп сыҡҡандыр әм ыуыҡтом-шоюн йоҡлап киткән кешенең йөҙөнә онғандыр. уңынан Азат ғүмере буйы шуны уй-лап йәшәне:өшөп-туңып барғанда, Әниәнең рухы эт рәүешенә кереп, уны туңып үлеүҙән ҡотҡарып ҡалған. Таңы ла ярты сәғәт ултыр а, ысынлап та, бөтөнләйгә ҡатыр ине.

Сусҡа комплексында йәнә ҡырҡкөн көс-хәл эшләп, ҡатынының ҡәберенә тимер рәшәткә ҡуйып, Миша, Надька менән илап хушлашты ла, күңеленә ауыр тойғо йөкмәп, Азат тыуған яҡтарына ҡарай юлға сыҡты.

уңынан, артабанғы тормошонда, үҙенең мейе е алкоголь, тәмәке төтөнө менән ағыуланмаған әм башы уйлай алған саңын иҫкә алып, тәрән уйҙарға ла сума ине, йыш ҡына, нимә ул мөхәббәт, дөрөҫөрәге, ир кешенең ҡатын-ҡыҙға мөхәббәте нимә ул, тигән орау килә (ҡатын-ҡыҙҙың ирҙәргә булған мөхәббәте уны ышандырмай). Ау-ылда, әйтәйек, ул замандарҙа ҡыҙҙар быуа быуырлыҡ ине. Шулар ара ынан теләгәнеңде, аҡйөҙлө өн йә ҡарасманын, хәлле ғаиләнән йә ярлы йорттан, айла ла ғашиҡбул, уңынан өйлән бит инде. Танауына еҫкерә башлаған Азат тәүҙә уларҙың бе-ре ен дә айыра алманы, уға бары ы ла бер иш ымаҡ ине. Ул тойғо саҡҡына уңыраҡ үҫ-мер йәшенә еткәс, килде. Бына ошо төрлө ҡыҙҙар “көтөү”енән егет бигүк етеш тә йәшәмәгән, әллә ни матур ҙа түгел Әниәне айланы. Ниңә шулай?

Зәңгәр көрөшкә... Әгәр шул зәңгәр көрөшкә булма а, бәлки, Әниәгә иғтибар ҙа итмәҫ, ул бөгөн ете диңгеҙ аръяғындағы урыҫ зыяратының ситендә ятмаҫ, Азат үҙе лә, моғайын, икенсе тормош менән йәшәр ине...

... Ул зәңгәр көрөшкәне ата ы уңышҡа тиклем үк әле башҡа әйберҙәр: сәйнүк, сы-наяҡтар, касалар менән бергә Верхнеурал йәрминкә енән алып ҡайтҡайны. Өйҙәге сынаяҡтарҙан уны ы үҙенең салт зәңгәрлеге менән айырылып торҙо. Ул Азатҡа ныҡ ок шай торғайны. Зәңгәр төҫтә ниндәйҙер сер, мөғжизә бар, көрөшкә Азатты сихырла-ған ымаҡ Был күк йөҙө әм диңгеҙ тәрәнлеге төҫө булғанға шулайҙыр, бәлки.

Беҙҙәрән ыу алыуҙан башҡа, был көрөшкәне өйҙә бик ҡулланманылар, әр еҙләп ҡул ара ында йөрөтмәнеләр. Ә Мышағыр битләүендә еләк бешкәс, ауылдың башҡа малай-шалайы кеүек, Азат та шунда йөрөнө әм бәләкәй беҙҙәрә менән ошо зәңгәр көрөшкәне лә ала торғайны, тултырмышҡа.

Еләкле аҡлан тап а, бәләкәй беҙҙәрә ен шунының урта ына ултырта әм еләкте әлеге көрөшкә енә йыйып, килтереп бушата. Беҙҙәрә е тулғансы шулай. Хәйер, ундай ваҡ-ыттары бик ирәк була. Тулған саҡта ла гел генә ас йөрөгән Азат ҡайтып еткәнсе яр-ты ын ашап бөтә, әсә енә, еләк күп түгел ине, тип алдай. Әсә е улының үҙенә ышан-ған була...

Бына бер ваҡыт беҙҙәрә ендәге еләкте ашай-ашай ярты ылыҡ юлға еткәйне, зәңгәр көрөшкә ененең юҡлығын абайланы. Аҡланда онотҡан йәки юлда төшөрөп ҡалдырған, тимәк. Юғалыуы әллә ни оло ҡаза ла түгел, әммә... Уларҙың ярай ы уҡярлы көнкүре-шендә әр ҡашығаяҡ, ҡоршаулы ағас ҡалаҡта ҡиммәт. Әсә е көрөшкә өсөн генә туҡма-маҫ, әммә “кәрәк әйберҙе юғалттым” тигән ғәйепле тойғо Азаттың күңелен оҙаҡ

ғазаплаясаҡ әм ул киреғә йүгерҙе. Йүгергән ыңғайы юл ситтәренә лә күҙ ала- ала барҙы – берәй ерҙә төшөрөп ҡалдырғанмындыр, тип уйланы. Еләк йыйған еренә етеп бара ине, ҡаршы ына ниндәйҙер ят бер апай осраны, янында Азат тиңтере, бәлки, саҡҡына кесерәктер, бер ҡыҙыҡай ҙа бар. Ике ененде биҙрәләре тулы. Азат ҡапыл үҙенең көрөшкә ен теге ҡыҙ ҡулында күреп ҡалды: “Был бит минеңкөрөшкә! “– тип әйтәйем генә тигәйне, теге е унан алдараҡ өлгөрҙө:

– Малай, ин юғалттыңмы?

Шулай тине лә, мут ҡына йылмайып, көрөшкәне Азатҡа ондо. Күрә ең, төҫө ҡасҡанын әм ни өсөн еләкле биҙрә менән кире китеп барғанын самалағандыр.

Таныш булмаған апай менән ҡыҙыҡай ауыл яңына атланы, Азат улар артынан өҫтөрәлде. Ҡыҙыҡ, көрөшкә табылыуына әллә ни шатланманы ла, сөнки ҡыҙ менән осрашыу тәьҫире уның күңелен солғап алды, әйтер ендә, йөрәгенә ниндәйҙер мөғжизә килеп керҙе. Осрашыуҙан ына алған мөғжизә түгел ине был – юлда кемгә генә тап булмай ың– уны үҙмер ҡыҙҙың саңыу матурлыңы әсир итте. Күҙҙәре! Зәп-зәңгәр, күк йөҙө йәки күл төбө ымаҡзәңгәрлек. Ауылда зәңгәр күҙлеләр бар. Уларҙың сәстәре ары, ә бының – ҡара. әм ҡуйы ҡара керпектәр ара ынан баҡҡан зәңгәр күҙҙәр!

Ауылға кергәс, ят апай менән ҡыҙыҡай урам буйлап ары китте, күрә ең, улар икенсе аймаҡҡа йәшәйҙәр йәки ҡаланан бында ҡунаҡҡа килгәндәр. Ялан сәскәләре кеүек зәңгәр күҙле, бешкән еләк ише ал ыу йөҙлө ҡыҙҙы башҡаса осрата-күрә алма ам, тигән уй Азатты борсоуға алды...

Ошо ваҡиғанан уңул Мышаңыр битләүенә бер нисә таптҡыр еләккә барҙы, ҡыҙҙы осратырмын, тип өмөтләнеп барҙы, әммә осрата алманы. Оҙаҡламай еләк осоро бөттө, бесән башланды. Унан ҡойма ямғырҙар китте, көҙ килде. Мәктәпкә барыр ваҡыт етте, ә унда – уҡытыусыларҙың ҡара таҡта янына саҡырыуҙарынан, насар билдәләр алыуҙан ҡурҡыуҙар көтә. Хәйер, ата-әсә е насар билдәләр өсөн уны бер ҡасан да әрләмәне. Әсә е уҡыуына битараф ҡараны, ата ы: “Уҡы аң уҡыма аңда, колхоздан ары китә алмай ыңинде”,– ти торғайны.

әм беренсе сентябрь көнө мәктәпкә килгәс, беренсе дәрестән уңтәнәфестә ул теге ҡыҙҙы осратты! Ғәжәпләнеүенең шатланыуының сиге булманы. Ул ғәҙәти, ябай, килбәт еҙерәк аяҡлы башҡа ҡыҙҙарҙан айырылып тора әм Азаттан бер генә класҡа түбән уҡый икән. Йылмайҙы ла үҙе малай янына килде.

– Эштәр нисек? Килә е йылға Мышаңырға таңы еләккә бара ыңмы?

– Барам.

– Тик көрөшкәңде башҡаса юғалтып йөрөмә!

Шул көндән башлап көҙ яҙға әйләнде, әйтер ендә, күңел еҙ, бер төрлө көндәлек мәшәҡәттәр ара ынан ҡояш сыҡты. Ул ҡыҙҙың зәп-зәңгәр күҙҙәрен, серле йылмайыуын бер минутҡа ла онота алманы. Дәрестән уңда ошо күҙҙәр, ошо йылмайыу менән осрашыу эҙләне, әммә ҡыҙыҡай ауылдың үргә осонда йәшәй булып сыҡты. Исеме Әниә икән. Ғәжәп, ошоғаса нишләп күҙенә салынмаған был ылыу? Сәғәте етмәгән, тимәк?

уңынанырак, үҫә килә, ул ҡыҙҙы яратҡанын аңлаясаҡ, әлегә малайҙың йөрәге уны күрге е килеп ләззәтле ыҡрай, бигерәк тә кистәрен әм мәктәпкә бармаған көндәрҙә. Әниә уның өсөн донъя үҙәгенә, көндәренең мәғәнә енә, төндәренең уйына әйләнде. Үҫкәс, уға, тик уға ғына өйләнергә ант итте...

Ниңә уны ғына, ниңә ул ғына? Ҡыҙҙар, ана, ауылда бер көтөү. Араларында матурҙары ла юҡ түгел. Зәңгәр күҙлеләр ҙә бар. Мәҫәлән, Сәғиҙә йәки уҡытыусы ҡыҙы Нәфисә. Әммә Мышаңыр битендә Азат уларҙы осратманы. Әйтер ендә, зәңгәр көрөшкә уларҙы осраштырыр өсөн юрамал аҡланда тороп ҡалған йәки берәй енең тәҡдире шулай

ҡушҡан. Әгәр әлеге көрөшкә беҙҙә эсендә ят а, Азат кире әйләнмәҫ, Әниәне күрмәҫ, хатта уҡыуҙар башланғас та ҡыҙҙа иғтибар итмәҫине. Күрә ең, Алла ы Тәғәлә үҙе уларҙы ҡауыштырырға теләгән. Сөнки Алла ы Тәғәләгә кешеләрҙең бер-бере ен яратыуы кәрәк. Яратышыуҙан балалар тыуа, ерҙәге халыҡ бөтмә ен өсөн балалар кәрәк. Алла ы Тәғәлә мәрхәмәтле лә булырға тейеш: гона ыҙике кешене ул ниңә бәхет еҙит - ен? Азат менән Әниәнең ниндәй гона тары бул ын инде?

Был, бәлки, Мышаҡырҙың эшелер? Юҡҡа ына ул серле тау тип иҫәпләнмәй. Уның түбә ендә кешеләр йыш ҡына Хызыр Ильясты күрә икән. Кем белә, ул Хызыр Ильяс та түгелдер, ә тау эйә елер? Тәңренеңдә шунда йәшәүе ихтимал. Кешеләр юҡҡа ына тау түбә ендәге ҡыуаҡлыҡтарға таҫмалар бәйләй ти еңме ни? Ниндәйҙер сер, мөғжизә бар, тимәк. Әниәне уйлап йөрөгән үҫмер саҡында Азат та Мышаҡыр түбә енә бер нисә тапҡыр күтәрелде лә: "Мышаҡыр, мин Әниәне кәләш итеп алырға теләйем, ин миңә ярҙам ит",– тип ҡабатлай-ҡабатлай, әллә миләш, әллә эт муйылы, бүре талы ботағына төрлө төҫтәге таҫмалар бәйләгәйне.

Мәктәпте тамамланы. Матҡанырлыҡ уҡыманы, йүнләп бер нәмәгә лә өйрәнә алманы, белеме колхозда эшләрлек, армияла хеҙмәт итерлек кенә ине... Армияға киткәндә яратыуын Әниәгә белдерә алманы: ҡыйыулығы етмәне. Ҡыҙ, моғайын да, гел генә үҙенең эргә ендә йөрөргә тырышҡан егеттең битараф түгеллеген күргәндер, тойғандыр, хатта ул үҙе ишетергә лә теләгәндер, әммә Азат үҙе килә оялсанға әйләнә барҙы. Шулай ҙа армиянан хаттар яҙырға батырсылығы етте. Тәүҙә " ин миңә оҡшайың", унан "мин ине яратам" кеүегерәк үҙҙәр өҫтәлде. Ҡыҙҙың яуаптары ҡыҫҡа ына булды, нигеҙҙә, ауыл яңылыҡтары, "теге иҫәр Зөлғөрнәйҙе урамда машина тапап үлтерҙе" .б. шундай хәбәрҙәр. Егет быңдай хаттарға ла шат ине. Бер йылдан отпускыға ҡайтҡанында ул кейәүегете сифатында ҡабул ителә ине инде ауылда. Дембель, ҡыҙҙы о-рата барыу, туй... Яратҡан ҡатын менән бәхетле көндәр, әр саҡлылыҡтырғыс тәне, оҙон ҡара керпектәре ара ынан ҡараған зәңгәр күҙҙәре... Ҡошты бәхеткә иҫереп үткәреп, ҡатынын эҫе түшәктә балаға ҡалдырып, яҙына ул артабанғы тормошо, шәхси хужалығы, ҡарағайҙан яңы өй алып кереүе хаҡында уйлай башланы...

...Алыҫ Себерҙә Генсек Яңы йыл ҡотлауын мөгөрҙәп, Кремль куранттары уҡҡас, илдәге миллион-миллион кеше шарап менән тулы рюмкаларын сәкәштерҙе лә Яңы йылда бер-бере енә бәхет теләне. Ә Яңы йылдың тәүге ҡарлы иртә ендә Азат өсөн бәхет бөттө. Әлбиттә, тамағына аш барма а ла, ул көн итеүен дауам итте. Ихлас Надька уны тынысландырыуын белде: "Нишләй еңинде, нишләй ең? Түҙергә генә ҡала, нисек тә түҙергә. Тормош дауам итә, ваҡыт уңалтыр яраларыңды". Әммә ваҡыт уның йөрәк әрнеүен уңалтманы ла уңалтманы, әйтер ең хроник сиргә әйләнде. Киләсәктә үпкә ендәге мина ярсығы ата ын алып китәсәк, унан йәшләй генә ҡартайып, әсә е гүр эйә е буласаҡ, ә Әниәне юғалтыу ҡайғы ы Азат өсөн иңауыры булып ҡаласаҡ.

Әниәнең үлеме тура ында үҙенең ата-әсә енә лә, ҡайны-ҡәйнә енә лә Себерҙән яҙманы. Быны үҙе яңғыҙы ҡайтҡас ҡына белделәр. Әниәнең әскеесе әм аҡылға еңеләрәк үгәй ата ы, ҡатынынды үҙең үлтергән ең, тип ғауға күтәрҙе. Иңнасары – был ғәйбәткә ауылда күптәр ышанды. Йығылғанды түпәләүгә ине был. Ҡатынының үлемендә уның ниндәй ғәйебе бар? Ни өсөн уны шулай нахаҡҡа ғәйепләйҙәр?

Рәнйеүгә Әниә алдындағы ғәйеп тойғо о ла килеп ҡушылды. Алып китте – аҡлай алманы, сит-ят ерҙә ҡалдырып ҡайтты. Уның " өйәктәремде ят ерҙә ҡалдырма, зин - ар" тигән ялбарыулы үҙҙәре ҡолағы төбөндә яңғырап тик торҙо. Нисек алып ҡайта ала инде? Самолетта мөмкин, тигәндәрен ишеткәне бар барлыҡҡа, тик самолетта алып ҡайтырға ҡайҙан аҡса таба ың?

Ул оҙаҡ йылдар яңғыҙлыҡта һәм ярлылыҡта көн итте. Ике ағаһы һуғыштан әйләнеп ҡайтмағайны, ниндәйҙер ҡалаларҙа башҡа туғандары ла юғалышып бөттө. Ә йыраҡыраҡ туғандары, ҡарт апалары уның менән аралашманы. Яңынан өйләнергә ҡыйыулығы етмәне – өйләнһә, Әниәгә хыянат итер, уның йәне көнләшеүҙән ғазапланыр һымаҡ ине. Тәрән уйҙарға сумып ултырғанында ул ҡайсаҡ, мин Әниәне яратмағанымдыр, тип тә уйлап ҡуя. Ҡатындының йәш тәненә тартылыу, Аллаһы Тәғәлә уйлап сығарған икенсе енескә булған һынтылыш, ҡыҙыҡһыныу ғына булғандыр, бәлки? Уйлап ҡара аң-зәңгәр күҙҙәренән, яныып торған бит остарынан башҡа һылыуырлыҡ нимәһе бар ине уның? Аптырарлыҡ ҡатылы ла булманы, эсергә яратты. Барыһы ла ябай, ғәҙәти, хатта примитив...

Ҡапыл ғына башына килгән ошондай уйҙарҙан һуң ул нисектер иҫкәнеп китә лә яңынан ярата башлай һәм уның инәлеүен ишетә: “Мине бында ташлап китмә...” Йәшерәк сағында бик бирешеп барманы. Колхоз бригадиры ҡайҙа ҡуша, шунда эшләп йөрөнө, әсәһе пенсия ала башланы. Унан әсәһе үлде, колхоз таралды-тарҡалды, аҡса түләмәне, онотҡанда бер тигәндәй он йәки ит биреүҙән башҡа, иҫәпләшмәне, һуңынан уныһы ла бөттө.

Азаттың көсө бар ине әле. “Шабашка”ға тотонды: йорт бураны, мәктәп төҙәнө, үҙендә генә түгел, күрше ауылдарға сығып мунсалар, котельныйҙар алды. Ә ҡайҙа шабашка – шунда эске. Оҙаҡламай уның тамырҙарында, йөрәгендә алкоголь менән буталған ҡан йөрөй башланы, һәм ул гел генә ҡабатлап-өҫтәп тороуҙы һораны. Эсмәһә, баш төҙәтмәһә, ауырыйым, тип уйланы. Был бөтә ауырыуҙарҙан да яманыраҡ сир ине. Быңдай ауыр саҡтарҙа үлгеһе килде. Хәйер, үҙен күптән тере мәйет тип иҫәпләй ине инде, бер файҙаһыҙға, кәрәкмәгәнгә ер өҫтөндә йөрөп ята. Мәғәнәһеҙ тормош. Әгәр уның тормошон тормош тип атап булһа инде. Аңһыуланған ҡанына әҙерәк араҡы йә алкоголле башҡа берәй шыйыҡлыҡ төшһә, ул йомшара һәм үткәненән, тормош тип аталған үткәненән, зәңгәр күҙҙәр ҡарай, йомшаҡ ҡына шыбырҙау ишетелә: “Азат, өйәктәремде, зинһар, сит тупраҡта ятҡырып ҡалдырма!”

Ҡырҡ йәшендә тамам эскесегә әйләнгәйне меҫкен. Йорто ла үҙе кеүек сереп бөтөп бара. Уның икенсе яғын таҡта менән бикләп-көпләп ҡағып ҡуйҙы ла ашап йөрөй торған мейесле, өҫтәлле, икеле бәләкәй генә бүлмәлә йоҡлап йөрөнө. Ата-әсәһенән ҡалған мал-тыуарҙан күптән ҡотолдо. Осраҡлы эштәрҙән килгән аҡса шундуҡ бөтөп торғас – ә ҡышын ул бөтөнләй булманы – өй йыһаздарын, ҡашығаяҡты, балаҫтарын атты йәки араҡыға алыштырҙы. Бер ваҡыт, ҡаты эскәндең иртәгәһенә башы ярылып килгәндә, самауырынан да ҡолаҡ ҡаҡты.

Йәй нисек тә көн итә, әйтәләр бит, йәйге өй иркен, тип. Ҡышҡылыҡҡа утын әҙерләй алмай, ниндәй аҡсаға — ауылдан ун саҡрымда үҫкән урманға барып ҡайын йығырға ла хәле юҡ, йыҡҡан хәлдә лә – транспорты ҡайҙа? Кәртәләрен турап яҡты инде. Әлдә мунсаһы бар. Атаһы уны һуғыштан һуң ултыртҡайны. Ул Карел муйынында һуғышҡан һәм шунда фин мунсаларын күргән дә шуға оҡшатып эшләгән. Киң, ләүкәһе уңайлы, мунса алды ла ҙур һәм иркен, ятып ял итергә икеһе лә бар. Мунсалары булмаған күршеләре уларҙа йыуынды, әле лә йыуына. Улар ингәндән һуң мунса хатта ҡыш та бер нисә көн йылы тора, һәм Азат иҫке матрасын ләүкәгә килтереп ала ла шунда йоҡлап йөрөй. Мунсаһынан башҡа, уның шешәләш дуҫтары ла бар ине. Ринат менән Йәүҙәт. Улар Азаттың мейесендә көмөшкә ҡыуа, яғырға утынды күршеләренән урлай. Йылы һәм рәхәт. Ринатты өйөндә бисәһенең әрләүе көткәнлектән, ул кистән ҡайтмай, мунсала ҡуна ҡала. Ҡатыны килә, ишекте дөбөрҙәтә, әрләй, янай, әммә асмайҙар. Ринаттың бар хыялы – пенсияға тиклем йәшәү, ул йыш ҡына шулай ти: “Пенсияға етәм дә беренсе пенсия аҡсаһын алыу

менән...”. Етә алманы, “фиалка” тигән нәмәкәй эсеп үлеп ҡуйҙы. Унын артынан Йәүҙәт китте — иҫерек көйө мунсала сабынды ла, эҫенән йөрәге туҡтап, гона лы рухын Алла ы Тәғәләгә тапшырҙы.

Азат тамам яныҙҡалды. Эсеүмөмкинлеге юҡ, аҡса юҡ, ҡыш “шабашка” юҡ, осраҡлы ғына эш тә табырлыҡтүгел. Үескә лә бирмәйҙәр — алғандарын бер ҡасан да ҡайтармағас, кем бир ен? Эсергә тура кил ә — “Тройной” одеколон әм... мәрхүмә енең йөҙә күҙалдына килә лә баҫа, баҫалҡы тауышы ишетелә: “Азат, ташлап китмә...”

Ринат кеүек, ул да пенсия хаҡында хыялланды. Пенсияға сығып үҙенең хәләл аҡсаларын ҡайтарып ал а (йәшләй колхозда эшләне, армияла хеҙмәт итте), социаль баҫҡыс буйлап бер нисә баҫҡысҡа өҫкә менермен дә йәмғиәттә ихтирамға лайыҡкешегә әүерелермен, тип фекер йөрөттө. Әлбиттә, эсеүен ташлаясаҡ, иңмө име — Себергә барып, ҡатынының ҡәберенә әйкәл ултыртасаҡ, рәшәткә ен буятасаҡ. Әммә пенсияға тиклем ете йыл бар, етә алырмы икән?..

Ете йыл көтөргә насип итмәне — сираттағы сәрхүшлек был араны ҡыҫҡартты. Унының өй ишаратында сираттағы көмөшкә ҡойоусылар төпләнде. Камил менән Риф. Байтаҡ ваҡыт ҡойоп, эсеп, былар киткәндән уңкөмөшкә тамыр урын ҡалмағас, Азаттың похмелдән йонсоуҙары башланды. Йөҙ грамм төшөр ә — саҡҡына ебәрә. “Тройной”ға көнө ҡалды, сөнки бер кем дә көтөргә аҡса бирмәй. Сигенә килеп терәлгәс, ул булған ғына оят-намыҫын артҡа ташлап, төрлө ваҡ-төйәк, араҡы менән атыу итеүсе лавка хужабикә енә ялбарырға тотондо. Әммә яуыз бисә араҡы ла, одеколон да бирмәне, етмә ә, элекке бурысҡа алғандары өсөн тетмә ен тетеп, әрләп, алкаш тип сығарып ебәрҙе. Әрләнеп сыҡҡас, күҙалдары ҡараңғыланды ла, иҫен юғалтып, ергә ауҙы. “Тиҙярҙам”, инфаркт, капельница — ай буйы ятты ла ҡуйҙы дауахана карауатында. “Йәшәгең кил ә, эсеүеңде ташла!”— тине врач. Йәше етеп, пенсия ала башла а, әлбиттә, бер нисә йыл бул а ла йәшәй е ине. Әммә эсмәй нисек йәшәр икән уң? Тартыуын и ә бер айҙа ташланы, сөнки сигарет алырға аҡса ы булманы, уны бер кем дә бушҡа ыйламаны, төпсөгөн ҡалдырманы.

Эсмә ә нишләр икән уң? Эскенән эш кенә ҡотҡара ала. Эше ниндәй? Шул үҡәске эш инде ул. Айныҡбаш менән стенаға ҡарап ултырырғамы? Был тормошта хәмер эсеп баҫма аң ҡайғырып аҡылыңдан яҙырға мөмкин. Эйе, самалап эсергә кәрәк, белеп.

Самалап эсеүөсөн шешә әр саҡяныңда, ыуытҡыста ғына торорға тейеш, юҡа, бер эләккәндә аҙналыҡнорманы елтәүең бар. Юҡ, Себергә барып әйләнмәй булмаҫ. Элекке эшләгән ерен, Әниәнең ҡәберен күреп ҡайт а, бәлки, күңеленә иллек килер ҙә эсеүен ташлап та ҡуйыр...

Ни айәт, II группа инвалиды Батыршин Азат илле өс йәшендә үҙенең тәүге пенсия аҡса ын алды. Бына ул нисә йылдар дауамында зарығып көткән үрәтле, матур яҙыулы, төрлө төҫтәге ҡағыҙҙар — магазинға инә еңәм иҫө, әкиәттәге тылсымлы таяҡменән елтәнгәндәге ымаҡ, нимә теләй еңшуны бирәләр. Ул быңдай аҡсаларҙы колхозда бил бөккәндә лә, сусҡасылыҡ комплексында эшләгәндә лә, шабашкала йөрөгәндә лә күргәне булманы.

Тормоштағы был мө им ваҡиғаны йыуырға, үҙ-үҙен бәләкәй генә байрам ойоштороға кәрәк. Эйе, самалап, ҡотормай ғына. әм бына унының өҫтәлендә, таяҡменән елтәгәндәге ише, одеколон түгел, ә ысын араҡы ултыра. Хәҙер үҙенә әҙ генә бул а ла мөмкинлек бирә ала бит. Самалап, самалап.

Тәүге бер нисә йотомдан уңкүкрәгендә, ямалған-рәтләнгән йөрәге тирә ендә тулҡын-тулҡын булып йылылыҡйүгереп үтте, был йылылыҡоҙаҡламай бөтә тәненә таралды, әм Азаттың күҙ алдары, тирә-яҡы нисектер яҡтырып китте. Себергә,

Әниәнең тҡоберенә, барып ҡайтыу ҙа уға реаль күренде. “Барам, барам янына, зәңгәр күҙем. өйәктәреңде алып ҡайтма ам да, рәшәткәңде буярмын, әйкәлме, тимерҙән обелискмы ҡуйырмын. Мин бит хәҙер пенсионер, юллыҡ аҡсам бар. Барам да шунда үләм: ерләрҙәр, икебеҙ бергә ятырбыҙ..”

Ни айәт, ул ик еҙ-сик еҙ киңлектәр буйлап йәнә юлға сыҡты. Үҙенә осраған ирәк ауылдарҙа, бер-бере енән меңәр километр аралыҡта ятҡан ҡалаларҙа кеше-фәлән күренгәс, был ҡайынлыҡтар, саҡ үтмәле ҡалын урмандар, аҙлыҡтар ара ында әҙәм балалары йәшәгәнлегенә ышанып була ине. Бынан байтаҡ йылдар элек үҙе вербовкаланып килгән ауыл (исемен онотҡан), ҡарағайҙан алынған бер нисә яңы йортто, ике ҡатлы кирбес бинаны (идара йәки ауыл Советы урынлашҡандыр) иҫәпләмәгәндә, элеккесә ярай ы уҡшыҡыҙ ҡот оҙауыл ине.

Азат сусҡа комплексына юлланды. Котельныйҙан сыҡҡан төтөндө күреп, сусҡа тиҙәге еҫен тойоп комплекстың әле лә эшләүен аңланы. Улар көн иткән барак та урынында. Иңаптыратҡаны әм шатландырғаны шул: Миша менән Надька бараҡтың шул уҡ бүлмә ендә йәшәп ята. Азатты танынылар, я алма ына шатланған булдылар, Азат, ҡатындың ҡоберенә әйкәл ҡуйырға килдем, тигәс, тынысландылар. Яңынан эшкә килгәндер, тип уйланылар, ахыры. Ғәжәп, улар ис үҙгәрмәгәйне, ҡартаймағайны. Надька бөтөнләй төҫ ташламаған, шулай уҡ сибәр, дөрөҫ, саҡ ына йыуанайған. Әниәнең ҡоберенә барғылайым, сүбен утайым, сәскәләр алам, тине.

Осрашҡас ни, эстеләр, үҙҙәренең тормоштарын өйләнеләр, Надьканан оялып, Азат үҙенең эскелеккә бирелеүе, инфаркт хаҡында өндәшмәне. Баҡаң таралырға торған комплексты ҡытайҙар атып алған икән. “ ин барып ҡара, ниндәй оборудование ҡуйҙылар. Геүләп эшләп ултыра, таҙалыҡ, тәртип, түләүҙәре лә насар түгел”,— тине Миша.

Бүлмәләренә бере е ун, икенсе е ете йәштәр сама ындағы ике малай ҡайтып керҙе. ары йөҙлө, ҡуңыр сәсле, ҡыҫыҡ күҙле малайҙар өҫтәлдән пирожоктар алды ла кире сыҡты.

— Ейәндәр. Ҡыҙыбыҙ ҡытайға кейәүгә сыҡты,— тип аңлатты Миша.

— Урыҫтар юҡ инеме ни?— тине Азат.

— Бар ине. Ә ҡытай эсмәй, яҡшы эшләй, яҡшы ғаилә башлығы,— тип аҡланды Миша, тауышы үпкәсел яңғыраны.— Уралдан алып Алыҫ Көнсығышҡа тиклем тотош Себер оҙаҡламай ҡытайҙарға күсәсәк, тип өйләйҙәр әле бында...

— Буш үҙ. Урыҫтар уларға бер ҡарыш ерҙе лә бирмәйәсәк.

— Ә ин молодец, Азат,— тип үҙ ялғаны Надька,— ҡатыныңдың ҡоберенә ниндәй алыҫтан килгән ең Тимәк, яратҡан ың..

— Үлер алдынан ул, өйәктәремде был ят тупраҡта ҡалдырма, тип ялбарҙы. Нисек итеп алып ҡайтайым инде?

— Нисек? Ябай ына. Ҡаҙып ал да кит,— тине Миша, иҫе китмәй генә.

— Әйтеүе генә ан ат. Цинк табутҡа, унан самолетҡа күпме аҡса кәрәк.

— Цинк табут, самолет кәрәкмәй иң. Ана, ал минең иҫке рюкзакты, шунда тултыр ҙа алып ҡайт.

— Мәйетте... нисек рюкзакка ала ың?

— Ниндәй мәйет? Мәйет юҡ унда. өйәктәр, тиң ин кеше организмының ик ән проценты ыуҙан, өс килограмм өйәктән торғанын белмәй еңме ни?

— Ә рухы?

— Рухы — егерме дүрт грамм, ти, ана, ғалимдар. Уны ын да Алла ы Тәғәлә ала. Ҡыҫҡа ы, иртәгә ҡатыныңды ҡаҙып алабыҙ ҙа рюкзакка алабыҙ әм — юлға...

Зыярат бар ине әле. Әниәнең ҡоберенә ултыртылған тимер рәшәткә тутыҡҡан, ергә

батҡан, эсендәге тупраҡта шиңгән. Оҙаҡ ҡаҙҙылар ерҙе, арып-талып бөттөләр. Табутҡа еттеләр.

Серек таҡта, сепрәк киҫәктәре араһында күргәне Азатты тамам шаңҡытты. Ҡәбер йәш, сибәр ҡатынды бына ниндәй хәлгә төшөргән. Ошо хәлгә килер булғас, был донъяға ниңә тыуырға, йәшәргә, йонсорға, этләнергә? Һөлдәһе ит еҙине, рухын Аллаһы Тәғәлә алған; өс килограмм һөйәктәр таралышып ята. Көүҙә һөйәктәрен, баш һөйәген йыйып (зәңгәр күҙҙәрең ҡайҙа?), рюкзакка алдылар, унан Азат Миша менән хушлашты ла автобус туҡталышына атланы. Автобустан плацкарт вагонға күсеп ултырҙы. Рюкзагын багаж өсөн тәғәйенләнгән өҫкө һәндерәгә алды. Күршеһендә генә ҡытайҙар барҙы, ҡош телендә һөйләшкән кеүек һөйләште, Азат уларҙың хәбәрендә гел генә “ху”, “ху, ху” тигәнде ишетте һәм улар урыҫса һүгенәләр һымаҡ тойолдо. Һы, урыҫтар һүгенеүҙе ҡытайҙарҙан өйрәнгән булып сыға. Вагон һелкенгәндә, бигерәк тә станцияларҙа туҡтағанда һәм ҡуҙғалып киткәндә, өҫтә ятҡан һөйәктәр бер-береһенә бәрелеп, ыңғырашыу ауазы сығарҙы. Ҡайтып барғандарына шатланалармы, тип уйланы Азат.

Поездан рейс автобусына ултырҙы, киске ҡараңғыла унан төшкәс, үҙенең ихатаһына баҫҡас артынан ғына керҙе лә рюкзагын мунсаһына индереп ҡуйҙы. Алкаштар уның ҡайтҡанын белеп, борсоп йөрөмәһендәр өсөн, ҡапҡаһын нығытып бәйләне. Иртәнсәк тегендә-бында ҡалған кәртәләрен йыйып мунса яҡты, ҡаҙандағы һыу йылынғас, ҡасандыр әсәһе кер йыуған ҙур тимер ялғашта ҡатынының һөйәктәрен йыуырға кереште. Һабынлап, йыуғыслап йыуҙы, ошо мунсала үҙҙәренең бергәләп йыуынғандарын, бер-береһенең арҡаларын ышҡығандарын хәтерләп-иҫләп ултырҙы. “Бына һинең ҡулдарың, бына аяҡтарың, ҡабырғаларың, ошо тирәлә һинең йөрәгең тибә ине, ошонда миең бар ине, ә бында, ҡоймосоң янында... Һин тыуған тупрағыңда таҙа ятасаҡһың...”

Һөйәктәрҙе таҫтамал менән яҡшылап һөрткәс, Азат уларҙы өйгә индерҙе лә, карауатҡа алып, өҫтөнә аҡ простыня япты. Унан үҙе лә йыуыныр өсөн мунсаға кире китте. Мунсала уны сәйер бер тойғо солғап алды: Әниә тере, әле генә ошонда йыуынған да сәй ҡуйыр өсөн унан алдараҡ сыҡҡан. Азат йыуынып сыҡҡас та, улар бергәләп сәй эсәсәктәр...

Мунсанан ҡайтҡас, Азат өҫтәлен карауат янынараҡ шыуҙырҙы, карауат ситенә сүгәләне.

– Бына, Әниә, мин һине алып ҡайттым, йыуындырҙым, хәҙер йәш саҡта бергә йоҡлаған карауатта ятаһың. Һин йәш, сибәр, тештәреңдә теүәл, ә минеке ҡойолоп бөтөп бара. Һиңә бөгөн нисә йәш булыр ине икән? Мыжыҡ әбей булыр инең. Аҡса яратыр инең. Әсәйең үгәй атайың менән уңышҡан һымаҡ, һин дә минең менән уңышыр инең...

Шунан шешәнән зәңгәр көрөшкәгә тултырып араҡы ҡойҙо ла:

– Ҡайтыуың менән, зәңгәр күҙем! – тине.– Әйҙә, был эште йыуайыҡ. Был көрөшкәне хәтерләйһеңме? Алкаштар минең бөтә стакандарҙы, тәрилкәләрҙе, сынаяҡты алып китеп бөттө, көрөшкә генә тороп ҡалды. Мин унан сәй ҙә, араҡы ла эсәм. Әйҙә, эсеп ебәр...

Азат ап-аҡ тештәре ерәйеп торған баш һөйәгенең ауыҙына ярты көрөшкә араҡы ҡойҙо. Шыйыҡлыҡ шыбырлап, ҡайҙалыр эскә ағып китте.

– Давай, тағы ҡояйым. Һин бит хәҙер ауырлы түгел. Теге ваҡыт нисек шулай эсә алдың, ә? Бөткән алкаш кеүек, ауырлы көйө һиңә эсергә ярай инеме ни? Һин, иҫәр, минең баламды үлтерҙең. Мин бит һине ярата инем, ҡарағай йорт алып, шунда бәхетле тормош көтөрбөҙ, тип хыяллана инем. Мин малай көттөм, ә һөйәктәрең генә ҡалды. Нисек була инде был?

Азат ауыр йоҙрою менән өйәктәргә уҡсы. Простыня аҫтындағы өйәктәр таралып китеп, ҡай ы ылыр ынды.

– Ғәфүит, Әниә. Мин ҡабырғанды ындырҙым шикелле. Ярар, хәҙер барыбер инде. Минеңдә өйеп бар. Малай тыумауы, бәлки, яҡшығалыр ҙа. Әллә кем булып үҫер ине. Минеңише алкаш булыр ине йә Чечняла үлер ине. Әйҙә, эсәйек. Бөгөнгә өйҙә ятып тор, ял ит, иртәгә төбер ҡаҙырмын, Рамазан мулла йыназа уҡыр...

Эстеләр. Унан Азат простыняны асты, сисенде әм өйәктәр эргә енә ятты, йәш сағындағы ише ҡосаҡланы. өйәктәр шыуҙы, урынынан ҡуҙғалды, әйтер ендә, ғишыҡ үҙәре шыбырҙаны.

Азат өйәктәрҙә йылы, йомшаҡтән тойғандай булды, йәш ҡатынының тигеҙ тын алышын, ирендәренең татлы дымлылығын тойҙо. Яратҡан өйәктәрҙе ҡосаҡлай-ҡосаҡлай, уға, ни айәт, тыныслыҡ иллек килде...

Азаттың күрше е Зө рә, бәй, күрше байтаҡҡан бирле күренмәй түгелме уң тип уйланы бер көндө. Ул унының пенсия алғанын белә ине, шуға ла, эсеп яталыр, тип өмөтләнде. Ҡапҡа ы бәйле булғас, артҡы яҡҡан керҙе. Ишек асыҡ ине. Сыр яланғас сисенгән Азат карауатта тышы майланып бөткән мендәрҙе ҡосаҡлап йоҡлап ята. Ә нимәнелер кәфендәй аҡ простыняға төрөп алған. Зө рә, уны уятырға теләп, яурынына аҡҡына ҡағылғайны, алҡынлыҡты тойоп, ҡулын ҡапыл тартып алды..

Өҫтәлдә зәңгәр көрөшкә ултыра, төбөндә эсеп бөтөлмәгән хәмер йылтырай...

Руссанан Әмир ӘМИНЕВ тәржемә е.

Зө рә
КАШАПОВА

Эй, Аҡмулла!

Эй, Аҡмулла, күңелдәргә
Йән өрә еңнисә быуат!
Йәшә мәңге, илат, йырлат,
Рухыбыҙҙа ян ин, йыуат!

Йәшәтербеҙ ине йәндә,
Сәсән телле ап-аҡмулла.
Яҡшылыҡҡа юлдаш бул аң,
Иман ыҙа моңдаш булма!

Йырың – мәңге ағыр шишмә,
Тау аҡтарыр көсө менән.
Тере ең ин, аҡмуллабыҙ
Яҡты рухың төҫөң менән!

Шул йәншишмә ҡусағында
Йәшәй бөгөн инең халҡың
Әҙәп, иман донъя ында
Йондоҙ булып, әйҙә, балҡы!

Бер көнөм

Ғүмерлек бер шатлыҡ булып
Ҡала ы ине көҙҙә.
Изге юлдай изге уйҙар
Ҡалғандыр икебеҙҙә.
Юғалған тик тәүихласлыҡ –
Миҙгелдәр көндәлеге.
Юҡ, барыбер яҡын бөгөн
Төш түгел, өндәге е.
Өндә генә күрәм бөгөн
Ғүмерлек ыуанысым.

Зө рә Кашапова Әбйәлил районының Та ир Күсимов исемендәге Асҡар гимназия ында башҡорт теле әм әҙәбиәтенән уҡыта. Шиғырҙары матбуғатта даими баҫыла килә.

Ҡанатлы иткән бер көнөм –
Юғалтҡан йыуанысым.

***

Берәүҙәргә ят бер донъя –
Кешенең уй-хәстәре.
Нахаҡ үҙгә, тик ялғанға
Етә бары көстәре:
Үрмәләтеп ғәйбәт үҙен
Хистәрҙән юғарыраҡ,
Йәшен-уттай дөрөҫ үҙе
Упҡынға туғарырға
Ынтыла ул,
Ә күңеле –
Ватылыр йылтыр көҙгө.
Ҡая таштай ғорур күңел
Күтәрер дөрөҫ үҙе!

***

Күк ел томандарға,
ай, уралып
Таңдар ата,
күрсе, таңата.
Ал еләнен кейгән
таңһылыуы
Ерҙе йоҡо онан
уята.
Елбәҙәк ел,
силәктәрен алып,
Саф шишмәгә
һыуға йүгерҙе.
Күк ел томан,
ҡоластарын йәйеп,
Ҡыуа китте
уны эйәрҙе.
Күктәге ай
моңһоу ҡараны ла
Томандарға инеп
юғалды.
Ал еләнен ирпеп,
таңһылыуы
Зәңгәр болондарға
юл алды.
Күк ел томандарға,
ай, уралып,
Таңдар атты,
күрсе, таңатты.
Ал еләнен кейгән
таңһылыуы
Ерҙе йоҡо онан
уятты.

Зәлифә
КАШАПОВА

Күңел ҡанаттары

Эс бошороп, болотло көн кеүек,
Баш осонда оса ҡарғалар.
Әйтер еңдә, улар ҡанатында
Ҡара ҡайғы тигән тамға бар.

Донъя ҡаплап, тындарымды быуып,
Зин ар, бейектәрҙән осмағыҙ
Күңел ҡанаттарым аҡҡошҡа тиң,
Юлым баҫып, мине юсмағыҙ

Талпыныптар осайым офоҡтарға,
Барып төшәйем зәңгәр күлдәргә.
Үҙемә тиңйәрҙе эҙләп табып,
Алып менәйем яңы үрҙәргә.

Үрҙәре лә хәтәр йыраҡ бул ын,
Пар аҡҡоштар осоп етерлек.
Аҡболоттар –, гүйә, ап-аҡ карап
Аҡмаҡсатҡа ғына илтерлек.

Инең күҙҙәр

Мин ғашиҡмын инең күҙҙәреңә,
Күк сәскәнең төҫөн алдыңмы?
Арыш баҫыуҙарын икәү гиҙҙек,
Шунда сәскә булып ҡалдыңмы?

Бер ҡара ам, күҙең – диңгеҙ төҫлө,
Сихри диңгеҙ төҫөн алдыңмы?

Зәлифә Кашапова Илеш районының Иштирәк ауылында йәшәй. Уҡытыусы.

Иҫтәлеккә ебәк яулыҡ бирҙем,
Иңдәреңә уны алдыңмы?

Күк томандар төҫлө күк ел күҙең,
Ҡуйы томан төҫөн алдыңмы?
Мөхәббәткә урап, сорнап мине,
Янған утҡа илтеп алдыңмы?

Ҡай ваҡытта күҙең күктәр төҫлө,
Аяҙ күктең төҫөн алдыңмы?
Күк сәскәләр, диңгеҙ томан булып
Яндарымда тороп ҡалдыңмы?

Ярты йөрәк

Тәҙрәгә бәреп
Тышта буран уйнай.
Ярһыу атын егеп,
Һуңғы туйын туйлай.
Һалҡын быялаға
Берәү башын алған.
Һағыш-моңдарынан
Тәрән уйға ҡалған…
Әле ҡасан ғына
Ул бәхетле ине?!
Бәхет ҡанатында
Оса-ҡалҡа йөрөнө.
Йән һөйгәне янда,
Тағы нимә кәрәк?
Улар кеүек янып
Һөйөүселәр һирәк.
Шулай парлы йәшәп,
Аяҙ таңдар тыуҙы.
Тормош мөхәббәткә,
Һөйөү-наҙға тулды…
… Йыраҡ түгел ҡасып
Ҡайғы-хәсрәт йөрөгән.
Бар йыһанды ҡаплап
Ҡаты хөкөм һөргән.
Төп өҙкүктә ҡайғы –
Ҡарсығалай ҡара.
Ул бәхеттән көнләй,
Барын тартып ала.
Килеп етте осоп,
Тора баш осонда.
Ҡанаттарын йәйә,
Һуға бар көсөнә…
Йән һөйгәнен алды –
Ҡалды ярты йөрәк.
Тол ҡатынға дауа
Нисек тапмаҡ кәрәк?

Дауыт
АМАНГИЛДИН

"Ерем, илем, телем, йырым!.."

*Башҡорт ҡурайына
бөйөк Гете баш эйгән, ти...*

*Мылтыҡ көбәгенән тыҫҡа –
Дүрт ҡарыш ҡа етмәгән.
Елдәй еңел был ҡоралдан
ис кем ҡурҡмаҫ елтә әң,
Бар хикмәте — биш бармаҡҡа
Биш уйымы тишелгән:
Аптыраған әүәҫ француз[1]
Ни эҙләгән эсенән?
Ябаймы ул? Ябайҙыр ҙа...
Өн өҙят а ҡынында.
Бөйөкмө ул? Бөйөктөр ҙә
Ҡурай батыр[2] ҡулында!*

Ҡурайым

Өмөт йондоҙо әле үнмәгән...
Әкрәм Бейеш.

*ай, ҡурайым, яр ып моңлана ың,
Башҡортомдоң көйөн көйләй ең,
Дәүер төпкөлөнән, түкмәй-сәсмәй,
Халҡым тарихын ин өйләй ең,
Шомдар алып, шаулай ҡарурмандар,*

---

[1] *Парижда, атаҡлы ҡурайсы Йомабай Иҫәнбаев концертында, бер тамашасы, сәхнәгә сығып, ҡурайҙың эсен ентекләп тикшерә.*
[2] *Оҫта ҡурайсы мәғәнә ендә.*

Дауыт Амангилдин Ырымбур өлкә е Төйлөгән районы Дәүләтҡол ауылында тыуып үҫкән, өнәре буйынса инженер-нефтсе. Бик күп йылдар Ырымбур башҡорттары ҡоролтайы башҡарма комитеты ағза ы булып тора әм күрше өлкәлә йәшәүсе милләттәштәребеҙ менән Башҡортостан ара ындағы бәйләнештәр өҙөлмә ен, яңы үҫеш ал ын өсөн күп көс ала.

Тау-таш тишә гәлсәр шишмәләр.
Ер елкетә йылҡы өйөрҙәре —
Ярҙан төшөп, кисеүкисәләр.
Күк тетрәтеп, сыңлап яңғыраны
Сыңрау торналарҙың ораны:
Илгенә ен аҡлап, ир-азамат
Ҡанын ҡойоп, дандар яуланы…
Күпме а -зар, күҙйәштәре менән
 уғарылған көрәш юлдары —
Йырҙар булып йәшәй халҡымдың хаҡ
Ғазап сиккән ғәзиз улдары!
Мөкиббән дә килеп, ҡурай тыңлай
Ерем, ыуым, тауым, туғайым.
Тыңла! Яр ып, йөрәк енеп йырлай —
Азатлыҡты даулай ҡурайым!

Милли ҡурал

 абантуй йә йыйындарҙа
Уңҡулымда – ҡурайым.
Сәхнәләргә ым ынмайым —
Ергә баҫып уйнайым.

Әйтеп ҡуя ҡорҙәштәрем:
Сәхнәләргә мен әңсе?
Шаяртамын: был бит минең
Милли ҡурал — бел әңсе.

Минеңсә, әр бер башҡортом
Ҡурай тотоп йөрө өн.
Ул бит – шәхес танытма ы,
Милләтебеҙ йөрәге.

Хәнйәр йә алтатар түгел
Әҙәм йәнен ҡыйырға!
Бысаҡ түгел яман ҡулда –
Хәрәм малды уйырға!

Әммә илгә бәлә кил ә,
Телгә килер был ҡурал!
Ата-бабабыҙ ерендә
"Сыңрау торна" яңғырар!

Сал Уралдың күкрәгендә
Ҡурай тотҡан батырҙар
Йәбер-золомдо еңергә
Берҙәм ҡалҡып баҫырҙар!

Рәзилә
ҠОТЛОГИЛДИНА

Илдә тыуған ил инәһе

Мөнәжәт

Зәйнәб Биишеваға арнайым

Ил инәһе, илдә тыуҙың, илгә ҡеүәт,
Халҡың булды үткән юлың, үҙе зиннәт.
Ҡуш йөрәкле батыр ирҙәй булдың ҡыйыу,
Нур балҡытып, әйҙәп барҙың,
                    даның ҡиммәт.
Тылсымлы ла, һай, ҡөҙрәтле әйткән һүҙең,
Тел байлығы биргән икән Хоҙай үҙе.
Ваҡытында әйтеп ҡалдың аманатың,
Илең һатып сығарманың яманатын.
Ҡөҙерлененең ҡөҙерлеһе ҡөҙер еҙгә
Ҡалмаһын, тип әйткән инең һин халҡыңа.
Күҙ ҡараңдай, балаң кеүек аҡлап телде
Өндәштеңдә кеүек, ахыры,
                    һин халҡыңа.
Намыҫ менән йәшәп янды саф йөрәгең,
Әпкәләйҙе, ялағайҙы өнәмәнең,
Рәхәт тормош, еңел юлды һайламаның,
Тура юлдан һис кенә лә тайпылманың,
Эш өҫтөндә ҡайнап үтте йылдарыңда,
Юл ыңғайы тыуып үҫте йырҙарыңда.
Аллы-гөллө сәскәләрҙәй наҙлы ғына
Яңғырап тора бөгөн
                    һинең йырҙарыңда.

Рәзилә Ҡотлогилдина Күгәрсен районының Бикес ауылында тыуып үҫкән. Ул — әҙәбиәтте, “Ағиҙел” журналын әүҙем пропагандалаусы. Мәләүез ҡала китапханаһында эшләй.

иҫә үҙем, ғәзиз халҡым!

Тормош сәхнә ендә үрәпсегән,
Сыңынлаған аҫау айғырҙай,
Тешен ҡыҫып, үҙен атып бирә –
Холҡоң халҡым, үтә сабырҙан.
Шаҡарып уҡмәгәҙән диуарҙарын,
Мәрмәрҙәрҙән юроп арайҙар,
Ситтән ҡарап тороп оҡлана ла
Туп аларын ары урайҙар.
Кемдер эшләп йәшәй, кемдер тешләй.
урыла бит астың елеге.
Ас хәлдәрен туҡтар белмәй күптән –
Өтөп ала заман елеме?
Уйҙар ҡайнай, башым сатнай минең,
Яуап эҙләп уяу төндәрҙә.
Кем ғәйепле?
Ҡулдан эш килмәйме?
Таянайыҡ инде кемдәргә?
Күпме ир заттары илдә байғуш,
Ҡыҙыралар Себер киңлеген.
Беҙҙекеләр уйлай:
Тик ауырлыҡ
ынай ала кемдең кемлеген.
Иртәгәмде уйлап йөрәк ыҙлай,
иҙгер аңым орай: ни ҡылмаҡ?
Көрсөктәрҙән сығыр әмәлдәр юҡ,
Киләсәккә юлдар юҡ ымаҡ.
Бишектәрҙән бала тауышы килмәй,
Өрлөктәге сөйҙәр тутыҡҡан.
Көмөшкә лә тигән эсемлектән
Әллә инде мейе айыҡҡан.
Уйланырға, ваҡыт уянырға,
Битарафлыҡ ҡылмай яҙмышҡа.
Тарихтарға текләп ҡарани әң,
Кәсепселек хас та башҡортҡа!
Иләмәгән көйө уғып булмай,
Сәселмәйсә бешмәй игендәр.
Бахыр исемен күтәрмәйек, ти әк,
Ең ыҙғаныр кәрәк бөгөндән.

“Күңелемдә – донъя сере”

2009

Зилә ҒӘЛЛӘМОВА

***

Юлыңа сығырға ҡыймаҫмын,
иңә лә еңелдән түгелдер.
Мөлдөрәп тулышҡан өйөүем
Ни бары бер үҙҙән түгелде.

Түгелде өйөүем – юлыңа...
Түгел ен, миндә күп, йәл түгел.
Саманан артыҡтыр яратыу...
Яза ы, күрә ең – йәш түгеү.

Йәш түгеү, – минеңсә, хур түгел,
Яратып, ышанып йәшәүҙер.
Бары тик яуап ыҙтойғолар,
Күрә ең– яр ыулы йәшнәүҙер.

Йәшнәүҙер – салт аяҙ көндәрҙә,
Үҙеңде таныуҙан башҡа ла.
Ҡолғәлә ҡаҡлыға хистәрем!
Хушлашып бары тик баш ҡағам.

Сайпылып кит ә лә өмөтөм,
Бар әле хыялдыңмая ы.
Ерекмәй күңелем башҡаға.

Зилә Ғәлләмова Учалы районы Наурыҙ ауылында тыуған. Башҡорт дәүләт педагогия институтында уҡый башлап, Силәбе дәүләт университетын тамамлай. Шиғри китаптар авторы. “Башҡортостан” телерадиокомпания ында эшләй.

***

Осам! Үкенмәҫкә ине.
Ҡыҙыҡҡына әсир иттең,
Күргем килә ине.

Тоям... Ҡараштарың үткер,
Ҡаушаным да төштөм...
Бәлки, яйлап үтер

Изге тойғом — иңә!
өйөүбәхетенән
Татлы емеш тирәм.

Туҡтат! Бейек осҡом килмәй.
Тартыу көсөңөткән.
Ысҡындырма бүтән!

***

Шиғыр өҙөлдө,
Йөрәк теленде.
Юҡ, яҙмайым
Яҙыр үҙемде.
Тамам төңөлдөм.
Ғәйепләп ҡалма,
Йәнем өшөнө,
Юҡҡа көйөндөм.
Шиғыр өҙөлдө
өйөүхаҡында.
Үпкәләп ҡалма
Алла хаҡына!

***

Бешмәгән әле, өлгөрмәгән,
Сеп-сей емеш.
Хыял ғына иңә тарта.
Ул бит енмеш.

Янғыҙлыҡтан ҡасып-боҫоп
Булмаҫ ахыры.
Йәшел алма йылыҡҡандан
Булмай ары.

Бешмәгән ул әле, өлгөрмәгән,
Иртә өҙмә инде.
Мәле етер, утланырмын,
Әлегә көт мине.

Алмас ШАММАСОВ

Ҡыҫалар...

Йырлағы килә – тыңлаусы юҡ.
Атлағы килә – ябылған юл.
Яҙырға ине – сабылған ҡул.
Еҫергә ине – тик һынған уҡ.
Ҡыҫалар...

Осайым тиһәң – күктәр тоноҡ.
Ҡыҙайым тиһәң – йөрәк һыуыҡ.
Йәшәге килә – яңынан тыуып,
Ҡайтайым тиһәң – хәтерең һыныҡ.
Баҫалар...

Кит тә ҡуй ине – һөйөүем бар.
Шыуаһы килә – яумаған ҡар.
Ташырға ине – ишелгән яр.
Бейеге килә – күңелдәр тар.
Ҡыҫалар...

Йәндәр йәндәрҙе аман аҫалар.
Бере-беренән биҙеп ҡасалар.
Тормош битенә яҙып язалар,
Ҡыҫалар беҙҙе, эх, баҫалар!..

Эх, сәскәләр...

Эй, сәскәләр, болон сәскәләре,
Һеҙ ҡайҙалыр әлегә йыраҡта.
Таңда һеҙҙе үбеп уятҡандыр,
Мәж киләләр ауыл ураҡта.

Алмас Шаммасов Өфө ҡалаһында тыуған. Әле БДУ-ны тамамлап, диплом яҡлап йөрөй. Бер үк ваҡытта Башҡортостан Журналистар союзы идараһында эшләй.

Эй, сәскәләр, ғәзиз йән-дуҫтарым,
Йәшендегеҙ ҡайһы тарафҡа?
Ташламағыҙ мине һеҙ, алығыҙ
Үҙегеҙҙең сихри ҡарапҡа.

Эй, сәскәләр, хушбуй аллалары!
Эйәртегеҙ мине лә урманға.
Йырым аҡһын ташып күкрәгемдән –
Ҡырҙарымды мансып нур, моңға.

Эй, сәскәләр, ғүмер юлдаштарым,
Уралығыҙ минең йәнемә.
Ҡосаҡлашып бер саҡ йоҡларбыҙ беҙ,
Китеп барҙым иһә мәңгегә.

Эх, сәскәләр, болон сәскәләре...

Яңынан тыуыу

Сәғәт телен алға күсергәндәй,
Ғүмер-атын алға ҡыуҙым.
Ул сапманы, ярар, торһон.
Мин яңынан тыуҙым!

Ғүмеремдең сафлыҡ кинешендә –
Йәншишмәлә битем йыуҙым.
Шифалары тейҙе, шуға бөгөн
Мин яңынан тыуҙым!

Аҡ бәхетле булайымсы, тиеп
Ғүмер-тауҙа алтын йыуҙым.
Уста булғандың һис ҡөҙере юҡ.
Мин яңынан тыуҙым!

“Һинең менән башым Себер китер!”–
Тип йырымды оҙаҡ быуҙым.
Күкрәгемде ауырттырып осто...
Мин яңынан тыуҙым!

Ҡояш нурын ҡыуған ҡара төндәй,
Мин йәшерҙем нурын уйҙың.
Таң булып ул атты. Ә мин иһә...
Мин яңынан тыуҙым!

Биткә һаман ялған бөркөлөүҙән
Өркөүҙәргә күптән туйҙым.
Ығы-зығыларға абынғандан
Ҡушауҙарға нөктә ҡуйҙым.
Иртәгәмде ҙурлар, нурлар өсөн
Мин яңынан тыуҙым!

Айгөл ИШЕМҒУЖИНА

Күҙ

Тәбиғәттең шундай мәле
(оҡланып ҡалайыҡ әле!)—
унңы улыш, унңы балҡышы.
Был матурлыҡ тиҙҙән юғалыр ҙа,
Сафлыҡ донъя ына солғаныр ҙа,
Бит семетер әле аҡҡышы!

өйөү балҡышы

өйгәнемә өйкәлгәндә
өйөүҙәрем!..
Йәшәүемдең йәме — өйөү,
өйөлөүҙәрем.
Йөрәгемдең тибештәре,
Йөрөштәреңдә
Шул тиклем ғәзиз бит миңә,
Гел төштәремдә.

Төштәремдәге төҫтәрем
Йәйғорҙан аша,
өйөү тулы йөрәгемдә
Йырҙарым таша.

Йырлана ы йырым бит ин,
Йыуаныстарым.
Бер йырға ла ыймаҫ ымаҡ
Ҡыуаныстарым.

Айгөл Ишемғужина Баймаҡ районының Ҡлсора ауылында тыуған. БДУ-ны тамамлай. Баймаҡ районының “ аҡмар” гәзите редакция ында хәбәрсе булып эшләй.

***

өҙәк ярҙың ситтәренә
Йүгергән тулҡын кеүек,
Талғын ел иҫә, тирбәлгән
Йәш кенә ҡайын кеүек,

Күреүменән тулҡынланам,
Йөрәгем тертләй минең,
Гүйә, ул ҡайын, тулҡындар —
Атлап йөрөшөң инең...

***

Иртә яҙған тан ыҡлаған
Иркә, наҙҙар
Яҙмағандыр был яҙҙа ла —
Үҫте майҙар.

Әллә яҙмыш өйөүяҙын
Яҙа иткән?
ағыш ыҙяҙ,
өйөүеҙнаҙ —
Яза икән.

Йырлы йортом

Туҡ-туҡ турғай тәҙрә сиртә,
Ҡунаҡ саҡыра микән?
Усағымда утым дөрләй,
Ҡамырым ҡалҡыр тиҙҙән.

«Бисмилла» тип икмәк басам —
Икмәк булғас, йыр булыр.
Уның сүпрә-әсетке е
Ябай түгел — йыр, шиғыр.

Әйҙә, дуҫтар, табыныма,
еҙгә яҙған был тәғәм.
Серҙәребеҙ уртаҡ был ын,
Солғап ал ын беҙҙе ғәм.

Осрашыу — үҙе бер ғүмер,
Күңелдәр йырлап туймай.
Саҡырған ҡунаҡтарыңдан
Көнләшмә әле, турғай!

иңө лә ибәм, ҡюшсоғом,
Икмәгем валсыҡтарын.
Йөрәгең йырла ын гелән,
Ем эҙләп талсыҡма ын.

Йырлы йортом имен бул ын,
Күп йыр әле тыумаған.
...Туҡ-туҡ турғай тәҙрә сиртә,
Әллә йырға ыу аған?..

“БЕҘ БИТ ӘЛЕ ҺАЛДАТ УЛДАРЫ…”

(Әхмәҙин Әфтәхтең һуңғы йылдарҙағы шиғриәтенә бер ҡараш)

2007 йылның октябрь һанында “Ағиҙел” журналы, Әхмәҙин Әфтәхтең 60 йәшен билдәләп, уҡыусы иғтибарына “Аҙымдарым хәҙер олпатланды...” тигән шиғырҙар шәлкемен тәҡдим иткәйне. Шәлкемгә атама “Ҡылыс елтәп сабыр саҡтар үтте...” тигән шиғырҙан алынған. Унда бындай юлдар бар:

Аҙымдарым хәҙер олпатланды,
Мин үҙем дә үҙем түгелмен.
Йондоҙҙарға әйҙәр ярһыу хистәр
Үткән юлдарыма түгелде.

Дүртәр юллы өс кенә строфанан торған был шиғырҙың лирик геройы менән автор араһында, айырмаға ҡарағанда, оҡшашлыҡ күберәк һымаҡ. Шиғырҙы диҡҡәт менән уҡып сыҡҡас, беҙҙең күҙ алдыбыҙға ҡылыс елтәп сапҡан балалыҡ йылдары күптән артта ҡалған, хәҙер инде аҙымдары олпатланған, иңен заман йөгө баҫҡан ир-ат һыны пәйҙә була. Йәшлектәге ярһыу хистәре лә ҡайҙалыр юғалған төҫлө. Кеше көлдөрмәйем тип ашыҡмайса ғына йәшәп ята ла, ваҡыттың барыбер үҙенекен иткәнлеген дә яҡшы аңлай лирик герой, сөнки ваҡыт тигәнең елдереп аҡып ҡына тора, әйтерһең дә, бәндәне уның бәйгеһенә саҡыра.

Бына ошондай яманһыуыраҡта, бошонҡораҡта, аһышлыраҡта уй-хистәр кисереп йәшәп яталар лирик герой менән автор. Күрәһең, йәше олоғайғанын иҫә башлағас, бөтә кеше лә берҙәй кисерә торған уртаҡ хистәрҙер былар. Тик ижад ҡаҙанында ҡайнаусыларҙа, айырыуса шағирҙарҙа, ул көслөрәк тә, тәрәнерәк тә, нескәрәк тә булалыр. Шулай тимәҫ инем, иллеһе менән алтмышы араһында Тимер Йосопов та «Ауырая аҙымдар...» тип уфтанып ҡуйғайны бит. Туҡһанынсы йылдар башында баҫылып сыҡҡан бер китабын хатта ошо исем менән дә атағайны.

Был сағыштырыу — һүҙ эйәрә һүҙ сыҡҡандан ғына. Һүҙгә һүҙ эйәртә башлаһаң, Ә. Әфтәхтең «Мин үҙем дә үҙем түгелмен» тигән юлы менән Н.Нәжмиҙең «Бер туғандар» поэмаһындағы «Мин бит хәҙер түгел мин генә» тигән юлы араһында ла ниндәйҙер фекер урталығы барлығын шәйләргә булыр ине. Ләкин оҡшашлыҡтар, уртаҡлыҡтар эҙләү әлегә төп маҡсат түгел. Бында иһә күҙгә бәрелеберәк торғандарына ғына иғтибар ителде. Төп маҡсат — Ә. Әфтәхтең һуңғы йылдарҙағы шиғриәтен күҙ уңынан уҙҙарыу.

Әхмәҙин Әфтәх — һуғыштан һуң тыуып үҫкән, әҙәбиәткә алтмышынсы йылдарҙа юлланған быуын вәкиле. «Аңҡа алар, аңҡай ағайҙар» тигән шиғырында ул, быуындаштарына хас дөйөм үҙенсәлекте билдәләп, юҡҡа ғына былай тип әйтмәгәндер:

Беҙҙең яҙмыш тамсы һыуҙай оҡшаш,
Һуғыштан һуң тыуған малайҙар.
Күңелдәрҙә дауыл уйнағанын
Аңҡа алар, аңҡай ағайҙар.

Һәр осорға хас булғанса, был быуын вәкилдәре лә әҙәбиәткә төрлөсә килде. Бәғ-

зеләре — тулҡын-тулҡын булып, ә ҡайһы берҙәре — берәм-һәрәмләп. Бәғзеләре бик йәшләй үк китап сығарып өлгөрҙө, ә ҡайһы берҙәре ул бәхеткә бик уңышлы ғына тарыны. Шиғриәт юлын айлаған Әхмәҙин Әфтәхтеңдә әҫәрҙәре матбуғат биттәрендә байтаҡтан бирле күренгеләп килһә лә, «Йәшлегем урамдары» тигән тәүге йыйынтығы туҡһанынсы йылдар башында ғына донъя күрҙе. Етмәһә, алтмыш бер шиғырҙы берләштергән был йыйынтыҡ ҙауаллы китап түгел, ә «Йәш шағирҙар тауышы» серияһының «Шарлама» (1993) тип аталған баҫмаһы эсендә.

Әйтергә кәрәк, Рәмил Ҡол-Дәүләт төҙөгән был баҫмаға бик матур аннотация бирелгәйне. «Китаптағы авторҙарҙың тауышы, — тиелгән унда,— гүйә, таштан ташҡа һикереп, ҡояш нурҙарында йым-йым килеп уйнаған гәлсәр тамсылар. Бына шул дәртле һәм аҡһыл, шаян һәм сая, моңһо һәм зарлы тамсы-тауыштарҙан хасил булды әлеге «Шарлама». Тик, «Йәш шағирҙар тауышы» тигән эмблемаһы булһа ла, «Шарлама»ға ингән авторҙарҙың күбеһе енә күптән инде дүрт тиҫтә тулып уҙғайны, һәм ошонда келт итеп уҙған быуаттың икенсе яртыһындағы әҙәби тормошҡа хас булған ҡайһы бер күренештәр иҫкә килеп төшә.

Ул заманда, бигерәк тә алтмышынсы-етмешенсе йылдарҙа, әҙәби-нәфис китаптар күберәк тә, йышыраҡ та сыға торғайны. Инмә име, был китаптарҙы республикабыҙҙың бөтә мөйөшөндә лә (хатта ҡараңғы тип аналған ауылында ла) осратырға һәм һатып алырға була ине. Башлап яҙыусы йәштәргә иғтибар ҙурыраҡ ымаҡине ул саҡта. Йыл һайын, улар «Йәш көстәр» тигән әҙәби альманах биттәрендә сынау үтте. Артабан өлкән ағаларының фатихаһы һәм хәстәрлеге менән баҫылып сыҡҡан ҙауаллы китаптарын (кеҫәгә һыйышлы ғына булһа ла) күреп ҡыуандылар. Ҡыҙғаныстыҡа ҡаршы, өлкәндәр бағлаған өмөттө аҡламағандар ҙа булғыланы. Ләкин үҫеш процесы барыбер туҡталманы һәм әҙәбиәтебеҙ йәш таланттар иҫәбенә тулыланыуын дауам итте. Ул осорҙағы юбилейҙар, китап уҡыусылар менән осрашыу кисәләре тураһында уйлап тә торһаң түгел — улар ифрат йәнле һәм ысын күңелдән була торғайны.

Олораҡ быуын кешеләре хәтерләйҙер әле: алтмышынсы йылдар аҙағында Өфө урамдары Әнүәр Атнабаев, Фәрит Исәнгүлов, Вәзих Исхаҡов һәм егерме игеҙәк тыуған башҡа әҙиптәрҙең юбилей тантанаһына саҡырған афишалар менән тулды. Яҙыусы халҡы телгә уҫал бит ул: күп тә үтмәне, ҡәләмдәш дуҫтары, мәрәкәләп, юбилярҙарға «ҡырҡмыштар» тигән ярлыҡты йәбештереп тә ҡуйҙы. Бер нисә йылдан уң Атнабайҙың «Беҙ — егерме игеҙәнселәр» тигән шиғыры донъяны шаулатты. Ундағы берсә шаяныраҡ, берсә моңһоуыраҡ

Ҡыуыш беҙҙе, ҡолаҡтарҙан тартып,
Ваҡытынан иртә өлгөрттө:
Кистән егет итеп йоҡлатты ла
Таңатыуға инде ир итте,—

тигән юлдар һис бер тотҡарлыҡһыҙ тиҫтерҙәренең йөрәк түренә инеп ятты.

Лирик сигенеүгә тартым был хәтирәләрҙең ностальгия булып тойолоуы ла ихтимал. Ләкин улар ностальгия түгел. Үкән замандында, хәҙерге енендә ыңғай-тиҫкәре яҡтарын бер аҙсамалайым кеүек. Хәтирәләр иһә шул мөхитте күпмелер күреп белгән, уның йылы ын тойоп йәшәгән Әхмәҙиндең (бер ул ғынамы икән әле!) тәүге йыйынтығы көттөрөбөрәк сығыуының сәбәптәрен аңларға тырышыуҙан ғына. Ярай әле, унан уңышлары бер-бер артлы тиерлек донъяға килде: «Тауҙар беҙҙе ҡаҡҡа ашҡан» (1993), «Асыулы болот» (1994), «Ҡояшларҙа томан» (1997). Яңы быуатты ул «Ҡуласа» (2002) исемле күләмле генә йыйынтыҡ менән башлап ебәрҙе. Ә.Әфтәхтең уңы бер ете-һигеҙ йыл дауамында «Ағиҙел» биттәрендә баҫылып килгән шиғырҙарына ҡарап та (әгәр уларҙы бергә тупла аң, тағы бер матур ғына китап барлыҡҡа килер ине), хәҙер ул — бөгөнгө башҡорт шиғриәтендә әүҙем һәм уңышлы ғына эшләүсе ижадсыларҙың береһе, тип әйтергә мөмкин.

Шағирҙың үҙен дә, ижадын да яҡшыраҡ белгең килһә, уның тыуып-үҫкән яҡтарында

булырға кәрәк, тиеүсәндәр. Был, бәлки, дөрөҫтөр ҙә. Тик бөтә шағирҙында тыуған-үҫкән яҡтарында булыу – тормошҡа ашыр хәл микән? Шуға күрә беҙгә башлыса шағирҙарҙың әҫәрҙәрен уҡыу менән генә сикләнергә ҡала.

Шулай ҙа бынан күп йылдар элек (ҡырҡ йылдан ашыу) минең Әхмәҙин Әфтәхтең тыуған яҡтарында булырға яҙҙы. Ул яҡтарҙа Ағиҙелдең тар ҙа, ай ҙа икәнлеген, тауҙарҙың һыҙылып та күккә ашҡанын, ҡаяларға томан ятҡанын үҙ күҙҙәрем менән күргәйнем. Тәбиғәттең шул мәшһүр ҙә, үҙенсә гүзәл дә күренештәре Әхмәҙиндең шиғриәт юлын айлауында ниндәйҙер роль уйнамай ҡалмағандыр, моғайын. Шиғриәт юлына нығытып аяҡ баҫҡас и ә, рәссамдар күҙен ҡыҙҙырырлыҡ шул гүзәл күренештәр шағирҙың ижадын даими уғарып, туҡландырып, уға әр ваҡыт яңынан-яңы көс-дәрт өҫтәп торғандыр әм әле лә торалыр, уның әҫәрҙәренә хас ябайлыҡ, тәбиғилек, эске бөтөнлөк тә шунан киләлер, тип уйлайым. Билдәле рәссам Әхмәт Лотфуллиндың яҡты иҫтәлегенә арнап яҙылған шиғыр, мәҫәлән, шуға асыҡ дәлил түгелме ни? Уның ҡай ы бер строфалары хәбәр өйләүгә тартып ҡуй а ла, рәссамдың йәйге ял осорҙары еткәс, шағирҙы тыуған яҡтарына әйҙәгән бына был үҙәре бер кемде лә (тәү сиратта – ижадсыларҙы!) битараф ҡалдырмаҫтыр:

Көтәләрҙер туған-тыумасалар,
Атай-әсәй ятҡан зыярат.
Ерҙә-күктә ҡоштар моңланғанда
Өфөләрҙә ҡалыу – хыянат.
инеңрәсем, минең шиғырҙарым
Йөрөйҙәрҙер унда аҙашып.
Бында ятып, ауыл тура ында
Яҙып булмаҫ инде алдашып.

Тыуған-үҫкән төйәгенә мөкиббәнлеге, уның менән ғорурланып ҡына ҡалмай, ғүмер баҡый унан ут та алып йәшәгәнлеге Ә. Әфтәхтең башҡа әҫәрҙәрендә лә йыш ҡына сағылып китә. Элегерәк яҙылған «Ҡала» исемле ыҡсым ғына бер шиғырҙың ауыл ерендә, тауҙар илендә, сая ҡылғандар шауын тыңлап үҫкән лирик геройы, ҡалаға килеп юлыҡҡас, үҙен үгәй бала шикеллерәк иҙә башлай: табандары «тоймай ер йылы ын»; ҡайҙа ҡарама – ҡолаҡ тондорғос шау-шыу; өҫкә ишелергә торған таш стеналарҙан тыны ҡыҫыла. Ҡалала йәшәгән кешеләрҙең психология ы ла башҡа сараҡ икән: эс серҙәрен бик сисеп бармайҙар, күберәк донъя малы артынан ҡыуалар.

Шағир гел үҙенең Белоретына, ундағы күккә ашҡан ҡаяларға ғына оҡшанып йәшәй икән, ти әк, дөрөҫлөккә тап килеп бөтмәҫ ине. Ризығы тартып, юлы төшкән әр төбәктә лә Ә.Әфтәх матурлыҡ эҙләй, уны хәтерҙә ҡалырлыҡ шиғри юлдарға алырға тырыша. Уның менән бергә беҙ Ырымбур далаларына ла барып сығабыҙ («Ырымбур далалары», «Күҙ талдырыр киңлектәрҙә...», «Юлдашта»), Силәбе яҡтарында ла йөрөп ҡайтабыҙ («Йырлы юл», «Тисем», «Ҡыҙҙарында сәбәбе»), үҙебеҙҙең Ишембай тирәләрен дә урап уҙмайбыҙ, тура килгәндә Ҡыйғы менән Аҫҡынын да ситтә ҡалдырмайбыҙ, Нөгөш ярҙарын да ят итмәйбеҙ.

Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, беҙҙе бөтә ерҙә лә тик матурлыҡ әм шатлыҡ ҡына көтөп тормай шул: йыш ҡына күңелде ҡырған, кәйефте төшөргән, хатта тәрән уйға алған хәлдәр менән дә осрашырға тура килә. «Күҙ талдырыр киңлектәрҙә...» тигән шиғырҙа, әйтәйек, Ырымбур далаларында көн күреп ятҡан милләттәштәребеҙ ата-әсәләренән бүленеп ҡалған йәтим балаларға тиңләнгән. Ярай әле, аралар алыҫ бул а ла, ғөрөф-ғәҙәттәр аҡланған. «Тисем»дә үҙ Силәбе өлкә ендәге атом заводы шартлау өҙәмтә ендә үлем сығанағына әйләнгән йылға тура ында бара. Драматик хәл-ваҡиғаға таянып яҙылған был шиғыр ис тә ҡоро риторика түгел – уның нигеҙендә ысын поэтик ынйылар емелдәп ята.

Ә бына «Аҫҡындағы мишәр ҡыҙына» исемле шиғыр уғата ла драматик хәл-ваҡиғаларҙың өҙәмтә ен яҡтыртыуға ҡоролған. Күҙ йәштәрен түгеп сиркәүҙән бер ситтәрәк

ҡыңғырауҙар зыңын тыңлап торған яңғыҙлығын һыны аша автор тарих төпкөлөнә ҡараш ташлаған да мишәрҙең ҡайҙан килеп сыҡҡанлығын рәсми телмәр ярҙамында түгел, бәлки, образлы фекерләү аша йөрәктәрҙе тетрәткес итеп асып алған. Идеяһы буйынса ла, эшләнеше йәһәтенән дә шиғыр, минеңсә, ифрат көслө яңғырай:

— Ғәжәпләнмә, ағай, мин — милләт еҙ..
Бер ҡыҙымын мишәр халҡының,
Был сиркәүҙән килеп ялбарыуым
Күңелемә халҡым ялҡынын.
Ниңә сиркәүҙәнме?
Ошо сиркәү—
Сал тарихтың өн өҙөшә иты.
Милләт исеменән өйләшәм мин,
Үткәндәрҙән тиеп: «Я и ты!»
Зин ар, ағай, бер һүҙ әйтмә, тыңла,
Ялыҡтырҙы өгөт, нәсихәт.
Мин башҡорт та, мин татар ҙа түгел,
Мишәрмен мин — шунда хәҡиҡәт.

«Ҡарт бөркөттөң әйткәне» тигән шиғырҙа ла Ә. Әфтәх бөгөнгөгә тарих күҙлегенән ҡараш ташлаған. Дүртәр юллыҡ биш строфанан торған һәм аллегорияға ҡоролған был шиғыр М. Горькийҙың «Һыласын тураһында йыр»ын хәтерләтеп ҡуя (формаһы йәһәтенән, әлбиттә). Тере кеше шәйенә индерелеп, телгә килтерелгән ҡарт бөркөт монологы аша меңәр битле китаптарҙа яҡтыртылған ғилми мәғлүмәтте автор егерме юллыҡ шиғырға һыйҙырған. «Өйөр йылҡы көтөүенән һыңылды ерҙең биле», «Көндө баҫҡан килмешәктән һыңыла Урал биле» кеүек сағыштырыу-метафораларҙы, шағирҙың ярайһы ғына уңышлы поэтик табыштары, тиергә була. Быуаттар ҡауышҡанда ижад ителгән был әҫәр Ә.Әфтәхтең Силәбе, Ырымбур төйәктәренә бәйле артабанғы шиғырҙарына үҙенә күрә бер кереш һүҙ һымаҡ яңғырай хатта.

Ә. Әфтәхтең өҫтә телгә алып кителгән шиғырҙарын уҡып, уйланып ултырғанда, уҙған быуатта хас тағы бер хәл иҫкә килеп төштө. Ул заманда шағирҙар ҙа, яҙыусылар ҙа, сәнғәт эшмәкәрҙәре лә алыҫҡараҡ ҡуллана торғайны. М. Кәримдең «Вьетнам яҙмалары», «Болгар дәфтәре», Н. Нәжмиҙең «Һиндостан сәхифәләре», М. Ғәлиҙең «Франция дәфтәре», «Монголия дәфтәренән» кеүек шиғри шәлкемдәре, сәйәхәтнамәләр (бында уларҙың бөтәһе лә түгел, күҙгә һыныраҡ салынғандары ғына күрһәтелде) тап ана шул донъя гиҙеп ҡайтҡас тыуған ижад емештәре булды ла инде. Хәҙер иһә беҙ Ырымбур менән Силәбенән ары китә алмайбыҙ. Күптәр унда ла барып етмәй.

Хәйер бер мин генә түгел, Ә.Әфтәх тә ошондайыраҡ фекерҙә тора шикелле. Уның «Шоңҡар» журналы егеттәренә» исемле шиғыры быға асыҡ дәлил булырлыҡ. Ҡырап тороуға ҡарамаҫтан, кенә лә кеше хәтерен ҡалдырырға иҫәп тотмаған был әҫәрҙең (улай ғына ла түгел, уның атамаһы аҫтына йәйәләр эсендә «шаяртыу» тип тә өҫтәп ҡуйылған) лирик геройы йәш ҡәләмдәштәре менән бер ятҡы ғына әңгәмә ҡороп ебәргән дә, үҙенең йәшлеген хәҙерге заман менән сағыштырып, ошо бәләкәй генә шиғри майҙанда ла, кинәйәләп-кинәйәләп кенә, байтаҡ көнүҙәк мәсьәләләргә ҡағылырға өлгөргән.

Әйтәйек, йәш сағында ул Ғәлимов Сәләмдең «Шоңҡар» поэмаһын яттан белгән (был инде «улым, иң әйтәм, киленем, һин тыңла» кеүегерәк яңғырай торғандыр: бөгөнгө мәктәптә балаларға белем биреү һәм үҫтереү кимәле ниндәйерәк икән?); матур, уңған ҡыҙҙарҙы табыу өсөн лирик герой Интернетҡа мөрәжәғәт итмәгән (быныһын «компьютерға ғына алышып, әҙәм балаһы әкренләп үҙенең эске донъяһын ярлыландырыуға, тәбиғәттән бирелгән аҡыл-зиһен ҡеүәһен, тирә-йүндә йәйрәп ятҡан матурлыҡты ла, әшәкелекте лә иҙемләү ҡоралын юғалтыуға табан бармаймы?» тиеберәк аңларға кәрәктер); тағы килеп, лирик герой илдең ҡайһы тарафына самолетта осоп, дуҫы менән осраша алған, сөнки ул заманда юл хаҡы «утыҙ тин» генә

булған; ололарға хөрмәт күрһәтелгән, ә йәштәр эш урыны менән тәьмин ителгән. Бер һүҙ менән генә әйткәндә, донъялағы хәл-ваҡиғаларға ҡарашынды уҡыусы менән уртаҡлашҡанда, уны шалтырап торған риторика ярҙамында түгел, ә образлы фекерләү аша еткереүҙең тағы бер матур өлгө өлөр был.

«Шоңҡар» журналы егеттәренә»лә күтәрелгән мәсьәлә уҙған быуаттың егерменсе-утыҙынсы йылдар әҙәбиәтендә шаҡтай ғына ҙур урын алып торған «элек һәм хәҙер» темаһын хәтерләтеп ҡуя. Әлбиттә, был сетерекле, ҡатмарлы теманы яҡтыртҡанда бер яҡлы ғына, үтә өҙөп кенә фекер йөрөтөргә ярамайҙыр. Сөнки ҡайһы ғына заманды алып ҡараһаҡ та, «элек»тең яҡты һәм ҡараңғы яҡтары булған шикелле, “хәҙер” ҙә ул сифаттарҙан азат түгел. Быны Ә.Әфтәх тә яҡшы аңлай. Шуға ла ул, «элек»те «хәҙер» менән, йәки иһә «хәҙер»ҙе «элек» менән сағыштырғанда, йәшәйешебеҙҙең тиҫкәре күренештәренә күп осраҡта күҙ йәше аша йылмайып ҡарарға тырыша. Төрлө йылдарҙа ижад ителгән «Гонаһ», «Хат», «Төштөм күктән», «Яҙға сыҡтым», «Ҡара квадрат», «Өс бүлектән тора тамаша», «Бөйөк илдең бөлгәне», «Төнгө балконда», «Әйтәләрҙер инә, һылыу...», «Күтәрмә», «Ала-ҡола» тигән шиғырҙар шулай уйларға форсат бирә.

«Гонаһ»тарҙың тәүгеһе (ижад практикаһында һирәк осрай торған хәл: нишләптер Ә.Әфтәх, йөкмәткеләре йәһәтенән бөтөнләй үҙаллы булһалар ҙа, бер юлы ике шиғырын ошо исем менән атаған; «Тулған ай» исемле шиғыры ла икәүһенең) идея-эстетик яҡтан ҙур мәғәнәгә эйә – был донъяла кешенең тормошо гонаһ менән тәүбә араһында:

Көн йоҡламай, төн йоҡламай,
Үҙенә урын тапмай.
Шул гонаһты йыуыр өсөн
Мәккә юлдарын тапай.
Гонаһ ҡылып, тәүбә итеп
Ғүмер юлдарын кисә.
Үҙ тәүбәһе шаңдау булып
Кәйелеп арттан төшә.

Дөйөм йөкмәткеһе, идея-эстетик йүнәлеше буйынса «Төштөм күктән» дә «Гонаһ»тан алыҫ китмәгән. Шиғырға ойотҡоно Әҙәм һәм Һауа тураһындағы дини риүәйәт алған. Әҫәрҙән юмор еҫе аңҡып тора, сатира сатҡылары ла ялтлап китә:

Оҡшаманым Аллаларға,
Фәрештә түгелмен шул,
Аҫтан өҫкә һелкетһәңдә,
Барыбер Әфтәхмен шул.
Күптән, күптән төштөм күктән,
Алйытып Аллаларын.
Аҙан әйтеп ҡаршы алды
Еремдә муллаларым.

Ә бына «Хат» тигән шиғырҙа Алла ла юҡ, мулла ла – бары тик тормош хәҡиҡәте генә бар. Шиғырҙың формаһы ла үҙенсәлекле: дуҫына яҙған хатында лирик герой үҙенең хәл-әхүәлдәре менән генә түгел, донъя хәлдәре менән дә уртаҡлаша. Автор билдәләүенсә, әҫәр Н.А.Некрасовҡа эйәреп яҙылған: атаҡлы рус шағирының «Кемгә Рәсәйҙә йәшәү яҡшы?» тигән һүҙҙәре эпиграф итеп алынған. Күпмелер кимәлдә был һорауға асыҡлыҡ «Хат»тың дүртенсе строфаһында индерелгән:

Тик шуныһы... Хат яҙғансы
Хаҡтар артҡан һыуға-утҡа.
Көпә-көндөҙ, күҙҙә йоммай,
Талайҙар бит һис нахаҡҡа!

Эпиграфта яңғыраған һорауға яуап шиғырҙың һуңғы строфаһында бер аҙ асыҡлана

кеүек:

Кәңәш бирсе, әллә миңә
айланырға депутатҡа?!
Бына кемгә Рәсәй-илдә
Бөтә е лә яуа бушҡа!

Күҙәтеүемсә, Ә.Әфтәх строфиканы төрләләндерергә ярата. уны ваҡытта унын был мауыныуы уҡата ла көсәйә ымаҡ. Хатта бер шиғыр эсендә лә дүрт юллыҡ традицион строфа менән бергә биш, алты, ике юлдан торған строфалар ыйышып йәшәүсән. Тик был алым әр ваҡытта ла үҙен аҡлайҙырмы, юҡмы – уны ы инде икенсе мәсьәлә.

Шағирҙын ижад манера ына хас тағы бер үҙенсәлек: йыш ҡына ул шиғырҙын урта - ында йә аҙағына етәрәк киҫкен боролош я ай ҙа көтөлмәгәнерәк ынымта сығарып ҡуя. Бындай әҫәрҙәр, юҙәттә, символик йәнәшәлеккә, метафорик сағыштырыуҙарға ҡоролған була. «Яҙға сыҡтым» тигән шиғырҙа, мәҫәлән, оҙон ҡыштан уңҡояшлы, сағыу яҙға сығып, үләндә баҫып торған лирик геройҙың ыуанысы эсенә ыймай: «Йылы еле битте наҙлай, әсәйем ҡулы кеүек»,– ти ул. Ләкин йыл миҙгелдәре алмашынғанда лирик герой кисергән шатлыҡ («Сабый кеүек сәпәкәйләп үләндә баҫып торам», – ти ә лә) ул барыбер ҙә бала саҡтағы кеүек ләм еҙ, бер ҡатлыраҡ шатлыҡ түгел икән дә ба а:

Яҙға сыҡтым, күгүләндән
Көс алып баҫып торам.
Ҡыҫҡан- уҫҡан был донъянан
Үҙемсә ҡасып торам.

Шиғырҙы бер аҙ серлерәк тә, шул уҡ ваҡытта көләмәсерәк тә яңғыраған ике юллы строфа ослап ҡуя:

Оҙайтырға миҙгелемде
Елкәне ҡашып торам.

Хикмәтле серлелек, хәйләкәр йәшеренлек Ә. Әфтәхтең «Ҡара квадрат» тип аталған шиғырына ла күскән. Дөрөҫ, йөкмәтке е буйынса ул «Яҙға сыҡтым»дан бик ныҡ айырыла. Әммә идея-эстетик асылдары йә әтенән улар ара ындағы ниндәйҙер яҡынлыҡты ла тоймай мөмкин түгел. уны шиғырҙа үҙ бөгөнгө быуынға бигүк таныш булмаған Малевич атлы рус рәссамының XX быуат башында төшөргән «Ҡара квадрат» исемле үрәте хаҡында бара. Ошо үрәттә кәүҙәләндерелгән шомло ҡара бушлыҡ лирик геройға беҙҙең замандың зәңгәр экрандарынан әм ҡай ы бер гәзит биттәренән көн дә тип әйтерлек ағылып торған буш фараздарҙы хәтерләткән. Ярай ы ғына уҫал яңғыраған был шиғырҙа ижадсыға аяҡ салыусы «аҡыллы баштар»ға ла «өлөш» сыҡҡан, әм уларға үҙенең ҡарашын белдерер өсөн автор ҡулай ғына ысул да тапҡан.

Әлбиттә, символик йәнәшәлек тә, метафорик сағыштырыуҙар ҙа Ә. Әфтәхкә хәтле лә булған. Был өлкәләге тәүге аҙымдарҙы Ғ.Сәләм, М.Харис, Н.Нәжми, М.Кәрим кеүек остаздар я аған, тигәнерәк фекер ҙә йөрөй әҙәбиәт тарихы буйынса яҙылған ҡай ы бер хеҙмәттәрҙә. Әлеге осраҡта и ә үҙ шиғриәтебеҙҙә тупланған әм йәшәп килгән бай традицияларҙы дауам итеү, уларҙы артабан да үҫтереү әм байыҡтырыу тура ында ғына бара. Ошо йә әттән Әхмәҙин Әфтәх етди генә уңыштар ҡаҙана, тимәксемен.

Байтаҡ йылдар элек «Әҙәбиәт теория ы» китабының «Лирика әм лирик жанрҙар» тигән бүлегендә Ким Әхмәтйәнов былай тип яҙғайны: «Ҡобайыр – теге йәки был ижтимағи, әхлаҡи күренешкә халыҡсан ба а биреүсе поэтик монолог ул. Халыҡтың тормош тура ындағы философия ы был жанрҙа айырыуса яҡшы күренә». «...Ҡобайыр, үҙаллы жанр булып, героик эпос менән йәнәшә йәшәгән» тигән фекерҙе лә яҡлаған ғалим. Ким Әхмәтйәновты иҫкә төшөрөргә мине Ә.Әфтәхтең «Бөйөк илдең бөлгәне» исемле шиғыры мәжбүр итте. Сөнки шиғырҙың атама ы аҫтына йәйәләр эсендә «Ҡобайыр» тип яҙып ҡуйылған. Ул ысынлап та ҡобайырҙырмы, әллә авторҙың күҙйәше аша сираттағы йылмайыуылырмы, иллә-мәгәр дүртәр юллыҡ

дүрт кенә строфанан торған был шиғыр һәм нәҡ ҡобайыр шикелле уҡыла: үҙенән-үҙе йырлап, көйгә һалыуҙы һорап тора. Йөкмәткеһе буйынса ул – беҙҙең тап һуңғы егерме йылдағы тормошобоҙҙоң ҡағыҙ битенә төшөрөлгән һүрәте. Бөйөк илдең яҙмышын һәм булмышын образлы итеп күрһәтеү өсөн шағир ифрат матур художество формаһы һәм һүрәтләү сараһы тапҡан, тип өҫтәргә генә ҡала миңә.

Әйткәндәй, «Бөйөк илдең бөлгәне» – Ә.Әфтәхтең заман һулышы менән һуғарылған берҙән-бер әҫәре түгел. Антитезаға ҡоролған «Ала-ҡола» тигән шиғырҙа, мәҫәлән, бөгөнгө ижтимағи-сәйәси һәм иҡтисади хәлебеҙ (иҫәпкә алығыҙ: шиғыр дүртәр юллыҡ өс һәм биш юллыҡ бер строфанан тора) хәтерҙә ҡалырлыҡ образдар, сағыштырыуҙар аша асып алынған:

Яңы быуат. Һаман беҙҙә
Йәшәйештәр ала-ҡола.
Өҫтә тормош нурлы, тиҙәр,
Үмәләйбеҙ бата-сума.

Юлда саба машиналар,
Сит илдеке, ала-ҡола.
Мөйөш һайын хәйерселәр
Хәйер һорап ҡулын һона.

Шуныһы мөһим: донъялар ни тиклем генә ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы, тотороҡһоҙ булмаһын, Ә. Әфтәхтең лирик геройы төшөнкөлөккә бирелеүселәрҙән түгел. Ул еңелсә генә шаярып та, уйын-көлкө ҡороп та алырға мөмкин. Лирик геройҙың да, шул иҫәптән авторҙың да был сифаттары «Оялам», «Көлә-көлә ҡыҙҙар килә», «Ағиҙелдә ҡыҙҙар һыу инә», «Әминә еңгәмә», «Төнгө балконда», «Нөгөш ҡыҙына», «Ҡуралай», «Еңгәләрем», «Тартма!.. Тартам!» тигән шиғырҙарҙа айырыуса асыҡ сағыла. «Оялам» тигән шиғырҙың ифрат оялсан лирик геройын, мәҫәлән, йәш сағында һылыу ҡыҙҙар күҙ ҡыҫып шаяртҡан булһалар, хәҙер иһә ҡыҙҙар уның улына күҙ аталар, ә лирик геройға «ҡартлас» тип кенә ҡарайҙар. «Ағиҙелдә ҡыҙҙар һыу инә»ләге лирик геройҙың да хәлдәре мөшкөл. Сыр-сыу килеп һыу ингән ҡыҙҙарҙы күҙәтеп ҡомда ятҡанда, уның ҡаны ҡайнай, үҙен ярға һырғытылған суртандай хис итә, ләкин бер ниҙә ҡыла алмай, сөнки, шартлар сиккә еткән йөрәген ауыҙлыҡлап, эргәһендә ҡатыны ята.

Был уйланыуҙарҙың инеш һымағыраҡ яңғыраған өлөшөндә «оҡшашлыҡтар, уртаҡлыҡтар эҙләү – әлегә төп маҡсат түгел» тип вәғәҙә иткәйнем дә, ләкин үҙемдә тороп булмаҫтыр, ахыры. Маҡсат итеп ҡуймаһаң да, оҡшашлыҡтар, уртаҡлыҡтар осрап ҡына тора шул, ҡәһәрең. Ә. Әфтәхтең «Тартма!.. Тартам!..» тигән шиғырын уҡығас, нисек инде Н.Нәжмиҙең «Яҙ! Яҙ!» тиҙәр» исемле шиғырын хәтергә төшөрмәй ең? Үҙ ваҡытында был шиғырҙы К.Әхмәтйәнов бик ентекләп тикшергәйне һәм уның тәбиғәтен үҙе уйлап тапҡан «поэтик аймылышлыҡ» тигән өр-яңы термин менән билгеләгәйне. Ә. Әфтәхтең дә «Тартма!.. Тартам!..»ы ошо ҡалыпҡа һыя түгелме ни? Ул да бит, Н.Нәжми шикелле, шиғырына ике төрлө мәғәнә төргән. Лирик геройға, сәләмәтлеген һаҡларға өндәп, тәмәке тартыуын ташларға кәңәш итәләр, ә ул был кәңәште икенсегә бора:

Донъя йөгө – иңдә, көс-хәл барҙа
Тартам әле, шөкөр, тартайым.
Йөк аты бит бураҙнаны боҙмай,
Тарта-тарта алға атлайым.

«Тартма!.. Тартам!..»дың аҫтына автор йәйәләр эсендә «Шаярыу» тип яҙып ҡуйған. Ысынлап та, шиғыр – шаян да, мәғәнәле лә. Өҫтәүенә – ҡыҫҡа ла. Нәҡ Нәжмисә.

Оҡшашлыҡтар хаҡында һүҙ сыҡҡас, Ә. Әфтәхтең «Өс бүлектән тора тамаша» тигән шиғырына ла туҡталып китмәй булмаҫ. Был шиғырҙа кеше ғүмере өс бүлектән торған

тамашаға тиңләнгән. Һәр бүлектең — үҙ биҙәге, үҙ буяуы: бала саҡ — һөм еҙ саҡ, егет саҡ — дыуамал саҡ, күкрәгеңдә дәрт ташып торған саҡ, ҡартлыҡ — хәйлә ҡороп мутлашҡан саҡ, ләкин, күпме генә мутлаш һаңда, китер ваҡыт еткән һәм шунда тамаша ла бөткән. Беҙгә Н.Нәжми бүләк итеп ҡалдырған «Ғүмерҙеңөс йыры» тигән шиғыр ҙа ошолайыраҡ яңғырамаймы ни?

Ғәжәп, оҡшашлыҡтар төрлө осорҙа йәшәгән һәм ижад иткән шағирҙар ара һында һына түгел (бындай осраҡта оҡшашлыҡтарҙы ла, уртаҡлыҡтарҙы ла, яҡынлыҡтарҙы ла «традицияларҙың уңышлы дауам ителеүе»нә ҡайтарып ҡалдырырға булыр ине, юғи ә), бер тирәлә йәшәп ижад итеүселәр ара һында ла күҙгә салынып китә. Миҫалдарҙы күпләп килтерергә мөмкин, ләкин шуларҙың тик бере енә генә, өр-яңы ына һына иғтибарҙы йүнәлтәм — Ә.Әфтәхтең «Оло юлдан ситтә» («Ағиҙел», 2003, 6-сы һан) һәм М.Закировтың «Киткәнемә үт ен тотош ғүмер...» («Ағиҙел», 2003, 8-се һан) тигән шиғырҙарына һына:

Киткәнемә үт ен тотош ғүмер —
Тауышымдан таныр ауылдаштар.
—Ә-ә, инме был! — тиеп ҡай ы йорт та
Ете төн урта ы ишек асыр.

(М.Закиров.)

Ауыл улын ауыл кешеләре
Ситкә типмәҫ, беләм, үҙ итер.
Урамына сыҡып, аҡаҡалы:
— Әйҙәк, улым! — ти ә, шул етер.
Күңел иретерлек үҙ етер.

(Ә. Әфтәх.)

«Оло юлдан ситтә»не лә, «Киткәнемә үт ен тотош ғүмер...»ҙе лә диҡҡәт менән уҡып сыҡҡас, авторҙарҙың ике е лә — хистәргә ифрат бай шағирҙар, тип өҫтәй е генә ҡала.

Өҫтәрәк, Ә. Әфтәхтең ижад манера ына символик йәнәшәлек, метафорик сағыштырыуҙар хас, тиелгәйне. Ошо поэтик саралар ҙы шағир үҙенең лирик геройҙарының эске донъя ын асҡанда, уларҙың уй-кисерештәрен үрәтләгәндә, хис-тойғоларын сағылдырғанда айырыуса киң файҙалана. «Гөлләмә», «Япраҡ бураны», «Аҡ ҡырҙа», «Төнгө балконда», «Аҡтоман», «Гона » (бер үк исемле шиғырҙарҙың икенсе е), «Аҡ болот», «Офоҡтарҙа йәшен сатҡылары», «Олоғайғас эҙләмәйек...», «Осрашыу» тигән шиғырҙар — быға асыҡ миҫал. Уларға айырым-айырым туҡталып, һәр ҡай ы ы хаҡында байтаҡ йылы үҙ әйтергә булыр ине. Әлегә и ә бер нисә е менән генә сикләнергә тура килер.

Бына «Япраҡ бураны» тигән шиғыр. Ул баштан алып аҙағына тиклем ассоциатив оҡшашлыҡҡа ҡоролған: ғүмер көҙәнә етеп килгән лирик геройҙың кәйеф-сафа ы, күңел торошо, хәл-әхүәле тәбиғәттәге көҙгө күренештәр менән сағыштырылған. Шиғыр:

Күкрәк ситлегендә дөп-дөп тибеп
Төн буйына йөрәк тулаңы.
Ә урамда шул саҡ таҡмаҡ әйтеп,
Эй бейене япраҡ бураны, —

тигән строфа менән асыла. Артабан лирик герой үҙенең үткәндәренә лә ҡараш һирпеп ала һәм эске кисерештәрен түбәндәге юлдар менән тамамлап ҡуя:

Йәрем дә юҡ, атым да юҡ,
Йоҡо ла булманым...
Япраҡ тулай, йөрәк ыҙлай.
Көҙ бит инде — уңғаным...

Ә быны ы — «Аҡ болот» тигән шиғыр. Ул да йәнле сағыштырыуҙарға ифрат бай.

Бала саңында лирик герой офоҡтарҙа ат булып уйнаған аҡболоттарҙы йүгәнләргә хыялланған бул а, хәҙер инде уға шул мәлде аңынып иҫкә алырға ғына ҡала:

Эй, бала саҡкүктәре,
Беҙҙе күккә күтәрҙе.
Болоттары ат ине,
Ҡайғы-хәсрәт ят ине.

Шуға микән, мин аман
Офоҡтарға күҙ алам.
Килсе, көтәм, аҡболот,
Бала саҡтан ат булып.

Был юлдар – бер үк шиғыр эсе төрлө рифмаларҙың (асығынында, ябығынында) үҙара ыйышып, бер-бере ен тулыландырып йәшәгәнлеген дәлилләп тороусы миҫал.

«Офоҡтарҙа йәшен саткылары» ла иғтибарға лайыҡ. Бында ла символик йәнәшәлек ярылып ята. Өс кенә строфанан торған был шиғырҙың тәүге ике ендә үҙ төнгө күктәрҙе телгеләгән йәшен саткылары хаҡында бара, ә уны ында, киҫкен боролош я ау өҙәмтә ендә, көтөлмәгән саңыштырыу хасил була:

Эй, шағирым, әллә тынысландың,
Иртәгә ен бөгөн уйламай,
Күкрәгеңдә күктәр күкрәмәгәс,
Күҙҙәреңдә йәшен уйнамай.

Юл ынғайында «Күкрәгеңдә күктәр күкрәмәгәс, күҙҙәреңдә...» тигән аллитерацияның шиғырға айырым бер а әңделек өҫтәүе хаҡында әйтеп үтеүҙә зыян итмәҫ. Бындай күренеш Ә.Әфтәхтең башҡа шиғырҙарында ла күҙгә салына.

Ни айәт, шағирҙың ма ирлығын күр әтеп тороусы таңы бер әҫәр – «Осрашыу». Был шиғыр ҙа лирик геройҙы йәшлегенә алып ҡайта, бик тиҙ үтеп киткән ғүмер тура ында уйланырға мәжбүр итә:

Тормош беҙҙе ҡаҡҡан- уҡҡан,
ирәгәйгән сафтар ҙа.
Уйҙар ғына ҡайтып урай
Йәшлектәге саҡтарға.

Уфтанабыҙ, оҡшанабыҙ,
Яуаптар хәҙер ябай.
Тик йәшлеккә ҡайта алмай
Сал сәсле әбей, бабай.

Шиғыр образлы үрәтләүсараларына бай. Ул айырыуса йәшлектә осрашыу урыны булып торған күл буйын тасуирлағанда күҙгә ныҡташлана. Бында ҡай ы берҙәрен атап та китергә мөмкин: «Зәңгәр яллы сал тулҡындар сер өйләй ҡамыштарға»; «Был күл буйын ҡалдырғанда йәш егет, ҡыҙҙар инек. Донъяларын бер балҡытып тоҡаныр ҡуҙҙар инек»; «Беҙҙең йәшлек, талпыныуҙар тулҡынға инеп ятҡан, ошо күлдәргә батҡан...».

Ә.Әфтәхтең ижад арсеналында донъя аңышына, ерҙә йәшәү мәғәнә енә, беҙҙең көндәлек мәшәҡәттәребеҙгә фәлсәфәүи күҙлектәнерәк сығып ҡараш ташлаған әҫәрҙәр ҙә осрай. Ундай шиғырҙарҙа тормош ҡанундары, ғәҙәттә, тәбиғәт күренештәре менән йәнәш ҡуйып күр әтелеүсән. «Тулған ай» тигән бер үк исем менән аталған ике шиғырҙың тәүге е, мәҫәлән, яңырашы буйынса күләмәсерәк тойол а ла, ысынында и ә унның төбөндә оло хәҡиҡәт ята. Баҡаң кеше ғүмере тыуған ай менән тулған ай арауығына оҡшаш икән дә ба а. Тик шуны ы ҡыҙғаныс: ай (тыу а ла, тул а ла) гел үҙшәйендә

ҡала, ә бына кешенең дәрте аҡҡан а ла, дарманы үнә.

Дөйөм алғанда, үҙенең идея-тематик йүнәлеше менән «Ябай ыҙыҡ» тигән шиғыр ҙа «Тулған ай»ға тартым. Дөрөҫ, форма ы йә әтенән ул бигүк юҡәти түгел. (Заманында Шәриф Биктҡол ошолай яҙырға ярата торғайны.) Йөкмәтке е менән – уйландырырлыҡ. Шиғыр лирик геройҙың зыяратта алған тәьҫораттары нигеҙендә тыуған: ҡәбер ташында – кешенең донъяға килгән әм донъянан киткән йылдары, ә урта ында – ябай ыҙыҡ. Ошо ыҙыҡты бәндә үҙе ыҙып киткәндәй тойола шағирға ла, уның лирик геройына ла. Ошо ыҙыҡҡа кешенең бөтә ғүмере ыйған: яныу-көйөүҙәре лә, шатлыҡ-хәсрәттәре лә, юғалтыу-табыштары ла.

«Яҙ ҡануны», «Тәбиғәттең уйсанлығы...», «Күтәрмә», «Яҙҙың йәйҙең йәшлектәге...», «Йылғалар ҡайтты ярына...»лар ҙа – ошо типтағы шиғырҙар. Дүрт кенә строфанан торған «Күтәрмә» тигән шиғырҙа, мәҫәлән, символик йәнәшәлек аша аҡыллы ла, хикмәтле лә фекер әйтелгән: донъя шундай итеп ҡоролған – унда әр кем үҙ урынын үҙе белергә тейеш. Шуны аңлау – ҙур аҡыллылыҡ:

ин дә, йәнем, был иллектән йолҡоп,
Сөйә күрмә мине күктәргә.
Күктәрҙә бит аяҡ алындырып
Ултырырға юҡтыр күтәрмә.

Шиғыр үҙенең әһәмелеге менән дә айырылып тора. «Ҡ», «к» тартынҡыларын оҫта файҙаланып, автор күңелгә йәтешле аллитерация тыуҙырған: «Күкте ҡыйған ҡыйғас ҡарлуғастар ҡыйыҡтарҙа тынды төнлөккә»; «Ҡоштар аңлай: бындай сихри төндә күктәр өсөн күптәр сит ҡунаҡ» .б., .б.

Әйтелгәндәргә тағы шуны өҫтәргә мөмкин: Ә.Әфтәх дүрт юлдан ғына торған ҡыҫҡа шиғырҙар ижад итеүҙә лә ярай ы ғына әүҙемлек күр әтә. Шиғриәттең күп көс алыуҙы талап итә торған был төрөн (сөнки ул, күләме яғынан ҡыҫҡа булыуына ҡарамаҫтан, мотлаҡ фекер бөтөнлөгөнә эйә булырға тейеш) заманында «парсалар» тип атайҙар ине. Хәҙер генә авторҙар, ни өсөндөр, уларҙы традицион (бер нисә строфанан торған) шиғырҙарҙан айырып тормайҙар. Ә.Әфтәхтең парсаларына килгәндә и ә, улар эшләнештәре йә әтенән үҙ тейҙерерлек түгел, йөкмәткеләре менән – заманса яңырайҙар: бөгөнгө тормоштоң айырым ыҙаттары әм үҙенсәлектәре бик дөрөҫ тотоп алынған. Тематик яҡтан да улар күп төрлө. Арала әҙәбиәт, шиғриәт, шағир яҙмышына әм тормошона ҡағылышлылары ла бар. Ҡай ы бере ендә ваҡыт ағышына әм ғүмерҙең бик тиҙ үтеүенә фәлсәфәүи ҡараш ташлана («Ғаләм телеп йондоҙатылғанда, кемдер әйтә уңы үҙ үҙен»; «Ғүмер үтеп киткән, ыҡҡай йөрәк... Үҙенесе уның шундалыр»). Ә.Әфтәх парсаларының лирик геройы (әгәр шулай тип әйтергә мөмкин бул а) – заманға яраҡлашып йәшәүселәрҙән түгел, ил яҙмышы менән уйнаусыларҙы ул ҡаты тәнҡит уты аҫтына ала. Ауыл айын мәсет, мулла бул а ла, етем, берәҙәктәр артыуы юҡәпләндерә уны. "Ни өсөн кеше бик тиҙ үҙгәреүсән әм нишләп ул ҡан ҡоҫторған батшаларҙы, иҫкене күккә сөйөргә әҙер?" тигән орауҙар ҙа тынғылыҡ бирмәй Ә.Әфтәхтең уйсан, тәрән хистәргә бай лирик геройына. «Ситлектәге бөркөт – бөркөт түгел» тип тә ебәрергә мөмкин ул хыялдарға сумған минуттарында. Шулай ҙа бында шағирҙың бер дүрт юллығын килтермәй булдыра алмайым:

Тыуған ерҙе бер күрергә тиеп,
Көн-айҙарҙы анап көтәбеҙ.
Яҙҙай балҡып унда ҡайтабыҙ ҙа,
аҙыш тейәп, көҙҙәй китәбеҙ.

Ә.Әфтәхтең уңы ете- игеҙ йыллыҡ ижадын яҡынса ғына бул а ла күҙаллауға бағышланған был мәҡәләлә уның бөтә әҫәрҙәренә лә туҡталыу әм уларҙы ентекләп тикшереү мөмкин түгел, әлбиттә, үҙ барышында кинәйәләп-кинәйәләп кенә әйтелгән, ләкин шағирҙың күңеленә бигүк ятып бөтмәҫтәй фекерҙәр ҙә яңырап киткәндер,

бәлки. Уларҙы артабан ҡуйыртып тороуҙың хәжәте юҡ. шағирҙы күреп белмә әм дә, ул иҙгер йөрәкле кешегә оҡшаған. Уйланыуҙарымды и ә уның «Ҡорҙаштарым» исемле шиғырына ҡарашым менән тамамларға булдым.

Дүрт строфанан торған был шиғыр урыҫтың билдәле шағирҙары Некрасов әм Демьян Бедный рухы менән уғарылған. Уның лирик геройы, «Аңа алар, аңай ағайҙар» тигән шиғырҙағы ымаҡ, үҙенең уҡыштан уңы быуын вәкиле икәнлегенә баҫым я - ай. Ул быуын вәкилдәренең күбе е инде хаҡы ялда, шунлыҡтан, шағир уйынса, улар, балталары ыуға төшкән ымаҡ, шаңып ҡалған. Лирик геройҙың и ә былдай хәл менән ис тә килешә е килмәй:

Төптән ҡаҙаң яуҙан еңеп ҡайтҡан
Беҙ бит әле алдат улдары.
Илде емергәндәр ин, мин түгел,
Күтәрәйек башты юғары.

Ҡорҙаштарым, алдат уландары,
уңы улышҡаса сафтабыҙ.
Киләсәкте даулап йәшәр кәрәк,
Бер ни эшләп булмай балта ыҙ.
Хаҡы ялда. Әммә сафтабыҙ.

Был мәҡәләгә тотонғас, уға исем табалмай хитланғанда, Әхмәҙиндең ошо шиғыры ярҙамға килде. Ул уңышлылырмы, түгелдерме — уны ын башҡорт шиғриәте менән хәбәрҙар булған талапсан уҡыусы әйтер.

Әнғәм ХӘБИРОВ,
филология фәндәре докторы.

ХӘҘЕРГЕ ПРОЗАЛА «АҢ АҒЫШЫ»

Һуңғы бер нисә тиҫтә йылда ижад ителгән әҫәрҙәрҙә психологизм ныҡ көсәйҙе, рухи донъяны анализлау, эске тормош ағышын бөтә нескәлектәрендә, ҡаршылыҡлы процесс рәүешендә яҡтыртыу, күңел көсөргәнешлеген, тойғолар ташҡынын, бер тойғоларҙың үҫеп, үҙгәреп, икенсе тойғолар менән алмашыныуын, аң ағышының ҡатмарлы этаптарын “энә күҙәүе”нән үткәреп сағылдырыу, үҙ-үҙеңә анализ яһау киң урын алды. Т.Ғиниәтуллиндың «Ҡайтыу» повесы, мәҫәлән, – хәҙерге прозала ҡеүәтле йүнәлеш алған «Аң ағышы әҙәбиәте»нә («Литература потока сознания») ҡараусы сағыу әҫәрҙәрҙең береһе. Повеста дәһшәтле һуғыш картиналары тәрән психологик планда һүрәтләнә. Ваҡиғалар үҙәгендә ике тапҡыр яраланған, үлемдән ҡурҡыу тигән йәмһеҙ тойғоно бер тапҡыр ҙа кисермәгән, сабыр була белергә күнеккән пулеметсы Ғайса Кинйәғолов тора. Һуғышҡа, үлемгә, фашистарға ла нисектер тыныс һәм ғәҙәти ҡарай был ҡаһарман, баҫалҡы холоҡло башҡорт егете. Немец “Тигр”ҙары менән совет танкылары араһында ҡайнашҡан фашист һалдаттарына ул аяуһыҙ ут яуҙыра.

Кинйәғоловтың яраланыуы баш һөйәгенә тура килә, мейеһенән ҡаҫмаҡланып ҡатҡан ҡан ғына ҡаплап тора. Яраһының бик ауыр икәнлеген, ғүмере күп ҡалмағанлығын яугир аңлай, һиҙә, ләкин әжәленең яҡынлашыуы, оҙаҡламай үләсәге уны ҡурҡытмай. Киреһенсә, ошо тән үткәнсе үлмәй ҡалырмын да терелөй немецтар ҡулына эләгермен, тип ҡурҡа һалдат. Әжәле алдынан ул боҙҙай һалҡын күҙле баҫҡынсы әҙәм заттарының маһайып ауыҙ йырыуҙарын, үҙенә төбәлгән автомат көпшәләрен күрергә теләмәй. Тик бер генә үкенес уның йөрәген һыҙлата: ул тыуған яғынан әллә ҡайҙағы, алыҫтағы сит-ят ерҙә үлеп ҡаласаҡ, уны ерләүсе лә булмаҫ, кәүҙәһе сит ерҙең эҫе ҡояшы аҫтында ятып серепм бөтөр, уның аҡ һөйәктәре өҫтөндә ваҡ ҡына дала ҡырмыҫҡалары йүгерешер…

Шулай итеп, яҙыусы әҫәр композицияһын, ҡаты яраланып, ялан госпиталендә ятҡан Ғайса Кинйәғоловтың аңына килгән мәлендә һәм һушһыҙ ятҡан сағында төпкөл аң ағышында (поток сознания) тергеҙелгән хәтирәләр, хәл-торош, хәрәкәттәр сылбыры рәүешендә төҙөй. Кинйәғолов ҡыҫҡа ғына мәлгә аңына килгәндә үткән тормошондағы иң ҡәҙерле, ғәзиз күренештәрҙе иҫләй. Яугирҙың күңеленән тәүҙә яу ғәрәсәте үтә, артабан тыуып-үҫкән ерҙәре, өйө, ҡатыны, улдары ҡаршыһына баҫҡандай. Һалдат тыуған ауылының ҡайғылы, тын зыяратын хәтеренә төшөрә. Ҡасандыр донъяла иң күңелһеҙ, иң йәмһеҙ булып тойолған был зыяратты хәҙер иң рәхәт, иң тыныс бер урын итеп тоя. Зыяратта үҫкән бейек ҡарт ҡарағасты һағынып күҙ алдына баҫтыра. Үҙенең ҡәберенең фани һәм баҡый донъя араһы барлығын кешеләргә иҫкәртеп тороусы ошо мәғрур ҡарағас ышығында булмаҫы, улының зыярат буйынан үткәндә: “Ана, атай ҡәбере”, – тип әйтә алмаҫы Ғайсаны үкендерә.

Һуғышҡа тиклемге мәлдәр, килене менән һыйыша алмайынса, ишек алдындағы бәләкәй йортта япа-яңғыҙы йәшәгән бисара әсәһе үҙәген өҙҙөрөп хәтеренә төшә. Әгәр ҙә тыуған иленә ҡайтһа, әсәһенең аяғына йығылып, әсе күҙ йәштәре

менән илай-илай ярлыҡау орарға ниәтләнә ул. Әсә е, ҡатыны, улдары менән икелә ултырып, өйләшә- өйләшә сәй эсеү хаҡында хыяллана.

Былар бары ла – Кинйәғоловтың иҫенә килгән мәлендәге реаль, ысынлап та уйланған-тойолған уй-хистәре. Артабан автор реаль менән ирреаль тормошто, ысынбарлыҡ менән хыялды, өн менән төштө бутай. Аңдың керәле-сығалы мәлендәге аташыуҙы ғәмәлдә үрәтләүгә күсә. Ваҡты ына деталдәргә тиклем төпсөп яҙыу был «реаллек»те арттыра ғына төшә. Әҫәрҙең башы менән таныш түгел уҡыусы ҡалған өлөштәге ваҡиғаларҙы, геройҙың тыуған яғына ҡайтыу юлын ҡөҙимге, ысын тормошта урын алған ваҡиғалар тип ҡабул итә. Сөнки автор сюжет үҫтерелешен шундай итеп ҡора, шундай үрәтләү алымы ҡуллана – әҫәрҙең ышандырыу көсө бик ҡеүәтле килеп сыға.

Бына яугир фронттан тылға табан атлай, имеш. Пульман тимер юл станция ына килеп етә, таныш вагондарҙы, казарманы күреп, ошонан туп-тура уғыш эсенә инеүҙәрен хәтерләй. Ул – үҙҙәрен тейәп килгән эшелондағы вагонда, икенсе ҡатҡа үрмәләп менеп ята. Миәс станция ына ет ә, ауылына йөҙ саҡрым ғына ҡаласаҡ. Ошо урында автор аташыуҙы өҙә лә геройҙың асылдағы хәлен үрәтләй башлай, был реаллек иллюзия ын арттыра: яралары ныҡ ыҙлауын, баш өйәген осло бер тимер менән төйөп торған ымаҡ булыуҙарын иҫкә ала. Кинйәғолов яра ы ауыртҡанға түҙә алмай ғазаплана, яй ыҙятҡанмын, ахыры ы, яралы башым вагон таҡта ына бәрелә, башты турыраҡ тоторға кәрәк, тип уйлай. Әҙип үлемесле яралы алдаттың аташыуы эсенә уның төшөн индерә: оро сымылдыҡ эсендә ул ары одеял ябынып ята, был ары одеял, киңдала шикелле, уҙылып, алыҫтағы ҡайғылы, хәсрәтле ары яланға, ҡалҡыулыҡ итәктәренә әйләнә. Одеял да, Ер шары шикелле, оло, ауыр, яугирға үҙ кәүҙә е лә түҙеп булмаҫлыҡ ауыр нәмә булып тойола, ул ҡысҡыра, ыңғыраша башлай.

Ғайса, үлемесле яраларҙан ғазапланып, аңына килгәндәй була әм тағы ушын юғалта. Тыуған яҡ тойғо о, тыуған ергә тартылыу хисе уның ғүмер сәғәттәрендә лә алдаттың аңында тоторо ҡло, иҫкиткес актив, үнмәй-үрелмәй, улҡылдап эшләй-йәшәй… уғышҡа киткән юлынан – ташлы Урал тауҙары, ҡуйы урмандары аша, таныш уҡмаҡтар, ауылдар, баҫыуҙар аша яугир ауылына туҡтау ыҙ ашыға. Тыуған ауылына табан сәфәрен үрәтләгәндә автор, геройҙың юлда күргәндәренә бәйләп, оҫта әм урынлы ғына итеп, ҡатынының фронттағы иренә яҙған хатын сюжет ағышына индереп ебәрә. Был алым хикәйәләүҙәге бер төрлөлөктән дә ҡотҡара, повестағы тормош материалын да байыта, эпик ҡоласын да киңәйтә төшә. «Яҙға табан, аҙыҡ ҡытлыҡтан, бик күп ат үлде… Ер өрөргә ат ҡалманы. ыйырҙар, үгеҙҙәр егеп өрөп ҡарағайныҡ та, рәте сыҡманы. Артабан үҙебеҙгә егелеп ер өрөргә тура килде» тигәнде иҫенә төшөрөп, Ғайса юлда күргәндәре менән хаттағы яҙылғандарҙың тап килеүен уйлай. алдат туҡтамай атлай ҙа атлай, аяғына бер үк төштө күрә. Шул төш аша, ары, ауыр, хәсрәт, ҡайғы үҙҙәре аша яҙыусы алда көтөп торған әжәл хаҡында иҫкәртә килә.

Юлда герой ҡайғы-хәсрәт, борсолоуҙарҙан ҡартайған алдат әсәләрен, тол ҡатындарҙы, ас-яланғас балаларҙы күреп ыҙлана. Бер мунсаға инеп йоҡларға ята, иртән, хәл йыйып, юлын дауам итергә ниәтләй, әммә уны ҡулға алалар, орауҙарға ул яуап бирә алмай, теле лә, башҡа ағзалары ла уға буй онмай. Район үҙәгенә алып китеп барғандарында, герой ҡаса. Ҡотола алыуына сик еҙ шатлана, йөрәгенә яңынан өмөт йылы ы ҡайта. Бөтөн көсөн, бөтөн иғтибарын кәүҙә ен тура тотоуға, алға табан атлатыуға ғына йүнәлтә. Тауҙар аша тура китеп, юлдан яҙа. Йәғни, зи енен, хәтерен үлем томаны ҡаплағандан-ҡаплай бара. аҙлыҡҡа тура килеп, бата башлай, ыу күкрәгенә етә. Ул, ҡотолорға теләп, ҡоро ер эҙләй, әммә аяҡтары төп өҙ алҡын батҡаҡтан башҡаны тапмай. Шул саҡ ул үҙенең Торна аҙлығында бата барғанын аңлап ҡалып өйөнә, уға тыуған ауылының таң әтәстәре ҡысҡыра ымаҡ тойола. Ауыр яралы алдаттың үнеп барған аңында уның

тапҡыр, нур шикелле балҡып: “Барыбер ҡайтып еттем, барыбер ҙә тыуған ергә ҡайтып еттем, өйөм янына...” – тигән уй һыҙылып үтә.

Эпилогта автор тулы ынса уҡыусыны реаллеккә кире ҡайтара. Әллә, ысынлап та, Кинйәғолов ҡайтып етеп килгәндә, Торна аҙлығында баттымы икән, тип шикләнеүҙе юҡҡа сығара: «65-се гвардия полкының дүртенсе рота ы беренсе взвод рядовойы, Башҡортостанда тыуып үҫкән Кинйәғолов Ғайса, башы ҡаты яраланып, операциянан уңаңына килә алмайынса, ялан госпиталендә вафат булды».

Шулай итеп, Талха Ғиниәтуллин совет яугирҙарының фашистар менән аяу - ыҙ яғалашыу картиналарын, тыл кешеләренең фажиғәле ауыр көнкүрешен әм фиҙакәр хеҙмәтен үҙ-ара бәйләнешле ассоциатив картиналарҙа, сағыштырыуҙар-йәнәшәлектәр аша хикәйәләй. Тәбиғәт күренештәре геройҙың кисерештәрен ҡалҡыуыраҡ, сағыуыраҡ биреүгә булыша. Яугирҙың тыуған ауылына табан тайпылыш ыҙ бер нигә ҡарамай, фиҙакәр, ҡа армандарса ынтылған юлында ҡырыҫ та, гүзәл дә Урал аръяғы тәбиғәтенең теләктәш булыуы, рухын күтәреүсе икәнлеге тоторoҡло үрәтләнә килә. Алыҫ яу яландарында, госпиталдәрҙә ауыр яраларҙан ғазапланып йән биргән миллион ҡа армандарҙың бере е Ғайса Кинйәғоловтың тыуған ерен иҫкиткес ныҡ өйөүе, уға тартылыу хисенең бини ая көсөте, “ҡайтып етергә, ҡайтып үлергә, ғәзиз тыуған тупрағы ҡуйыныcна ыйынырға” тигән теләген тормошҡа ашырыу өсөн уш ыҙ ятҡан килеш тәтинеҙкөрәшеүе, ныҡышмал ынтылыуы – рух көсө, көсөте таңҡалдырғыс. Яҙыусы уғыш килтергән фажиғәнең күҙгә күренмәгән яғын инҡатмарлы, сетерекле психологик алым – аңағышын (поток сознания) бөтә нескәлектәрендә үрәтләү аша драматик, трагик буяуҙарҙа тетрәткес итеп асып биргән.

Г.Ғиззәтуллинаның “Күңел йорто”, “Кубәләккә әйләнеү” повестарында, “ әҙиә” романында ла психологизм бик көсөтле ағымды барлыҡҡа килтерә. Уларҙа геройҙарҙың үҙ тойғоларын ентекле, даими анализлай барыуы күҙәтелә. Р.Солтангәрәевтың “Аҡ умырзая”, “Тау”, “Таш болан” повестарында тәүләп ҡулланылған бындай рефлексия алымы, үҙ тормошон, кисерештәрен, кешеләр ара ындағы ҡатмарлы мөнәсәбәттәрҙе аңларға, төшөнөргә тырышыу, йәшәү мәғәнә ен эҙләүгә ҡоролған үрәтләүстиле Р.Камалдың “Түңгәк”, “Ят бауыр”, “Ҡасыу”, “Кәр еҙ ир”, Ф.Аҡбулатованың “Мин тынлыҡты тыңланым”, Р.Тойғондоң “Актриса”, Х.Мөҙәрисованың “Бәйге хаҡы”, Т.Даянованың “ уңы шырпы”, Г.Яҡуповaның “Көмөш туй”, “Йыртҡыс ҡаны”, Ш.Зөлҡәрнәеваның “Ҡояшлы үҙән серенада ы” повестарында уңышлы ҡулланыла, байытыла килә.

Р.Камалдың “Ят бауыр” повесында радиожурналист булараҡ хеҙмәт юлын башлаған егеттең ситтән ҡарағанда бик матур, татыу күренгән, әммә бәләкәй генә коллектив тулы ҡаршылыҡтар, интригалар, бәрелештәр, хәйлә-ау ҡоросылар, карьеристар ара ындағы эшмәкәрлеге тасуирлана. Инйәр образы журналист бурысының ниндәйерәк булыуына, радионың ниндәй актуаль тормош күренештәрен яҡтыртырға тейешлегенә ҡағылышлы мө им, принципиаль мәсьәләләрҙә баш мөхәррир Фәррәхов менән ҡырҡа бәрелешкә инеүҙә, фекерҙәр ҡаршылығында асыла. Инйәр әр саҡ халыҡ көнкүрешен яҡтыртыу ниәтен күҙ уңында тота, йәмғиәтселектә ҡыҙыҡ ыныу уятырҙай мө им ижтимағи проблемаларҙы күтәргән радиотапшырыуҙар әҙерләргә ынтыла. Әммә унын алдына торғонлоҡ осоронондаҡул-аяҡты сырмаусы тәртиптәре, шул йәмғиәттең типик бюрократы Фәррәхов кәртә булып тора. Баш мөхәррир бары тик партия органдары тормошон, Советтарҙың эшмәкәрлеген маҡтаусы, депутаттарға дан йырлаусы тапшырыуҙар әҙерләүҙе генә талап итә, йәш журналистың ябай хеҙмәт эйәләренең ҡараштары, рухи донъялары, проблемалары, көндәлек ихтыяждары хаҡындағы тапшырыуҙарын ҡаты тәнҡитләй, эфирға сығармай. Ялтыраулыҡҡа ҡоролған, торғонлоҡ сәскә атҡан йәмғиәт ҡоролошонда ғәҙеллек өсөн

көрәшкән, тормош дөрөҫлөгөн ярып әйткән, рухи азатлыҡҡа ынтылған геройҙы һыйҙырмайҙар, ҡағалар, эштән ҡыуалар. Яҙыусы бер радиокомитетта ғына түгел, ә тотош йәмғиәттә кешеләрҙең рухын быуыусы, күңелен иҙеүсе күренештәрҙең, Фәррәхов, Нафиҡов һымаҡ түрәләрҙең күп булыуын асып ала.

Повеста үҙен уратып алған торғонлоҡтоң ҡыҫып һыуырҙай һыҫымына ҡаршы торорға, көрәшергә, үҙенең гражданлыҡ позицияһынан сигенмәҫкә тырышҡан геройҙың хәл-ваҡиғаларҙы рефлексив ҡабул итеүе, интенсив аң эшмәкәрлеге аша баһалауы, күңеле аша туҡтауһыҙ эмоциональ-экспрессив кисереп, үткәреп барыуы үҙәктә тора. Әҫәрҙә публицистик сигенеүҙәргә, риторик орауҙарға, өҙөк-йыртыҡ аң ағышына, фәлсәфәүи эске монологтарға йыш мөрәжәғәт ителгән. Шулар ярҙамында Инйәрҙең тынғыһыҙ эҙләнеүҙәре, ижади иректе, рухты быуыусы ижтимағи-социаль күренештәрҙе баһалауы, уларҙың сәбәптәрен төпсөүе, кешеләр ҡылығын аңларға тырышыуы, ни өсөн үҙенең яҡты хыялдары, юғары маҡсаттары, ҡылған фиҙакәр эштәре менән үҙен уратып алған кешеләргә ят бауыр булып ҡалыуын төшөнөргә тырышыуы, көсөргәнешле уй-кисерештәре эҙмә-эҙлекле, өҙлөкһөҙ психологик процесс рәүешендә һүрәтләнә. Йәмғиәттәге социаль тигеҙһеҙлекте, түрәләрҙең, бай халыҡ елкәһендә йәшәүен, ауыл тормошоноң һүнә барыуын, ялағайлыҡ, күҙбуяу, үҙмәнфәғәттәрен генә ҡайғыртыу кеүек негатив күренештәрҙе фашлауы Р.Камал повеһында, Д. Бүләков, Н.Мусин, Р.Солтангәрәев романдарынан айырмалы рәүештә, хәл-ваҡиғалар эсендә ҡайнаған геройҙың тышҡы эшмәкәрлеге түгел, ә шул ваҡиғаларҙы геройҙың рефлексив ҡабул итеүен, әйләнә-тирә мөхиттең уның күңелендә ниндәй тойғолар уятыуын, кисерештәр ташҡынына сәбәпсе булыуын асып алыу алғы планға сыға, экспрессив кисерештәр өйөрмәһе сюжеттың көсөргәнешле үҫешен тәьмин итә. Нейтраль хикәйәләүҙән баш тартыу, геройҙар күңелендә торғонлоҡ осоро тыуҙырған ҡаршылыҡтарҙың, битарафлыҡтың эске күңел конфликтына килтереүен, был конфликттың көсөргәнешле хистәр дауылы, ҡапма-ҡаршылыҡлы уй-тойғолар ташҡыны рәүешендә экспрессив үҫтерелеүен, геройҙың тонсоҡторғос тар мөхит ҡыҫымынан ысҡынырға тырышып бәргеләнеүен, рухи-фәлсәфәүи эҙләнеүҙәрен, йәшәүенең мәғәнәһен эҙләүен психологик тәрән һүрәтләү хас Р.Камалдың “Кәр еҙ ир”, “Ҡасыу”, “Түңәк” повестарына ла. Был үҙенсәлектәр, һүрәтләнгән тормош материалына автор йоғонтоһоноң асыҡ сағылышы яҙыусының стиль йүнәлешен билдәләй. Яҙыусының “Таня-Таңһылыу” әҫәрендә, рефлексия, сентиментализм айырыуса көслө. Эпистоляр стилдәге, көндәлек формаһындағы, ностальгия менән һуғарылған был әҫәрҙә героиняның әхлаҡи максимализмы, мөхәббәткә табыныуы, өйөү хисен бөтөн тормош ҡаршылыҡтарынан, ваҡлыҡтарынан өҫтөн ҡуйыуы, фажиғәле яҙмышы хис-тойғолар муллығында экспрессив һүрәтләнә. Һәләкәт менән осланған башҡорт ҡыҙы яҙмышын яҡтыртыу аша автор оло ижтимағи-социаль дөйөмләштереүгә килә, тотош милләттең торғонлоҡ осоронда телен, рухын, милли менталитетын юғалтыуы арҡаһында бөтөп, юғалып барыуға дусар ителеүен киҫкен сәйәси проблема рәүешендә күтәреп сыға. Йәғни, XIX быуат сентименталь әҙәбиәтендәге иң яҡшы традицияларҙың хәҙерге башҡорт прозаһында уңышлы дауам ителеүен күрергә була был сентименталь роман миҫалында.

Шулай уҡ романтик юғарылыҡ, рух бөйөклөгөн, тойғолар сағыулығын ҡуйы буяуҙарҙа сағылдырыу ҙа тотороҡло күҙәтелә хәҙерге осорҙа ижад ителгән әҫәрҙәрҙә. Йәғни, соцреализмға алмашҡа килгән ҡырыҫ, аяуһыҙ тәнҡитле реализм менән бергә, борон-борондан ныҡлы тамыр ебәргән романтизмдың бөгөн дә ҡеүәтен юғалтмауын, реализмға үрелеп-ҡатнашып йәшәүен иҫбатлай был әҫәрҙәр. Үҙ-үҙенә анализ яһау алымын яҙыусыларҙың интенсив ҡулланыуы, әйләнә-тирә мөхиттең тәьҫирен рефлексив ҡабул итеүсе герой образын үҙәккә ҡуйыу, тормошта урын алған реаль тарихи ваҡиғаларҙың объектив сағылышын

хикәйәләүҙән уларҙың кеше күңеленә яһаған тәьҫиренә, геройҙың уларҙы нисек итеп шәхси ҡабуллауына, баһалауына, субъективлыҡҡа акцент яһалыуы бөгөнгө башҡорт прозаһында экзистенциализм ағымы, шулай уҡ модернизм, постмодернизм йүнәлештәре урын алыуы хаҡында һөйләп барырға нигеҙ бирә. Был фекер түбәндәге әҙиптәр ижады миҫалында ла расланa.

Г.Ғиззәтуллинаның әҫәрҙәренә кешеләр яҙмышының уҡыусы күреп-төшөнөп еткермәгән яғын көтөлмәгәнсә асып алыу, тормошто сағылдырыуҙа фәлсәфәүи-интеллектуаль баһалауҙың көслө булыуы хас. “Күңел йорто” повеҫында балалар йортонда үҫкән, үҙенең ысын исемен дә, ата-әсәһен дә, милләтен дә, тыуған урын-ерен дә белмәгән, әммә күңеле менән Башҡортостан еренә тартылған героиняның үҙ-үҙе булыу, үҙ булмышын табыу, бәхетле-мөхәббәтле йәшәү өсөн эҙләнеүҙәре, табыштары һәм юғалтыуҙары, – ҡыҫҡаһы, шәхестең рухи донъяһында барған өҙлөкһөҙ көсөргәнешле фиҙакәр көрәше, романтизм алымдарында психологик нескәлек, тәрәнлек менән эҙмә-эҙлекле һүрәтләнә. Тойғолар ташҡыны, рефлекстар сағылышы, экспрессивлыҡ сюжеттың көсөргәнешле үҫешен тәьмин итә.

Эскесе ире менән ғазапланып йәшәүҙең уңы сигенә еткән Ася балаларын алып ҡасып сығып китә, үҙ-үҙен белгәндән алып һәр еҙләшеп, көсләшеп донъяла йәшәп ятҡан ҡатындың хыялы – “бәндә балаларының һәр бөртөгө ҡәҙерле булған ил мөйөш” табыуҙа. Бер кемдә лә үҙенә бығаса яҡын ебәрмәгән, күнегелгән боҙ булмышында йәшәгән (шул рәүешле мәрхәмәт еҙысынбарлыҡтан үҙен-үҙе яҡлаған), күңеле рухи азатлыҡ талап иткән героиня сит-ят Мәхмүҙә инәйҙең уны һәм уның балаларын яҡын күреүенән, күңел йылыһы, наҙы менән солғауынан тетрәнә. Ҡыҙғаныс та, ғорур ҙа ҡатын үҙ булмышын, ҡотон, асылын, күңел йортон табыуға фәҡәт үҙе генә, бер кемдең ярҙамына мохтаж булмайынса, юл ярырға теләй. Тауҙар араһындағы ил төбәктә, тәбиғәт ҡосағында героиня, ысынлап та, үҙ асылын аңлағандай, тормошта үҙ урынын тапҡандай, булмышына ҡот ҡунғандай була. Кешеләрҙән ситтә, балалары менән япа-яңғыҙ ҡалған, ҡоторонған буранлы көндәрҙә-төндәрҙә ул йәшәүҙең мәғәнәһе кешеләр менән бергә булыуҙа икәнлегенә төшөнә. Күңелендәге һөйөүен, наҙын яҡын кешегә сарыф итеүҙең бәхет икәнлеген аңлай. Сатнап торған һыуыҡта, элекке боҙ булмышын иреткән, йөрәген өтөп барған ҡайнар тойғолар солғанышында Ася кешеләргә, Буранбайға табан ҡар тауҙары аша юл яра.

Афған һуғышында тамуҡты үткән, үлгән еренән терелеп, тормоштоң, йәшәүҙең ожмах икәнлегенә төшөнгән Буранбайҙың күңелендә нәфсене аҙыҡландырыусы мин-минлек, тәкәбберлек тойғолары юҡҡа сыға, донъя ваҡлыҡтарынан арынып, ул рухи катарсис, сафланыу кисерә, ҡайтанан тыуғандай була. Нәҡ шундай уҡ рухи таҙарыныуға ынтылған, наҙ һөйөүҙән ҡурылған күңел йортона юл эҙләгән, кәм-хур тормошта ла иң ҡәҙерле нәмәһен – рухи азатлығын аҡлап ҡала алған Асяның эске булмышын тәрән аңлаған Буранбай күңелендә уға һөйөү уяна.

Яҙыусы “кеше, йәшәйештең үҙе кеүек, саф һәм мәрхәмәтле булырға тейеш: донъя, йәшәйеш, тыуған төбәгендән, үҙ йортондан һәм һөйөүҙән тора” тигән фекерен ғәҙәти ҙә, бик үк ғәҙәти булмаған да тормош һынауҙары үткән геройҙары яҙмышын хикәйәләү, уларҙың күңелен тәрән психологик анализлау аша иҫбатлай. Повестың сюжеты ҡеҙимге тормошта күреп-күҙәтеп, ҡатнашып, шаһит булып була торған хәл-ваҡиғаларҙы тасуирлауҙан бигерәк, күңел донъяһындағы рухи үҙәрҙе һәм сөңгөлдәрҙе, маңлай күҙе менән күреп булмаған ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы психологик йәшәйеште – “күңел диалектикаһын” (“диалектика души” – Чернышевский) эҙмә-эҙлекле анализлауға, асып алыуға ҡоролған. Реаль тормоштағы хәл-ваҡиғалар күпмелер дәрәжәлә фон, психологик процестарға этәргес кенә булып тора. Ә төп иғтибар туҡтау һыҙыуҙа, үҙгәрә, яңыра торған рухи булмышты, эске һынылышты күп төрлө һүрәтләү саралары ярҙамында сағылдырыуға

йүнәлтелгән. Геройҙар – Буранбай ҙа, Ася ла әр бере е үҙмәлендә, үҙваҡытында көсөл ҡаршылыҡтарын еңеү, йәшәү мәғәнә ен, үҙбулмышын эҙләү, үҙтәртеп ҡороу, яңырыу юлындағы эске конфликтты үткәреп ебәреп, рухи сынығыу үткән, көс туплаған, яҡындарына әм сит-яттарға етерлек көсөл йылы ына эйә булған бөтөн (цельный) характер булып ҡалдына баҫа.

Г.Ғиззәтуллинаның “ әҙиә” романында утыҙынсы йылдарҙағы, йәмғиәттәге дөйөм күтәренкелек, халҡын мәғрифәт, мәҙәниәт юлына алып сығыу өсөн еңы-ҙанған фиҙакәр зыялыларҙың рухи бөйөклөгө оҡланыу әм 1937 йылғы репрессияларҙа әләкәт кисергән милли интеллигенция яҙмышы тәрән ыҙланыу тойғолары менән уғарылып, экспрессив үрәтләү алымдарында, хис-кисерештәр муллығында үрәтләнеш таба.

“ әҙиә” повесы үҙенсәлекле шиғри стиле, тапҡыр, образлы, үткер, бай үрәтләү сараларының ассоциативлыҡтың иркен әм урынлы ҡулланылышы, сюжеттың тәүге өлөштәрендә сәйерерәк хәл-ваҡиғаларҙың әйҙәү, ҡыҙыҡындырыу көсөнә эйә булыуы, экспрессивлыҡ, эстетик тәьҫирле эмоциональ фон тыуҙырылыуы менән характерлана. Утыҙынсы йылдарҙағы ижади мөхит эсендә ҡайнаусы башҡорт зыялыларының эшмәкәрлеген, рухи-әхлаҡи ихтыяждарын, халҡым тип йөрәге типкән фиҙакәр булмыштарын сағыу асып биреүе, репрессия йылдарында нахаҡҡа ғәйепләнеп, “халыҡ дошманы” исемен күтәреүселәрҙең аянысты хәлен тетрәткес психологик картиналарҙа сағылдырыуы, яҙмыш бүләк иткән ғүмер юлын кемдәрҙең нисек итеп үтеүен тәрән фәлсәфә менән уғарып яҡтыртыуы, рухи бөйөклөк, тоғролоҡ менән меҫкенлекте, хыянатты, енәйәт ҡылыу менән ярлыҡауҙы, мәрхәмәтлекте контраст планда ғибрәтле итеп үрәтләүе менән әҫәр, ис шик еҙ бөгөнгө прозала уңышлы художестволы эҙләнеүҙәр процесын, ҡаҙаныштар барлығын күр әтә.

Ғөмүмән, Г.Ғиззәтуллинаға ситтән тороп, битараф ҡараш менән, нейтраль тонда хикәйәләү ят. Автор үҙгеройҙарын нык яратып, үҙенең рухташтары, фекерҙәштәре итеп үрәтләй. Был әҙибә менән уҡыусы ара ын бик нык яҡынайта, әҙибәнең үҙгеройын, уның яҙмышын, эш-ҡылығын, кисерештәрен үҙенекеләй яҡын ҡабул итеп ынландырыуы уҡыусыларға шифалы тәьҫир итә.

Ф.Аҡбулатова “Мин тынлыҡты тыңланым” повесында, ваҡиғалар сылбырын хикәйәләүҙән бигерәк , героиня ы көсөлендә барған психологик процестарҙы, тойғоларҙың үҫеш-үҙгәрешен, рухи ынылыштарҙы, киҫкен бороло штарҙы, эске драматизмды, әйләнә-тирә тормошто шәхестең рефлексив ҡабуллауын бар тулылығында сағылдырыуҙы маҡсат иткән. Сюжетты нәҡ шо эске рухи-әхлаҡи тормош ағышы хәрәкәткә килтерә лә инде. Көсөл конфликты, Камиланың үҙ-үҙе менән көрәше, тормошҡа ҡарашындағы бер ҡатлы уйҙарҙан айырылыуы, айыҡ, төплө фекер йөрөтөргә өйрәнеүгә килеүе, кешеләр ара ындағы мөнәсәбәттәрҙәге ихласлыҡ, эскер еҙлек менән бергә мәкер, яуызлыҡ та йәнәш тороуын төшөнөүе, шуларҙы айырырға өйрәнеүе, йәғни героиняның шәхес булараҡ өлгөрөүе өсөн барған эске көрәш – яҙыусының иғтибар үҙәгендә. Сиселештә героиня йәшлек романтика ына ғына бирелгән елбәҙәк ҡыҙ түгел инде, икәлтәле тормош юлынан аҙашмай атларлыҡ, буш вәғәҙәләр менән ысын эш-ҡылыҡтар ара ындағы айырманы ба алай, үҙ ҡулдары менән фиҙакәр төҙөгән бәхетенең ҡәҙерен белерҙәй, ятраҡан эшенән йәм-тәм табып йәшәрҙәй сыныҡҡан, рухи эволюция кисергән кеше булып кәүҙәләнә.

Т.Ғиниәтуллиндың “Тыуған туп а янында”, “Бына уғыш бөтөр ҙә...”, “Кисеү”, “Туннель” повестарында, “Контуженный”, “ ыҙлай иҫке яралар” .б. хикәйәләрендә Бөйөк Ватан уғышы ялҡынында көйрәп янған, яҡын дуҫ-иптәштәрен юғалтыуҙан, бихисап яу афәттәренең ша иты булыуҙан көсөлдәрендә төҙәлге еҙяралар йөрөткән, тыныс тормошта бер нисек тә йән

тыныслығы табып, ҡоҙимге хеҙмәт, көнкүреш ағышына ҡушылып китә алмай интеккән кешеләр тормошо яҡтыртыла. Был хикәйә, повестарҙа тарихи ваҡиғалар ниндәй социаль-ижтимағи әһәмиәткә эйә булыуҙары күҙлегенән түгел, ә геройҙарҙың яҙмышына ни рәүешле тәьҫир итеүе, геройҙарҙың уларҙы нисек ҡабул итеүе һәм кисереүе күҙәтеүе йә өтенән үрәтләнә. Тәлғәт Ғәйнуллин, Павел Клешнин, Ғайса яҙмыштарында тотош ил яҙмышы сағылыш таба, кеше менән йәмғиәт, тормош араһындағы ҡапма-ҡаршылыҡтар, шәхестең шәхси иреккә ынтылышы, кешенең үҙ-үҙен эҙләүе, үҙ тойғоларын, әйләнә-тирә донъяның үҙенә булған тәьҫирен анализларға тырышыуы, уларҙың уратып алған мөхиткә булған туҡтауһыҙ рефлексия булып тора. ”Контуженный” хикәйәһе лә утлы һуғыш юлдары үткән алдаттың әрнеүле күңел кисерештәрен һүрәтләүгә ҡоролған. Ғәрәсәтле яу яланында алдат ауыр яралана, контузия ала. Әммә яу яраларына ҡарағанда күңел яралары күпкә ғазаплыраҡ булып сыға.

Ленинград фронтында ер өҫтөндәге тамуҡ утында янған, ауыр яраларҙан госпиталдәрҙә аунаған Ғайса уғыштың аҙағына ғына, “бүрек уғышына” ғына эләккән пулеметсы Мозафарҙың икенсе номеры итеп тәғәйенләнә. Ҡайҙа, ҡасан батырлыҡ күр әтеп өлгөргәнлеге ғәжәйеп булған Лоҡмановтың күкрәгендә өсөнсө дәрәжә Дан ордены “ әлберәй”, ә уғыштың тәүге көнөнән утлы ғәрәсәт эсендә ҡайнаған Ситдиҡовтың тән яраларынан, фажиғәләр, әләк булған яуҙаштарын юғалтыуҙан тыуған күңел ғазаптарынан бүтән наградалары юҡ.

Яҡташы Лоҡмановтың кешелек асылы ыуыҡ апрель төнөндәге өжүм мәлендә асыла. Майы тунғанға пулеметтан атып булмауҙың сәбәбен, бөтөн ғәйепте ул Ситдиҡовҡа еңел генә ауҙара ла ҡуя. Ә Ситдиҡов үтеп йыйған әҙер ҡул пулеметы менән дошман ташлап ҡасҡан бушлыҡҡа өжүм иткәндә ҡурҡаҡ, атлыҡҡыҙән Лоҡманов “батырлыҡ” күр әтә: әсир төшөргә, тере ҡалырға өмөт итеп ҡулдарын күтәргән немецҡа пулеметынан оҙон очередь бирә, хатта немец мундирының түш тирә е зәңгәр төтөн сығарып янып китә. Бынының өсөн Лоҡмановҡа Дан орденының икенсе дәрәжә ен бирәләр. уғыштан уң байтаҡ йылдар үткәс тә, йәшәргә өмөт иткән шул меҫкен немецты йәлләп иҫенә төшөргән Ғайсаның күңелендә ҡөнәғәт еҙлек, асыу, ерәнгес тойғо йыйыла.

Ташландыҡ немец өйөндә Сталин тура ындағы “ағыулы” китап тапҡан ауылдашы Ғайсаны Мозафар икенсе тапҡыр “ ата”. Рота командиры ,”боҙ ҡарашлы, оро күҙҙәре тимер ҡаҙау кеүек ҡаҙалған” өлкән лейтенант Кочергиндың штрафрота, атыу менән янауы уғыш тамамланырын ашҡынып көткән Ғайсаны быуынһыҙ итә, тамағын бөрөп, көҙән йыйыра. Бөтә тәне бөгөлөп төшөп, ул илап ебәрә, тотлоға-тотлоға командирҙан штрафротаға ебәрмәүен үтенә, уғышта, үҙенең взводында үлергә теләүен әйтә. “Пош-шел во-он!” тигән осаға типкән ымаҡ тупаҫ һәм ҡаты яңғыраған был ике үҫал үҙ Ғайсаның ғүмере буйы ҡолағында яңғырай, командирҙың ҡаты һәм рәхим еҙ ас яңаҡлы тупаҫ йөҙө күҙ алдынан китмәй. алдат бер ҡасан да Кочергин алдында ығылып төшөүен, илауын онотмай, уны оялып, хурланып иҫкә ала. Рухы ла, тән-күҙе е лә ығынып өлгөрмәгән малай булыуы арҡа ында шул түбәнселеккә төшөүен ул аңлата ла, үҙе алдында үҙе үк аҡлана ла, әммә хәтеренән юйып ташлай ҙа алмай. уғыш тамамланыуын ишетеү Ғайса күңелендәге ҡайғы-хәсрәтте оноттора, арыған рухын йылыта, киләе матур көндәргә өмөт уята. Еңеүгә ирте ендә башланған ул өмөт ғүмер буйы дауам итер ымаҡ тойола геройға. Әммә, йылдар үткәс, бөтөн рәнйетелеүҙәре өсөн уның күңеле яуап таптыра, ҡөн ҡайтарыуҙы талап итә башлай. Туғыҙынсы май тантана ына ордендарын тағып килеүселәргә ҡарап, Ситдиҡов: ”Залдағы фронтовиктар ара ынан пулеметтарға ҡаршы барған кеше, бәлки, мин генәлер әле,”– тип уйлай. “Тере ҡалған, бер ерҙәре лә сыйылмаған-яраланмаған

был кешеләр ниндәй частарҙа уғыштылар икән?”– тип ғәжәпләнә. Үҙенең ике а-ры миҙалы менән ултырған Ғайсаға ике Дан ордены, “Батырлыҡ өсөн” миҙалы (уны ын уғыш бөткәс бирәләр!) тағып клуб сәхнә ендә ултырған, көмөш әм бронзалары менән ялтыраған Мозафар унан көләләр, мыҫҡыл итәләр кеүек күренә. уғыштан уңы йылдарҙа кеше наградаларына тыныс ҡараған, көнсөллөгө булмаған, тере ҡайтыуын иңҙур наградаға анаған Ғайсаның тора-бара Мозафарҙың ошағы буйынса Ҡыҙыл Йондоҙ орденынан үҙенең мәхрүм ителеүе йәнен үртәй башлай. Ҡан тамсы ы кеүек ҡыҙыл эмаль уны ылыҡтыра, көнләштерә, үҙенең күкрәгендә балҡырға тейешле ордендың башҡалар күкрәгендә ялтырауы ғәрләндерә. уғыш тамамланғас та, анаулы көндәр-айҙ-ар ғына хеҙмәт иткән Лоҡмановты “герой” булараҡ ҡайтарып ебәрәләр, ә Ситдиҡовҡа, ҡартайған ата-әсә е ярҙамға бик мохтаж бул а ла, демобилизация тәтемәй, оҙайлы өс йыл буйына ул әле армияла ҡала. Хеҙмәтен тамамлап ҡайтҡанда, Лоҡманов күптән ауылдағы бер тигән сибәргә өйләнеп, ғаилә ҡороп, колхоз етәксе е булып эшләп-йәшәп ята. уғышта Ситдиҡов пулемет расчетының икенсе номеры ғына бул а, тыныс тормошта ла ул – Лоҡмановтың шоферы ғына. Яҙмыш уларҙы фронтта ла, тыныс тормошта ла йәнәшә атларға мәжбүр итә.

Бөтә ен дә оноторға, тынысланырға әм ғәфү итергә күптән ваҡыт икәнен Ситдиҡов аҡылы менән аңлай. Яу яландарында, Волга киңлектәренән Одерға тиклемге аралыҡта миллиондарса уның кеүек малай-шалай, егет-елән ятып ҡалғанда, үҙенең рухы сынығып, нәҫел дауам итерлек көслө тән-кәүҙә е имен ҡайтыуы өсөн тәүге мәлдәрҙә ул кинәнес кисер ә, ҡот осҡос дә шәтле уғышта иҫән ҡалыуына ғәжәпләнеп бөтә алма а, йылдар үтә килә, күңел төпкөлөндә баҫтырылып ятҡан үпкә-рәнйеүҙәре, ғәҙел еҙлектәргә ҡарата протест ауазы көсәйә. Ошо түбән, эт йәнле бәндә арҡа ында күргән-кисергән түбән етелеүҙәре уны яфалай, йөрәген ашай. Утыҙ йәшлек кешенең контузияланған мейе е бөтә ен дә кире ҡайтара, күңелен аҡтара, йөрәгенә уғыш алған үпкәләүен ҡаҙып сығара. Орден-дан яҙҙырыуҙары, ниндәйҙер китап тотҡан өсөн мыҫҡыл итеүҙәре, уғыш бөтөр алдынан ғына мәсхәрәле үлемгә ебәрә яҙыуҙары Ғайсаның бөтөн булмышын, бөтөн аңын асыуҙан ҡабарта, үс алыуға саҡыра. Артына типкәндәге ише мыҫҡыл кисергән Ғайса Кочергиндың үҙен дә, ыҫылдап әйткән үҙҙәрен дә онота алмай. Дошман пуляларынан, миналарынан яраларҙы тәне күтәр ә лә, кеше яуызлығын, нахаҡ рәнйетеүҙәрҙе күңеле күтәрмәй. уғыш Ситдиҡов Ғайсаны үҙ ҡосағынан ебәрмәй, ул алдат күңелендә туҡтау ыҙ дауам итә. Бәләкәй башлы, ҡатын-ҡыҙҙарҙыҡы ише нәҙек әм сыйылдыҡ тауышлы, аҫыҡ тәмәке еҫе борҡотоп янында ултырыусы бәндәне Ғайса хатта немецҡа, дошманға ҡарағанда ла ҡатыраҡ күрә алмай, нығыраҡ нәфрәтләнә. Очерк геройы ымаҡ ҡыланып,”За Сталина!” тип ҡысҡырып, бушлыҡҡа өжүм итеп герой булған, юғары наградалар менән бүләкләнгән, бәхет еҙ немец күкрәгенә ярты дискы ятҡыртҡыс пуля тултырған был бәндәне кәм етеүсе, ғүмер буйы оялтыусы, үкендереүсе хәлгә тарыҡты ы килә. Күпмелер ваҡыттан уң форсаты ла килеп сыға, әммә яҙмыш был юлы ла Ғайсаға аяу ыҙ була...

Шулай итеп, Т.Ғиниәтуллиндың “Контуженный” хикәйә ендә геройҙың хәл-ваҡиғаларҙы, кешеләрҙең ҡылығын эмоциональ-экспрессив ҡабул итеүе, күңеле аша үткәреүе, ҡатмарлы тойғолар ағышы, рефлекстары төп үрәтләү объекты булып тора... Шул уҡ авторҙың “Ҡапҡа” повесында уғышта әләк булған иренә бөтмәҫ-төкәнмәҫ мөхәббәте, тоғролоғо менән оҡландырғыс, көслө лә, матур ҙа ҡатындың эске күңел донъя ындағы тетрәндергес кисерештәре даими яңырып, үҫеп-үҙгәреп тороуында, өҙөлмәҫ бер процесс рәүешендә рефлексия алымында асып алына.

Борон-борондан Көнсығыш әҙәбиәте традицияларында утланып үҫкән башҡорт прозаһында романтик стилгә хас психологик деталдәр, поэтик йәнәшәлектәр, оригиналь сағыштырыуҙар, эпитеттар, йәнләндереүҙәр, башҡа күп төрлө троптар, художество саралары аша билдәле эмоциональ фон тыуҙырыу күренеше киң урын ала. Экспрессивлыҡ хәҙерге башҡорт прозаһын характерлаусы төп һыҙаттарҙың береһенә әйләнә бара. Әҫәрҙәрҙә теге йәки был буяу – төҫмөрҙәрҙең айланышы, йышыраҡ ҡабатланышы аша персонаждарҙың күңел торошон, ниҙәр кисереүен тойомлата, аңларта алыу оҫталығы күренә. Мәҫәлән, Рәйес Низамовтың повестары, хикәйәләре образлы теле, эмоциональ-экспрессив тасуирлау сараларының байлығы һәм күп төрлөлөгө, көтөлмәгән мәғәнәүи бәйләнеше менән иғтибарҙы биләй. Йыш ҡына был сәсмә әҫәрҙәрҙә шиғриәттә табып булмаған ассоциатив образлылыҡты осратырға мөмкин. Бына драматизм тулы кисерештәр эсендә йәшәгән ҡатындарҙың өс төрлө яҙмышын өс төрлө сағыштырыу аша биргән юлдар: ”Берәүҙәре, ирҙәрен һуғышта юғалтып, нисәмә йылдар буйына алдат намыҫына тап төшөрмәй тол йәшәй. Сәстәренә сал инә. Гүйә, был сәстәр – һыуға һыу ап, ҡоро тупраҡтан мең ғазаптар менән шытып сыҡҡан аҡсәскәләр, әйтерһең, улар тоғролоҡ, сафлыҡ билдәләре. Икенселәре йөрәк тартҡан кешеләрен таба алмайынса, сағылдарҙа ҡартайған ҡайын һымаҡ, һыҡранып, яңғыҙ көн күрә, өсөнсөләр бәхеттәрен уңлап таба. Улар көтмәгәндә шифалы ямғырҙан һуң йәшәргән болондарҙай йәшәреп, тулыланып ҡала” (“Кейәү”). Һуғыш килтергән яфаларҙың кешеләрҙе лә, хатта мәңгелек тәбиғәт күренештәрен дә үҙгәртеүен, дөрөҫөрәге, ҡайғы-хәсрәтте күп күргән кешеләрҙең әйләнә-тирәһенә бөтөнләй икенсе күҙ менән ҡарауын-күреүен әҙип ошолай һүрәтләй: ”Ҡарамалы төҫ ташлап, ҡартайып ҡалғандай булды, әйтерһең, уның баҡсаларын ҡырау бик иртә һуҡты... Олотау менән Ослотау тәпәшәйеп ҡалған һымаҡ булдылар. Уларҙың битләүендә үҫкән ҡайындар һарыға һабыштылармы ни. Хужалары иҫән саҡта ғына тауҙар бейек, ғорур күренә икән, хәҙер етем ерәп ултыралар” (“Атай эҙенән”).

М.Кәрим “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” повесында Мәрә им күңелендәге иңнескә кисереш-тойғоларҙы гармун — ситләтелгән метафорик юл аша эмоциональ-эстетик тәьҫирле итеп һүрәтләп бирә: ”Нәҡ ошо мәл түбән остан тулҡын-тулҡын булып гармун ағылып килде. Башта ул кемгәлер йомшаҡ ҡына, яғымлы ғына һуҙып өндәшкәндәй булды, унан һуң ярһып-ярһып эс серҙәрен һөйләргә кереште, бара торғас, ниңәлер инәлергә, үкенергә, ялбарырға тотондо, аҙаҡ килеп үкһеп илап ебәрҙе”.

Сағыу деталдәр сылбыры нахаҡҡа хөкөм ителгән Сәмиғулла күңелендә барған тетрәндергес кисерештәрҙе сағылдыра, драматизм тулы эмоциональ фон тыуҙырыла: “Йөҙө көл кеүек...аҡрын ғына башын күтәрҙе...башын юғары сөйөп, ике тапҡыр йүткереп алды...ҡалтыранған тоноҡ тауыш менән һ.б.” Ҡоторонған, аҡты-ҡаранан айырмаҫ хәлгә еткән халыҡ төркөмөнөң ярһыуы көсәйгән һайын, Сәмиғулланың эске торошо үҙгәрә, ул инде ярлыҡауға өмөтөн өҙә: ”Сәмиғулла бөтөнләй битараф ҡиәфәттә баҫҡан да ҡатҡан. Уның башын ап-аҡсал ҡаплаған: берәм-берәм генә төшкән ҡар бөртөктәре ни арала уның ҡара бөҙрәһен шулай һырып өлгөрҙө икән“. Был тәрән йөкмәткегә эйә сағыу деталь аша Сәмиғулла күңелендә барған кисерештәрҙең тотош бер ағымы бирелә. Төрлө художество саралары трагик сиселеш буласағы хаҡында һөйләй. Традицион рәүештә аҡ төҫтәрҙе, бәхетте символлаштырыусы аҡ ҡар әҫәрҙә төрлө функция башҡара: аҡ ҡар һәм Сәмиғулланың ап-аҡ, дөрөҫөрәге, сал башы. Ергә паклыҡ, сафлыҡ алып килеүсе аҡ ҡар һәм ошо фонда барған трагедия. Сәмиғулланың ап-аҡ ҡар өҫтөнә тамған ҡып-ҡыҙыл ҡаны. Аҡ ҡар һәм үҙҙәренең ҡара эшен атҡарған яуыздар. Кон-

траст контекста төрлө эпитеттар менән бәйле ҡулланылған эмоциональ-эстетик нагрузкалы был деталь Сәмиғулла өҫтөнән ҡылынған нахаҡ хөкөмдөң фажиғә ен тағы ла ҡеүәтлерәк тойомлата, эмоциональ фон сағыуыраҡ төҫ ала. Был эпизодта тағы ла бер характерлы деталь бар:"Сәмиғулланың ул яғында, алыҫта, сельсовет ҡыйығында елберҙәгән ҡыҙыл флаг күренә. Бер ҡарағанда, улар ике е лә йәнәшә тора ымаҡ. Кеше ҡымшанмай. Флаг талпына, ҡайҙалыр ашҡына". Ҡыҙыл флаг әм революцияға йәне-тәне менән бирелгән большевик—яҙыусы махсус рәүештә ошондай йәнәшәлек айлай, уға әлмәк идея йөкмәтке е ала. Сәмиғулла –Ташбулат тарафынан ҡотортолған, аҡылдарын юйған кешеләр төркөмө алдында. Ҡыҙыл флаг коммунист эргә ендә, уның яҙмышы өсөн өҙгөләнә, ҡотҡарып ҡалырға ашҡына. Шул рәүешле трагик ситуация эмоциональ-психологик яҡтан үткер, үтемле бирелә. Икенсе бер новеллала, инде байтаҡ ваҡыт үткәс, ауылда барған үҙгәрештәр, колхозлашыу тура ында хикәйәләү барышында, яҙыусы үҙының айында Сәмиғуллаға самосуд ойошторған, уның әләкәтенә сәбәпсе булған Ташбулаттың әрипләнеүен телгә алып үтә әм өҫтәп ҡуя:"Шулай ҙа яҙға табан Сәмиғулланың ҡәберенә, үҙе я ап, бик матур рәшәткә ҡуйҙы, ҡулы өнәр белә икән". Бына шул тәү ҡарашҡа ҡеҙимге тормош ағышы хаҡында хикәйәләүгә килеп ингән тәрән мәғәнәле бер ауыҙ үҙәсенә бик ҙур мәғәнә алынған. Унда Ташбулат күңелендә барған ынылышты, уның выждан ғазапланыуынан интегеүен иҙергә-тойомларға була.

"Ә ҡар аман да яуа ла яуа. Ҡара тупраҡ көйөмө инде аҡ донъяның әсенә инеп батты. Кинәт бөтә е лә алмашынды. Әйләнеп-әйләнеп ҡап-ҡара ҡар яуырға тотондо. Ҡара мамыҡ бөртөктәре берсә ергә тарала, берсә ауаға ынтыла...Тик Оло инәйемдең ҡәбере генә, ап-аҡ тау булып, ҡара ер өҫтөндә ҡалҡып тора. Ҡара ҡар бөртөктәре аҡ тау башына ҡунмаҫы булып киләләр ҙә кире осоп китәләр..."— был өҙөк Оло инәйҙе ер ҡуйынына тапшырған мәлдән килтерелгән. Антонимик мәғәнәгә эйә йәнәшәлектәр, сағыу эпитеттар, ҡайта-ҡайта ҡабатлана килеп, экспрессивлыҡты ҡеүәтләндерә төшәләр, эмоциональ фон тыуҙыралар, үлем фажиғә ен, геройҙың хәсрәтле психологик хәлен сағылдыралар. Ғөмүмән, М.Кәрим әҫәрҙәрендә дөйөм эмоциональ фон тыуҙырыусы, мө им идея-художество функцияларын үтәүсе художество саралары: ассоциативлыҡ, образлы символика, метафоралылыҡ, психологик подтекстар, деталдәр бик оҫта, урынлы әм иркен ҡулланыла.

Т.Ғарипованың әҫәрҙәрендә лә экспрессивлыҡ ҙур урын ала, эмоциональ фон сағыу үрәтләнеш таба. "Ай менән ҡояш бер генә" повесының тәүге юлдарынан уҡ тулған айҙың ҡыҫҡырып илап ебәрерҙәй күренеүе, янғыҙ аҡ ҡошто хәтерләтеп, моңланып- ағышланып йондоҙ күсен айҡауы героиня күңелендәге ҡара ятыу булып ойошҡан ағышҡа ым-ишара я ай. Тәбиғәттә барған йәшәйеште бөтә төр ҡуйы буяу – төҫмөрҙәрҙә үрәтләү аша кеше кәйефен, кисерештәрен сағылдырыу, ай әм ҡояшты йәнләндереп, хәрәкәт итеүсе образдар дәрәжә енә күтәреп биреү, көтөлмәгән ассоциатив бәйләнештәрҙең, йәнәшәлектәрҙең (Ғәлиәнен хәситтә итеп теҙгән затлы тәңкәләре – килендәр яҙмышының теҙеме – сит тәндә ҡара янып сыҡҡан тәңкәләр – етем ҡаласаҡ сабыйҙарҙың ошо тәңкәләргә әй ҡарайыры; ҡыҙған ҡурғашты хәтерләткән сағыу болоттарҙың күк йөҙөн бешереүе – йәшләй тол ҡалған Гөлбикәнең ҡыҙы хаҡына бәхетенән баш тартыуы, әрнеүҙәрҙән бәғере телгеләнеүе), сағыштырыуҙарҙың (ғәзиз баладай күргән йәш айҙың ыуыҙ тәнен йөрәгенә баҫыу теләге), эпитеттарҙың (алҡын, тәкәббер аҡылыҡ менән яҡтыртыусы Аня өҫтөндәге аҡ япма) .б. ҡулланылышы эмоциональ фон, экспрессивлыҡ тыуҙырыуға булышлыҡ итә.

Ғөмүмән, бөгөнгө башҡорт проза ында автор йоғонто оноң көсәйеүе, бита-

раф, нейтраль хикәйәләү тонынан баш тартып, яҙыусыларҙың һүрәтләнгән тормош материалына туп-тура ла (лирик, публицистик сигенеүҙәр аша), кинәйәле лә (образлылыҡ, ассоциативлыҡ аша, метафористик юл менән) үҙҙәренең эмоциональ мөнәсәбәтен, баһаһын, ҡараштарын белдерә барыуы күҙәтелә. Т.Ғиниәтуллин, Н.Мусин, Ә.Әминев әҫәрҙәрендә был йоғонто публицистик рухтың айырыуса көслө булыуында, негатив ижтимағи-сәйәси, социаль, рухи күренештәрҙе инҡар итеүҙә, ҡырҡыу тәнҡитләүҙә сағыла. Т. Ғиниәтуллиндың йыш ҡына үҙенең төп герой булып сығыш яһауы (Тәлғәт Ғәйнуллин) автор йоғонтоһоноң ҡеүәтле булыуына килтерә. Т.Ғарипова, Г.Ғиззәтуллина, Ф.Аҡбулатова һ.б. әҫәрҙәрендә иһә автор йоғонтоһо, яҙыусы менән уҡыусы араһы яҡынлыҡта, серҙәш, фекерҙәш булыуға нигеҙләнә. Шулай итеп, прозала субъективлыҡ ҡеүәтле ағымды хасил итә.

Гөлфирә ГӘРӘЕВА,
Башҡорт дәүләт
университеты доценты.

Салауат хаҡында тәүге тарихи монография

(Башҡорт халҡының милли батыры, шағир-импровизатор Салауат Юлаевтың тыуыуына 255 йыл)

Спартак, Робин Гуд, Че Гевара, Жанна д' Арк, Текумзе... Ү ҙ ғ ү мерҙ әрен халык азатлығ ы өсөн көрәшкә арнаған был шәхестәрҙ ең исеме бөтә донъяғ а билдәле. Салауат Юлаев та ү ҙ енең булмышы, эшмәкәрлеге менән шулар рәтендә тороуғ а лайык . Беҙ ҙ ең милли батырыбыҙ ҙ ы ла бөгөн бөтә донъя белер ине. Әммә уның исеме быуаттар буйы к әтғ и тыйыуҙ арғ а дусар ителде. Быға тәү ҙ ә Екатерина Икенсенең «пугачевсылар исемен мәнгелек тыйыу»ғ а йү нәлтелгән 1775 йылдың 16 март манифесы ғ әйәт ҙ ур йоғ онто яһай. Һуң ынан, совет осоронда, Салауат Юлаевтың юбилей даталары 1994 йылғ а тиклем хөкү мәт тарафынан билдәләнмәй, ике йөҙ йыллығ ы ла (1952) йәмәғ әтселек кимәлендә генә ү ткәрелә. Барыбер легендар шәхесебеҙ ҙ ең исеме халык хәтеренән бөтөнләйгә юйылмағ ан. Ү ҙ енең шиғ ри әҫ әрҙ әре, йырҙ ары менән бергә уның бөйөк образы ла киләһе быуындар кү ң еленә һең ә барғ ан. Хатта Рәсәй матбуғ атында пугачевсылар хак ында телгә алыу тыйылғ ан шарттарҙ а ла Салауат менән сит илдәр тарихсылары к ыҙ ык һынғ ан, батыр ү ҙ е иҫ ән сак та ук — 1784 йылда Германияла, 1799 йылда Францияла — донъя кү ргән тарихи китаптарҙ а уның хәрби эшмәкәрлегенә юғ ары баһа бирелә. XIX быуатта, А.С.Пушкиндан башлап, алдынғ ы к арашлы ғ алимдар әҙ тиражлы фәнни баҫ маларҙ а булһа ла Салауаттың тормошона, хәрби юлбашсылығ ына, по-

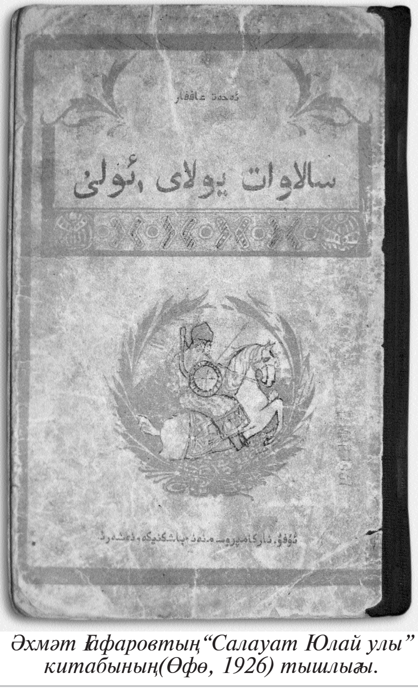

Әхмәт Ғафаровтың "Салауат Юлай улы" китабының (Өфө, 1926) тышлығы.

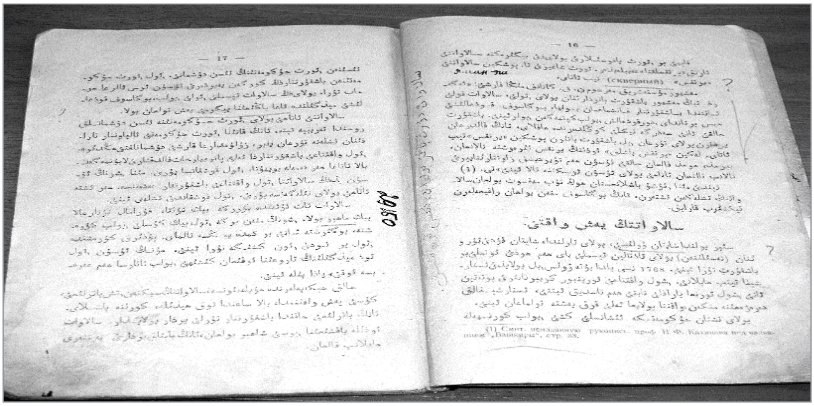

Әхмәт Ғафаровтың “Салауат Юлай улы” китабының 17-18-се биттәренән фотокүсермә.

этик ижадына арналғ ан хеҙмәттәр баҫ тыра. Тарихсы Р.Г.Игнатьев һәм яҙ ыусы Ф.Д. Нефедовтарҙ ың тырышлығ ы арк аһында 1917 йылғ ы инк и-лапк а тиклем Салауаттың шиғ ырҙ ары рус теленә тәржемәлә төрлө баҫ -маларҙ а дү рт тапк ыр нәшер ителә. Р.Г.Игнатьевтың «Башк орт Салауат Юлаев, Пугачев бригадиры, шағ ир һәм импровизатор» исемле хеҙмәте 1894 йылда К азанда айырым китап рәү ешендә донъя кү рә. XX быуат башын-да — 20-се йылдарҙ а милли батырыбыҙ шәхесе менән башк орт ғ алимда-ры һәм яҙ ыусыларының к ыҙ ык һыныуы көсәйә. Вак ытлы матбуғ атта М. һаҙ и, Ф. Сөләймәнов, С. Мирас, һ. Атласов, Ә. Ғ афаров, Г. Фәтхетдинов, Д. Юлтый, Х. Әбдрәшитов, Ә. Вәлидовтар тарафынан телгә алына, уның ү ҙ енә генә арналғ ан тәү ге фәнни китаптар, нәфис әҫ әрҙ әр кү ренә баш-лай. Тик уларҙ ың кү пселеге ғ әрәп яҙ маһында, бөгөнгө замандаштарыбыҙ ук ый алырлык тү гел.

Шуларҙ ың береһе – Әхмәт Ғ афаровтың (Ғ аффарҙ ың) 1926 йылда Өфөлә нәшер ителгән «Салауат Юлай улы» китабы. Асылда, ул – милли баты-рыбыҙ ғ а арналғ ан башк орт телендәге тәү ге тарихи монография. Автор А.С. Пушкиндың «Пугачев тарихы»нан башлап Р.Г. Игнатьев, Ф.Д. Нефедов очерктарына, Н. Ф. Дубровиндың «Пугачев һәм уның енәйәттәштәре» исем-ле өс томлык тикшеренеү енә таянғ ан. XX быуат башындағ ы Башк ортос-тан шарттарында был хеҙмәттәрҙ е табыуы ябай ук ыусыларғ а тү гел, ғ алимдарғ а ла ең елдән булмағ ан. Әйтергә кәрәк, Ә. Ғ афаров монография-һы к айһы бер фактик хаталарҙ ан, яң ылышлык тарҙ ан азат тү гел. Шулай ҙ а ул ү ҙ заманы ук ыусыларына милли батырыбыҙ хак ында башк орт те-лендә беренселәрҙ ән булып саҒ ыштырмаса мул ғ ына мәғ лү мәт еткерҙ е. Ошо монография аша милләттәштәребеҙ егерменсе йылдарҙ а Салауат хак ында ниҙ әр белә алды икән – был беҙ ҙ ең дәү ерҙ ең киң к атлам йәмәғ әтселеге өсөн дә к ыҙ ык лы.

Төрлө быуын зыялыларының тырышлығ ы менән милли батырыбыҙ ҙ ың исеме к асан да булһа донъя кимәленә сығ асак , ү рҙ ә телгә алынғ ан шәхестәр менән хак лы рәү ештә бер рәттә торасак . Ошо тырышлык к а ү ҙ өлөшөн индереү се иң тәү геләрҙ ең береһе – Әхмәт Ғ афаровтың «Салауат Юлай улы» китабы. Шуларҙ ы иҫ әпкә алып, «Ағ иҙ ел» журналы ук - ыусыларына был китапты хәҙ ерге графикала ү ҙ гәрешһеҙ тәк дим итәбеҙ .

Әхмәт
ҒАФАРОВ

САЛАУАТ ЮЛАЙ УЛЫ

ТАРИХИ МОНОГРАФИЯ
(Өфө, 1926)

Башланғыс

XVIII быуаттағы Рәсәй тарихының иң ҙур ваҡиғаһы билдәле Пугачев ҡуҙғалышы ине. Пугачев ҡуҙғалышы II Екатерина (әбей батша) хөкүмәтен, алпауыттар хөкүмәтен ҙур ҡурҡыныс аҫтында ҡалдырҙы. Был ҡуҙғалыш шул миҙгелдә алпауыттар ҡулында ҡоллоҡта йәшәй торған крәҫтиәндәрҙең тормошо түҙә алмаҫлыҡ дәрәжәлә ауыр булыуынан, алпауыттарҙың крәҫтиәндәрҙе сиктән тыш талауынан, йәберләүенән килеп сыҡҡан бер нәмә ине. Хәйләкәр немка II Екатерина үҙенең ире Өсөнсө Петрҙы үлтертеп, үҙе батша булғас, бөтә көсө менән алпауыттарға, дворяндарға ярарға тырышты, уларға төрлө льготалар, артыҡлыҡтар бирҙе. Крәҫтиәндәрҙең, юмүмән, үҙ ҡул көсө менән йәшәүсе халыҡтарҙың тормошо бик ауырайҙы. Крәҫтиәндәрҙе алпауыттарға ҡоллоҡҡа яҙыу бик көсәйҙе. Украина крәҫтиәндәре ҡоллоҡҡа төшөрөлдө. Урал (Яйыҡ) яғында быының тамыры бик нығынды.

Был миҙгелдәрҙә Урал яғында тимер заводтары ҡоролғайны. Урал заводтарында эшләүсе халыҡ крәҫтиәндәр булып, уларҙы көсләп был заводтарҙа эшләргә яҙалар һәм үҙҙәренең ерҙәренән көсләп килтереп эшләтәләр ине. Урал заводтарында эшләүсе крәҫтиәндәрҙең һаны 1760 йылдарҙа йөҙ мең йән кешегә еткәйне. Үҙҙәре ҡаҙна ҡулындағы крәҫтиәндәр булып, йән башына төшә торған налогты заводтарҙа эшләп түләргә тейеш ине. Крәҫтиәндәр алпауыттарға махсус такса буйынса эшләйҙәр. Завод хужалары крәҫтиән ҡулына аҡса бирмәй, үҙе улар өсөн ҡаҙнаға түләй ине.

Налог, алым өсөн кәрәкле аҡсаны әҙерләү крәҫтиәндең бик күп ваҡытын ала. Сөнки завод хужалары крәҫтиәндәрҙе завод тирә ендәге ерҙәрҙән генә килтермәй, бәлки күп кешеле, байыраҡ улустарҙы айлап, заводтарҙан 400-500, хатта 700 саҡрым алыҫлыҡтағы үрҙәрҙән килтерәләр ине. Ул миҙгелдәге юлдар менән был тиклем ер йөрөү үҙе генә лә заводтарҙа эшләүсе крәҫтиәндәрҙең хәле ни дәрәжәлә ауыр булғанын күрһәтергә етәрлек.

Заводтарға яҙылған, беркетелгән крәҫтиәндәр үҙҙәрен эшләргә өлгөрә алмайҙар, шул сәбәпле улар күп ваҡыт ас ҡалалар ине. Бының йөҙәнә завод эше менән крәҫтиәндең үҙ эше уртаһындағы был ҡаршылыҡ (бәрелеш) крәҫтиәндең үҙ ерендә эшләүе заводта эшләүгә кәрәкле булған ваҡытты алыуында ғына ла түгел. Завод туҡ-

тау ыҙэшләргә тейеш бит. Суйын иретә торған мейесте (доменная печь) үндерергә ярамай. үнгән мейес завод өсөн бик ҙур зыян буласаҡ. Билдәле, завод хужа ы крәҫтиән өсөн үҙенә зарар килтерергә теләмәй. Бына шул сәбәптән завод хужа ы заводтарында туҡтау ыҙ эшләп тора торған эшсе көсө булдырыу өсөн крәҫтиәндәрҙе аҡрынлап үҙ хужалыҡтарын шыпа бөтөрөргә мәжбүр итергә әм шулай итеп уларҙы пролетариатҡа әйләндерергә тырышалар. Завод хужалары крәҫтиәндәрҙе үҙҙәренең бөтә кәрәк-яраҡтарын, хатта икмәкте лә заводҡа күп файҙа биреп, шул завод кибеттәренән алырға мәжбүр итергә тырышалар. Демидов заводтарында эшләүсе крәҫтиәндәр үҙҙәренең 1741 йыл бер үтенес яҙыуҙарында быны бик асыҡ күр әтә. Бында: “Демидов завод приказчиктары эш мәлендә алдаттар менән ауылға килеп айланып туйылған старшиналарҙы, десятниктарҙы, йөҙсөләрҙе күҫәктәр, ҡом-ҡамсылар менән тукмайҙар, улар үҙ нәүбәттәрендә крәҫтиәндәрҙе тукмап заводҡа ҡыуалар. Әгәр ҙә приказчиктар крәҫтиәндәрҙе ҡырҙа эшләгән мәлдәрендә тап ит әләр, уларға эшләргә ирек бирмәйҙәр, йүләрлек тип әйтәләр инде. Был йылдарҙа завод хужаларының был теләктәре бер килкем эшкә ашҡан була. Демидов заводтарына яҡын-тирәләге ҡырҙарҙың күбе е буш ҡалған, хараба хәленә килгән ине.

Шул рәүештә заводҡа беркетелгән крәҫтиәндәрҙең хужалыҡтары әкренләп емерелә, эштән сыға бара. Крәҫтиәндәр әкренләп ер еҙ ыу ыҙ пролетариатҡа әйләнә бара. Алпауыттар уларҙы рәхим еҙ рәүештә эшләтәләр. Ул заводтарҙа эшләү шарттары ҡот осҡос дәрәжәлә ауыр ине. Эшселәрҙе-крәҫтиәндәрҙе йүләрлек тип тукмау, имгәтеү бер нәмә лә түгел, бик ябай эш ине.

Сәләмәтлекте аҡлауҙың билдәле, эҙе лә юҡ. Заводтарҙа эшләүселәр йыш тын ала алмаҫлыҡлаты шахталарҙа тонсоғалар, синга (цинга – **Ә. Ғ**) әм башҡа шундай ауырыуҙар менән ауырыйҙар, эштән сығалар, завод хужалары бер ауылды эштән сығарғас, икенсе ауылды заводҡа беркетәләр. Уны эштән сығарғас, өсөнсө өн, шулай бөтә халыҡты эштән сығаралар ине.

Урал тимеренә сит илдәрҙә орау күбәйгәс, бында ямғырҙан уңсыҡҡан бәшмәк кеүек үрсеп киткән Шувалов, Воронцов әм башҡа шундай ҙур ырымлы (нәҫелле – **Ә. Ғ**) алпауыттарҙың заводтарында эшләүсе эшселәрҙең хәле саманан тыш ауыр, насар ине. Урал крәҫтиәндәрен алпауыттарға ҡоллоҡҡа беркетеү эшенең ошо Урал крәҫтиәндәренең рухына (психика ына – **Ә. Ғ**) нисек тәьҫир итеүен дөрөҫаңлау өсөн ике моментты иҫтән сығармаҫҡа кәрәк.

Берҙән, был эш – крәҫтиәндәрҙе алпауыттарға беркетеү игенселек менән шөғөлләнә торған эске Рәсәйҙә иҫкә ала алмаҫлыҡ алыҫ замандарҙан башланған. Әммә Уралда әле ул бер быуын күҙе алдында башланып, шунда тамам була. Бүгәсәүҙе күҙалышы мәлендә әле иректә тыуып, иректә үҫкән крәҫтиәндәр бар ине.

Икенсенән, эске Рәсәйҙә был эштең бына шулай бороңю замандан бирле аҡрынлап урынлашып килеүе арҡа ында бөтә нәмә: әхлаҡ, дин, йоҙан, йола, батшаның бойороҡтары шул осорҙағы иҡтисади шарттарға (экономическая действительность – **Ә. Ғ**) яраҡлашҡан ине. “Ҡоллоҡ право ы” хоҙай тарафынан ебәрелгән боҙорға ярамай торған закон булып киткән ине. Крәҫтиәнгә поп, мулланың вәғәзе, ҡарт-ҡоронон нәсихәте бер генә нимә тура ында – алпауыттарҙың көрәшенә буй оноу тура ында ғына өйләйҙәр ине. Ләкин Уралда эш шыпа башҡаса тора. Әле бында әр нимә иректе, ирекле тормошто аңынып өйләй. Ул бында алпауыттар тарафынан крәҫтиәндәрҙең ете ҡабат тире е туналыуын дин менән дә, закон менән дә тынлатыуы ҡыйын бер нәмә ине. Үҙенең бөтә ҡурҡынысы менән улар өҫтөнә килә торған ҡоллоҡ право ын (крепостное право – **Ә. Ғ**) Урал крәҫтиәндәре башта, берәр аңлашылмау түгел микән, тип ҡарайҙар. Алыҫлыҡ сәбәпле уларҙы “онотҡандар”, заводсылар бында үҙҙәре теләгәнсә ҡылана башлағандар, быларға рәсми рәүештә ҡаршы торорға мөмкин булыр, “бары тик үҙебеҙҙең барлыҡты белдерергә генә кәрәк”,– тиҙәр ине. Шуның өсөн крәҫтиәндәр Екатеринбургҡа (хәҙерге Свердловск) Урал заводтарының баш кәнсәләриә енә шикәйәттәр – үтенес яҙыуҙары яҙалар ине. Үтенес яҙыуҙарын яҙ-

ар өсөн уларҙан 100 – 150 тәңкә (хәҙерге аҡса менән 700 – 1000 умдар – **Ә.Ғ**) ришүәт алалар ҙа үҙҙәрен мысҡыл итәләр. Крәҫтиән йомошо менән урустарҙы төрмәләргә ябалар, бығауҙар менән бәйләп, үңөстәренә рогаткалар кейҙереп, каторга хеҙмәтенә ебәрәләр ине.

Был рәсми шикәйәттәрҙең файҙаһы булмағас, туранан-тура ҡаршы тороу, көрәш башлау сараларына күсергә мәжбүр булалар. Инде Яйыҡ(Урал) казактарына килһәк, уларҙың төп кәсептәре балыҡсылыҡ һәм буш ваҡыттарҙа күршеләре ҡалмыҡтар өҫтөнә йөрөп талау менән шөғөлләнә ине.

XVIII быуаттың 60-сы йылдарында казактарҙың был кәсептәренең һәр бере ендә ҙур зарабаһы алды. Берҙән, ҡалмыҡтар Ҡытайға күсеп киттеләр, шуның өсөн "ҡаҙаҡсылыҡ" итергә юл ҡалманы, уның файҙаһы бөттө. Был ваҡыттарҙа балыҡ тотоу эше лә ҡаҙнаға алынған ине. Шуның арҡаһында бында такса капиталы бик ныҡ хөкөм өрә башлаған. Был эш үҙ сиратында ҡаҙаҡтар араһында синфи айырмалыҡтарҙың бик тиҙ күтәрелеп китеүенә сәбәп була, ҡаҙаҡ байы "буржуазияһы" ҡаҙаҡ ярлыһынан бик тиҙ айырыла. Тотолған балыҡты тоҙларға кәрәк. Тоҙ ҡаҙна монополияһына алынған. Уны ла ҡаҙнанан һатып алырға кәрәк ине. Эсендә балыҡ һәм тоҙ монополияһын ҡаҙнанан һатып алыусы бөтә ҡаҙаҡ йәмәғәте аналһа ла, төбөндә эш улай түгел: байыраҡ ҡаҙаҡтар, старшиналар менән Питерҙә, Мәскәүҙә ҡаҙаҡ йәмәғәте исеменән контракттар яһала ине лә, улар үҙҙәре ярлы ҡаҙаҡты талайҙар. Ҡаҙаҡ старшиналары налогка тип халыҡтан йыйылған аҡсаны үҙ кеҫәләренә алалар, ярлы ҡаҙаҡ халҡы үҙҙәре яңынан ҡаҙнаға түләргә мәжбүр булалар ине.

XVIII быуатта ҡаҙаҡтар был талауҙарға түҙә алмай бер нисә тапҡыр ҡуҙғалалар. Ләкин был ҡуҙғалыштар хөкүмәт тарафынан рәхим еҙ рәүештә баҫтырылалар, ярлы казактарҙы аҫалар, уялар, алдатҡа алалар. Бына шуның менән бөтә ине.

Бына ошо сәбәптәрҙән Пугачев ҡуҙғалышының төбө, иң көслө урыны Урал, Яйыҡта булып, уңынан башҡа урындарҙағы крәҫтиәндәр ҙә шуға ҡушылып киттеләр. Сөнки һәр ерҙә ҡуҙғалышҡа сәбәп булған факторҙар бар. Тик улар Уралда башҡа ерҙәргә ҡарағанда тағы ла көслөрәк, тағы ла иҙелерлек ине.

Бына шуның өсөн завод крәҫтиәндәре менән Яйыҡ казактарына еңеллек өсөн булған был көрәште беренсе башлап ебәреүгә һәм уға бик ныҡ ҡатнашырға тура килде.

Ысынлап та алпауыттар ҡулындағы башҡа крәҫтиәндәрҙең хәле, торошо бик ауыр ине. Екатерина II үҙенең өйәркәләренә, кәйефенә оҡшаған кенәздәренә ҡаҙна ҡулындағы крәҫтиәндәрҙе бик йомарт өләшә ине. Мәҫәлән: Меньшиков ҡулында 100 000 (йөҙ мең), Потемкин ҡулында 200 000 (ике йөҙ мең) крәҫтиән бар ине.

Был миҙгелдәргә Рәсәйҙән сит илдәргә икмәк сығарыу эше бик көсәйеп киткән, шуның өсөн алпауыттар булған тиклем күберәк иген алырға тырышалар. Крәҫтиәндәрҙе эштән сығарғансы эшләтәләр, уларҙың бөтә эше алпауыттар файҙаһына ғына китә ине. Алпауыттарҙың крәҫтиәндәр менән мөғәмәләһе сиктән тыш йыртҡыстарса ине. Улар крәҫтиәндәрҙе теләһә ни эшләтә алалар, хатта крәҫтиәндәрҙе хайуандары менән бергә баҙарҙарға һатырға сығаралар. Ул мәлдең гәзиттәрендә "17 йәшлек егет һәм мебель һатыла", "берәүҙә тоҙло балыҡ, ете инә сусҡа һәм ҡатыны менән ир һатыла" тигән иғландар баҫыла торғайны.

Алпауыт усадьбаларында крәҫтиәндәрҙе ғазаплау өсөн махсус ҡорамал складтары була: унда сыбыҡ, күҫәк, бығау кеүек һәр төрлө яза ҡорамалдары тулып ята. Күңел асыр өсөн генә олорлоҡ китеп тутҡмата ине. Шул миҙгелдә Рәсәй эсенән үткән сит ил сәйәхәттәренән берәү: "Крәҫтиән ауылдарынан, алпауыт усадьбаларынан үткән саҡта уларҙа, ғазаплана торғас, крәҫтиәндәрҙең ыңғырашыуҙары, илашыу, өрәнләүҙәре юл буйына ҡолаҡтарҙы яңғыратып тора", – тип өйләй.

Шул рәүештә революция, ҡуҙғалыш өсөн кәрәкле факторҙарҙың бөтәһе лә әҙерләнгәйне. Тик уның күтәрелеп китеүе өсөн тышҡы ҡалып ҡына кәрәк. Бына быны Емельян Пугачев исемле ярлы казак өҫтөнә алды. Ул үҙен үлтерелгән Петр III тип

атаны ла, үҙ тирә-енә алпауыттар йәберенә йонсоп, талып бөткән халыҡты йыйып, Екатерина II хөкүмәтенә ҡаршы күтәрелде. Пугачев үҙен “крәҫтиәндәр батшаһы” тип атаны. Сөнки ул миҙгелдәге халыҡ батшаһыҙ тороп булмай тип белә ине. Пугачев Екатерина II хөкүмәте идараһына шыпа башҡа булған, ҡапма-ҡаршы килә торған лозунгтар менән сыҡты. “Алпауыттар ҡулында ҡоллоҡта йәшәгән, йәберләнгән крәҫтиәндәргә, казактарға, бөтә йәберләнгән халыҡҡа үҙҙәре теләгәнсә йәшәргә – ирек, залим, алпауыттарға, дворяндарға – үлем...” тип халыҡҡа манифестар таратты. Пугачев ҡуҙғалышы бик тиҙ арала көсәйеп китеп, күп ерҙәрҙә йәйелде. Екатерина хөкүмәтен ҙур ҡурҡыныс аҫтында ҡалдырҙы.

Пугачев ҡуҙғалышында башҡорттар

Был ҡуҙғалышҡа заводсылар, алпауыттар йәберенән, талауынан йонсоп бөткән урыҫтан башҡа халыҡтарҙан бигерәк башҡорттар бик өйөнөп ҡушылдылар. Был саҡта бөтә милли, дини айырымлыҡтары онотолдо. Бөтә йәберләнгән халыҡты тормош көрәше, ихтисади көрәш берләштерҙе. Әйтергә була, бөтә йәберләнгән халыҡ бер йән, бер тән булып үҙҙәренең синфи дошмандарына ҡаршы күтәрелде. Завод крәҫтиәндәре һәм Яйыҡ (Урал) казактары менән бергә Пугачевҡа иң күп ярҙам итеүсе халыҡ башҡорттар булды. Башҡорт ерҙәрен бик тиҙ арала ҡуҙғалыш утҡындары сырмап алды.

Билдәле, бит XVI быуатта башҡорттар Рәсәй хөкүмәте аҫтына ингәндәр ине. Башҡорттар иҡтисади (экономический) ҡыҫынҡылыҡтар, йәбер, талауҙар арҡаһында XVII, бигерәк тә – XVIII быуаттарҙа бер нисә тапҡыр баш күтәрәләр. Бында ҡуйылған түрәләр налогтар йыйған мәлдә рәхимһеҙ рәүештә талайҙар. Үҙәк хөкүмәттең алыҫлығынан файҙаланып, халыҡты бик иркенләп йәберләйҙәр ине.

Башҡорттарҙың беренсе ҡуҙғалыштары 1662 йылда була. Ләкин был ҡуҙғалыш оҙаҡҡа тартылманы. Бында башҡорттарҙы алдап, уларға төрлө еңеллектәр вәғәҙә итеп, бер аҙ ваҡытҡа тыныслыҡ урынлаштырылды. Бынан һуң 1705 йылдарҙан башлап бер нисә тапҡыр көслө ҡуҙғалыштар булып үтә. Былар бөтәһе лә еңеллектәр өсөн көрәш ине.

18-се йөҙҙең беренсе яртыларында башҡорт ерҙәре Урал заводтары өсөн бик ныҡлап таратыла башлағайны. Хөкүмәт башҡорт ерҙәрен колония яһау сәйәсәтен көсәйтә, тәрәнәйтә. Завод эйәләре башҡорттарҙың ерҙәрен алыу, үҙҙәрен эшләтеү менән генә ҡалмай, башҡорттарҙы теләгәнсә йәберләү өсөн заводтары эргәһендә һалдат отрядтары ла тоталар ине.

Тоҙ хөкүмәт монополияһына алынғас, башҡорттар ҡаҙнанан тоҙ һатып алырға риза булманылар. Шуның өсөн хөкүмәт кешеләре башҡорттарҙы урамдарҙа һаҡалдарынан өйрәп йөрөйҙәр, ауылдарын яндыралар, ҡатындарын хурлайҙар.

Бына бындай талауҙар, йәберләүҙәр халыҡты тамам эштән сығара. Уларҙы хәйерселеккә, ҡоллоҡҡа төшөрә. Бына ошо сәбәптәр арҡаһында 1755 йылда Башҡортостанда көслө ҡуҙғалыш күтәрелә. Был ҡуҙғалыштың башында Батырша Әлиев тора. Батырша аҡыллы һәм үткер кеше ине. Ул урыҫ алпауыттары, колонизаторҙары менән көрәштә башҡорт халҡы бер үҙе генә еңә алмауын аңлай ҙа үҙенең ҡуҙғалышына дин төҫө, мосолманлыҡ өсөн көрәш рәүеше бирә. Был ҡуҙғалышҡа бөтә нәмә әҙер булғас, башҡорттарҙы һәм Көнсығыш Рәсәй мосолмандарын ҡуҙғалышҡа өндәп хитапнамә тарата. Ул бында “урыҫ хөкүмәте алла тарафынан мосолмандарҙың гонаһтары өсөн ебәрелгән яза, тоҙ һауҙаһының хөкүмәт ҡулына алыныуы башҡорт халҡын шыпа бөтөрә, был ауыр налогтар уларҙы бөтөнләй хәйерселеккә әйләндереп башҡорттарҙан уң ҡырғыҙҙарға ла шул уҡ хәл килер, шуның өсөн бөтә мосолмандар урыҫ хөкүмәтенә бергәләп ҡаршы сығырға кәрәк, Төркиәнән, Себерҙән, Ҡаҙандан һәм бигерәк тә ҡырғыҙҙарҙан башҡорттарға ярҙам киләсәк”,– тип һөйләй. Батыршаның планы ҙур һәм төплө ине. Ләкин хәйләкәр урыҫ уҫаллыҡ ҡырғыҙҙар менән башҡорттар араһын боҙҙо. Уларҙы бер-береһенән талатты. Шуның арҡаһында урыҫ хөкүмәте өсөн бик ҡурҡыныс төҫкә

ингән был күтәрелеш башҡорттар өсөн күп ҡорбандар менән баҫтырылды.

Был хәрәкәт башында тороусы Батыршаны тотоп биреүсегә хөкүмәт тарафынан 500 сум аҡса билдәләнде. Сөләймән Диваев тигән атлы старшина тарафынан ҡасып йөрөй торған Батырша тотола һәм хөкүмәт түрәләренә тапшырыла. Ул ҡаты ҡарауыл аҫтында Мәскәүгә, унан Петербургка (Ленинград) йәшерен канцелярияға ебәрелә. Тикшереүҙәр бөткәс, уның һынан 1757 йылда уны күп революционерҙарҙың ҡәбере булған мәшһүр Шлиссенбург төрмәһенә ябалар. Бында ул аяғы-ҡулы быуаулы көйө 5 йыл тора. Крепость коменданты Бередников үҙенсә, Батырша 1762 йылдың 24 июль төнөндә үҙен аҡлаусы дүрт ҡарауылды балта менән үлтереп ҡасырға теләгән. Ләкин үҙе лә үлтерелгән йәки үлгән хәлдә табылған һәм төрмә эргәһендәге соҡорға күмелгән. Батырша ғаиләле кеше ине. Ҡатыны Зөлхәбирә башта ныҡ ҡарауыл аҫтында Өфөлә тора. Унан уның балалары менән бергә аяғы-ҡулы быуаулы көйөнсә Мәскәүгә ебәрелә, уның хәле билдәле түгел.

Шулай итеп, башҡорт халҡы ихтисади ауырлыҡтарға, йәберҙәргә сыҙай алмай, яңы күтәрелештәр сығарып тора. Ләкин һәр тапҡыр ҙа был күтәрелештәр урыҫ хөкүмәте тарафынан рәхимһеҙ рәүештә баҫтырылалар. Был күтәрелештәр башҡорт халҡына ос оҙа төшмәй, һәр күтәрелештән һуңында ни тиклем башҡорттар аҫыла, уйыла, турала торғайны.

Бибиков тәржемәи хәлен яҙыусы “сурынча”, 1735—1740 йылдағы башҡорт күтәрелештәренән һуң уның һышта һәм язанан үлтерелгән, ҡарауыл аҫтында ҡырылған, Себергә ебәрелгән башҡорттарҙың эске Рәсәй алпауыттарына ҡол итеп өләшелгән ҡатын-ҡыҙ һәм балаларҙың бөтәһе 28452 йән була, ти. Шул уҡ яҙыусы әйтеүенсә, ул ваҡыт әле башҡорттарҙың бөтәһе 100000 кеше булған, бының өҫтөнә штраф итеп 17154 мөгөҙлө хайуан һәм ат алған. Йәки малын һаттырып, 4828 сум 29 тин аҡса алынған. 396 башҡорт ауылы яндырылған. 1755 йылғы башҡорт күтәрелешендә 30 мең башҡорт юҡ ителә, үлтерелә, Себергә ебәрелә. Күтәрелештәрҙән һуң батша хөкүмәте күтәрелештә ҡатнашҡан башҡорттарҙы яза ҡылғанда йыртҡыстарса эш ҡыла ине. Мәҫәлән, 1740 йыл Солтан Гәрәй (Ҡара аҡал) ҡулы аҫтындағы башҡорт күтәрелешен баҫҡандан һуң кнәз Урусов урындарҙа яза майҙандары төҙөй, уның ҡушыуы буйынса 1740 йылдың 25 августында Ырымбур эргәһендә күтәрелешкә ҡатышҡан башҡорт, мишәр, типтәрҙәргә яза бирелә: 5 кешене (4 башҡорт, 1 сыуаш) таш бағаналарға беркетелгән тимер ҡаҙаҡтарға ултырттылар (ҡаҙаҡланылар), 11 кешене ҡабырғаларынан тимер ырғаҡтарға аҫтылар, 80 кешене аҫтылар, 21 кешенең башын ҡырҡтылар, бынан башҡа тағы бер нисә урында шундай уҡ язалар бирелде.

Пугачев күтәрелешы миҙгелендә башҡорттар иң яҡшы ерҙәрен заводсы алпауыттарға бирергә мәжбүр ителгәндәр. Завод эйәләре тарафынан таланып, йәберләнеп торалар. Алпауыттар менән көрәш башларға яйлы саҡтына көтөп торалар ине. Бына ошо Пугачев күтәрелешы уларға тағы бер ҙур көрәш тәжрибәһе яһап ҡарарға яйлы эш булды.

Башҡорттарҙың ҡатышыуы Пугачев күтәрелешына бик ҙур ярҙам итте. Бигерәк тә атлы башҡорттар бик ҙур эш күрһәттеләр. Улар батырҙарса һуғышып, ис әсир бирелмәйҙәр; тура килһә, ҡыйралып бөткәнсе һуғышалар ине. Был ваҡыт башҡорт күтәрелешына юлбашсылыҡ итеүселәр Юлай исемле башҡорт старшинаһы һәм уның улы Салауат ине. Юлай үҙе лә алпауыттар йәберенән бик зарарланған кеше булған. Уның кинерҙәре алпауыт Твердышев заводтары өсөн таланып, көсләнеп алынған була. Алпауыттарҙы Башҡортостандан ҡыуыу, шыпа юҡ итеү Юлай менән Салауаттың иң беренсе теләге ине. Бына шуның өсөн улар Пугачев күтәрелешының беренсе ҡармандары булып киттеләр. Юлай бынан әүәлге башҡорт күтәрелештәрына ла ҡатнашҡан һәм 1740 йылдағы язанан ҡасып ҡотолғайны (2).

Ҡайһы бер урыҫ яҙыусылары Юлайҙы, бигерәк тә Салауатты артыҡ “йыртҡыслыҡта” ғәйепләйҙәр. Рус шағиры А. Пушкин Салауатты “йыртҡыс” (скверный) тип атай.

Мәшһүр мосташәрек мәрхүм Н.Катанов бына ҡаршы:” Әгәр ҙә инде мәшһүр башҡорт батырҙарынан Юлай улы Салауат ҡулы аҫтында башҡорттар ҡатнашмаған булһа, Пугачев күтәрелешы һис бер ундай ҙур күтәрелеш булып китмәгән булыр ине. Башҡорт халҡы уны хәҙергә тиклем күңелдәрендә аҡлай, уның ҡалдырған йырҙарын йырлай торған. Был башҡорт батырын Пушкин “йыртҡыс” тип атай. Ләкин “йыртҡыс башлыҡ” үҙенең йыртҡыс рәүештә таланған ер еҙ, һыу ыҙҡалған халҡы өсөн, Твердышев заводтарына ере таланып алынған атаһы Юлай өсөн үс кенә ала ине”,– ти.

Инде бына ошо башланғыстан уң төп маҡсат булған Салауаттың эшләгән эштәрен, уның Пугачев менән булған ваҡиғаларын тикшереп ҡарайыҡ.

Салауаттың йәш сағы

Себер юлында Шайтан улусы Юлай ауылында Шайтан Көҙәй ырыуынан (нәҫеленән) Юлай Аҙналин исемле һәм үҙе үтемле бер башҡорт тора ине. 1768 йылда бөтә улус был Юлайҙы старшина итеп һайланы. Шул ваҡыттағы Ырымбур губернаторы Путятин уны шул урынға яраҡлы тапты һәм тасдиҡ итте, старшиналыҡ дәрәжә енә менгән ваҡытта Юлайға әле 40 йәш тә тулмаған ине.

Юлай тыштан хөкүмәткә ышаныслы кеше булып күренһә лә, эсенән урыҫ хөкүмәтенең ысын дошманы. Ул урыҫ хөкүмәтенән башҡорттарҙың күргән йәберҙәре өсөн үс алырға һыу ап тора. Юлайҙың Салауат исемле улы булып, Пугачев күтәрелешы миҙгелендә уға яңы ғына 20 йәш тулған була.

Салауатты атаһы Юлай урыҫ хөкүмәтенә ысын дошманлыҡ рухында тәрбиә итә. Уның ҡанына урыҫ хөкүмәте, алпауыттар тарафынан эшләнә торған йәбер-золомдарға ҡаршы дошманлыҡты еңдерә. Ул ваҡыттағы башҡорттарҙа әле патриархат ҡалдыҡтары ла бөтмәгән – бала атаға һәр нәмәлә буй она, ул ҡушҡанса йөрөй. Бына шуның өсөн Салауат та, ул ваҡыттағы башҡорттар ғөрҙәтенсә, һәр эштә атаһы Юлай теләгәнсә йөрөй, ул ҡушҡанса эшләй ине.

Салауат ат өҫтөндә йөрөргә бик оҫта, ҡорамал тоторға ла бик маһир була. Шуның менән бергә, ул бик көслө булып, көрәштә, йүгерештә уны бер кем дә еңә алмай, йоҙроҡ көрәшендә ул бер үҙе ун кешегә тора ине. Бының өсөн ул миҙгеленең арыуына ғына уҡыған кеше е булып, татарса һәм ғөрәпсә уҡый-яҙа белә ине.

Халыҡ хикәйәләрендә өйләнеүенсә, Салауаттың сиктән тыш батырлығы, көсө йәш ваҡытында, бала сағында уҡ иҙелә, күренә башлай. Уның батырлығы тураһында башҡорттар төрлө йырҙар йырлайҙар. Салауат үҙенсә яҡшы ғына йырсы, шағир булған. Уның байтаҡ йырҙары аҡланып ҡалған. Башҡорттар араһында Салауат тураһында йырлана торған йырҙарҙың береһе:

Салауат нисә йәшендә,
Йәшел бүрке уның башында.
Әгәр ора аң Салауат нисә йәшендә –
Батыр булды ул бары ун дүрт йәшендә.

Салауаттың Пугачев күтәрелешына ҡушылыуы

1773 йыл старшина Юлай Өфө кәнсәләриә енән бойороҡ ала. Ул бойороҡта Яйыҡ казактары араһында Емельян Пугачев исемле Дон казагы килеп сығыуы, уның ялғанлап үҙен үлгән Петр III тип атауы, үҙ тирә енә халыҡ йыйып Ырымбур ҡалаһын сорнап алып, ҡурҡыныста ҡалдырыуы өйләнә. Старшина Юлайға тиҙ генә башҡорт отряды әҙерләп, уны Стәрлетамаҡҡа ундағы командир Богданов ҡулы аҫтына ебәрергә бойорола. Юлай 95 башҡортҡа улы Салауатты баш итеп Богдановҡа ебәрә. Салауат Богдановҡа бик оҡшай. Пугачев тарафынан сырмалып алынған Ырымбурға барырға сыҡҡан генерал Карға ярҙамға әҙерләнгән 1200 кешелек отрядты ла Салауат ҡулына тапшыра. Салауат үҙенә тапшырылған отряд менән генерал Карға ҡушылыу өсөн Бикҡол ауылына ҡарай китә. Ырымбур ҡалаһынан 70 саҡрымда Бикҡол ау-

ылы эргә ендә Салауат үҙенә ҡаршы ебәрелгән 2000 кешелек әм 2 туплы Пугачев отряды менән тап булыша. Был эш Салауат өсөн бик яҡшы була. Ул шуны ына көтә ине. Салауат Пугачев ғәскәрен күреү менән үк сығарылған ҡылысҡа аҡнәмә ҡыҫтынды ы бәйләп, туп-тура Пугачев ғәскәре башлығына бара ла уға үҙе теләүе менән батшаға хеҙмәткә барыуын әм ышанысла хеҙмәтселәр ҙә килтереүен белдерә. Башлыҡ Салауатҡа үҙенең отряды менән бергә Бердекегә (Берды биҫтә енә – **М. И.**) барырға ҡуша. Бердекелә Салауатты Пугачевҡа тәҡдим итәләр. Салауат Пугачевҡа бик оҡшай. Ул Салауатты полковник тип атай. Үҡер башҡорт Салауат Пугачевтан унының башҡорттар хаҡында ниндәй план, ниндәй теләктәр торғанын белә. Билдәле бит, Пугачев башҡорттарға "ҡырҙағы януарҙарҙай ирекле торорға, урыҫ алпауыттарын башҡорт ерҙәренән ҡыуып бөтөрөргә" вәғәҙәләр бирә. Шул вәғәҙәләрен еренә еткереү өсөн алпауыттарҙың заводтарын, усадьбаларын ваттырырға, яндырырға фармандар бирә.

Пугачев Салауатҡа бөтөнләй ышана. Шулай итеп, Салауат Пугачевтың тырыш әм иң ышанысла ярҙамсы ы булып китә. Пугачев Ырымбурға сорнап алып торғанда, Салауат унының эргә ендә генә тормай. Пугачев халыҡтарҙы ҡуҙғалышҡа өндәү, крепостарҙы ваттырыу өсөн Салауатты төрлө урындарға ебәрә ине.

29 майҙа Ырымбур эргә ендәге уғышта Пугачев Голицын тарафынан еңелә. Шунан уң Салауат Башҡортостан эсенә ҡарай йөрөй. Унын теләге ундағы башҡорт әм башҡа мосолман халыҡтарын, шулай уҡ сыуаш, сирмеш кеүек халыҡтарҙы ла хөкүмәткә ҡаршы ҡуҙғатыу ине. Урыҫ хөкүмәтенең колонизация сәйәсәтенән йонсоп бөткән был халыҡтар Пугачев әм Салауат ғәскәрҙәренә бик шатлыҡ менән ҡушылалар ине.

1774 йыл апрель урталарында Салауат 2000 кешелек отряд менән хәҙерге Златоуст өйәҙенә килеп сыға. Салауат агитация ы арҡа ында бындағы башҡорт әм башҡа халыҡтар, Верхне-Урал өйәҙендәге Белорет заводына урынлашҡан эшселәр Пугачевҡа ҡушылыу өсөн ашҡынып торалар ине. Салауат Өфө тирә ендәге Суке әм Губанов шайкаларындағы бөтә ҡаҙаҡтарҙы йыйып, Златоуст заводы арҡыры Троицки өйәҙендә Пугачев менән ҡушылырға тейеш ине. Себер губернаторы Чичерин ҡушыуы буйынса генерал Деколонг ҡулы артында хөкүмәт ғәскәре лә бында килә ине.

әр ике яҡтында баш көстәре бер-бере енә ҡаршы хәрәкәт иткән мәлдә башҡорт әм башҡа халыҡтарҙан айырым-айырым отрядтар төҙәлә. Улар император Петр III исеменән урыҫ хөкүмәтен, алпауыт идара ын иҫкә төшөрә торған әр нәмәне емерәләр, ваталар, яндыралар. Был халыҡтар ара ындағы ғөрөф, дини айырмалыҡтар шыпа бөткән, ихтисади мәнфәғәттәр уларҙы бик ныҡ берләштергән ине.

Урыҫ хөкүмәте колонизация ынан ҡотолоу, алпауыттар ҡулынан ысҡыныу өмөтө менән мосолмандар, христиандар, мәжүсиҙәр бөтә е бергә хәрәкәт итәләр. Был фирҡә (отряд) бара торғас бик көсәйеп китте. Бирск, Минзәлә кеүек нығытылған урындарҙы ҡамап ала башланылар.

Минзәләгә ҡаршы "Нарат урман" ауылы татары Сәхфиәт ҡулы аҫтында бер фирҡә* хәрәкәт итә ине. Кама Березовка ы (Бирск өйәҙе) ауылында урыҫтар әм башҡа халыҡтарҙан төҙәлгән бер отрядҡа шул ауылдың попы Игнатий Иванов тигән кеше атаманлыҡ итә ине. Ул үҙ ауылын талап, яндырып бөтөргәс, ҡайыҡтарға ултырып Кама йылға ы буйындағы ауылдарҙы ваттырып, талап йөрөй. Бына беҙҙең Салауат был фирҡәләрҙе үҙ ҡулы аҫтына индереп бергә ҡуша әм яңынан-яңы килеп ҡушыла торған кешеләр менән көсөн арттыра, ҙурая бара ине. Пугачев Салауатҡа ярҙам өсөн хәҙерге Верхне-Уральск эргә енән үҙенең дуҫы, ҡаҫтын урыҫ купецы Белобородов ҡулы аҫтында тағы бер отряд ебәрә. Бына шулай итеп Салауат инде Пугачев ҡуҙғалышының иң ҙур ҡа армандарынан булып киткәйне.

Был миҙгелдәрҙә Салауаттың ата ы ни эшләп ята ине?

Әле был миҙгелдәрҙә старшина Юлай үҙ ауылында тыныс ҡына йәшәй һәм иҫкесә хөкүмәткә ышаныслы башҡорттарҙан һанала ине. Ләкин тикшереүҙәр күрһәтеүенсә, Юлай улы Салауаттың бөтә эшен белеп, тикшереп һәм уның менән элемтә яһап, күреп, аҫтыртын ғына ҡуҙғалыштың ҙурайыуына ла булышлыҡ итә ине.

Юлай үҙе лә Твердышев заводтары өсөн хаҡһыҙ рәүештә ерҙәре алыныу менән бик йәберләнгәйне.

Мәшһүр купец Твердышев Сим йылғаһы буйында (Өфө өйәҙе) тимер заводы ҡорорға уйлағас, күп башҡорттар үҙҙәрен һаттылар, дөрөҫөрәк әйткәндә — һатырға мәжбүр ителделәр. Был башҡорттар эсендә билдәле Юлай ҙа бар ине. Ғәҙәттәгесә, был һатыш менән башҡорттар һәр яҡтан алданғандар ине, уның һынан иҫен әләр ҙә, инде эш үткән. 1759 йылда бында инде заводтар ҡорола башланы. Бындағы хөкүмәт кешеләренең башҡорттарҙы ерҙәрен көсләп һатырға мәжбүр итеүҙәрен башҡорттар әле лә булһа бик яҡшы иҫтәренә алалар.

Пугачев ҡуҙғалышы башланыр алдынан Твердышев заводына тағы ике ауылдың ере кәрәк була. Был ерҙәргә заводтар өсөн кәрәкле ҡаралдылар төҙөлә. Сим заводының мөдире һорауһыҙ-ниһеҙ туп-тура Юлайҙың күп кенә урманлыҡтарын да алырға ҡуша. Юлай был ерҙәргә ҡаралдылар төҙөүгә ҡаршы торорға теләп үҙ ҡулы аҫтындағы башҡорттарҙы ебәргеләһә лә, Сим заводы приказчиктары уларҙы һимгәтеп ҡайтаралар ине.

Юлай был турала Өфө өйәҙе канцелярияһына шикәйәт итеп ҡарай. Унда Юлайға завод хужаларының граждан идараға буйһонмай, тау эштәре ҡарауында булыуын һөйләйҙәр. Бынан һуң Юлай губернаторға мөрәжәғәт итеп ҡарай. Ул Юлайҙың үтенесен губерна идараһына ебәрә. Ләкин губерна идараһы яуап биреп тә маташмай. Шулай итеп, Юлайҙың үтенесе иҫ-ғибарһыҙ ташлана. Бына был эш тә Юлайҙың йөрәгенә уҡ булып ҡаҙалғайны.

Салауат менән Юлайҙың тап булыуы

Салауаттың үҙ ауылына килеп сығыуынан бер аҙ ғына элек бында Пугачев фирҡәләренән береһе килеп сыға ла туп-тура хөкүмәткә ышаныслыҡ һәм байлыҡ менән танылған Юлай йортона килә. Йортта табылған бөтә нәмәләрҙе, 50 баш эре хайуан, күп кенә тиреләр һәм Юлайҙың өс ҡатынының кейем-һалымдарын талап бөтөрәләр. Аҙаҡтан Юлайҙың оло ҡатынынан иренең аҡсалары ҡайҙа булыуын һорай башлайҙар. Ҡатын башта: “Ирем өйҙә юҡ, мин бер нәмә лә белмәйем”,— тип ҡараһа ла, уны бик ҡаты туҡмайҙар һәм уның һынан ут менән аҙапларға теләйҙәр. Шунан һуң ҡатын 650 һумлыҡ төрлө көмөш, бағырҙар тултырған тире тоҡ сығарып бирә. Бына шул мәлдә Юлай үҙе лә ҡайтып инә. Ул талаусыларға: “Эй туғандар! Был һеҙҙең ни эшегеҙ, мин һәм минең ауылдаштарым күптән инде һеҙҙеке, ошо көнгә тиклем беҙ һеҙҙе көтөп торҙоҡ. Бөгөн-иртән улым Салауат та батша тарафынан ебәрелгән ҙур көс менән киләсәк. Шул мәлде беҙ дошмандарыбыҙ Твердышев һәм башҡа завод эйәләренә барырбыҙ, уларҙың ҡаҙнаһы минеке шикелле хәйерсе түгел”,— тип һөйләй.

Шунан һуң ихтилалсы халыҡ Юлай һәм уның ауылдаштарын бик шатлыҡ менән үҙ араларына алалар.

Юлай шуларға эйәреп китә. Ике тәүлек үткәс, Юлай улы Салауаттың фирҡәһенә, отрядына килеп ҡушыла. Күп тә үтмәй, былар Белобородов фирҡәһенә лә килеп ҡушылалар. Салауат атаһына Пугачевтың яҙған хатын тапшыра. Был хатта Пугачев Юлайҙы полковник дәрәжәһе менән үҙенә хеҙмәткә саҡыра.

Тиҙарала Салауат та үҙ ауылына килә. Юлайға эйәреп китмәгән кешеләрҙе бер өйгә тултырып яндыра. Уттан ҡотолғандарҙы Салауат башҡорттары һөңгөләр менән сәнскеләп үлтерә.

Алпауыттарҙан үс алыу

---

* *Отряд.*

Бына был ваҡиғаларҙан һуң завод эйәләре алпауыттарҙан үс алыу башлана. Салауат үҙ фирҡәһе менән Сим заводына, Юлай үҙ кешеләре менән Ҡатау заводына китә. Был заводтарҙағы алпауыт ҡолына беркетелгән халыҡ завод хужаларына ҡаршы, бигерәк тә ундағы идара итеүселәр — приказчик кеүек ваҡтирандарға ҡаршы сиктән тыш асыулы ине. Твердышев крәҫтиәндәре үҙҙәрен тыуған илдәренән, ғәҙәттәге эштәренән айырған бариндарҙан үс алырға ыу ап торалар ине. Шуның өсөн был халыҡтарҙың күбеһе ихтилалсы фирҡәләрҙе бик ҙур шатлыҡ менән ҡаршы алалар.

Ләкин шундай баярҙар талауынан, йәберләүенән йонсоп бөткән кешеләр араһында үҙҙәрен православный христиан һанап, башҡа диндән булған башҡорттарға буйһонорға теләмәүселәр ҙә бер аҙыраҡ булды. Шуның өсөн улар Салауат менән Юлай отрядтары заводтарға килеп еткәс ҡаҙыҡтар, һөңгөләр, күҫәктәр, балталар менән ҡоралланып ҡаршы сыҡтылар. Ләкин улар бик аҙ ине. Ҡаршы тороусыларҙың күбеһе һуғышта үлтерелә, әсир төшкәндәре батшаға (Пугачевҡа) ҡаршы тороуҙа ғәйепләнеп, Салауаттың хөкөмө менән уҡтан атылалар.

Ғөмүмән, Ҡатау һәм Сим заводтары крәҫтиәндәренә ғәфү ғөмүми иғлан ителә һәм төрлө еңеллектәр вәғәҙә ителә. Күп кенә аҡсалы конторы, кибеттәре, кабактары талана. Шуны ла әйтеп үтергә кәрәк ки, был кабактар, кибеттәр заводтарға беркетелгән крәҫтиәндәрҙең эшләп тапҡан аҡсыҡтиндәрен күп файҙа менән үҙ кеҫәләренә индереү өсөн завод хужалары тарафынан асылған ине. Шулайтып, Юлай менән Салауат теләктәренә ирешәләр. Заводтар яндырыла, Юлай ерендә ҡоролған ике ауыл да яндырыла. Ундағы крәҫтиәндәрҙе Сим заводына урынлаштыралар. Сим, Ҡатау заводтары крәҫтиәндәренә йыйындар яһала. Был йыйындарҙа Пугачевтың бөтә крәҫтиәндәрҙе ирекле казакка әйләндереү тураһындағы фармандары һөйләнә. Пугачевтың Салауат менән Юлайға яҙған хаттары ла уҡыла. Ул хаттарҙа Салауат менән Юлайҙың икеһенә лә полковник дәрәжәһе бирелеүе, ғәскәргә һәм ҡулға бирелгән ерҙәргә уларҙың баш булыуҙары һөйләнә.

Христиан динендәге халыҡтарға Салауат менән Юлайҙың башҡа диндә булып та сиркәүҙәргә теймәүҙәре бик оҡшай. Ҡарт-ҡороларға ла ҡуҙғалышҡа яҡшы ҡарарға юл асыла. Сим заводына Пугачев генералы Белобородов килгәс, был ғәскәр "батша" ғәскәре булыуына халыҡ бигерәк тә ышана.

Белобородов ғәскәрендә фирҡәһендәге халыҡтың бөтәһе лә урыҫтар булып, улар араһында Твердышев крәҫтиәндәре лә күп ине. Был миҙгелдәрҙә башҡорттар араһында батырлыҡта, уҫаллыҡта Салауат кеүек булған икенсе берәү ҙә килеп сыҡты. Был Айтуған исемле кеше ине. Ул 3000 кешелек эйәрсендәре менән "Ҙур кисе" тигән (Златоуст өйәҙендә) типтәр ауылында урынлашҡан ине. Шул уҡ миҙгелдә улус старшинаһы Биктимеров 1000 кешелек эйәрсендәре менән Урал тауы юлдарын һаҡларға ҡуйылғайны. Ҡуҙғалған халыҡ Пугачевтың яңынан-яңы көстәр йыйыуын, туптар әҙерләүен белеп һәм бер-береһе артынан крепостар ҡулға индерә-индерә Өфө өйәҙенә ҡарай китеүен ишетеп, бик ҡыуана ине.

Салауаттың Силәбене сырмап, ҡамап тороуы

1774 йылдың майында Пугачев Ырымбур ҡалаһын ҡамап торған мәлдә Салауат башҡорт һәм башҡа бик күп төрлө халыҡтар өҫтөнә 9000 урыҫ халҡы ла ҡатышҡан үҙенең бик ҙур фирҡәһе менән Силәбе крепосын, хәҙерге Ырымбур янындағы Силәбе ҡалаһын ҡамап ала. Был ваҡыттарҙа Силәбе ҡалаһы Исет өйәҙенең төп ҡалаһы ине. Исет воеводы Бирукин, ихтилалсыларҙың тырышлығына ҡарамаҫтан, 1774 йыл ғинуарҙан алып март аҙағына тиклем Силәбе ҡалаһын бирмәйенсә һаҡлап тора алды. Һуңынан Деколонг ҡулы аҫтында Себер ғәскәрҙәре килеп сығып ҡына ҡаланы ҡотҡарҙы.

Тәртипле хөкүмәт ғәскәре менән көрәш

Май баштарында, Сим заводында саҡта Салауат үҙенә ҡаршы Өфөнән полковник Михельсон сыҡҡанын белә. Юл — аҙыҡ ваҡытына ҡарамаҫтан, ул батырҙарса

Михельсонға ҡаршы китә. Уны Сим заводынан бер нисә саҡрымда тап итә. Ләкин Салауат еңелә. Михельсон уны ҡыуып китеп, майҙың 8-дә Сим заводына инә. Унда арыған алдаттарын бер көн ял иттерә. Сим заводы крәҫтиәндәре бик ҡурҡыуға төшә. Михельсонға ҡаршылыҡ күр әтә алмай буй оналар. Пугачев яғына сығыуҙары ҡурҡыуҙан ғына булыуын өйләйҙәр. Пугачев ғәскәре менән уғышҡан иптәштәрен дәлил итеп күр әтәләр. Майҙың 9-да Михельсон Сим заводынан сыға. Бер нисә саҡрымда Салауат артынан ҡыуып етә. Был ваҡыт Салауат үҙенә ярҙамға ебәрелгән Белобородов ғәскәре менән ҡушылғайны. Михельсон менән ике арала уғыш башлана. уғыш нәтижә ендә Салауат менән Белобородов бар туптарын, үлектәрен, мәврухтарын ҡалдырып Йүрүҙән йылға ының аръяғына сыға. Михельсон да былар артынан ҡалмай ҡыуып бара. Йүрүҙәндең аръяғында Салауат менән Белобородовты Михельсон тағы еңә. Шулай итеп, улар Саткин заводына ҡарай сигенәләр. Михельсон уларҙы ҡыуып барырға телә ә лә, әсир төшкән кешеләрҙән Пугачевтың көсәйеүен әм Магниткаға (Верхне-Уральск өйәҙендә) килеүен ишетә.

Ул тирәгә генерал Фреймандың килергә сығыуы мәғлүм була. Михельсон башта Фрейман, уңынан Деколонг менән берләшергә, Салауатҡа ҡаршы ҡоролған сараларҙы ла ташламаҫҡа уйлай, ләкин уңынан ул был планды үҙгәртергә мәжбүр була. Михельсон ғәскәрҙәре 1774 йылдың 17 майында көтмәгәндә генә Табын старшина ы Биктимеров ҡулы аҫтында Уралды үтә торған юлдарҙы аҡлап тора торған 2000 кешелек башҡорт фирҡә е, отряды менән тап булыша. Биктимеров еңелә. 300-ләп кешеләрен юғалтып, ҡасырға мәжбүр була.

Михельсон Урал тауҙарын үтә, ләкин ул Пугачевтың Сыбаркүл эргә ендә еңелеүенән уң Фрейман менән ҡушыла торған урынға, Өфө өйәҙенә китә. Михельсондың ғәскәр еҙ ҡалған Өфө өйәҙенә ҡайтыуы бик уңышлы була. Ул купец Лужиндың Златоуст заводына килә. Бында Пугачев тарафынан ебәрелгән кешеләр халыҡҡа агитация я ап йөрөгәндәр ине инде. Халыҡҡа Пугачевтың хитапнамәләре уҡылып, төрлө вәғәҙәләр бирелгән. Халыҡтың күбе е Пугачев яғына ауышҡайны. Пугачев был мәлде Саткин заводына килергә тейеш булып, унда Салауат, Айтуған бөтә көстәрен йыйып, уны көтөп торалар ине. Михельсон уларға ҡаршы сыға, ләкин ул инде бында бер кемде лә тап итә алмай. Был тапҡыр Салауат менән Белобородов, уғышмайынса уң, яғынан Сим заводына сигенә, Айтуған Ҡыйғы ауылына сигенә.

Саткин заводында ике көн ял иткәндең уңында, Михельсон тағы Салауатҡа ҡаршы сыға. Был 1774 йылдың 7 майында ине. Михельсон килеп етмәҫ борон, Салауат Сим заводын яндыра ла, ундағы халыҡтарға Пермь губерна ы Көнгөр өйәҙендәге кеше еҙ буш ашлыҡ уңа торған урындарға күсеп китеүтура ындағы батша Пугачевтың фарманын белдерә. Бынан уң Салауат Белобородов менән бергә Әй йылға ы арҡыры сыға. Бындағы күпер әм борамды (паромды – **М. И.**) онтаттыра ла, үҙәре таулы урынға урынашалар.

Михельсон бында ла туҡталып ҡалмай. Уның фарманы менән 50 ҡаҙаҡ атына берәр алдат атландырып, яр буйынан дүрт туп аҡлауы аҫтында Әй йылға ын йөҙәп сыға, Салауат башҡорттары уларға сабыул (өжүм – **Ә. Ғ.**) я арға кил әләр ҙә, ярҙан туптар атып, уларҙы ҡыуалар. Шулай итеп, Михельсон Әй йылға ын арҡыры сыға. Дарыны атлы ғәскәрҙәр алып сығалар. Туптарҙы ыу төбөнән арҡандар менән тартып сығаралар. Шунан уң ике арала уғыш башлана. уғыштан уң ихтилалсылар 900-ләп үлек ҡалдырып ҡасалар.

Салауат менән Белобородов Айтуған эргә енә инде ашығыс рәүештә сигенәләр. Был ваҡыттарҙа Деколонг тарафынан Троицк крепосынан ҡыуылған әм мәжбүр булған Пугачев Златоуст заводына килеп сыға. Ундағы Лужин алпауыты ҡулындағы крәҫтиәндәр Пугачевты бик ҙур шатлыҡ менән ҡаршы алалар, Саткин заводы халыҡтары ла бик шатланалар. Бында Лужиндың завод конторҙары талана. Төрлө документтар яндырыла. Лужиндың кабактары, кибеттәре лә талана.

Пугачев Салауат менән Белобородовтың еңелеүен ишетеп, тиҙерәк улар менән ҡушылырға ашыға, Златоуст, Саткин заводтарын яндырырға ҡуша. Ундағы халыҡты

“ирекле ҡаҙаҡтар” тип атай. Уларға бөтә нәмәләрен алып Көнгөр өйәҙенә күсергә, теләгән кешеләргә үҙе менән бергә барырға ҡуша әм уныларға батшаның айырым мәрхәмәттәре буласағын өйләй. Бына был ваҡыт халыҡ бик сыуалсыҡлы хәлгә төштө. Ҡай ы бер кешеләр Пугачев артынан китәләр, ә ҡай ы берҙәре бөтә ғаиләләре, йорт-йы аздары, хайуандары менән Көнгөр өйәҙенә ҡарай китәләр ҙә ғәскәр ҡулына эләгәләр. Ҡай ы берәүҙәре урмандарға ҡасалар ине. Кире ҡайтырға мөмкин түгел, йорттар, ҡаралтылар бөтә нәмә яндырылған.

Шулай итеп, Пугачев үҙенең үҙендә торҙо. Рус колонизаторҙарын башҡорт еренән ҡыуҙы, колонизация тамырҙарын ҡаҡшатты. Был башҡорттарҙың күптәнге теләктәре ине.

Көрәште дауам иттереү. Салауат – Пугачев бригадиры

Салауат, Белобородов әм Айтуған бергә ҡушылалар. Улар инде Өфөгә китергә уйлайҙар. Пугачев Салауаттың Өфө өйәҙендәге халыҡтар ара ында агитация я ауынан, ундағы ҡуҙғалышты көсәйтеүенә бик шатлана. Шуның өсөн Салауатҡа бригадир дәрәжә ен бирә. Бынан уң Салауатты “Пугачев бригадиры” тип йөрөтәләр. Михельсон Салауат менән Пугачевты ҡыуыуҙы дауам итә. 1774 йылдың 4 майында Михельсон ғәскәренең Карташовтың ҡулы аҫтындағы алдағы өлөшө – “авангарды” Саткин заводы янында Салауатҡа тап була. Карташовсылар ғәскәрҙәре уғышта шыпа еңелеп әләк була яҙғанда, Михельсон үҙе килеп етеп, Салауатты ҡыуа.

Шул ваҡыт Михельсон менән Пугачев ара ында ҡаты уғыш була. уғышта Пугачев менән Салауат әм уларҙың башҡа эйәрсендәре ныҡ еңеләләр. Күп үлектәр, туптар, әсирҙәр ҡалдырып ҡасырға мәжбүр булалар. Михельсон уларҙы 5 саҡрым ҡыуып китә. Пугачев менән Салауат ҡасып ҡотолалар. Шулай итеп, Пугачев тағы бер тапҡыр еңелә.

Салауат үҙенең был еңелеүен башҡаларҙан күрә. Ул был турала йырҙар төҙөп йырлай, зарлана:

“Йүгерер инем, алдым аҙлыҡ,
Атыр инем, уҡтарым аҙ,
Алға ҡара ам, күренә –
Ышаныслы кешеләрем аҙ”,–

тип йырлай.

Саткин эргә ендә Михельсондың еңеүе Өфөнө ҡотҡара, хәҙер Пугачев икенсе яҡҡа Красно-Уфимск, Оса яҡтарына ҡарай йөрөй башлай. Был ваҡыттарҙа Салауаттың ата ы Юлай ҙа тик ятмай. Уст-Ҡатау заводтарын туҙҙырып, Твердышевтың Орловка ауылын яндырып, унда тороусыларға Көнгөр өйәҙендәге иркен урындарға күсеп китергә ҡуша.

Салауаттың Красно-Уфимск әм Осаны алыуы

Салауат хәҙерге Пермь өйәҙендәге Красно-Уфимск ҡала ы урынындағы Красно-Уфимск крепосына сабыул (өжүм) я ай. әм уны бирелергә мәжбүр итә. Бында ҡаҙна дәүләтенә ҡалған 2000 ум аҡса ла Салауат ҡулына инә. Салауат ул аҡсаның бөтә ен дә Пугачевҡа ебәрә. Бынан уң Салауат үҙе Өфө өйәҙендәге Оса ҡала ына китә. Оса коменданты Скрибицын әм капитан Смирнов, поручик Миниев Салауат менән Пугачевтың бергәләп я аған бер нисә сабыулдарын (өжүмдәрен) ҡайтар алар ҙа, Пугачев уларҙы үҙендә хеҙмәттә ҡалдырҙы.

Шулай итеп, Оса ла алына. Осаның алыныуы Ҡаҙан ҡала ын да бик ҡурҡыныста ҡалдыра. Миниев Пугачевҡа аҡ лыҡ ғәскәре бик аҙ булған Ҡаҙанға тиҙерәк барырға кәңәш бирә.

Башҡорттар үҙ ҡалалары тип йөрөтә торған Осаның алыныуына бик шатландылар. Башҡорттарҙың бер өйләүе буйынса, бик борон ғо замандарҙа башҡорттарҙың ҙур бер ауылы булған. Хәҙерге Оса өйәҙе ул ваҡыт Ғәйнә улусы башҡорттарының ере булып, ул ерҙәр Иван Грозныйға тиклем буш ятҡан, Иван Грозный миҙгелдәрендә

бында үҙ теләктәре менән рустар күсеп килә башлай. Шулай итеп, башта бында Ново-Никольский биҫтәһе төҙөлә. Был биҫтә 1737 йыл башҡорт ҡуҙғалышы миҙгелендә “Оса пригороды” тип атала, унда һалдаттар һәм ҡаҙаҡ ғәскәр тотола башлай. Ул башҡорттарҙы тикшереп тора торған крепосҡа әйләнә. Осаны алғандан һуңында өс көн ял иткәс, Пугачев шәһәрҙе яндыра ла, туп һәм башҡа ҡоралдарын алып, ҡаҙна аҡса һын да эләктереп, купец Яковлевтың баҡыр ҡоя торған заводтарына ҡарай китергә була. Оса халыҡтарына киң далаларға, юҡ үмән, теләгән урындарына күсеп китергә ҡуша.

Яковлев заводтары 1759 йылдарҙа Өфөйәнә башҡорттарынан алынған ерҙәргә генерал Глебов тарафынан ҡоролған ине. Башҡорттар Ширманка йылға ынан һәр яҡҡа 50-шәр саҡрым уҙылған был ерҙәрҙе бик юҡ хаҡҡа һатырға мәжбүр ителгәйнеләр.

Пугачев әле урмандарҙа саҡта уҡ бында башҡорттар ҡуҙғалғандар, Яковлевтың бөтә заводтарын талап, яндырып бөтөргәндәр ине. Пугачев бында янғындан ҡалған көлдәр, хәрәбәләрҙән башҡа бер нәмә лә тап итә алмай. Ләкин инде ихтилал, ҡуҙғалыш баҫылыуға ҡарай йүнәлгәйне.

Потемкиндың Салауатҡа мөрәжәғәте — Салауаттың ҡулға алыныуы

Оса алынғандың һуңынан Салауаттың исеме Пугачев ҡуҙғалышы тарихында ваҡытлы рәүештә юғалып тора. Шик еҙ әйтеп була, Пугачев бороню Башҡортостан сиктәрен үтеп Камаға киткәс, унан һуңғы иңәлек айырылып ҡалыусыларҙың берәүе Салауат ине. Кама аръяғында көрәш башҡорт революционеры Салауат мәнфәғәттәре менән бәйләнмәгән. Башҡорттарҙың иҡтисади-сәйәси мәнфәғәттәре өсөн ул яҡта көрәш кәрәк еҙ, файҙа ыҙ ине, бына шуның өсөн Салауат көрәште Башҡортостан эсендә генә дауам иттерҙе. Ләкин инде был миҙгелдәрҙә, 1774 йылдың көҙөндә, Пугачев ҡулға алынғайны. Эске Рәсәйҙә ихтилалсыларҙы шәфҡәт еҙрәүештә киҫеү, турау артҡа ында аҙмы-күпме тынныслыҡ урынлашҡан кеүек була ла, Башҡортостанда әле буталыуҙар, ҡуҙғалыштар бар ине.

Был саҡта Салауат таңы Өфө өйәҙенә килеп сыға. Уның исеме халыҡты ҡурҡыуға төшөрә. Салауат үҙенә ҡаршы тороусының берәүенә лә мәрхәмәт, йомшаҡлыҡ күр әтмәй. Ҡаршы тороусылар шәфҡәт еҙрәүештә юҡ ителәләр ине. Хөкүмәт нисек булһа ла бында тиҙерәк тыныслыҡ урынлаштырырға теләй һәм шул юлда төрлө сараларға керешкәйне.

Генерал Потемкин башҡорттарға: “Әгәр һеҙ беренсе октябргә тиклем тынысланмаһағыҙ, еҙҙе баҫырға ярпа үттәр, хохолдар ебәреләсәк. Ул ваҡытта еҙгә яҡшы булмаясаҡ..” — тип ҡурҡытып хитапнамәләр ҙә таратып ҡарай. Ләкин файҙа сыҡмай. Башҡортостан аман ҡайнай, сыбала.

Шунан һуң Потемкин 1774 йылдың 24 октябрендә Салауаттың үҙенә түбәнге нәсихәт, өгөт менән мөрәжәғәт итә. Потемкин: “Мин бик ҙур хәсрәт менән ишетәм ки, һәр кемгә билдәле алдаҡсы, аҙғын Пугачевтың алдап ҡыҙыҡтырыуына эләгеп, һин ошо көнгә тиклем уҫаллыҡта, аҙғынлыҡта йөрөй өң ул Пугачев инде үҙенең эйәрсендәре менән ҡулға төштө, хәҙер иң ауыр шарттар эсендә төрмәлә тотола, һәм тиҙҙән үҙенең бөтә яуызлыҡтары иңҡаты үлем язаһы менән яза ителәсәк. Төрлө яҡҡа таралған манифестарҙан миңә билдәле ки, батша хөкүмәттәре иненҡ кеүек аташып йөрөүселәр өсөн ҡайғыра. Батша хөкүмәттәре ундай кешеләрҙең үҙ эштәренә ҡайтарыуҙарын һәм “Хоҙай тарафынан уға бирелгән” власҡа бой оноуҙарын ни тиклем шәфҡәт менән ҡабул итәсәк.

Һин инде быға ышаныр лыҡ тәжрибәләр ҙә күрҙең бит! Ләкин тиҙҙән уның шәфҡәт юлы бикләнәсәк. Ул саҡта шәфҡәт, мәрхәмәт булмаҫ. Шуның өсөн ҡайғы менән тулған хәлдә аҡ ыҡ тапҡыр һин ошо өмөттө ебәрәм, тәүбә итеп, юйебеңде өйлә лә буй - он, юфуүтенергә кил. Мин батша хөкүмәтененң вәкәләте бирелгән кеше булғанлығымдан, ине ышандырып әйтәм ки, һин килеп тапшырылыуың менән үҡ юфу ителерең, әгәр ҙә был өгөттө лә тыңламаң, ул ваҡыт һис бер шәфҡәт көтмә”,— тип

мөрәжәғәт итә.

Ләкин был өгөт тә батыр йөрәкле Салауатҡа тәьҫир итмәне, шулай ҙа Салауат инде эштәрен оҙаҡҡа һуҙа алманы, Өфө яғына тағы хөкүмәт ғәскәре килеп етте. Бында инде күп ихтилалсылар ҡулға төшөрөлдө. Улар Ҡазан, Өфө, Ырымбурға ебәреләләр йәки эләккән урындарында уҡ яза ителәләр. Был ваҡыт Салауат та үҙенең фирҡәһенән айырылып, йәшеренергә мәжбүр була.

Ул ҡырғыҙ далаларына ҡасырға уйлай, Салауат яңғыҙ үҙе урман буйлап саңғы менән юлға сыға. Бер кемгә лә тап булмаҫҡа теләй. Был 1775 йылдың ғинуар баштарында булып, был ваҡыт Пугачевтың Мәскәүҙә башы ҡырҡылғайны инде. Салауат урман буйлап ҡасҡан саҡта Ҡаратаулы ауылы эргәһендә полковник Аршеневский алдаттары тарафынан ҡулға алына. Уны Ҡазан генералы Потемкинға ебәрәләр. Был ваҡыт Салауаттың атаһы Юлай ҙа ҡулға алынған һәм Ҡазанға ебәрелгәйне. Юлай менән Салауатты Ҡазанда Пугачев эштәрен тикшереү өсөн төҙөлгән комиссиялар бер аҙналап тотҡандан һуңында, Мәскәүгә ебәрәләр.

Мәскәүҙә Салауат менән Юлайҙың эшен тикшереү

Мәскәүҙә Салауат менән Юлайҙы йәшерен экспедиция башлығы Шешковскийға тапшыралар. Ул Салауат менән Юлайҙан тәржемә арҡыры яуап ала. Салауат үҙе тураһында түбәндәгесә һөйләй:

“1773 йыл ул, Салауат, атаһы Юлай ҡушыуы буйынса Стәрлетамаҡҡа Богдановҡа бара. Богданов уға Пугачев кешеләре ҡамап алған Ырымбур ҡалаһына генерал Карға ярҙамға барырға ҡуша. Уның ҡарамағына ике мең ике йөҙ (2200) кешелек отряд бирә. Салауат үҙенең шул фирҡәһе (отряды) менән Ырымбур шәһәре эргәһендәге Бикҡол ауылынан бер саҡрымда 2000 кешеле, ике туплы Пугачев ғәскәренә тап була ла уларға әсир бирелергә мәжбүр була. Пугачев ғәскәренең башлығы Овчинников уны, Салауатты, кешеләре менән бергә Бирҙе биҫтәһенә Пугачевтың үҙ эргәһенә ебәрә. Пугачев уны үлем язаһы менән ҡурҡытып, үҙенә хеҙмәт итергә ҡуша, Салауат һәм уның кешеләре үлем язаһынан ҡурҡып, ирекһеҙ Пугачевҡа хеҙмәт итергә мәжбүр булалар, Пугачев хеҙмәте мәлендә ул бер ваҡыт ҡасырға теләп Ырымбурға хөкүмәт ғәскәрҙәре эргәһенә китә. Ләкин уны Яйыҡ казактары тотоп алалар ҙа үлтермәксе булалар. Бары тик башҡорттарҙың килеп етеүҙәре генә уны ҡотҡара. Пугачев үҙенең ғәскәренә түрәләр билдәләгәндә уны ла түрә итеп билдәләй. Ул Юлай ауылында атаһы өйөндә бары ике генә көн ҡала. Шуның өсөн уға Пугачев ғәскәренә башҡорттар йыйырға һис бер ваҡыты булмай. Бындағы башҡорттарҙы Салауатҡа тиклем ебәрелгән генерал Грязнов йыйған була. Өфө яҡтарындағы башҡорттарҙы, Салауат һөйләүенсә, шул генерал Грязнов ҡотортҡан. Салауаттың атаһы Юлай Грязновтың яҡынлашыуын ишеткән, йортонан ҡасып киткән. Грязнов күп ауылдарҙы яндырған, кешеләрҙе үлтерткән, крепостарҙы онтаттырған.

Салауат Пугачев ғәскәрендә хеҙмәт иткән саҡта үҙ теләүе менән бер кемде лә үлтермәгән. Унан һуң ул Пугачевты яңылышып ысын батшаға иҫәпләгән. Әлегә тиклем Салауат һис бер нәмә өсөн хөкөм ителмәгән, һис бер төрлө язаға ла эләкмәгән. Ул атаһы Юлай эргәһендә тыныс ҡына йәшәгән”.

1775 йылдың 4 мартында Шешковский Пугачев ҡуҙғалышы эше менән йәшерен экспедицияла ята торған старшина Ҡолой Балтасов һәм ундағы башҡа кешеләрҙән Салауат һәм Юлай тураһында һорауҙар алған. Ҡолой Балтасов Салауаттың күп эштәрен әйтмәй йәшереп ҡалыуын күрһәтә.

“Берҙән, Салауат үҙе Пугачевтан полковник дәрәжәһен яратып ҡабул итә. Пугачев биргән ғәскәр менән Осаны үҙе таланы, яндырҙы. Икенсенән, ул бик күп ауылдарҙы туҙҙырып, халыҡты ҡотортоп, үлтертеп йөрөнө”,– тип һөйләй.

Балтас ауылы Ары Якимов һөйләүенсә, Салауат 1774 йылдың көҙ көнө ҙур ғына бер фирҡә (отряд) менән төрлө ауылдарҙа йөрөп, Пугачев ғәскәренә ирекле-ирекһеҙ рәүештә халыҡ йыйған, күп ауылдарҙы яндырған. Балтас ауылының бөтә халҡын

Яманкүл ауылына алып китеп, үҙенә ҡаршы ебәрелгән отряд менән һуғышып еңелгән.

Иҫке Ергән ауылы сирмеше Ишбулаев: “1774 йыл яҙ көнө уларҙың ауылына 360 кешелек бер фирҡә менән Бәхтиәр атлы башҡорт килә лә, бригадир Салауаттың Пугачев ғәскәренә халыҡты йыйыуы тураһындағы фарманын уҡый, шул фарман буйынса улар ауылынан 300 кеше йыйып Бирскиға алып китә”,– ти.

Бурнаш ауылы сирмеше Йөзәбай Янбай улының һөйләүенсә, Салауат бойороғо (фарманы – **Ә. Ғ.**) менән ул үҙ ауылынан алынып, Бирскиға ебәрелә. Унан йөҙ кешелек бер фирҡә (отряд) менән Михельсон хәрәкәтен тикшереп тороу менән Өфө юлына ебәрелә. Унда ул үҙенең был фирҡәһе (отряды) менән июль башына тиклем тора. Шул ваҡыт улар эргәһенә Салауат килә лә Янбайға татарса – мосолманса яҙылған хат менән беркетелгән полковник дәрәжәһе бирә.

Үҙөк ауылы сирмеше Бохаиров: “1774 йылдың йәй көнө Салауат беҙҙең ауылға килә. Ул Өсөнсө Петр исеменән яҙылған фарман буйынса Пугачев ғәскәренә кешеләр йыя. Мине лә үҙҙәре менән китергә ҡуша. Мин шул мәлдән башлап Салауаттан бер ҙә айырылмай бергә йөрөнөм. Тик Кама йылғаһына еткәс кенә Салауаттан айырылдым”,– тип һөйләй.

Бына ошолар менән йәшерен экспедицияла Салауат менән Юлайҙың эшен тикшереү бөтә. Шешковский был тикшереүҙән сыҡҡан бөтә нәтижәләрҙе генерал-прокурор Вяземскийға тапшыра.

Салауат менән Юлай Өфө төрмәһендә

Вяземский көслө ҡарауыл менән Салауат менән Юлайҙы Ырымбур губернаторы Рейнсдорпҡа ебәрә. Губернаторға ебәрелгән хатта Юлай тураһында уның Пугачев кешеләре менән эшләгән эштәрендә үҙ теләге менән ҡатнашыу-ҡатнашмауын ныҡлап тикшерергә, әгәр ҙә ул көсләнеп кенә ҡатнашырға мәжбүр ителгән булһа, уны язаламаҫҡа ҡушыла.

Салауат тураһында уның эшләгән эштәрен, ҡылған уҫаллыҡтарын асыҡ итеп белдерелгәс, башҡа шундай кешеләргә үрнәк булырлыҡ итеп, үҙе төрлө уҫаллыҡтар ҡылып йөрөгән һәр бер башҡорт ауылында яза ҡылырға һәм иң аҙаҡҡы яза урынында, 1774 йылдың 13 майында сыҡҡан фарман буйынса, Балтик порты Рогервикка ғүмерлек каторга хеҙмәтенә ебәрергә ҡушыла. Әгәр ҙә ғәйептәре бик асыҡ билдәле булмаһа, шундағы хәлдәргә ҡарап, еңелерәк яза бирергә лә мөмкин булыуын һөйләй.

Бынан һуң Салауат менән Юлайҙы Өфөгә ебәрәләр. Унда уларҙы Өфө төрмәһендә тоталар. Салауаттың үҙен генә айырым бер бүлмәгә ябалар.

Шулай булһа ла, Салауат үҙе тураһында түрәләрҙең бөтә ҡылған эштәрен белеп, тикшереп тора алған. Тыйыуға ҡарамаҫтан, үҙенең ирегендә ҡара, ҡәләм, ҡағыҙҙар табылып тора ине. Ул мәлдә Өфөлә хәҙерге Түбән баҙар тигән урында булып, уның рәшәткәле тәҙрәһе урамға ҡарап тора ине. Салауат килгән башҡорттарға төрмә ҡарауылсыһы арҡыры хаттар бирә. Уның шундай бер хаты хөкүмәт ҡулына эләгә.

Ул был хатта ҡырғыҙҙар ярҙамы менән ҡасыу эшен ойоштороуҙы уйлағаны аңлашыла.

Салауат менән Юлайға һуңғы хөкөм

1775 йылдың 5 майында Өфө өйәҙе идараһы Салауат менән Юлайҙың эштәрен ныҡлап тикшереү өсөн Өфө өйәҙенә махсус түрә ебәрергә була. Бының өсөн Өфө өйәҙе идараһында тәржемәсе Третьяков ебәрелә. Был ваҡыт Салауат менән Юлайҙан яңынан бер ҡабат һорауҙар алына.

Третьяков Себер, Оса юлдарында йөрөп, ундағы башҡорт ауылдарында 200-гә яҡын башҡорт һәм башҡа халыҡтарҙан һорап сығыу һөҙөмтәһендә алынған һығымтаны Өфө өйәҙе идараһына ебәрә. Билдәле, был тикшереүҙәр, ғәйепләү яҙыуында күрһәтелгәнсә, Салауат менән Юлайҙы һәр эштә ғәйепле итеп күрһәтәләр. Шулай

итеп, Өфө өйәҙе идараһы Юлай менән Салауаттың тикшереү эшен бөтөрәләр. Эштең һөҙөмтәһен һәм үҙенең был туралағы ҡарарын Ырымбур губернаторына ебәрәләр. Өфө өйәҙе идараһының ҡарары бынан ғибәрәт:

“Салауат менән Юлайға билдәле булған бөтә эштәре өсөн шул үҙҙәре йөрөгән урындарҙа ҡамсы менән һуғырға, шул рәүештә: Юлайға Сим заводында – 45, Ҡатав заводында – 45, Усть-Ҡатау заводында – 45, Орловка ауылында – 30, бөтәһе – 175 ҡамсы һуғырға. Салауатҡа Сим заводында –25, Юлай ауылында – 25, Красно-Уфимскта – 25, Көнгөрҙә – 25, Осала – 25, Елдәктә – 25, бөтәһе – 150 ҡамсы һуғырға һәм иң аҙаҡтығы яза урынында, Юлайҙы Орловкала, Салауатты Елдәктә “Ҡараҡ һәм үлтереүсе” тип келәймә һуғырға һәм танау тишектәрен ярып, Балтик порты Рогервикка ғүмерлек каторга хеҙмәтенә ебәрергә”.

Губернатор был ҡарарҙы дөрөҫләй, масдиҡ ҡыла.

Өфө өйәҙе идараһы Юлай менән Салауатҡа был хөкөмдө урынына еткергәндә, уларҙы башҡорттарҙың тартып алыуҙарынан ҡурҡып, Өфө идараһы ғәскәре башлығы Фреймандан ғәскәр команда ала. Шунан һуң Салауат менән Юлайға был хөкөм еренә еткерелә. Бына Салауат менән Юлай шундай ауыр язаны баштарынан үткәрәләр. 1775 йылдың сентябрендә уларҙы Балтик порты Рогервикка ғүмерлек каторга хеҙмәтенә ебәрәләр.

Бына иҫке тәртиптәрҙән, батша хөкүмәтенән күп яфа күргән, йәберләнгән, таланған Салауат һәм уның атаһы Юлайҙың тарихы шуның менән бөтә. Уларҙың унһы каторгалағы көндәре тураһында бер нәмә лә билдәле түгел.

Ғәрәп графикаһынан

Мирас ИҘЕЛБАЕВ күсерҙе.

Ғәли
ИБРАҺИМОВ

КИНЙӘ

ТАРИХИ РОМАН

III китап

БҮӘСӘҮБАТША АНАТЫ

Өсөнсө бүлек

Ярҙамға полковник Ҡаҫҡын амаров килә ине. Ысынлап та полковник кеүек. Ул — поход старшинаһы. Кейгәне — ҡыҙыл лампаслы салбар. Осло аҡйөн бүрек. Бер пар пистолдәр. Мылтыҡ, һөңгө, ҡылыс. Билдә — ҡәмәр[1], патрон сумкалары.

Дим буйлап, ауылдарҙа батшаға баш эйҙереп, уның хөкөмөн урынлаштырып килә ине. Юлда тикшереүҙәр, дозорҙар ҡуйҙы. Шулай ҙа бында губернатор менән Өфө воеводаһы курьерҙары үткеләй. Тәвкилев та үткән. Әммә хәҙер ул Ҡаҫҡын ҡулында.

Юл тыныс тигәндә лә, шымсылар, хәбәр ташыусылар, ошаҡсылар йөрөгәне һиҙелә.

Арыҫлан ауылы кешеләре берәүҙе тотоп килтерҙе.

Сәлих ауылынан берәү үткән. Өфөгә табан Байрамтауҙы үткәс, Йыйын тауын үтә ең Ҡурҡылдауыҡ һыуы. Шунда поташ заводы бар. Жуков баярыныҡы. Шунда йәшергәндәр.

Отряд барҙы. Крәҫтиәндәр бирмәне. Ҡаҫҡын үҙе унда барманы. Ҡара Яҡуп, Теләш ауылдарын үтеп, Ҡарауыл тауына йүнәлде.

Ар ауылында туҡтағайны. Старшина Әлмәкәй Әлкәев[2] менән тартҡылашты. Ундағы тархан Ырыҫмәт Уразмәтов менән икәү ҡаршы.

Ҡаҫҡын сиреү йыйҙы. Унһыҙ булмай. Яҡ-яҡҡа кешеләр ебәрҙе. Үҙенең таныш ауылдарынан, бөтә Дим буйынан йыйҙы.

Уҙы башында Арыҫлан ауылы. Унан да. Ул писары Әмирҙең олатаһы ауылы.

---

[1] *Ҡәмәр — ҡашлы ҡаптырма, алтын-көмөш, ута-мәрйен менән биҙәлгән яҫы билбау.*
[2] *Әлмәкәй Әлкәев — уғай даруғаһы мишәр старшинаһы.*

Башы 3—5-се һандарҙа.

Бәрҫеүән башында ла ерҙәре булған. Унда ла таныштары бар. Әле Аҡышҡа күле, Шылтыр яланы уларҙың көрәштәре ҡулында.

Өршәк буйҙарын да ҡалдырманы. Ырымбур юлы күперендә, ям юлында, паром була. Амантай ауылы. Башҡорттар. Өршәктең ҡылы йылғаһында. Тирмән. Унан күп кеше өҫтәлә ғәскәргә.

Күрше ауылда — сыуаштар, Еразбай, Салихвар, Уткашар бер отряд тупланы.

Ҡарауыл тауына еткәндә уның дүрт мең яугиры бар ине. (Бына шунда Ҡаранай килеп сыға. Бергә ҡушылыу.)

Бында байтаҡ ҡына башҡорттар йыйналғайны инде.

Ҡаранай Моратов[1] килеп кенә тора.

Быныһы башҡорттар өсөн изге урын. Бик борондан ҙур Ғазый мәсете торған өсөн генә түгел. Ноғай хандары заманынан, унан элек тә тау башында ҡарауыл, Ырымбур янындағы Ҡарғалы ауылы тауындағы кеүек, төтөн ишараһы биреү ҡарғыуы торған.

Тауҙа хатта Алдар-Күсем яуында ҡара хандар ҙа йәшерен тотолған.

Борон-борондан дөйөм башҡорт йыйыны уҙған бында. Ә Кирилов экспедицияһынан бирле йыйынға рөхсәт юҡ.

24/XI. Ҡастын Чесноковканы ала. Алды тиһә лә, күптән ҡушылған, “Петр Өсөнсө үлмәгән” тигән хәбәрҙе шул айҙа уҡтаратҡандар.

Әле бик шат, батша указын уҡығас. Әле Ҡастын бынан воевода кешеләре йөрөүгә генә сик ҡуйҙы.

Шунда тупланды. Эргәләге ауыл менән килешеп алдылар. Монастырь крәҫтиәндәре шуның өсөн Ҡаратун тиҙәр. Рустар — Чесноковка ти. Һарымаҡ үҫтерәләр.

Юлдағы командаларға — ябырылыу. Зубово, Нижегородка, Таптыҡ ауылдарын алды.

Ағиҙелдең Өфөгә ҡаршы ул яғы уның ҡарамағында ине.

Дүрт ылауҙарға тейәп иген оҙатылды.

Өфө

Мәғауин — вице-губернатор.

Һаҡсы ғәскәриҙәр.

Кремль. Имән ағасынан. Тышы канау менән әйләндерелгән.

Крепость эсендә өйҙәр, складтар, воевода.

Мәьмүрҙәр[2] я аҡ орайҙар, хазина арттыра.

Крепостан шәһәр урамдары китә. Иҙелдән үк Ноғай урамы баш ала. Ҡапҡа йоҙаҡлана.

Ноғай ҡапҡаһы — ҡалмыҡ, ҡаҙаҡтан килгәндәр шундағы өйҙәрҙә туҡтай.

Ноғай баҙары. Ырымбур кисеүе. Соҡолоҡ (Суталаҡ) күпере. Эшселәр яғы. Сиркәүҙәр күп.

Аҡса — бер алтын, ике алтын. Лавкалар.

Килгәс ябырылыу.

Ҡастын хат ебәрә: батшаға табиғ булығыҙ, ҡалаға теймәгеҙ, тип.

Ағиҙел ярына килделәр. Тыу ҡаҙанылар. Һөйләшергә килһендәр, тип. Юҡ. Килмәнеләр. Кире киттеләр.

30/XI. Ҙур төркөм: башҡорттар, чесноковкалар. Уларға ҡаршы һөйләшергә: Борисовты, Мясниковты тотоп бирегеҙ.

23/XI. Бер ябырылыу.

[1] *Ҡаранай Моратов — Бөрйән олоҫоноң сотнигы, поход старшинаһы, б. к. баш полковнигы.*

[2] *Мәьмүр — вазифалы кеше.*

25/XI, 28/XI. Ябырылыу.

Ҡасҡын Өфөгә барып еткәндә 24/XI ине.

Кемдәр генә юҡ бында. Башҡорто, татары. Ҡаҙан даруғаһынан да, Ҡаҙан губернаһынан да. Арса яғы, Алат юлы. Алатырҙан, Зөйәнән, Пенза, Соликамскиҙан. Мишәр, сыуаш, мари, удмурт... Батшаға хеҙмәткә йыйыла ҡәүемдәр[1].

Алабуға, Екатеринбург, Ҡурмыш, Сарапул, Сембер, Щадрин.

27—28/XI Өфө ҡамалды. Ҡарауыл тауы түбәһендә Ҡасҡын Һамаров урынлаша. Алда — Ағиҙел. Уңда — Өршәк. Тау итәгендә – Өршәк яҡлап башҡорт ауылы. Ҡала яҡлап — Чесноковка. Уның халҡы монастырь крәҫтиәндәре булғанда, бөтәһе лә ҡара кейем кейә ине. Шуның өсөн дә башҡорттар ауылды Ҡаратун тиҙәр.

Алда — Өфө. Ҡәлә. Воевода, дворян балалары шунда. Стрелецтар, һалдаттар, пушкарҙар шунда. Хәҙер бөтәһе лә ҡапҡаларҙы ябып, бикләнеп йәшәй.

Төрлө яҡлап килгәйнеләр. Ауылдар яугирҙар ҡулында. Шулай ҙа ҡалаға ҡоршау у-ғылып бөтмәгәйне.

Төньяғында урыҫтар күберәк. Богородский ауылы. Полусотник Губановҡа Ҡасҡын сапҡын ебәрҙе.

Батшанан кеше килгән. Манифесы бар. Ҡариҙелде кисеп сыҡҡан да Карповка, Жилино ауылдары аша килеп етте.

Ҡаранай менән һөйләшеү.

Ҡасҡын һүҙҙәре.

— Аңлай һыңмы, юҡмы?

— Буламы, булмаймы? — Ҡасҡындың ике яҡлы итеп ораууна Ҡаранай тәүҙә ғәжәпләнде, унан ғәҙәте, шулай икән, тип көлөм өрәне.

Ҡалаға яҡын баралар. Ағиҙел аша сиркәүҙәр күренә. Ә үҙенә барып булмай.

— Ҡаланы бикләп тота алабыҙмы, юҡмы?

Шул ваҡыт ишек төбөндә уларҙы йөпләп һүҙәйтеп алалар:

— Сығармаҫҡа кәрәк. — Былар рустар ине.

— Эйе, бөтә яуызлыҡ Өфөнән сыға.

Эйе, халыҡ көтә. Ул арала икенсе мөйөштә башҡортса әңгәмә барҙы:

— Ул ҡатауҙы[2] ватырға, емерергә кәрәк, — ти береһе әкрен генә.

— Көлөн күккә осорорға, — тип йөпләй икенсеһе.

Тегендә, бөтә яманлыҡ, күр әтелгән яфа Ырымбурҙан, тиҙәр ине. Был яҡта, Өфөнән, тиҙәр. Шулай тиҙәр инде. Түрәләр бөтә алдаҡты ҡыла, бөтә залимлыҡты. Ялған алымдар уйлайҙар. Шулар һылау саптыра, уңышҡа оҙата. Халыҡты талау, алдау... Аслыҡ, яланғаслыҡ... Ғәҙел яуап табырмын тимә... Бында яман ялмауыҙҙар, ҡан һыҙармайҙар ғына йәшәй төҫлө. Әйтерһең, зобаныйҙар ояһы... Ысынлап та, бында — төрмә, бында— дар ағастары. Ошонда күпме мәзлүм йәндәр ҡыйылған, күпмеһе алыҫ-алыҫтарға оҙатылған, суҡындырылған, күпмеһе Ост-Зей яғында Петербурҙы алыуҙа сереп ҡалған.

Хәҙер бөтәһенә яуап алалар. Ҡарыуға — ҡарыу.

Ҡасҡын бер мөйөшкә ҡолаҡ ала, Иван икенсе яҡҡа күҙ ирпей. Ике яҡта ике телдә бышылдайҙар. Әммә бер үк нәмә хаҡында.

Ватырға, ҡыйратырға...

— Алабыҙмы, юҡмы?

— Алабыҙ... Тик көсөбөҙ...

— Етерме, юҡмы тиһеңме?

Был... ябай халыҡ.

---

[1] Ҡәүем (ғәр.) — халыҡ, милләт.

[2] Ҡатау — ҡоймалар, ырҙар менән нығытылған, ғәскәр тарафынан һаҡлана торған урын. Унда хандар, бейҙәр йәшәгән (автор һүҙлегенән).

Башҡорттар план ҡора.

— Төндә барабыҙ ҙа алабыҙ.

— Ҡапҡалар йоҙаҡлы. Асҡысы үҙендә.

— Башлыҡында инде.

— Эше бул а, эс ә...

— Мәғьжүне[1] бар ҙа а!..

— Ә... Богдануф тиҙерме.

өйләштеләр. Ҡамауға, ҡыҫыуға... Әммә яҡшылыҡ менән. Батша, ҡан ҡоймай еңергә, ти.

— Өфөлә лә кешеләр.

— Үҙяңында ла үлерҙәр.

Юҡ, Питер батша фарманын тапшырырға, тәүҙә хаттар ебәрергә.

1/XII өжүме. Унан уңтыныс юл менән.

Өфө.

Чесноковка лагерында.

Тәүҙә башҡорттарҙан.

Ҡасҡын.

Кем ҡай ы ауылда? Өфөнө уратып.

Сотник Турай Ишалин.

Ҡаранай Моратов.

Ибра им Мерәҫов[2].

Ҡанбулат Юлдашев[3].

Старшина Ибраш Уразбахтин[4].

1/XII—73 й. Өфөгә ҙур өжүм. Ләкин туптар юҡ. Смоленский, Троицкий сиркәүҙәре.

Ҡасҡын батшаға кешеләр ебәрә. Туптар орай. Зарубинға Воскресенға – фарман. Зарубин Өфөгә бар ын, тип.

Манифест, тыныс юл.

Мобилизация.

Дим башҡорттарына:

6/XII — әр йорттан бер яугир ебәрергә. Себер юлына ла указ оҙатырға.

1/XII — Богородскийҙан 500 крәҫтиән килә.

Өфө янында торғанда Ҡаранай тирә-яҡтарға йөрөп тора. Аҙыҡ, кешеләр килтерә.

Бөрйәндәрҙең Стәрле ыуына табан йәйләүҙәре бар ине. Шунда Ҡара аҡал яуынан унАлдар батырҙың улы Морат килеп төйәкләнде. Сотник ине. Шуның улы Ҡаранай килде Бердаға...

Яу иле — яу ере сиктәрен киңәйтеүсөн Ҡазанға яҡынлашырға. Унда ҡарҙун бул ын. уныш булыр ине. Ҡыҙрас иҙә, ярамай. Был батша өҫтөнлөк ал а... Батша манифесын бирҙе. Тынҡама а, Өфө, Ырымбур ярҙам итерлек түгел. Ә теге таңы көс ебәрер.

Тышта ҡара а, үҙенең күҙтөбәп торған азаматтары. Ҡаранай яугирҙары менән дуҫлашып бөткән.

— Мин ҡарт бит, — тип хәйләләне Ҡыҙрас.

— Эйе... Бер улыңды, өс йөҙ кешеңде бирә ең.

Күнмәй сара ы юҡине Ҡыҙрастың. Үҙе күнмә ә, халҡы теләй. Үҙҙәре килтерерҙәр. Бындай ваҡытта воевода ла, губернатор ҙа яҡлай алмай.

Ҡасҡын килеп урынлашҡас, ҡамауҙы ныҡыраҡ ҡыҫты. Өфө кешеләре сығып йөрөй

---

[1]*Мәғжүн — яр ытҡыс дарыу, наркотик (автор үҙлегенән).*

[2]*Ибра им Мерәҫов – Ноғай даруға ы Өршәк-Меңолоҫ старшина ы, б. к. полковнигы.*

[3]*Ҡанбулат Юлдашев – Тамъян олоҫ старшина ы, б. к. полковнигы.*

[4]*Ибраш Уразбахтин – Ҡазан даруға ы, я аҡы татарҙарҙың старшина ы, б. к. полковнигы.*

алмай башланы.

Зубово ауылы. Прокурор атып алған ауыл. Крәҫтиәндәре Ҡасҡынға — дүрт сана бешкән икмәк. Таптыҡ ауылынан (Мырҙахан) — бешкән икмәк.

Воевода Борисов, Стәрлегә йыйылған команданы Карға илтеп еткерә алмаған өсөн, ярҙамсы ы коллежский асессор Богдановты алыштырҙы.

Ораҡтар ҙа Өфөлә бикләнде.

Губернатор әмере буйынса, башҡорттарҙан башҡаса ғәскәр йыймайынса, элеккеләрен Өфөгә килтерҙе.

Унда күп кенә башҡорт бар ине. Улары ла ышаныс ыҙ

Өфө коменданты полковник Мясоедов Сергей Степанович бөтә енә күҙ-ҡолаҡ ҡуйҙы.

Ҡасҡын Губановты саҡыртып алды. Килде. Эш ҡуша башланы. Күнде.

Ҡасҡын писарына:

— Указ яҙ (6/XII—73 й. указы.)

Ҡасҡындың русса писары Василий Еремкин хәлле крәҫтиән. Ата ы Нуғайбәк крепосында ҡалған. Үҙе делегация менән килгән, бында алып ҡалды Ҡасҡын.

12/XII — хат яҙыла.

Жуков ауылында иген бирмәйҙәр. Бер кеше. Шул агент.

Үлтерәләр. Ауылды яндыралар.

Губановҡа ялыу. Килде. Ыҙлыш.

Сатҡы ына алыу кәрәк... Поп та, дьякон да. Дин мәсьәлә е...

Бер крәҫтиән тутҡата.

— Йә, күпкә китте.

— Улар китте, ти... Нимә булыр?

Губанов баҫылды. Рустар аптыраашта ҡалды.

Мужик Ҡасҡынға:

— Юҡ, китмәгеҙ (Бында Ғаҙый мәсете торған ауыл кешеләре.)

— Беҙ улар менән татыу йәшәйбеҙ Йәшәрбеҙ

Ҡыҙы үнде, ә төтөнө барыбер төтәп ҡалды.

Өфө янындағы тартыш тигәне бына тап ошо хаҡта ине.

Пугачев тәүҙә артыҡ иғтибар итмәне, уны ы сүп... Бына бындағы, үҙ янындағы буталыш ҙурыраҡ, ҡурҡынысыраҡ ине.

Ҡасҡын тағы рус писарына әйтә:

— Указ яҙ "Баш алығыҙ"

Башҡортса: "Батшаға табиғ булығыҙ, — ти. — Ҡалаға теймәҫбеҙ".

1/XII – тағы хат. Был юлы Ҡасҡын менән Губанов.

4 батарея — Ағиҙелгә, Усол тауына. Зыяратта, Фрол, Илья (Ҡазан) урамдарына саналарға ҡуйғандар.

Бына Өфө янындағы Чесноковка лагерында Чика-Зарубин менән бергә Өфөнө ҡамап тороуға етәкселек иткән Тамъян походный старшина ы Ҡасҡын амаровтың бойороғо:

"Ул олуғ император ағзам бадиша ыбыҙ Петр Федорович теленән бойоролған әмер-фарман бойороғонса бирелде ошбу указ. Себер юлының Йәлтәк иленең Хәлил команда ы Иман Нумыҡуғлына, ҡай ы кем бойоролалыр Себер юлындағы старшина вә сотниктарға: үҙегеҙ янындағы барса командирҙарығыҙҙы өйберенсә — яраҡлы кешеләрегеҙҙе хәҙер яу ҡоралдарын илән сығарып, рәхимле бадиша ыбыҙ хәҙрәттәренең дошмандарына ҡаршы торорға сыға ығыҙҙыр, хәлегеҙ еткән дошмандарҙы тотоп ебәрә егеҙ вә әм малдарын иҫәпләп, нәмәләрен батша хәҙрәттәренең ҡаҙнаына ебәрә егеҙҙер, репуртығыҙ илән мәғлүм ҡыла ығыҙҙыр. Вә йәнә бойоролалыр: баш алған халыҡтарҙы рәнйетеүегеҙ бында мәғлүмлән ә, үлә е[1] булыр. еҙгә ки батша хе-

ҙмәттәренең үҙендән килгән указдары буйынса. Декабрҙең 12 көнөндә, 1773 йыл".

Красно-Уфимск тирә енә полковой старшина Бәхтиәр Ҡанҡаевҡа 5/XII Пугачев махсус указ ебәрә:

"Кемдәр баш тартыусы вә ҡаршылыҡ ҡылыусы — баяр, янарал вә майор, вә капитан, вә юйренең башын киҫегеҙ, малын талағыҙ.. бер ваҡыт еҙҙәрҙе анлар ашаны, вә йәнә минең ҡолдарымды ирек еҙ, ихтыяр ыҙитте... Кем баяр ҡоло вә крәҫтиән залимдан грифтар ул а[2], бөгөн ундан ирек".

7

Өфө юлы хаҡында әленән-әле телгә алалар. Бик ныҡ борсолалар.

Эйе, ике ҡала ла ҡамалған бит. Ә арала Моисеев[3]. Табында, Стәрлетамаҡта Маршилов отряд менән борсой. Левашевканыҡылар ҙа бергә.

Барып юлды таҙартырға кәрәк.

Афанасий Соколов ике үҙҙең бере ендә Табынды телгә ала ине.

— Ах, шунда барып ҡайт ам!..

Пугачев:

— Нимә, берәй матурҡай бармы? Зәңгәр күҙлеме?..

— Ай...

— Ҡатынымы?

— Ул бында, Тимашев ерендә. Тегендә бар шул бер дуҫ.. Митрофан рухы саҡыра.

Яйыҡ казактары ҡуҙғалыр алдынан хәбәр итергә Табынға барғайны. Митрофанда ҡунды. иҙҙеләр. Ҡысты. Ә Митрофанды боҙөҫтөнә баҫтырып, өҫтөнә ыу ҡойҙолар. Изге йән... Халыҡ көсөн... Шул изге Митрофан ҡоберен күрергә... ә шундағы яуыз армайҙарға үҙяза ын бирергә.

Хәҙер сәғәте утҡан. Көс бар. Барырға ғына. Әүжәнгә үтте. Ваҡыты ундай түгел. Ҡайтҡ анда тамам яҡын... Ырымбурға ашыҡты. Ә хәҙер...

Пугачев ебәрә.

— Өфөгә саҡы бер бүре йөрөрлөк булма ын.

— Эте лә йөрөмәҫ!

Грязнов йөрөп ҡайтҡайны. Бер яҡтан — ул, икенсе яҡтан Ҡаранай Моратов бәреп кереп, Богдановты бәреп сығарҙылар. Ораҡовтар ҙа китте.

Стәрлетамаҡта пристангә — комендант, ауылға старшина ҡуйған да Грязнов Туманов менән Силәбе яғына киткән. Ә Ҡаранай, ҡушылғанынса, Минзәлә яғына киткән. Ҡасҡынға ярҙамға тип Өфөгә киткән. Улар бер үк ваҡытта Ҡарауыл тауына килделәр. Унан — Минзәлә.

Әле тағы унда "порядок" юҡ.

— Эх, Стәрлетамаҡты ныҡытып булманы.

Левашев килә, тип көтәләр. Унын менән осраша ы ине.

Ул ҡала тынны бирмәй. Теге ваҡыт арбаға сисеп алған ағас аяҡ, ҡара тараҡан булып, аман Хлопушаның эсен тырнай. Ул кеше табыл а ла, алтын-көмөш туҙылып бөткәндер. Хәҙер әллә ни кәрәге юҡ. Ундай ғынамы... Бер завод барып баҫа, унынҡаҙна ы!.. Ул да батшаға ҡайта.

Шулай ҙа!..

Үҙенә кешеләр ҡушырға ине Стәрлетамаҡтан килгән команданан. Уларға таныш.

Кинйә янына килеп, үҙенә кескәй команда алырға булды, әйтәйек, Юлаевты.

— Команда алып килгәйне бит.

---

[1]Һә е — үлем яза ы.

[2]Грифтар ул а — уҫал кешегә бәйле бул а.

[3]Моисеев Андрей — капитан, Табын воевода ы.

— Юҡ, ул — полковник, бында кәрәк.
— Стәрлене яҡшы белгәне өсөн әйтәм.
— Левашевканы алырға Таулы ауылы егеттәре бар.
Янында Алпар менән Аҡҡалпаҡ тора ине.
— Кинйә ағай, мине ебәр, — ти Алпар.
— инеме?
— Эйе, әммә ен беләм...
— Кешеләр әҙерлә.
Алпарҙың ул яҡҡа ҡайтып, үҙ эштәрен эш итеп килергә иҫәбе бар ине. еләүген әләүек буйында торғанда бер төнгә ораны. Ебәрмәне. Ул ваҡыт алйотлоҡ булғандыр, ә хәҙер...
Ә инде Йөҙәйҙәге уңыштан уң Карҙы ташлап үҙҙәре килеп ҡушылған башҡорт алдаттары ара ындағы Буранюл уны бик тиҙ күреп ҡалды. Эй, осрашыу! Бер яҙмышлы, бергә Аҡҡалпаҡты ҡотҡарып йөрөгән саҡтары.
— Мин ағайҙың көлөн күккә осорам! Әйҙә, киттек!
— Юҡ, әле батша билетың юҡ.
— орап ал!
— ин әсир бит әле. Үҙеңде күр әт башта.
Эйе, тәртип бар, Алпар улай йөрөмәҫ. Буранюлға ла ярамай.
Көттөләр. Уйын ваҡыт түгел. Көн дә тиерлек ябырылыу. Кинйә атаман ҡайҙа — Алпар ҙа шунда. Шулай ҙа был икәүҙең уйы үҫкәндән-үҫте. Улар ғына түгел, хатта Аҡҡалпаҡта.
— Көтөргә, тиме... Барырға ла...
— Бар аҡ, белер инек. Мин, уның шикелле, стражник килтереп, ҡамап тормаҫ инем.
Аҡҡалпаҡ:
— Мин дә барам!
— ин... Әсәйеңде ағындыңмы?
— Әсәйемде лә... Ә Туҡаюлдо... Мине урлаған өсөн.
Алпар Хлопуша ҡаршы ына элек үҙенең ҡорондағы бөтә ҡаҫтындарын килтерә. Күбе е Таулы ауылыныҡы. Үҙ ер- ыуынан ҡыуылғандар. Быларҙан да ҡулайлы кешеләр булмаҫ Левашевтың тетмә ен тетерҙәр.
Шулар ара ында Буранюлдо, уның алдат дуҫтарын да алды.
Ә Аҡҡалпаҡ:
— Мин дә барам, — ти.
— Ауыр эш.
— Әсәйемде ағындым...
— Ә, эйе, шунда ҡалыр ың.
Киттеләр. Юлда кешеләр йыйҙылар. Воскресенскийҙан туп алды. Завод кешеләре. Отряд ҙурайҙы, өс туп та бар.
Хлопуша Воскресен заводынан башҡорттарҙан отряд туплап алғайны.
Стәрлегә төндә ябырылдылар. Гарнизон командиры секунд-майор Маршилов шунда ине.
Алпар, Буранюл ике яҡлап ике төркөм. Бер яҡтан — бынан, икенсе яҡтан — артҡа сығып. Шырталғы урманына сығып, Тойпаҡ күленә килтереп ҡыҫтылар. Шунда ҡоралдар алынды.
Маршилов Табынға ҡасты. Унда — капитан Моисеев.
Байтаҡ трофей алынды.
Хлопуша йылғаны үтеп, почта ямын ала, воевода өйөн, воеводский избаны ҡамай. Аҡсирҡәүҙе тикшерә.

Танһатты.

Грязнов айлаған-түйҙән староста ябылған, сығара.

— Ә ауыл старшина ы ҡайҙа?

— Ул...

— Кем ул?

— Тукҡаюл бай.

Стәрлетамаҡҡа Хлопуша килеп төштө. Унда Грязнов билдәләп киткән атаман ҡурҡып ҡаршы алды. Юлда тәртип юҡ. Аҡсиркәү ҡаршы ында — воевода өйө. Уны ы ҡасҡан.

Ул замандағы Стәрлетамаҡ ҡәллә ни ҙур булмай. Сиркәү янында — баҙар. Почта ямы ла шул тирәлә.

Воеводский избала атаман юҡ. Килтерәләр.

— Ниңә бында ултырмай ың?

— Өйҙә инем.

— Ниңә аҡсылар ҡуймай ың? Юлда дозорҙар ҙа юҡ.

— Пристангә ҡуйҙым бит.

— Бөтә кеше билет менән йөрөргә тейеш. Рөхсәт еҙярамай. Юлда, кабакта, тоҙ атҡан ерҙә пикеттар юҡ. (Бынын пристанда, йәнә е.)

Хлопуша унын приход кенәгә ен ораны. Юҡ.

— Иван Никифорович әйткәйне. Кенәгә таба алманым.

— Воевода кенәгә е бар.

— Ярай килдең, — ти атаман.

— Күпме кешең бар?

— Аҙ. Левашев килә, тиҙәр.

— Ҡарап ята ыңмы?

Хлопуша пристанды ҡараны, ям станында булды.

— Острогта кемдәр?

Барып сығарыр өсөн китә. Ә Алпар:

— Беҙ ауылды ҡарап киләбеҙ, — ти.

— Малайҙар йыйыңыҙ.

— Улар ниңә?

— Йыйыңыҙ.

Алпар, Буранюл элекке дуҫтарын алды. Улар Таулыға ашҡыналар. Алпар:

— Атаман үҙе әйтер!

Старшина тигәне Тукҡаюл икән.

Буранюл:

— Ҙурайған, — ти. — Элек былар юҡ ине.

— аһындыңмы? Мин дә.

Алпар ҙа күптән булғаны юҡ. Тирәләп йөрөнө. Килә алманы. Уларға ҡарап инде Аҡҡалпаҡ аһынған. Әсә е!

Аҡҡалпаҡ йырлап бара:

Яңы ауылға бармаҫ инем,
Тар тыҡрыҡтары тарта.
Тар тыҡрыҡ эстәренән
Йәнкәй ыуҙарҙан ҡайта.
Өфө яғы — тау яғы,
Стәрлеләр — мал яғы.
Стәрлегә ҡайтмаҫ инем,
Дуҫтарҙың тыуған яғы.

Яңауылдың баҡса ына
Тайҙар бәйләгән инем.
Электәнге дуҫтар менән
Әле лә йөрө әңине.

Яңауылдың тирмәндәре
Ваҡ бойҙай тарта микән?
Егет үҙе ҡартайма а,
Донъя ҡартайта икән...

Юҡ, тәүҙә Туҡсаюлға. Ҡапыл кәрәк.

Туҡсаюлға барҙылар. Эттәр өрөп сыҡты. Ҡыуалап ебәрҙеләр. Ихата ҙур. Бүрәнә өй, ҙур. Тәҙрәләр слюда. Йоҙаҡтар. Ҡапҡа. Таҡта түбә. Аҙбар. Мунса.

Бай сыҡты. Күкрәк киреп. Бер миҙал таҡҡан. Мин старшина, ти.

Аҡкалпаҡ алға сыҡты. Йә, Хоҙай, Туҡсаюл таныны: Алпар ҙа а, Буранюлдо ла таныны.

Аҡкалпаҡ ҡамсы менән Туҡсаюл битенә ыҙырҙы. Еңе менән ҡаплай алманы теге е.

— Бына, тағы урлат!

Алпар туҡтатты уны. Аттан төштө.

Туҡсаюл миҙалын күр әтә.

— Мин — старшина. Иван атаман ҡуйҙы. Батшаға хеҙмәт итәм...

Артындағылар дөрөҫләй:

— Эйе, эйе...

Алпар:

— еҙҙә батшаға бағындығыҙмы? Улай бул а, сығығыҙ был яҡҡа. Бай малын ҡарай ығыҙ. Табанын ялай ығыҙ..

Икеләнәләр.

— еҙҙе бәйләргә ҡушам, – тине Алпар.

Унын яғына сыҡтылар.

Аҙбар эсендә берәүҙең ығырашҡаны ишетелде. Барҙылар.

— Кем ул?

Туҡсаюл:

— Эш боҙған.

өйләштеләр. Был кешенең Туҡсаюлға бурысы булған икән. Берәүҙең атын алып ҡайт, тигән, бурыс өсөн. Тегендә тотолған. Туҡмалған. Бында тотолоп әйткәне өсөн туҡмай.

Алпар уны ҡотҡара.

— Ике староста. Ике ен дә үлтерәм, — ти. Алпарға ҡушыла. — Былары ла юйепле.

Байбикә сыҡты. Ҡысҡырынды. Иларға тотондо. Аҡкалпаҡҡа үрелеп буйы етмә ә лә, байбисә алыу хыялын ҡуймаған, малы арҡа ында Туҡсаюл күптән инде йәш бисә алғайны. Үҙе теләгәнде. Тулышып торғанды.

Буранюл:

— Ғиҙелбанат ҡайҙа?

— Ыҡ, ыҡ.. Тегендә — иҫке өйҙә.

Буранюл:

— Әсәйем янындамы?..

— Шул өйҙә. Әсәй юҡ. Бөттө.

Донъя ҡуйып, мәрхүм булды, тип тә әйтмәй, исма ам, ә бит йәш бисә алғас, шуны ы сихырлатып үлтергән, тиҙәр. Сихыр ҡо оро түгел, ауыр тормош яфа ы ҡара ергә

индергәйне әсә ен.

Һәр кем асыулы. Аҡкалпаҡ — үҙен урлатҡаны өсөн. Алпар — ҡыҙ өсөн, келәткә бикләткәне өсөн, баструкка яптырғаны, ҡасҡын көнөнә төшөргәне өсөн.

Буранюлдоңасыуы яманыраҡ: уны 25 йыл ҡына алдатҡа оҙатты. Улай уҡ үтмәне хеҙмәте үтеүҙән... Ә унда — бер көнө мең ғазап. Күпме розга эҙҙәре һаман билдәле, ә күңел һаман әрней, бөтмәй. Күпме йонсоуҙар... Бына ҡайтты, әсә ен күрә алманы...

Алпар:

— Йә, ни эшләйбеҙ?

Егеттәргә ҡарай. Яу йылы. Быңдай саҡта асалар. Шуны иҙеп, байбисә илай. Туҡтаюл үҙе Алпар алдында тубыҡланды. Бере е бер ярлыҡамаҫ, үҙенйебен хәҙер үҙе уҡ белә. Ғәзраил килгән, тамуҡтан зобанийҙар килгән төҫлө. Былар зобаний кеүек күрен ә, ғәзраилы бүтән ине. Ике батша заманы. Бере енең байҙары ек күр әтте. Ә быны ыныңкешеләре. Халыҡ батша ы, тиҙәр. Старшина итте. Шат ине. Бына хәҙер ҡай ы еңер, ти ине. Көттө Алпар оҙаҡ, өндәшмәй... Сарыҡ башы менән түбә енә төртөргәме?..

— Буранюл алдына! — тине Алпар.

Унан бик күп ек күрҙе. Ул да. Алпар ҙа.

Туҡтаюл ҡалтынмай кусте. Буранюл да уны шул килеш оҙаҡҡына тотто. Алпарҙан күрмәксе, ул да итек башы менән төрттө.

— Аҡкалпаҡ алдына!

Быны ы таңы...

Туҡтаюл алан-йолан ҡаранды. ис ярлыҡар кеше юҡ. Бер йәш бисә алдына... Ундай түбәнлекте кем күргән? Ете ҡат терелеп, ете ҡат үлде кеүек.

— Йә! — тип ҡысҡырҙы Алпар.

Туҡтаюл таңы ергә йөҙөн текәне.

Берауыҡ торғас, Алпар таңы ораны:

— Йә, нишләтәбеҙ?!

— Тәүҙә байбисәне урлап алып китәбеҙ, — тине Аҡкалпаҡ. — Үҙе урлатҡайны бит.

Әйткәс ни, булды. Шунда уҡ берәү келәткә кереп китте. Сәкмән алып сыҡты. Төрҙәләр ҙә, бәйләп, эйәр өҫтөнә арҡылы алдылар. Алыҫҡа түгел, Аҡкалпаҡ унының ҡе өйөнә — Ғиҙелбанаты янына алып киттеләр. Унда — Ғиҙелбанат. Аптырауынан телдән ҡала яҙҙы. Үҙе көлә шарҡылдап, үҙе ҡалтырай.

Бағанаға бәйләнеләр. аҡ ҡуйылды. Аҡкалпаҡ — әсә е янына. Буранюл күренмәне. Егеттәр ял итергә китте.

Хлопуша был ауыл тирә ен ҡарарға сыҡты. Кем байыған, кем нисек? орашып алғайны.

Бер төркөм кеше килеп ята ине. Мөйөштәге йортта ялҡын телдәре күренде.

— үндерегеҙ!

Бағиҙар шунда ташланды, күршенән сыҡтылар. үндерештеләр.

— Ниңә үртәй ен?

— Елдән килгән – сүлгә киткән.

— Ашыҡмағыҙ!

Буранюлдо күргәс, кем икәнен иҙҙеләр ауыл кешеләре. Ләкин өндәшмәнеләр. Уларҙың ҡараштары төбәлеүҙән Хлопуша ла аңланы.

— Под караул!

Бер нисә кеше аңлата башланы. Дөрөҫ, тип. Хлопуша, ярар, ти.

— Ә ҡайҙа ул?

Алпар:

— Ана тегендә.

Иҫке өйгә барҙылар. Туҡаюл ҡасҡан...

Янында ҡалдырылған бағинға аҡса бирә.

— Ебәр.

Ебәрә. Ҡыйыҡҡа иҫке сәкмәне. Шуны кейеп ҡасырға итә. Ләкин Ғиҙелбанаты әйтә: "Әүеҫлектә[1] ята", — тип. Алып сығаралар Хлопуша алдына.

— Бар, миҙалыңды батша анатына күр әт.

— Атаман килде. Бар ҡаршы һына.

Һөйләп бирәм, ул ярлыҡтар, тип уйланы. Күреү менән таныны. Ярһы маңлай, шаҙра баҫҡан кинбит. Оло кәүҙә, уҫаптай ҡул. Ҡалтыранды, аяғына йығылды, үҙен танытмаҫҡа тырышты.

Хлопуша ла таныны.

— Тор! — тине әкрен генә, ләкин ул бер үҙ, оҙон ҡылыс кеүек, йөрәгенә ҡаҙалғандай булды. Ай, Хоҙай!.. Теге ваҡытта ла ҡурҡыныс ине. Торҙо. Күпме тапҡыр төшкә керҙе, ааштырҙы. Әле ҡылысы менән сап а, урталай ярыр. Шул бите, танауы былай ҙа тамғалар менән боҙолған. Һоро күҙҙәр тишеп ҡарай.

— Ҡайҙа ағас аяҡ?

Ҡалтыранды, тутҡаны... һәм ергә ауҙы.

Үҙяза ы менән донъянан үтте Туҡаюл.

— Хәләле юҡмалдыңһо орон күрҙе.

Башҡаса унан һорай ы юҡине. Алпар менән Буранюл уның бөтә йылҡыларын, тибендәге ен тибендән, менгеләрен арандан алып, бер аҙын атһыҙ ярлыларға бирҙеләр, ауылдың егеттәрен сиреүгә алып, менгеләргә атландырҙылар. Мал-тыуарын, келәттәге игене-маҙарын — бөтә ен шулай эләктерҙеләр.

Ауылдан байтаҡ кеше отрядҡа алынды. Почта ямы, пристань тирә енән дә байтаҡ кеше Хлопушаға эркелде.

Буранюл старшина булды. (Туҡаюл өйөндә. Байбисә е урала.)

— Мин иненһөйнешең

Халыҡ:

— Уға фарыз инде.

— Мин дә торам... инһе бикә булам. Шунда...

Барыбер Стәрлетамаҡҡа. Воевода йорто. Хлопуша яндырған, тиҙәр.

Бында бер отряд ҡалдыра. Уға командир итеп Айса Мырҙаҡаев[2] билдәләнә.

— Бына инһе походный старшина. Юлды аҡлағыҙ: Белорет юлын, Бәләбәй юлын, Өфө юлын...

Ә Айса хафалы:

— Табында караттар. Капитан Моисеев. Либәшәүҙә лә, — ти.

— Уларҙы бөтөрөрбөҙ, — тип ышандыра ихтилал яҡлы түрәләр.

8

Левашевкаға!

Алпар янындағы азаматтар елкенде. Улар бындағы Таулы ауылынан. Ерҙәр элек уларҙыҡы ине. Ҡысандыр Яков Левашев алған. Аҙаҡ уның улы Сергей Яковлевич ҡотторҙо. Өфөнөң судья ы ул — надворный советник, секунд-майор. Таулы ауылының уңы ерҙәрен алды, кешеләрен ҡыуалап ебәрҙе. Ир-егеттәрҙең бер аҙы урманға ҡасты. Алпарҙың дуҫтары. Ҡай ы берҙәре үлде, әле яу ҡырында ҡалды. Шулай ҙа әле бар яугирҙәр.

[1] Әүеҫлек – бесән алыр өсөн кәртә алдына эшләнгән лапаҡ ҡыпма; лапаҫ.

[2] Айса Мырҙаҡаев – поход старшина ы.

Бына ясҡыйҙар үс алырға. Тик әллә ни үс алаһы юҡ. Бай үҙе юҡ, имениеһын туҙҙырҙылар. Крәҫтиәндәр үҙҙәре яу яҡлы.

Хлопуша әйткәнсә, Левашевкаға тауыш-тынһыҙ килеп керҙеләр. Күмәктәр. Таулы кешеләре, Стәрле, Табын казактары, мужиктар, пристань грузчиктары. Ә артта — малайҙар.

— Йә, Ибрай, иненсиреү, — тип шаяртты Алпар. Шул Ибраһим йыйнағайны малай-шалайҙы.

Халыҡ икмәк-тоҙ менән ҡаршыланы. Шулай ҙа... ҡурҡалар.

— Левашев килә,— тиҙәр. — Үҙе кешеләрен ебәргән.

Хлопуша фарман бирҙе:

— Ҡорал алығыҙ, өйҙә ултырығыҙ. Ҡолағына әмер булыр.

Таралмаҫҡа, сыуалып йөрөмәҫкә!

Таралырға иң башта Таулы азаматтары уҡала ине. Уларҙың ауылы урынында хәҙер — урыҫ крәҫтиәндәре. Бугоровка тиҙәр. Шуны барып туҙҙырмай күңелдәре булырмы? Ярһыйҙар. Шулай була ҡала, ғауға сыҡһаҡ, хатта үҙ-ара уңыш ҡубыр. Алпар быны һиҙенә. Нимә тиергә? Бындай ваҡытта ул, үҙенә аптырашылмаһа, Кинйә абыҙ нишләр ине, тип уның уйын самалап ҡарарға күнеккән. Абыҙ, әлбиттә, ундай эшкә ҡаршы булыр, кәңәш йыйыр. Шунда көйләнгәне йәшәһен әйҙә. Беҙгә бүтән ер булыр, тиер ине. Ысынлап та, мужиктар үҙҙәре тартып алмаған. Нисек хәл ителер, уныһы алдағы эш — Алпарға ҡараңғы. Унан уңлай ҙа яҡшы булыр. Мужиктарҙың да, Таулы азаматтарының да дошманы бар: Левашев. Шуны еңергә, ҡыйратырға кәрәк.

Ул тынлатты, үҙе Хлопуша әмерен көтә.

Хлопуша төрлө тарафҡа күҙәтеүселәрен ебәрҙе, үҙе уйлағанса кәрәкле нәмәләрен әҙерләтте.

Сиркәү ҡойманыһы янына улаҡтар эшләнде, аттарҙы бәйләгәс, һоло алынды. Эргәгә әйләндереп таҡта өҫтәлдәр, эскәмйә ҡуйылды.

Икмәктәр әҙер. Спирт заводы бында ғына.

Ауылдан унлап малай йыйып килгәйнеләр. Улар бер өйҙә хәҙер.

Сапҡындар килде.

Ғәскәр килә. Күп. Бында мәхшәр булыр ине.

Өфөнән Левашев менән воевода ебәргән, Ҡәстын амаров ҡамауынан саҡ-саҡ сыҡҡан.

Хәбәр алыу менән Хлопуша ебәргән кешеләр майҙанда йөрөп сыҡты.

— Һис бер кем ҡалмаһын! – Йәшерен постар үткән-һүткәнде иҫкәртеп ҡуя. Эште ҡасан башларға ым билдәләнде.

Өҫтәлдә икмәк-тоҙ, спирт, кружкалар.

Ғәскәр инде. Алан-йолан ҡарандылар.

— Үҙҙәре ҡайҙа эттәр?

— Ҡурҡалар. Килерҙәр. Ә беҙ?

Бер нисә ҡарт икмәк-тоҙ менән ҡаршылай.

— Екатерина Алексеевна ҡолдары икәнен белдек.

— Кемдәр бар?

— Юҡ, өйҙәргә ҡастылар. Бунтсылар ҡурҡытып бөттө. Бер үк ауылға теймәгеҙ,

Ҡырайҙар, ул арала ултырыша башлайҙар.

Ҡарттарҙы ебәрмәйҙәр. Унан берәм-берәм китәләр.

Ермолай ҡала. Уны үптерәләр.

— Беҙҙе икмәк-тоҙ менән...

Аттарға бесән, һоло алынған, бәйләнеләр. Эйәрҙәрен алмайҙар. Ары китергә иҫәптәре. Әлбиттә, Стәрлегә.

Һалдаттар, команда көтөп тормай, өҫтәл янына ултырышты.

Араһы ҡойолдо. Эсәләр. Ашайҙар. Ҡыҙыу-ҡыҙыу һөйләшәләр.

Ә аттар араһында малайҙар йөрөй, өҙәңге ҡайышын киҫәләр, ләкин киҫеп бөтмәйҙәр.

Малайҙар китте. Берәү, икәү... Бөтәһе лә.

Ҡапыл йорттар ышығынан — тегенән дә бынан — залп артынан залп. Өс туп ата. Команда ла ябай:

— Давай!..

Аталар ҙа тағы:

— Давай!

Һалдаттар ауҙы, иҫәндәр ҡалҡынды. Һүгенәләр, офицерҙар, сержанттар ҡысҡырына. Аттарын бора. Теҙгенде сисеп, өҙәңгә баҫырға итәләр. Өҫөлә, йығылалар. Аттылар, йыҡтылар. Ул арала Хлопушаның атлылары ҡылыс болғай, башҡорттар — һөңгө, мужиктар — һәнәк, күҫәк.

Ҡырылды, бик аҙы атылға килеп, ҡоралын ташлап ҡул күтәрҙе. Берҙәм рәүештә һырт бирергә лә булдыра алманылар. Ҡасып ҡотола алғаны бик аҙ. Күпме ҡорал, күпме ат!

Бынан һуң Хлопуша Табынға ашыҡты. Майор Маршиловты ҡыуып, капитан Моисеевты ҡыуҙы. Тотороң Табынға барыр иткәйне, юҡ, тегеләр тура Өфөгә һыпырттылар. Барып инерҙәр — ҡапҡа бикләнер. Йә ҡамауҙағыларға ҡушылырҙар.

Унда Табын Мәрйәм анаһы (Богородицаһы), Воскресенка тауында — завод. Твердышевтыҡы. Баҡыр иретә торғайны.

Ләкин Хлопуша табынырға бармай.

Ул Табынды алды. Мәрйәм ана табылған ерҙе түгел, дуҫы — изге Митрофан туңдырылған күнде.

Тейешле бәндәләргә тейешле язаһын бирер.

9

Юл асыҡ Өфөгә саҡлы. Афанасий Соколов әйткәндәй, этем дә үтерлек түгел. Һәр ауылда — староста. Олоҫта старшина бар. Уларҙың сиреүе ҡораллы. Пикеттар ҡуйылған. Ҡулында билеты — юлда йөрөү өсөн яугирҙар канцелярияһынан бирелгән рөхсәт ҡағыҙы булмаһа, юлда йөрөү тыйыла. Бараһың килһә — бар, һин, билет ал. Тикшерерҙәр, бирерҙәр.

Ағиҙелдең бөтә ул яғы... Уң яғына, тау-урман араһына, элек тә карателдәр былай ҙа бик йоҡонмай ине. Ә хәҙер уң яғы Димгә саҡлы яугирҙар ҡулында. Унан... Дим менән Ыҡ араһы. Нуғайбәккә саҡлы Ыҡтан Волгаға Давыдов[1], Дербетов, Арапов[2] хужа. Волгаға саҡлы.. Карателдәр Минзәлә арьяғында, Ҡазан илендә хөкөмдар.

Хәҙер унда ла...

Юл. Ҡыш. Көрт һалынған. Төрлө юлдан төрлө команда. Вәлит Торнов килә. Ҡайҙалыр Давыдов, Дербетов, ҡайҙалыр һеләүен Кинйин. Урал арьяғында Грязнов, Туманов идара итә.

Ә бына Торнов. Полк йыйы, тине батша, йыя. Улар үткән ерҙә хәбәр ҡала, батшаның указдары, манифесы ҡала. Петр Федорович ирек бирә, ерҙәрҙе ҡайтара, теләгән ереңә бар, теләгән динеңде тот. Өмөт тыуа. Крәҫтиәндәр, сауҙагәрҙәр, юлаусылар. Һәр береһе, беҙгә ирек, тиҙәр. Шуны яуларға ир азаматтары яраҡлана, атҡа атлана.

Бисә-сәсә йәш түгә, ҡарт-ҡоролар, әбей-һәбейҙәр доға ҡыла. Хуш аяғы биреп, юлығыҙ уң булһын, тиҙәр, теләк теләйҙәр.

Торнов

[1] *Давыдов Гавриил — Боғорослан биҫтәһенең аҫкрәҫтиәне, Уложение комиссияһы депутаты, б. к. атаманы (полковнигы).*

[2] *Арапов Василий — б. к. отряд командиры.*

1. Тәүҙә Ҡуранай булып китә.
2. Ҡуранай ары үтә.
3. Һуңыраҡ Торнов килә. Шунда Ҡуранай Нуғайбәккә Торнов янына килә. Кәңәшләшергә, бәйләнеш тоторға кәрәк.

Вәлит был яҡҡа ереккән, юҡһа ә бит бындағы түгел. Әллә ҡайҙағы. Ҡушаматы уҡ Персианинов.

Үҙен әле Василий Иванович тип йөрөткән был 40 йәштәр самаһындағы ир азаматы тыуымышы менән Мешхед ҡалаһыныҡы ине.

Нуғайбәк – Ыҡтың текә яры башында. Уртала сиркәү.

Персияның Мешхед ҡалаһына төрөктәр һөжүм иткәндә, уға 8 йәш була. Төркиәгә әсир төшә, ҡырғыҙарға – ҡоллоҡҡа. Ҡасҡан, тотҡандар. Төньяҡҡа ҡасҡан. Далала йөрөй, бер каруанда Гурьевҡа, Ырымбурға килә (18 йәш). Башҡа дингә күсә: хәҙер Василий Иванович Торнов. Сембер янында йөрөй. Мәрйә ала. Х – 73 й. Пугачев указы килә. Халыҡ күтәрелә.

Бәләкәй отряд. Вәлит. Бердаға алып китә. Пугачев указы: Вәлитте Нуғайбәк крепосы коменданты итергә. 5 иптәше менән Нуғайбәккә китә.

XII башында Нуғайбәккә килә, гарнизонды үҙ яғына ауҙара.

Был ҡыҙылбаштар[1] рәтендә килеп, байтаҡ һына йылдар элек Волга буйы – Ставрополь өйәҙенең Лебяжье ауылына ерләшкәйне.

Тәүҙә ул Подуров полкында булды, уның тәҡдиме буйынса Нуғайбәккә ебәрелде. Полк йыйы, тине Пугачев. Йыйҙы, түҙ, атаман булыр һың тине – булды.

Нуғайбәк төбәгенә – Ыҡ буйында. Уны 1736 йылда статский советник Кирилов алдыра.

Сиркәү алдырып, балаларын, ҡатындарын йыйҙыра, я аҡсы ала, я аҡсы алып, казактар хеҙмәтенә ҡуша, улар өҫтөнә рустарҙан атаман, яҫауыл һәм писарь ҡуя, сәсеү ерҙәр, сабынлыҡтар бирелә (башҡорт ерҙәренән).

(А положенный ясак с того времени числится в недоимке. Шуға риза түгелдәр.)

Нуғайбәк крепосы (Минзәлә өйәҙе) – Ыҡ йылғаһы, 1736 й. Вал, ров. Кала – йылға тамағы. Унда элек нуғай мырҙалары торған. Эргәлә Аҡай күле, Аҡай торған. Ағас ҡоймалар.

Килгәс тә, һөҙәттәгесә, Пугачев манифесына тотондолар:

– Мине яҙ.. Тәрәнтей булам.

Унан икенсе е Яҡау... Йәнә Гөргөрәй, Симән, Паул, Гәрәсим, Самсун.

Күп яҙҙы. Бере е Пугачевты "Жамалжан батшаға" тип ысҡындырҙы.

Йыйы, тине Пугачев, йыйҙы: түҙ, атаман булыр һың тине – булды.

Ҡыҙыҡ яҡ кине. Ыҡ буйы. Текә яр башында. Казачий служба. Крепость.

Эргәлә әле лә Аҡай исемле башҡорт ауылы бар. Элекке башҡорт ерҙәре. Иван Грозный нуғайҙарҙы ултыртҡан. Аҡай яуына ҡаршы булдылар. Анна Иоанновна уларҙы казактар сословие һына күсергән.

Ыҡҡа бәләкәс кенә Мәнәүез йылғаһы ҡоя. Шунын тамағында – крепость. Шунан теге яҡҡа элегерәк Нуғайкала булған – ҡала йылға тамағында. Унда тәүге керәшендәр ҙә сыҡҡан. Бөтә е лә казак хеҙмәтенә. Канцелярия, воевода йорто, цейхгауз[1], тоҙ, аҙыҡ мөгәзәйҙәре.

Казактар бик тиҙ сыҡты яу яғына.

Ә бында күбе енсә керәшендәр. Сиркәү бар ине. 1746 йылда алынған во имя живоначальные Троицы... Ләкин халыҡ унда йөрөмәй ине, башҡа доға – молитва белмәй ине. Нишлә ендәр – көсләп сулаҡындырып ҡына иман кермәй.

Яу башланғас, Нуғайбәк, Баҡалы керәшендәре сиркәүҙе үҙҙәре үк яндырҙы, попта-

---

[1]*Ҡыҙылбаштар – фарсылар, төркмәндәр.*

рын тутмаған, үгәне лә булған икән. Атайҙары сығындырылған өсөн балалары үҫ алған.

Ыҡ ҡан аҙ ғына түбәнлә әң башҡорт ерҙәре – "Күсем йорто", күл буйында – "Атҡай йорто".

Күсем, Атҡай батырҙар – яу башлыҡтары. Уларҙың дандары һүнмәгән икән. Бына таны тоҡанды.

Башҡорттар ҙа бар. Ярмалайҙар, Әлүштәр ҙә. Әгәр ҙә отрядҡа ал аң Үгеләр, Гөрпинәләр ҙә яҙылыр.

Волга буйындағы Ставрополь ҡалмыҡтары яу башында уҡтуҙалды. Уларҙың айырым хотондары (ырыу) Ырымбурға ла килде. уңынан уларҙың үҙәге Ставрополдә лә...

– Беҙ цаган батшаға (аҡ батшаға) тоғро булабыҙ, – тиҙәр.

Ставрополь уларҙың кенәзе Петр тайша орауы буйынса 1738 йылда Волганың Кунья Волошкала алынғайны казачий сословиеға. Улар үҙҙәрен көсләп сығындырыуҙы ла, 1771 йыл ханлыҡтары бөтөрөлөүҙе лә онотмайҙар.

1771 йылда ханлыҡ бөттө. Был ҙур сәбәп булды яуға.

...Кинйә үҙе ебәргән кешеләрҙе күҙҙән яҙҙырмай ине. Улар менән бәйләнеш тота. Хәбәрҙәр ала, юғалып торғандай бул алар, үҙе кешеләр ебәрә, ауыр бул а, ярҙам ебәрә.

Минзәләненң ҡамауҙа ҡалыуы, бөтә Татар ерҙәрененң ҡуҙғалыуы шатлыҡ ине.

Шундағы көстәрҙең булыуы – каратель Шишкиндың ҡуҙғала алмауы. Ә Карҙың урынына ҡалған генерал Ларионов[2], генерал-майор Фрейманды бәйләп ташлаған кеүек тотоу уңайлы ине.

Ҙур начальник Бибиков килде, тип хәбәр иттеләр.

Бөтә карателдәр армия ына баш командалаусы булып генерал-аншеф Бибиков ине. Александр Ильич Бибиковты беләләр, Пугачев хатта күргәне бар, унда хеҙмәт итте. Ул хатта тәү башта йәшерен хөкөм комиссия ы начальнигы ла итеп тәғәйенләнде.

29 ноябрҙә генерал Бибиков Бөгөлмәгә килеп етте.

Төрлө урынға кешеләр олаҡты.

Пугачев маҡтай Кинйәне. Ҡаршылар күп. Ырымбурҙы, Яйыҡты алырға кәрәк, тиҙәр.

– Ана күпме бөркөттәр осорҙо, – ти ул.

– Улар беҙҙе сығырҙар әле, – тиҙәр.

– Полковниктар күбәйҙе, – тиҙәр.

– Кемгә ҡаршы әйтә ең ин? Ул миңә 10 мең өнгө бирҙе. Шуға ҡаршымы? Кәрәк ә, таңы килтерер. Уларҙы миндәге ҡылыстар яҡлар, туптар менән, – тине Пугачев.

Ә уңынан ул ерҙәрҙә көрәш ялҡыны ҡабынып киткәс, кем шуларҙы ойоштороҙо, тип тормаҫтар, сөнки ул эш – батша эше, батша фарманы арҡа ында эшләнгән.

Юҡҡа түгел, тип борсолдолар. Ә бит Өфө лә, Ырымбур ҙа алынмаған әле.

Ҡыҙыулатырға, ҡыҙыулатырға ине.

10

Эйе, тиҙерәк Ырымбурҙы алырға кәрәк.

Почиталинға ҡушылды:

– Указ яҙ Губернаторға.

Почиталин яҙырға ултыра. Килештерә алмай. Балтай Иҙеркәев менән

---

[1]Цейхгауз (нем.) – хәрби кейем, кәрәк-яраҡтың склады.

[2]Ларионов Александр Леонтьевич – генерал-майор, обер-кригс комиссар, Ҡазан дворяндар корпусының шефы.

кәңәшләшә. Уйлайҙар.

— Максимды саҡыр.

Максим Горшковты әйтә. Илек крепосының казагы утыҙға ла етмәгән, йәш кенә. Әле яңыраҡ Хәрби коллегияға тип тәғәйенләгәндәр ине.

Бер аҙна ултыралар. Уҡып ҡарайҙар, килешмәй ҙә ҡуя.

Шул ваҡыт бер крәҫтиән килде Вознесен заводынан. Яҙыу килтергән. Матур, һырлап яҙылған.

— Кем яҙҙы?

— Үҙем.

Максим Горшков:

— Бына уҡып ҡара әле ошоно.

— Юҡ, былай бармай. Бына былай кәрәк.

Крәҫтиәнде өйгә саҡыралар. Күсереп яҙа. Нисек булыр. Батша атаҡайға оҡшарлы булаһына күрһен ине. Бөтөнләй икенсе хәл. Йырлап тора.

Пугачев оҡшатты.

— Ну, господин Рейнсдорп. Уҡып ҡараһын хәҙер.

20 ноябрь. Штурм. Шунда тапшырырға кәрәк. Почиталин да, Максим Горшков та борсола: “Барып етерме?”

Штурмға. Горшков, үҙем барам, ти...

Хатта Водовозный ҡапҡаһына яҡын бер урында. Унда Маяҡтан — Аҡтүбәлә торған башҡорттар, татарҙар, ҡалмыҡтар...

Шунан уңайлы. Был юлы почта алмашы шунда.

Максим килде.

Пугачев та — шунда, Кинйә лә, Садыҡ Сәйетов та.

Ә уларҙың алдындағы соҡорҙа — ғәскәр. Шунда, алғараҡ, Салауат отряды ҡуйылды. Стенаға яҡынлайҙар. Унан аталар. Ә Горшков яҡын... Указды таяҡ башына ҡаҙап, тирә-яғын таштар менән терәп ҡуя.

Тегенән күрәләр. Ә... ҡағыҙ килтергән. Атыу туҡтай. Тәүҙә ҡағыҙҙар алышыуы булырға тейеш. Шулай күнегелгән бында. Тегенән офицер-маҙар шул тәртипте боҙоп ата башлаһа, һалдаттар уға бармаҡ елкәләр. Көтөргә мәжбүр.

Горшков артҡараҡ китте.

Тегенән сығып алдылар. Губернаторҙыҡын да ҡалдырҙылар. Алышта ул да буш ҡалмай.

Максим кире барып алды.

Был — Екатеринаның ташҡа баҫҡан манифесы: казактарға, фетнәселәргә. Уныһы — русса. Пакетта шуның төрки телгә, ҡалмыҡсаға тәржемә ителгәне бар. Баниҙарға.

Был ике тарафтан бер урынға ҡуйылып, ике яҡҡа алынған указдарҙа, береһе — мин ысын батшамын, Петр Өсөнсөмөн, ти, икенсеһе — юҡ, ул ялған, ул дәни, ул казак Емельян Пугачев, ти.

Губернатор яғынан:

— Баш алығыҙ, юғиһә ҡаты яза булыр, императрицаның яңы ғәскәрҙәре килә, — ти.

Икенсе яҡтан:

— Кар килде — ҡыйралды, Чернышев килде — ул да ҡыйралды. Нәүбәттә кемде ебәрерҙәр? — тип яҙылған.

Ике яҡта ла, уҡып, көлөштөләр.

Был яҡта рәхәтләнеп көләләр. Крепость эсендә — әрнеп, әсенеп... Унда аслыҡ, астан шешенәләр, үләләр. Ниндәй генә нәмә ашалмай: күгәргән он, аҫыҡ ит, кипкән тире лә, бесәй ҙә... Аслыҡ, сир... Етмәһә, аталар, йорттар емерелә, өйҙәр яна, кешеләр үлә...

Көлөшөү оҙаҡҡа бармай. Хәҙер ҡайһы яҡ ҡалыр хәрәкәт башланыр... Туп атышы.

Пугачев канонир булып:

— Отскачи! — тип фейерверктарға ут төрттө.

— Китегеҙ!

Артҡараҡ киттеләр. Туптар барбеттарға[1] сүгеп, ҡалҡынды, йәҙрәләр осто — стена аша ҡолю эсенә.

Тағы командалар: “Заряжай, прикрой, отскачи!”

Тегенән дә аталар. Йәҙрәләр төшөп шартлай, ер елкенгендәй була, ҡара ер кәбәне оса. Ҡайҙалыр тейҙе, ат бахыр кешнәп, гөр өлдәп ауҙы.

Штурм төрлө яҡлап була...

Тик ысын штурм иртәгә.

Ҡайһы яҡ йомшаҡ икәне билдәләнгәйне. Яйыҡ аръяғында — Сулаҡтауы, уңдараҡ — Меновой двор. Унда ла көс бар. Ләкин аҙ. Торғай йылғаһы аға, бер ярым саҡрым ҡа-ланан. Көнсығышта — Оло тау (Алатау), көньяҡта — Кочетау, Майтүбә. Ул яҡтан уңайһыҙ. Көньяҡта — Арғын тауы, Егорьевка яғы. Һаҡмар ҡапҡаһынан уҙырға. Полктар шунда. Таң алдынан туптарҙы ҡарап киттеләр. Күрҙеләр. Улар майланған. Тупсылар. Мортир. Единорогтар. Йәҙрәләр — йәшниктә, кәрзиндә лә. Ҡылыстар үткер, өңгөләр осло. Бысаҡҡа тиклем онотолмай бындай саҡта.

Ике яҡта көтә. Аттарына атланып, казактар бара. Башҡорттар, мишәрҙәр, татарҙар. Мужиктар ныҡ-ныҡ баҫып... Ҡала эсендә лә әҙерләнәләр. Ара яҡыная. Үлемгә барасаҡтар.

Картауль туп[2] — әҙер.

Батша полктарҙы үҙе оҙатты. Бөтәһе китте. Үҙе туптар янында. Кейенгән. Кинйә биргән тимер күлдәктән. Аты ярһып тора. Ҡулъяулыҡ болғаны.

Артиллерия ата башланы. Аты тертләп ҡуйҙы. Ҡала эсендә төшөп ярыла. Кемгә тейәлер... Унда шау-шыу ишетелә. Аттар ҙа кешнәп ҡуя.

Пугачев тора. Шартлаған һайын ярһый.

— Саксондарҙың кәрәген бирәбеҙ! — Ул немецтарҙы шулай атай. Дөрөҫ, ундағы губернатор ҙа, бригадир Корф та, — уныңса әйткәндә, саксондар. Күп улар. Әммә рустар ҙа, башҡорттар ҙа күп. Купецтар, офицерҙар — бөтәһе бикле.

Ләкин ҡала әҙер. Көс күп, һаҡлайҙар.

Борю. Дөңгөр. Барабандар. Ике яҡта ла. Был рух, көс бирә. Ҙур, дөйөм йөрәк типкәндәй. Ғәскәр ҡуҙғалды. Ҡара болоттар кеүек шылыша.

Пугачев ҡарай. Зарубин, Хлопуша, Овчинников... Ә уңда... Кинйә. Унда ул яуаплы. Ышанып була. Уның уңҡулы — Яйыҡ буйлап — йәш батыр Салауат әйҙәй яугирҙарын.

Бөтәһе ҡуҙғалды бер ыңғай.

Артта — бар көсө. Творогов командаһы. Кар һалдаттары — әсирҙәр... Унда подпоручик Шванович икенсе гренадерҙар полкынан. Ышана уға ла. Тәүҙә яҫауыл иткәйне, унан полк атаманы яһаны. Творогов бар. Һаҡмар казактары.

Һөжүмгә. Стенанан аттылар. Барып етеүселәр бар. Зарубин отряды. Ҡапҡаға бүрәнә менән һуғалар. Ләкин йығыла. Ә баҫҡыстар, катапульттар юҡ. Ырғаҡтар бар. Улар менән нимә эшләйһең?

Уға ярҙамға икенсе төркөм талпына. Зарубин көтә. Бәлки, үҙҙәре сығыр. Юҡ. Аттарын ятҡырҙылар. Ышыҡланып аталар күренгәненә.

Уңдараҡ — Хлопуша. Уны бастиондан таныйҙар.

— Горшков! — тинеләр. Уны ла танынылар. Ана бит. Ул да күрә. Ана, тәүге өйҙәр.

---

[1]Барбет (фр.) — артиллерия ҡоралы өсөн ерҙән өйөп эшләнгән ҡалҡыулы ҡоролма, бруствер эсендә була.

[1]Картауль туп — йыраҡҡа ата торған, таш ҡоймаларҙы емерә.

Эх, ул ҡала эсенә үтә ал амы!

Юҡ, ныҡ ҡаршылашалар. Ҡала халҡы губернаторҙы яҡлай. Ҡала төҙөлгәндән бирле уларға ҙур өҫтөнлөк. Ер. Урман. Сауҙа. Хәле еткән завод алды. Түрәләр жалунья ала. Ерҙәре тирә-яҡҡа йөҙәр саҡрымға уҙылған.

аҡмар ҡапҡа ынан улдараҡ йәҙрәләр стенаны емерҙе.

Пугачев Федулевҡа:

– Прорывҡа!

– Үтемгәме?

Ул мыҫҡыллап ҡарап алды. Ебәрҙе полкты, үҙе барманы. Полк ергә ятты.

– Алға. Үҙең алып кер!

– Ә ин бында ҡала ыңмы?

– Эт! – тип төкөрөндө Пугачев. Нимә ти...

Үҙе, атын яр ытып, алға үтте. Казактар ҡаршылыҡ күреп әкренәйгәйнеләр, бороп, алға әйҙәне үҙҙәрен.

– Минән ҡалмағыҙ! Үҙем барам. Күр ендәр Петр Өсөнсөнө. Үҙем алға әйҙәйем, үҙем уңышам. Юғи ә, миңә эйәрмәҫ халыҡ.

Ҡылысы ҡулда. Аталар. Йығылалар. Ул арала емерек стенаға эстән йыйылып өлгөргәндәр. Ҡылысҡа ҡылыс килергә барып етмәнеләр. Күптәр ауҙы, кире боролдолар. Ул да янындағыларға:

– Артҡа! – тип бойорҙо.

Пугачев сәмләнде. Нисек тә инергә! Башҡа бер урында ла уйым юҡ. Уңяҡҡа – башҡорттар ташландылар аҡмар ҡапҡа ына. Унда ла инерлек түгел.

– Ни бул а – ошонда!

Атлы ғәскәрҙе артҡараҡ, Туптарҙы алғараҡ. Тағы шул емерек урынға атырға.

Тағы штурм. Юҡ, булманы. уныш еңеүе үҙ мәлендә хәл ителә. Шуға әҙерләнелә, бөтә ғәскәр, иңышанысл ы көстәре тупланыла, сер итеп аҡланыла. Ә шунан бер момент. Шунда бул а... уңланыңмы – юҡ. Эх, Федулев, тип көйөндө Пугачев. Ул арала ҡыҫҡырыш. Овчинниковты ҡылар Зарубин менән бергә ябырылғандар. Ары-бире әтмәләгән баҫҡыстарҙы терәп, стенаға үрмәләйҙәр. Ләкин унан менгән берен атып төшөрҙәләр.

***

Уңяҡта Кинйә. Көҫәпҡол, Әлибай, айран... әр алай, әр төркөм баралар. Яҡын барып, эскә укяуҙыралар ҙа, әйләнеп, артҡа сигенәләр.

Бер тапҡыр ябырылып эш сыҡманы. Салауатҡа артҡа сигенергә ым. Атлылар сигенде. Йәйәүлеләр артта ине. Урынында булғандар алда булып сыҡты.

Ҡаланан өҫкә ябырылалар.

Кинйә әмер бирә:

– Уҡтар! – Уҡтар яуҙы.

өңөгә алырға әҙерҙәр. Килмәнеләр.

Салауат тағы теҙеп өлгөрҙө. Алға. Үҙе алдан бара. Был юлы өңгө. Ҡул оҙон була. Ҡара-ҡаршы осрашыу.

Салауат оран алманы. Шайтан-көҙәйҙәр “Салауат” тиҙәр. Ә бында бороңю оран менән батыр исеме бергә ҡушылып, көслөрәк, бик көслө булып яңғыраны. Улар ына түгел. Ә барыбер башҡалар уның артынан “Салауат, Салауат” тинеләр. Шайтан-көҙәйҙәр, бүләкәй-көҙәйҙәр, ҡыр-көҙәйҙәр, урман-көҙәйҙәр. Башҡалар ҙа. Салауат дөйөм оранға әйләнде.

Шул таныш исемде ишетеп, берәү... Андрей[1] ағайҙы.

Ә Салауат уға ҡаршы бөтә Рәсәйҙегесә, бөтә армия ҡыҫҡырғанса: “Ур-ра!..” –

тимә енме.

Ситтәрәк таныш йөҙ. Андрей! Әле дошман. Хәҙер бер-береңдеме, әллә кем өлгөрҙәмө? Юҡ, үҙеңдә ҡунаҡ киткәнде ҡул бармаҫ.

Андрей:

– А, Салауат.

– Кит!

– Ярай, йәшә...

Салауат та шуны ҡабатланы.

Андрей китте. Салауат уны ҡыуманы. Шул арала уға ҡаршы икәү килә.

Салауат ул ятҡан ҡаршыға барҙы ла юл ыңғай уҡ йыҡты бере ен. Боролоп, икенсе е менән ҡара-ҡаршы тап килде. Теге Салауаттың башына сабырға иткәйне, ҡылысы менән батыр ҡылысты этте, тегенең муйынына сапты.

Был ваҡыт Айыт, Алпар, Ба ау улдараҡ берәүҙе ҡыҫа ине. Бәй, Аҡҡалпаҡтың аты йығылды. Унда Алпарҙы ҡыҫалар.

– Башҡорттар, ярҙамға! – тине лә Аҡҡалпаҡ ярҙамға ашыҡты. Үҙе, бер нисә яугирын эйәртеп, дошманды ҡыуаларға кереште.

Ҡаланыҡылар ырт бирҙе. Арттан ҡыуыу. Ләкин өҫтән аталар. Инеп, ҡапҡаны яптылар.

Таңы “Максим” тип ҡысҡырҙылар. Асыулы тауыш. Уға берәү ҡылыс болғап килә. Салауат өңгө өн ырғытҡайны. Ҡылыс. Ҡалҡан. Барып етә, ҡотҡара. Салауат яралана. Уны уратып алалар. Горшков килә ярҙамға.

Атыш туҡталды. Ырымбурҙыҡылар ваҡ-ваҡ каре булып уҡмашып, артҡа сигенде. Ябырылыусылар ҙа туҡтаны. Артҡа – үлектәр, яралылар күтәрткегә алып, ике ат ара ында ташыла.

Горшков Салауат янында ине. Ул ат өҫтөнә менде.

Таңы ике яра...

Штурм барып таңы сыҡманы. Мәгәр күрҙеләр, өйрәнделәр. Урын менән таныштылар.

Дәррәү өжүм кәрәк. Шуны аңға ындар ине әммә е лә.

Атамандар:

– Алып булмай бит, – тип зарланды.

– әй, саптыҡ ағасҡа. Ә күпме? Бер саптыҡ, тик бер сабыуҙа ағас та аумай.

Шулай, бергәрәк елкетеү, дәррәү ташланыу фарыз.

11

Көн дә тиерлек Ырымбурға ябырылып торалар. Ҡаланан ҡаршы сығалар, уңыш була.

Ҡапҡа асылды. Салауат сапҡын ебәрҙе. Кинйә үҙе үк уға барырға елдергәйне.

Сапҡын:

– Салауат әйтте: бер ынтылып алырға!

Кинйә бара. Салауат:

– Ҡапҡаны асып яптылар. Сығырға ҡыҫсыналар. Мин ҡамарға итәм.

Кинйә:

– Эйе, тегендә казактар ҡуҙғалырға әҙер. Беҙ – бынан. Ә ин бында көтөбөрәк тор.

Салауат:

– Мин уй ыуға төшөрәм. Арттан уратып алырмын.

Кинйә хуплай:

– Уңҡанаттан урап сығырға әйбәт. Әйҙә шулай. Шым ына төшөр.

---

[1]*Рычков Андрей Петрович – подполковник, тарихсы Петр Рычковтың улы.*

— Хәҙер беҙ уларҙы!..

Бер нисә урындан туҙалды төркөмдәр. Башҡорттар Аҡмар ҡапҡаһынан уңараҡ тартылды. Унда крепость стенаһы насар. Шунда ятып ҡалдылар. Ҡапҡа асылды. Сыҡтылар. Ҡыҫа-тыҫа киләләр. Атлылар китә, уҡсылар уҡ яуҙыра. Унан — аттар. Ул арала йәйәүлеләр тағы сигенә.

Арттан Салауат ҡысҡырҙы:

— Әйҙәгеҙ!

Ырымбур кешеләре ике яҡлы ҡыҫымда. Салауат ҡыҫып килә. Эргәһендә — Баһау, Сағыр. Был яҡтан — Кинйә. Ҡыҫалар. Байтағы ҡырылды. Салауат ҡаршыһында — бер офицер. Ҡаршыһына — Баһау, ике башҡорт та яҡынайҙы.

— Китегеҙ! — тине Салауат.

Юл бирҙеләр. Офицер янтайырға итте. (Былар — көс күрһәтергә сыҡҡан офицерҙар.)

Салауат:

— Ай, куда? Давай сюда.

Алыш. Ҡылысҡа ҡылыс. Офицер артҡараҡ сигенде. Уға икәү ярҙамға ташланмаҡсы. Башҡорттар ҙа ярҙамға ябырылһас, уларға дөйөм ҡыҫым көсәйҙе.

Салауат өңгө тотто. Уға теге икәү яҡын, инде ҡылысын алды. Ике яҡлап елтәшәләр. Кемелер этеп ебәрҙе. Уға Салауат киҙәнеп тороп сапты, ә икенсеһе — уның ҡулына. Һул ҡулына алды ҡылысты батыр. Башҡорттар тегене бөтөрҙөләр.

Күрше полктар ҡыуып китте дошманды.

Салауатты алып сыҡтылар.

— Ай, осталар! Өйрәтелгән. Шулай булаһы ине.

Алыш тынып бара ине. Ҡаршы тараф уғышсыларының ҡалғаны артҡа һыпыртты. Ҡапҡа ябылды.

Салауаттың яраларын быуайы Сағыр йыуып бәйләне, сирәк[1] алды. Әсәһе ебәргән үлән онтоҡтары[2] бар. Бер яулыҡ бирҙе бәйләргә. Зөләйхаһының яулығын.

Ах, ҡулға тейгән бит ҡылыс осо...

Уның янына Кинйә менән Пугачев килде.

— Лазаретҡа кәрәк тә...

Салауат ҡаршы әйтте:

— Юҡ, мин өйҙә... Яра уңалғансы... Тағы сиреү йыям, алып киләм. Бында ла Бәрҙе һыуы бар. Беҙҙә лә Әшә һыуына Бәрҙе йылғаһы ҡоя.

Кинйә:

— Һин нәҡ шунда, Бәрҙелә, яңы Бәрҙе яһа. Шунда яңы яу күтәр. Өфөгә ярҙам ит. Екатеринбургтан килерҙәр, — тине, Салауатҡа төбәлеп.

Уға манифест тоттороҙолар. Атаһына полковник чины биреү тураһында ҡағыҙ ҙа яҙылды. Максим Горшков та оҙатты.

— Эх, бергә оҙаҡ тора алманыҡ.

— Знакум былай ҙа...

(Оҙаҡ бергә булырҙар аҙаҡ. Тик бында түгел, бында башҡа осрашыу насип итмәҫ. Салауат та, Максим Горшков та, Иван Почиталин[1] да йыраҡта, Балтик ярҙарында, бергә ыҙаланасаҡ каторгала.)

Салауаттың отряды ҡалды. Үҙенең ҡошсоһон, быуайы Сағырҙы, бер нисә дуҫын алды. Киттеләр.

Кинйә ҡарап ҡалды. Бөркөт осто. Бөркөт!

...Ҡайтҡанда юл тыныс, юлда караттар юҡ ине. Халыҡ шатлана, хөрмәт итә. Ҡыҙан-

[1]Сирәк — бәйләүес, бинт.

[2]Онтоҡ — ваҡ-ваҡ киҫәктәргә ватылыу, ваҡланыу.

дыр ишеткәндәр, таныйҙар.

– Салауат батыр!

Бөгөлсән, Мәләүез, Йырғын, Стәрлетамаҡ – бөтә е азат, бөтә е һәйбәт.

Бөтөнләй яңы донъя!

Бына шулай бул ын. Тик алда, улар яғында – Ҡолой Балтастар, заводтарҙа – Твердышев, Мясников кеүектәре, Силәбелә, Красноуфимда, Көнгөрҙә, Екатеринбургта әле – заводчиктар, офицерҙар... Уларын да еңбеҙ, Алла бойор а!

Уларына ла ирек яулайбыҙ. Хәҙер ҡайт ын һына. Яңыҙ түгел, ата ы тотонор, башҡа йортауайҙар, батырҙар ҡушылыр. Унда – Баҙарюл Юнаев, Юламан Ҡушаев. Ә бына унан алдараҡ Грязнов атаман, Григорий Туманов киткәйне, илгә ҡайт алар, беҙгә ниндәй ныҡ арҡа буласаҡтар.

Бында уҡ Салауатҡа яңы яугирҙар ҡушылды. Батша хеҙмәтенә.

– Ул Бүгәсме, батшамы? – тиҙәр.

Салауат йылмая. Указдарын уҡый.

– Беҙгә ирек бирҙе, ер- ыуҙарыбыҙҙы ҡайтара. Күктәге бөркөт кеүек осабыҙ. Яналдар, түрәләр ҡаршы килеп кенә ҡара ын.

Уны аңлайҙар:

– Эйе, эйе, Бүгәсәү батша шулай тигән.

12

Генерал Кар ҡыйралып ҡайтҡас, 13 ноябрҙә – Андрей Первозданный көнөндә Екатерина Икенсе унының урынына генерал Бибиковты тәғәйенләү хаҡындағы рескриптҡа ҡул ҡуйҙы.

Александр Ильич Бибиков яңыраҡ поляк конфедераттарын, малорус һәм белорус яуҙарын баҫтырыу өсөн ебәрелгән бөтә ғәскәрҙәрҙең командующийы ине. Унда көсө еткәнде бында булдырыр, тигәндер. Ул хәҙер болалар, яуҙар менән солғанып алған Урал тауҙарындағы, Яйыҡ, Волга буйҙарындағы бөтә ғәскәргә баш.

Ҡазанда уны ҡарт губернатор менән мишәр старшина ы Мәндей Төпәйевтан ныҡ көткәне булмағандыр. Төпәйев Салауаттан ҡасты, шунда булды. Әле башҡорт ерҙәре, юлдар хаҡында һөйләне, ҡай ы старшиналарға таянып булыуын әйтте. Бик яраны Бибиковҡа...

Ҙур көс, юғары хоҡуҡтар бирелгән. Ул шунда уҡ Ҡазанға юл тотто. Һалдынан Башҡорт ерҙәренә йәш кенә генерал Голицынды[1] ебәрҙе, унан Ырымбурға барып сығырға генерал-майор Мансуровҡа ҡушты, ә Себер яғынан Деколонг барыр.

Ҙур ҡулса ҡыҫылыр, бөтә ен ҡыйратып үгерҙәр, ихтилал тар-мар ителер.

Был хаҡтағы хәбәр Пугачев ставка ына ла килеп етте. Уны ы былай ҙа билдәле. Бибиков булма а, башҡа ын ебәрерҙәр. Әммә илдә тоҡанған көрәш ялҡынын Петербургта тыныс ҡына ҡарап тормаҫтар.

Шунының өсөн сара күреү фарыз.

Бер көндө лә бушҡа үткәрмәҫкә кәрәк. Ырымбурға ҡаршы ебәрелгән ғәскәрҙәрҙе алға барып, юлда уҡ ҡаршылап ҡыйратырға, яуҙы киңәйтергә, янғындының яңы усаҡтарын тоҡандырырға ине.

– Өфө крепосын ала тороу зыян итмәҫ, – тинеләр.

Эйе, бында – икенсе штурм, кәрәк ә, өсөнсө ө я алыр, Ырымбур барыбер йығма ителер... Шунан тотҡарлыҡ ыҙ Ҡазанға, Мәскәүгә табан кителер.

Өфө тирә ендә көс аҙ түгел ине. Яңыларҙы ла туплап була. Унда – бағиҙарҙың полковнигы Ҡасҡын амаров; унда – полковник Губанов.

Тик ниңәлер эштәре эш түгел, үҙ-ара борсаҡтары бешмәй төҫлө. Шул хаҡта һөйләшкәс, Пугачев:

[1] *Почиталин Иван – думный дьяк, Пугачев яғында.*

— Граф Чернышев! — тине. Зарубин-Чикаға шулай өндәшергә башҡалар ғына түгел, үҙе лә күнеккәйне инде.

— Нимә тыуша ың, государь?

— Унда хәлдәр ни рәүешле әле?

Зарубин — белгәндәрен, Хлопуша ишеткәндәрен өйләне. Кинйә үҙе алған хәбәрҙәрен әйтте. Бөтә енән бигерәк Хлопушаны Левашевканы алғанда ҡулға төшкән әсир алдаттар мәғлүмәте аңайтты.

— амаров бер ауылды яндырған. Рус ауылын. Шул арҡала тартыш тупҡан.

— Быны күрҙегеҙме?

— Берҙәмлек булма а, шулай ул, — тине Пугачев. — Ау эттәре лә үҙ-ара өҙәшмәй, ә былар бер-бере ен талай. Граф, барып, бер армия ойоштор. Айырым армия... әм Өфөнө ал!

Зарубин аяҡҡа баҫҡайны. Батша ҡаршы ына килде.

— Бөгөн үк китәм!

— Эйе... Көтөп булмай.

Зарубин әҙерләнде. Уға әллә ни күп көс кәрәкмәй. Өфө янындағылар, нисек кенә булма ын, ҡаланы ҡамағандар. Юлдар тыныс. Юл ыңғай көс йыйылыр. Туптар, дары... Улары ла Воскресенскийҙа, Богоявленскийҙа.

6/XII. Пугачев. Оҙатыу.

— Бөгөн Николин... Николай көнө уңбула торған. Әйҙә, граф... Будь послушаше...

Зарубин Кинйәгә:

— Улыңды ебәр... Беҙ унының менән күҙ ҡарашынан да аңлашырбыҙ. Юлды, телде. Ә мин еҙҙең йоланы беләмме?

Кәрәк ине еләүен. Береңбашҡортса, береңрусса тота ың, еләүен Көҫәп ҡол менән айран алайҙарын алып ҡайтҡандан бирле бында ине. Ул да әҙерләнде.

— Олатайың Ҡарауыл тауына йыйынға йөрөгән. ин — яуға. Ул — ҡағыҙ тотоп, ин — өңгө тотоп. Ул хаҡлы ҡулағандыр, ләкин уңынан алдана — ин алданма, ҡорал менән тыңлат. Киленде өйҙә ҡалдыр, — тине Кинйә.

...Өйгә тутҡанылар. Былай имен кеүек. Айым килененә сат йәбеште. Ҡол, ти.

Воскресенский — Зарубин. Илья Ульянов[1], полковник Антипов Яков Степанович, бында башҡорт старшина ы Айса, мастер Беспалов. Был заводта ул беренсе тапҡыр. Батшаның графын — ҡуңыр йөҙлө, ҡылыс танаулы Зарубинды главный анат тип ҙурлап ҡаршыланылар. Йөрөп сыға. Ҡоймалар ватыҡ. Ҡарауыл башня ында кеше юҡ.

Тора яры бейек. Өс яҡтан вал. Башы осло бүрәнәләр ултыртылған ҡармыш. Урҙар ҡаҙылған була. Әле был ватылған. Сүпле урҙар, емерек.

Антиповтан орай:

— Ниңә аҡ юҡ?

— Элек юлбаҫарҙар була ине...

еләүенгә, Айытҡа ҡарап алды, әйтмәне.

— Башҡорттар ҙа теймәй, ти еңме?

Бында, Айыт ҡаҫтын, тимәйҙәр хәҙер. Яҡшы ҡабул иттеләр.

— Юҡ. Бергә бит.

Зарубин еләүенгә ҡарай:

— Ни ти ең, башҡорт правителе?

— Бына бит, яҡшымы?

---

[1]*Голицын Петр Михайлович — кенәз, генерал-майор, хөкүмәт ғәскәрҙәренең карат корпусының командалаусы ы.*

– Шулай булыр ғүмергә. Әммә төймалар нык Башняҡа аҫтот.

– Улары...

– Карателдәр килмәҫ, ти еңме?

– Кешегеҙ күп түгел.

– Күп. Ситтә, – күр әтә Зарубин. – Ана тауҙа, урманда. Йөҙсатрым – руда. Утын ташыу, ағас тыртҡалар. Ермоловкалар күмер яндыра, дегете. Башҡа ы... Кәрәккәндә йыйылып була.

Завод эшләй. Арыҡтан ыу аға. Ҙур тәгәрмәс шаптыр-шоптор машинаны әйләндерә. Руда иретеү мейестәренә күректәр менән ауа өрөлә. Ҡөрос, батыр иретелә. Туп тояла. Хлопуша Әүжәндән килтереп ҡалдырған оҫталар шунда мәж килә. Заводтыҡылар ҙа өйрәнеп алған.

Тәртип юк. Шуға күрә Пугачев әмере үтәлмәгән. Ул 5 гаубица, 30 бомба тойорға ҡушҡан. Грязнов әйтеп китте. Юк. Бәләкәй мортира?[2] Ул да шартлай. Беспаловты киҫтә: полковник Антиповҡа эшләмәй ҡара. Үеңказначей, мастер.

Бында Зарубин торал алды. әр үткән ерҙә ҡараны, үҙенә көс тупланы. Табын, Богоявленскийҙа ла туптар бар ине.

Зарубин Воскресенский, Верхотор заводынан ике йорттан бер кеше йыйырға ҡуша.

Килгән бере енеңсәстәрен киҫтереп, казак итә.

Бер генә аҙна торҙо атаман.

– Йә, Яков. С богом! Ҡал. Ныҡтот,– тине Антиповҡа.

еләүен әсә е янына ҡайтып йөрөнө, Буранбикәне шунда ҡалдырып. Әсә е шат. Ни әҙерләргә белмәй, өрмәгән ергә ултыртмай. Былай имен торалар.

Айымға хәбәр: Кинйәнең быуайы үлгән. Уны ерләргә барырға була. Айым, төйнәмде ерләй алманым, ти. Ул саҡында атлыкеҙнәм кешеләре үлтергән, ауылды яндырғандар. Унынаға ы әйбәт ине.

Ҡатын-ҡыҙҙан кәс йыйып китә. Юл өсөн билет юк. Беҙгә кем тейер, тиҙәр. Ашҡаҙарға төшәләр. Сытырман ауылы. Унда орайҙар, кем, тип.

– Мин Кинйә абыҙҡатыны, – ти Айым.

– Ә, үҙебеҙҙеке...

Йылға буйлап үрләй. Бөркөтлө тамағындағы Ҡазбулат ауылына ерләнеләр.

– Кинйә беҙҙеке. БеҙҙенАҫылбикә улы. Ҡыйын бул а, бында кәсегеҙ. Йәйләүҙәребеҙ кин. Көйөргәҙе буйында йола: ауыр бул а, әсә янына ыйына. Элек-электән шулай... – тип әйттеләр Айымға.

– Юҡ, еремде аҫлайым. Ҡйнәм элекке яуҙа кәсмәне. Ирем төйәген аҫлайым, тип. Ә аҫларға... Бына, әләүегем бар.

Тик Айым уны артыҡ киркәләгәндер. еләүен улы унынйәшендә, ата ы уғышта саҡҡа, тиҫтерҙәренән тор утмаштырып, йорт- илде ҡурсаланы, ә был...

Кинйәненбыуайы өндәште Айымға:

– Әйҙә, иң йәйләүбирәм, – ти. – Ҡран йылға буйында...

– Әйҙә!.. Барам, мин унда үҙемә тирмә торам.

(Барыр, иртә әле, башҡа ергә төйәкләнер урын бөткәс, тирмә генә түгел, ауыл да торор. Ундай ауыр көн яҙма ын ине лә... Килер ул көн...)

Шунда еләүен килеп етте.

Айым:

– Йыназа ына өлгөрмә әндә, барып торьән утыт, рәнйеп ятыр.

еләүен Зарубинға өндәшә:

---

[1]*Ульянов Илья Иванович – Яйыҡказагы, б. к. полковнигы.*

[2]*Мортира (гол.) – уғыш торалы, артиллериянынхәҙерге миномеҡа оҡшаған бер төрө.*

– Граф юли йәнәптәре. Минеңкайны. – Быуайы үигәнен өйләп бирҙе.

– Йыраҡмы?

– Мин Өфөлә ҡыуып етермен... Бында көс туплармын да.

– Ну да, ну да... – еләүен буш йөрөмәҫ. Ниңә көс йыйырға кәрәген белә.– Ярай...

Зарубиндыңотряды ҙур. Стәрле–Табын–Богоявленский заводы. Бына Воскресенка тауы.

Тора буйында изге урындар, күл янындағы шишмә эргә е. Изге Мәрйәм ана икона ы. Ә Воскресенка тауы? Иисустыңяңынан тыуыу хөрмәтенә... Зарубин – старовер. Икона ына ышанмай, ә бына завод булған бында. Сиркәүе, исеме хәҙер тегендә, яңынан тыуған завод. Бында – Богоявленский. Эйе, була шул. Кешеләр булдыра. Бына бит Петр Өсөнсө лә яңынан тыуҙы. Дүртенсе е булманы. Ә үҙем уң иҫән кешененисеме, чины...

Заводты бынан күсергәйне Твердышев мәрхүм. Яңыраҡүлгән. Үлгән кешене хурламайҙар. Бында ерләнмәгән, әлбиттә. Улдары ла юҡ. Унынкомпанейщигы Мясниковтыңҡыҙы Дарья генерал Пашковта. Шуға ҡалған бындағы заводтар. Тик ул килмәй. Ҡйҙан кил ен!

– Килмә ен. Хәҙер завод – Петр Федоровичтыҡы!

Бында ла көс йыйҙы. Етмә ә, яҡшылап ыйланылар. ыйланырға, йырларға үҙе лә ярата. Илья Ульянов та буш ҡуймай.

Ағиҙелде аша сыҡтылар. Ишле, Боҙаяҙ.. Алда – Ҡрауыл тауы. Әммә Зарубинға Чесноковка тип ататтылар уны.

13

еләүен Ашҡаҙар буйына сыҡты. Ҡзбулат быуайынынкөберен күрҙе. Был ауылды ул торған, хәҙер ҡөбере ҡалды.

Унынңикенсе быуайы – Юлдаш.

– Әле ҡайҙа юл тота ың?

– Өфө яңына, – яуап бирҙе еләүен.

– Ә... Ҡстын полковник яугирҙар алып китте. Осрашыр ыңыҙәле. Бер-берегә таяу булыңыҙ

– Ярай. еҙенгеләктә, хәйер-фатихала тороң

– Эйе... Кинйә абыҙбеҙҙенырыу улы ла! – ти Юлдаш.

Ул ына түгел. Аҫылбикә өләсә е хөрмәтенә халыҡяҡын күрә. Берәүйырлай:

Юрматыныңбатыр улы Кинйә ҡа арман...

еләүенденүҙен дә сит күрмәйҙәр.

– Яуҙар бөткәс, Алла бир ә, яҙлауға бында сығыр ың.. Беҙүҙебеҙҙә Көйөргәҙе буйына барабыҙ Үлән шәп. Йылы. Бына беҙҙенауылды үткәс, беҙҙенаңы йылы. ыртты артылдыңмы.

еләүен белә, был быуайы шунда ауыл ҡорҙо. Юлдашта тора.

Тағы Көйөргәҙе... әр ваҡыт саҡыралар. Кинйәне үҙабыҙы итмәкселәр, еләүенде – үҙмулла ы...

Юҡ, әле бере е лә белмәй. еләүенде ситкәрәк өрөрҙәр. Ә ата ы бөтөнләй. Шулай ҙа әсә е Айым бөтә ғаиләне йыйып килер, әләүек алып барыр.

– Ҡзбулат быуайыңдан иңә васиәте бар, күсегеҙ, – тинеләр.

Шулай тип бөгөн ҡорьән уҡығанда ла әйттеләр. Әйтер ең доға өсөн – хәйер. Васиәт хәйере. Ҙур хәйер, әлбиттә.

еләүен китте. Стәрле буйынан, унан Өршәктенүрге ағымы ауылдарынан кешеләр, аттар, йөк-йөк аҙыҡйыйҙы. Был тирәләр юлдан ситтә, таушалмаған әлегә.

Ауырғазы йылға ында ына тиҫкәреләр. Бында – меркеттәр. Меңдеәргә ҡушы-

лып, ун ике ауыл торалар. Шул тиҫкәрелеге менән ҡуҙырыуҙарын үҫндереп баралар.

Бик тиҫкәре, бик үҫшән халыҡ. Ә бит ҡасандыр... Ата ынының яратып уҡыған бер китабында, меркеттәрҙең алыҫ ата-бабалары бик көйһөҙ булған, тип яҙылған. Көнсығыш яҡта монголдарға күршелә Селенга буйында наймандар менән бергә Сыңғыҙ хандың ата ы Йәсүкәй ба адир менән – дошман. Сыңғыҙҙың үҙен дә ҡалтыратып-тетрәтеп йәшәгән халыҡ. Йәсүкәйҙең улы Тимучин Сыңғыҙ булмаҫ элек меркет Тоҡтайбәк хан килеп, урҙуға ын барып баҫып ала. Ҡатынын Бүртәне алып китәләр.

Бер йылдан ҡоткара, имештер. Хандың өлкән улы Жужи – шулар ҡаны... Ә Сыңғыҙҙың бер ҡатыны – меркеттәрҙән. Шуның аға ы Джемаль Жужа етәкселегендә Сыңғыҙ ханға ҡаршы уғышалар. Ләкин 1208 йылда Ыртыш буйында еңеләләр. Еңеләләр ҙә көнбайышҡа ҡасалар. Башҡорт тауҙарына етәрәк, наймандар ханы Кучлук көньяҡҡа тартыла. Ҡара-Ҡытай дәүләтенә ыйына.

Ләкин тарих уларҙы туҙҙыра, ә меркеттәр төньяҡҡа ҡараҡ ҡайырып, ошо яҡтағы ҡыпсаҡтар ара ына ерләшә. Бына бит, ошо көнгәсә үҙҙәрен юғалтмағандар.

еләүен уларҙың сәменә тейҙе.

– еҙ уларға оҡшамаған ыңыҙ. Үшән, ялҡау... еҙҙә ысын ир-егеттәр бармы икән.

– Беҙме?

– еҙ кеше талауға ғына оҫта. Юл баҫып, кеше үлтереүселәр, ат ҡараҡтары барлығы ишетелә.

– Юҡ, бар әле батырҙар.

Табылды. Улар еләүен алайына баш ҡушып, Бүгәсәүгә китәләр. Бейек тауҙың үре күп. Ҡыйынлыҡты шулай артыла ың

Ауылдарҙа шулай белгәнен өйләй, хәбәр менән тарала, халыҡ хәтере ныҡый. Юлда осрашҡанда ла туҡталып, үҙе күргәнен, ишеткәнен өйләй. Шулай ил-көн хәбәрҙәре тарала.

еләүен Зарубинды Боҙаяҙҙа ҡыуып етте. Бында Ҡинзәфәр Усаев йәшәй. Уны күрерҙәр ине. Әле ул Бердала, Кинйә атаман янында ҡалды.

12/XII. Ҡарауыл тауына яҡынлаштылар. Ана, күренә...

Улар Өршәктә. Амантай ауылы. Ҡылы ында – тирмәндәр. Шунда башҡорттар төйәкләнгән.

12/XII – Ҡарауыл тауына еттеләр. Бында Ҡаҫтын ҡаршы алды. Янында бер урыҫ, үҙенең писары Еремкин. Бергә ҡаршылайҙар. Алексей Еремкин – Нуғайбәк казагы, сотник. 500 кеше менән килде.

Уны Ҡаҫтын йөрөттө. Переговорға. Унан – тоҙ амбарҙарына. Яр буйында – складтар.

Тейәп алып китәләр. Русса указдар яҙа. Губанов ара ында йөрөй.

еләүен дә килде. Ҡаҫтын таныштыра урын менән:

– Мин Чесноковкаға урынлашам.

Урын уңайлы. Элекке Башҡорт ҡала ы тигән тау, Ҡарауыл тауы тип тә атайҙар. Бер яҡта – башҡорт ауылы. Унда бороңғо Ғаҙый мәсете бар ине. Кирилов яндырған. Өфө яғында – рус ауылы, крепостнойҙар төйәге.

Әле ҙур ул, Өфөнән кеше аҙ түгел, тиҙәр. Ә хәҙер...

Ауыл кәртәлә булма а ла, төҙәк. Йыйнаҡ.. Ә мө име... Өфөлә аслыҡ, бында ожмах: теләй ең – аша, теләй ең – эс...

Был Успенский ирҙәр монастырының ҡол крәҫтиәндәре ине. Монастырь үҙе Өфөлә – Усолка тауында. Ныҡ кәртәле. Үҙе ҡала кеүек. Крәҫтиәндәрҙе бик яфаланылар. Шуға Петр Өсөнсө, монастырь крәҫтиәндәрен ҡаҙнаға күсерергә, тигәс, 1762 йылда уҡшатландылар. Поп та, дьякон да улар яҡлы, Петрҙың үлеүенә ҡайғырҙылар, тере тигәс, ҡыуандылар. Петр эшләмәгәнде Екатерина эшләне – монастырь ерҙәрен алды; 1764 йылда үҙен бөтөрҙө. Крәҫтиәндәр ҡаҙна – экономия коллегия ы

ҡарамағында. Воеводаға арым аҡсҡтерәләр. Ә Петр батша — бында. Мөкиббән китеп ышандылар. Бына уның фельдмаршалы, Чернышев, тиҙәр. Үҙеме-түгелме, унда эштәре юҡ. Батша үҙе ебәргән.

Поп та, дьякон да алдан әҙерләп ҡуйған кеүек.

— Иҫән, ти, әйткәйнем бит, — ти поп.

Әле лә сиркәүҙә... “многие лета” тинеләр. Тере ҡалған батшаға ла, уның фельдмаршалына ла.

Зарубинды ҙурланылар. Ҡунаҡ киттеләр. Ҡунаҡ була белә. Эсеп сыға. Йөрөй, тикшерә, тағы керә.

Уға киләләр. Иҙеүе асыҡ. Йөҙ ҡарауысҡыл. Күҙҙәре уҫал.

— Ваше сиятельство, граф...

— Ярай...

Бер төрлө лента, бер нәмә юҡ. Ниндәй фельдмаршал? Кейем кәрәк, тиҙәр, уға лы, йылтыр бул ын.

Ә-ә, кәрәкмәй...

Бер ҡатын аш әҙерләй. Теге әйтә: йыуын. Килеп арҡа ынан өйә.

— аҡалың, — ти, — инең матур.

— әй... — Ҡсаҡ ай ҡатынды.

— Әй, цыган, — ти теге е.

Ашап сыҡҡас, Зарубин:

— Күрәйек әле, кемдәр икән беҙҙең армияла, — ти.

Армия... Юлға сыҡҡанда Емельян Пугачев үҙе, ин унда үҙенә армия ойоштор, Икенсе армия булыр, тигәйне. Йәнә е, бер батшаның хәрби көстәрендә ике армия ла, өсәүҙә, күберәк тә була. Эйе, шул Икенсе армияла кемдәр бар?

Сыҡты. Эҫе. Иҙеүе асыҡ. Сәс өлтөгө сығып тора. Бүрек ҡырын.

Үҙе менән килгәндәргә ышана. Бына ат килтерҙеләр. Тәүге күҙенә ташланғаны рус булды.

— ин кем?

— Алексей... Еремкин...

— Эйе, шәп исем. Ҡайҙан?

Зарубин, бер нисә кеше эйәртеп, бындағы командаларҙы йөрөп сыға. Бында төрлө халыҡ. Күберәген Ҡсҡын туплаған, әле еләүен килтергән башҡорттар ҙа байтаҡ, Турай Ишалин әйҙәгән татарҙар, мишәрҙәр. Тирә-яҡтағы рус крәҫтиәндәре. Улар күп. Ошо ауылдан, тирә-йүн крепостнойҙары, Өфөнөң үҙенән ҡасҡандар тәшкил итә. Завод крәҫтиәндәре — Воскресендан, Верхотурҙан, Архангелдан, Богоявлендан, Эҫемдән, Белореттан. Табын, Нуғайбәк казактары, Стәрлетамаҡтан ҡасып килгән алдаттар. Ҡайҙан ғына юҡ. Бында ҡырҡ ата бала ы.

Ҡарап, самалап алды. 4 мең кеше, тағы килерҙәр, тағы булыр... Тик быларын йүнләп полктарға бүлергә, өйрәтергә кәрәк. Мотлаҡ.

Тирә-яҡҡа ҡаранылар. Тау башындараҡ Зарубин, Ульянов, Ҡсҡын, еләүен тора. Ҡсҡын белеште:

— Өфөлә булғаның бармы?

— А как же!..

Эйе, бер тапҡыр килгәйне. Зарубин унда үҙе хаҡында юҡ-барҙы өйләр. Тирә - яҡ ауылдарҙы ла белмәй.

— Был ниндәй ауыл? — тип орай Зарубин.

— Зубов...

Николай Зубов был ерҙәрҙе отставной капитан Аничковтан атып алған. Ата ы вице-губернатор Аксаков заманында уның менән бәхәскә инеп бөткән. Бөтәбеҙҙе крәҫтиәндәр менән 50 умға атып алды, тиҙәр.

Зарубин:

— Былар беҙҙең яҡлы буласаҡ.

— Әле лә беҙҙә.

— Ә анау ауыл, тегеләйерәк? — тип ораша Зарубин.

Бәрҫеүән буйындағы, бүленеп бөткән. Бер Зубовтар ғына түгел. Аничковтарҙың ерҙәре лә бар. Улар йән аямаҫтар. Бында — Нижегородский полкы. Шуның кешеләре.

— Ә ин, Ҡаҫтын, анау ауылдарға...

— Ҡайһы?

Нижегородка, село Куровское тиҙәр. Арыраҡ — Таптыковтарҙыҡы, Мырҙахан ауылы.

— Артабан уң? — тип орай Зарубин.

— улда — Ключи, Третьяковтар. Ар, Ҡара Яҡуп... Ә Аҡзират кереп үткәс...

— Ярар, — тип бүлдерҙе Зарубин. — Ә турала — Теләш, шуларға команда ебәр. әр ауылда староста бул ын. Кешеләр йый ын. Дим аръяғын да, был яғын да ныҡытырға кәрәк.

Ҡаҫтын бындағы хәлде өйләй. Ҡала ҡамалған, тирә-яҡта отрядтар. Бесәнгә, аҙыҡҡа йөрөтмәйҙәр. Баш ҡалҡытмайҙар. Сергеев перевозына юл туп-тура. Золотухаға иркен баралар, Ҡариҙел кисеүенә саҡлы. Ҡыйыуҙар Соҡолоҡйылғаына етеп үсекләйҙәр. Дим тамағынан да. Ҡара Ярҙа ла...

— Ябырылдығыҙмы? — Зарубин орай.

Бер төркөм арттан килеп, Бәхтиәр үҫер-өҫөрөнән хатта ҡала эсенә инә, Фрол ҡапҡа ынан. Бер нисә өйҙө үртәйҙәр. Тревога: үндерәләр, бере е яна. Тегеләрҙе тотоп алалар, аҫалар.

Чика-Зарубин:

— Аҫалар шул... Ә мин йәшәрен йәшәмәйем. Йөҙгә-йөҙ.. Халыҡҡа күр ен, бел ен. Урлашыу, уғышыу булма ын.

Зарубин Ҡаҫтынға текләне. еләүен аңланы, ҡарап ҡуйҙы. Ни тиер? Ләкин өндәшмәй.

— Ә теге яҡ Ҡариҙел буйын кемдәр тота? — аман ораша Чика.

— Иван Губанов.

— Килешеп буламы?

Ҡаҫтын түҙмәне, үҙенес белдерҙе:

— Булманы шул... Эш боҙолоп алды. Бына Әләксәй Еремкин барҙы. өйләштеләр, рәтләнеләр бер көйсә.

Зарубин бындағы даулашыуҙы Ҡаҫтындан төпсөндө:

— Нимә булды?

Ҡаҫтын еләүенгә ҡараны, өйләйемме, юҡмы, тигән кеүек.

— ин икеле-микеле ҡыланма. өйлә ни барын. — Ҡаты ғына өндәште Зарубин.

— Бына, уның быуайы...

— Кем, Ҡанбулат[1] быуайымы?

— Эйе, Юлдашев старшина.

Шул бында Жилино ауылына барған, мал-маҙар алған. Ораҡовтарҙың ҡоҙалары киткән. Крәҫтиәндәр ғауға күтәрә. Губанов отряды эргәлә бит. Килеп, саҡ-саҡ уғыш сыҡмай. Тотоп алалар. Килеп еткән Губанов быны ябып ҡуя. Ә Ҡаҫтын барып ҡотҡара, алып ҡайта. Барыбер ябып тора.

— Килтерегеҙ! — тине Зарубин.

Килтерҙеләр. Зарубин еләүенгә:

— Твой дядя?

— Эйе.

Бына иҫә! Әле яҡынырак ауылда, Өфөгә китте, тип юрурланып әйтеп ҡалғандар ине. Эш боҙа! Һеләүен уҫал ҡарай.

– Их, мырҙам... Һеләүен мулла... Гонаһлы булдым. Кисереш ора... Минең өсөн... – тип ялбарҙы Ҡанбулат.

Зарубин Һеләүенгә көнөш биргәндәй әйтте:

– Һеҙ ҡара. Ҡара әм хәл ит. Шуның өсөн килгәндәр. Һеҙ-ара ыңы-зыңы бөт өн. Ғәйеплене аҫып ҡуй анда хаҡлы ың.

– Аҡлан, – тине Һеләүен Ҡанбулат быуайына. – Крәҫтиәндәр алдында. Түлә. Ә бында яугирлыҡ менән ғәйебеңде юй. Шунан ҡарарбыҙ.

Түләттеләр. Бөтә зыянды. Шунан ебәрҙе.

– Алайыңды Зубово яныңа алып сыҡ – Зарубиндың Һеләүенгә уңы әмере ошо булды.

Ундай хәлдәр була торҙо, хәл ителә торҙо.

Ҡасҡын менән тиҙ аңлашты. Яндырғандар, бәргеләшеп алғандар. Була торған эш. Зыян юҡ.

Ҡасҡын танышып өлгөргән. Кешеләрҙе Өфө тирә енә ҡуйған.

– Шунда тор ондар әле, – тине Зарубин.

Әҙерәк йөрөштөрөп килделәр Зубово ауылына.

– Ағиҙел аша сыҡманыҡ әле, – тине Ульянов.

Икенсе көн Губанов килде. Йылҡыбай ауылы, Дарьино ауылы аша. Унда – баш күтәреүселәр.

Һыйланған саҡта Губанов бындағы низағ хаҡында әйтергә ауыҙ асҡас та:

– Кәрәкмәй! – тип туҡтатты уны Зарубин.

Эсәләр. Мейес араһында тараҡандар ҡыштырҙай, сиҡерткәләр һыҙыра.

Һуҙара ында йәнә тирә-йүнде һораштылар.

– Яҡынырак ауыл бармы?

– Бар, Черниковка, – яуап бирә Губанов.

– Шунда күс. Ә бирерәк? – ти Зарубин.

– Глумилино.

– Нисә кешең бар?

– Кешем юҡ, – бойоҡ ҡына яуап бирә Губанов.

– Һеҙ шунда күс.

Таңы сиҡерткәләр.

– Әйҙәгеҙ.

Тауға табан бер ук атҡан күтәрелделәр. Һеләүен дә килеп етте.

– Унда кемдәр? – Өршәк тамағына күр әтә Зарубин. – Башҡорттарҙы ҡуй. Бына, владелецты. – Һеләүенгә ымлай Зарубин.

Шымсы Устин килде. Һеҙенең кем икәнен асыҡ әйтә. Уны бында беләләр. Меҫкен крәҫтиән, тиҙәр.

– Ҡалала ни хәл?

– Унда... – Ҡалалағы хәлдәрҙе һөйләй Устин. – Бесәнгә сығырға итәләр, аҙыҡ алырға.

Ҡасҡынға өндәшеп, Губанов стратегик нөктәләрҙе барланы.

– Теге яҡта ниндәй ауыл?

– Ҡара Яр.

– Берәй е бармы беҙҙең кеселәрҙән?

– Ҡаранай Моратов.

– Ә, беләм... А-ана Костарев ауылы. Дим тамағы, Ағиҙел аша – складтар. Бер

[1] Ҡанбулат Юлдашев (Елдашев) – Нуғай даруғаһы Тамъян олоҫо старшинаһы, б.к. полковнигы.

аҙ кеше ебәр шунда.

— Ҡыҫырға кәрәк, яҡынлашырға.

Үҙен ҡамау хаҡында барыуы аңлашыла ине.

— Ишеттегеҙ.. Бесәнгә килерҙәр, аҙыҡҡа. Йөрөтмәҫкә! Пикеттар яп-яҡын тор он. Күреү менән артҡа хәбәр итергә, тоторға, — тип бойороҡ бирҙе Зарубин-Чика.

Ҡасҡын түҙмәй:

— Ә тегендә... Өңурта ына бәреп ин әк.

— Штурм? Булыр... Бында көйләйек әле. Слушай, полковник (Губановҡа). инең братан... Кем әле? — ораны Зарубин.

— Унда Афанасий ҙа, минең ғаилә лә...

— Шайтаныма унда ятамы? Саҡырт — сыҡ ын.

— Бик сығыр ине. Иван Ораҡов күҙ яҙҙырмай. Капитан бар шундай.

Эйе, Губановты аманат[1] булып воевода ҡулында ҡалған ҡатыны, балалары борсой. Уның бер ҡорҙаше капрал Афанасий шунда.

— Ғаиләңде алып сығырбыҙ.. Ә хәҙергә Афанасий кәрәк, шуның аша Борисов менән өйләшер өсөн.

Зарубин килгәс тә төрлө яҡтарға Пугачев манифесын таратты: рустарға, татарҙарға, башҡорттарға, сыуаштарға, мариҙарға, арҙарға...[2]

Писарҙарға эш күп. Әбдрәшит Галикаев[3] та яҙа. Ҡадир Яҡупов[4] та яҙа. Төрлө халыҡҡа — төрлө телдә.

Атаман үҙенең бында була ын, бөтә эште үҙ ҡулына ала ын, бөтә хәжәттәрҙе хәл итә ен белдерҙе. Батша уға ҡушҡан, ә ул бындағы атамандарға ҡуша. Үҙенең мисәте “Граф Иван Чернышев печать” тип яҙылған — шуны баҫа ҡағыҙҙарға.

...Бесән алырға килеүселәрҙе тотоп килтерҙеләр. Үҙҙәре лә, аттары ла ҡалды. Икәүен кире ебәрҙеләр.

— Әйт, баш ал ын өфөләр, — тинеләр ебәргәндә.

Разъездан йөрөп ҡайталар. Плен алалар.

Алға туптар сығарылды. Ҡалмыҡтар баҙары ине. Шулар туҡтай торған урын. Аталар-аталар ҙа кире китәләр. Был Өфөгә яҡын. Күренеп тора.

Ә Сергеев кисеү-перевозы[1] Ағиҙелгә туп-тура. Унда көслө пикет ҡуя. Унан Усолка тауы итәгендә Золотуха биҫтә енән Ҡариҙел кисеүенә саҡлы ла тыныс. Ҡалғанан сығып йөрөмәйҙәр. Соҡолоҡ йылға ына бара башла аңғына ҡурҡынысыраҡ. Ҡыйыуыраҡ яугирҙар, үсекләгәндәй, унда уҡ барып әйләнәләр.

Зарубин килгәс, ҡыҫылдылар. Бик уҡ сығып йөрөмәйҙәр.

Воеводаның тирә-яҡ волостар менән бәйләнеше өҙөлдө. Төндәрен, ҙур-ҙур конвой командалары менән генә йөрөйҙәр. Ни бары йәшерен рәүештә.

Вәлит Торновтан сапҡын килде. Уға Өфө менән бәйләнеш тоторға ҡушылған. Зарубин да алдан кеше ебәрҙе. Ярҙам орай. Туптар, кешеләр кәрәк.

Ебәрмәй булмай.

29/XI баш командалаусы А. И. Бибиков килде. Ул бер нисә көн эсендә аңланы, рапортында: “Эш Пугачевта ына түгел, бәлки, уны батша итеп таныған халыҡта”,— тип яҙҙы. Генерал-аншеф хәҙер халыҡты ҡыра, малдарын ала. Уға бөтә хоҡуҡ бирелгән. Бында губернаторҙар менән, ти... Рейнсдорп осадала, фон Брант ҡарт Ҡазанда. Был бында хужа. Генерал-майор Мансуров, генерал Петр Голицын,

[1]Аманат — заложник.

[2]Ар — удмурт халҡының башҡорттарҙа йөрөгән әүәлге исеме.

[3]Әбдрәшит Галикаев — Ғәбдрәшит Галин (Галеев) — Себер даруға ы Тырнаҡлы олоҫ Ҡарапсауыл ауылының башҡорто, б. к. отрядында писарь.

[4]Ҡадир Мөхәммәт Яҡупов — Өфө өйәҙенең татары, б. к. писары.

генерал Фрейман... Көсө күп. Ул Кисеү-Саттан Бөгөлмәгә күскән. Нуғайбәккә, Баҡалыға уҡталмаҡсы. Ябырылыр, алыр. Унан — Өфөгә, аҙаҡ Ырымбурға килер. Шунда алышырға кәрәк. Ундағы яу хәрәкәте лә көслө. Әлбиттә, һәр олоҫта, һәр төбәктә ярай. Вәлит Торнов та бар. Тик ярҙам кәрәк.

Сапҡын да шуны һорай.

Зарубин кереп китте. Үҙ янындағы атамандарҙы саҡыртты. Хәлде аңлайҙар ине.

— Ҡаҫҡын, һин Ҡыҙыл Ярға бар. Ҡаранай Моратовты Торновҡа ярҙамға ебәр. Минең исемдән бойороҡ бир. Минзәләне алһын. Бибиковты был яҡҡа ебәрмәһен.

— Ә Ҡара Ярҙа?

— Бына Илья[2] менән барығыҙ. Ул шунда торор. Илюша, әҙер тор. Оҙаҡламай курьер ебәрермен. Өфөнө ҡыҫабыҙ!

Тағы писарҙар ҡулға ҡаурый ҡәләм алды. Зарубин ундағы хәлдәрҙе һорашты, әмер бирҙе Ильяға:

— Унда — Благовещен заводы. Ул һинеке булһын: ҡорал яһат, дары ал. Бына Ҡаҫҡын әйтә, Уҡашлы йылғаһы буйында, ти.

Ә Һеләүенгә:

— Һин, владетель... Костаревканы ал. Ҡаршы яҡ пристанда — склад. Унда тоҙ булыр. Был яҡҡа сығар... — тине.

— Баш өҫтө, граф, — яуап бирҙе Һеләүен. Ирәйеп, Зарубин күҙ ҡыҫып йылмайҙы.

***

Зарубин Өфө янына килгәс Ҡаранайға әйтте:

— Өфө генә түгел. Уңды ла, һулды ла ҡара. Алға, Кама буйҙарына... Һин унда үҙең баш. Бөтәһен тот.

Һәр яҡта дошман. Бигерәк тә Ҡазан янында.

Генерал-аншефтың килеүе хаҡында һөйләштеләр.

— Мин уны беләм, — тине Ҡаҫҡын.

Польша походына ул да походный атаман булып барғайны. Уға Юлай, Ҡолой алған ҡылысты бирмәне, шулай ҙа ул күрҙе Бибиковтың нисек поляк шляхтаһын, белорус, малорус крәҫтиәндәрен ҡырыуын. Шуны ебәргәс...

— Беҙҙең дә атамандар бар, — тине Зарубин. Ул белә: кенәз Дербетов, Торнов, Давыдов, Мәсәғүт Ғүмәров[1], Бәхтиәр[2], Арапов...

Бына шуларҙы туплап, бер йүнәлеш һайлау зарур. Кем?

— Торнов бар.

— Бер кешегә ҡыйын.

Ҡаранай:

— Беҙ барабыҙ. — Улар — өс бер туған. Ниңә өсәүен әйтте? Өсө лә олатайҙары Алдар батыр өсөн үс алырға әҙерҙәр.

— Бар, ойоштор. Бөгөлмәне ал, Минзәләне.

— Тағы ниндәй ҡалалар беҙгә мөһим?

— Алабуға, Зәй. Ал... Иң мөһиме — Бибиковты тот. Унда әле Ларионов та, полковниктар ҙа. Брант тағы ла ебәрер.

— Эйе шул.

— Унда Торнов менән бергә, кәңәштә булығыҙ. Миңә хәбәр итеп тороғоҙ.

Бына шулай һөйләштеләр. Ҡаранайҙар китте.

14

---

[1]*Сергеев кисеү-перевозы — хәҙерге Пугачев слободаһы, 3-сө һанлы пристань.*
[2]*Илья Иванович Ульянов.*

Ҡасҡын менән еләүен Ҡыҙыл Ярҙан ҡайтты.

Ҡуранайҙы оҙатып, оя ынан ҡуҙғатып, икенсе ояға осороп ебәрҙеләр.

Ә ҡайтыуға тағы аптырап киттеләр. Йортта мө абәт кәүҙәле, төлкө толоп кейгән Ҡинзәфәр Усаев йөрөй.

— Бер шоңҡар осто, икенсе ыласын ҡунған. Аусының ҡош ҡундыра торған ағасына Ҡинзәфәр Усаев менгән, — шулай тип өндәште Ҡасҡын.

— Килеүҙе теләмәй еңме? Ярай, мин дә осормон. — Ҡинзәфәр тулы битле. өйләгәндә биттәре бүлтәйеп тора. Бөгөн килеп төшкән. Ысынлап китер, батша фарманы шулай.

Ҡинзәфәргә оҡшаған ине. Урҙуға[3] йәтеш.

— Килешкән, — тине ул.

өйләшеп алдылар. Ырымбур хәлдәрен өйләй. еләүен ата ы хаҡында орашты. Ҡинзәфәр тәмле телле. өйлә ә, күңелде иретә. Бәхәскә кер ә — түҙә.

Ғөмүмән, ике мулла бергә кил ә, ике үгеҙ өҙәшмәй тормаймы ни, бәхәс ҡабармай булмай. Әгәр үҙ сыҡа, әр кем өҫтөн сығарырға тырыша. Ә еләүен ундай үҙе үҙе башламай, Ҡинзәфәр ҙә тотонмай. Был йәш муллаға еткереп булмаҫ, ти.

Ҡинзәфәр шаяртып алды:

— Ике үгеҙҙе төкәштерәйекме?

еләүен йылмайҙы, ә Ҡинзәфәр:

— Ниңә төкәшмәй ең?

Тағы йылмайҙы.

— Шәп. Икенсе әрме тигәндәр ине. Әйтерем бар.

ыйландылар. Ҡинзәфәр үҙе ит өләште.

— Минең дәстәрханға[1] рәхим ҡылығыҙ.

Зарубин килеп керҙе. Зарубин уның төньяҡҡа ебәрелгәнен белә ине. Ул яҡтан Бердаға тиклем йөрөшкәләр[2] бара икән.

Ҡинзәфәр шуларҙы ойошторорға тейеш.

— Миңә бигерәк күп килә унан.

Декабрҙә, Чесноковкаға урынлашҡас, Зарубинға Уса юлынан килделәр.

Батыр ҡиәфәтле Батырҡай Иткининға полковник чины бирә. Ул Төнтөртамаҡ ауылынан, старшина итеп ҡайтаралар. Ант итәләр.

14/XI. Ул Өфө янына отряд ойоштороп ебәрә. Үҙ отряды — Уса янында. Көнгөр тирә енә барырға тейештәр.

Әбди Абдуловҡа — полковник чины. Уса янынан Матвей Мазжерин килде дуҫы менән — завод кеше е теге.

Унда — Тулва, Ғәйнә иләүҙәре. Башҡорттар күп. Заводтар күп. Унда — рус крәҫтиәндәре. Уса, Сарапул, Ҡракүл тирәләренән.

Былар хаҡында әйткәс, Зарубин:

— Мин уларға чин бирҙем. Уларҙың йөҙәргә үҙ күлдәре, осарға үҙ күктәре бар. Шунда ҡараштыр. Уҡмаштыр. Ә үҙең Кама арьяғына сыҡ. Екатеринбурға табан. Унда ҡалҡыт ҡара халыҡты. Шунан беҙгә юл асыҡ Ҡазан, Мәскәүгә... — тине.

Зарубин өҫтәл өҫтөнә бер таш ҡупы[3] ҡуя.

— Бына был — Ырымбур, ә икенсе е... Беҙ — ошо Өфө тауы. — Өсөнсөнө ҡуя. Ике ҡулын төньяҡҡа уҙа. — Был инеке — китә торған яҡ. Бер ҡулым — бында Салауат, Ҡатау заводтары, Красноуфим; Көнгөр — икенсе ҡулым, ә Екатеринбург? Икәү барлап алығыҙ.

---

[1] *Мәсәғүт Ғүмәров — Ҡазан өйәҙенең татары, боласыларҙың полковнигы.*

[2] *Бәхтиәр Ҡанҡаев — Себер даруға ы Ҡисо олоҫ мишәр старшина ы, б. к. баш полковнигы (бригадиры).*

[3] *Урҙуға — ставка (автор үҙегенән).*

Зарубиндың ҡулдары ҡушыла.

– Унда ҡалҡыт ҡара халыҡты. Шунан беҙгә юл асыҡ: Ҡазан, Мәскәү...

Усаевтың үҙенең исәбе лә юҡ түгел. Ул яҡта башҡорт олоҫтары бар. Заводтар күп, крәҫтиәндәр. Ана шунда таяныс юҡ түгел.

Ихатаға сыҡтылар.

Зарубин тунын яурынына һына алды. Иҙеүе асыҡ. Күҙ йүгертте тирә-яҡҡа. Йыр ишетелә. Аттар бышҡыра.

– Указдар яҙҙыр ҙа, әйҙә, иртәгә үк...

– Эйе, эйе... Ә еҙ Өфөгә ябырыла ыныҙмы?

Өфөгә ҡарай Зарубин.

– Ниәт бар.

– Мин шунда булам. Унан...

– Нимә, тамаша итә еңме? Дары еҫе өркөтәме?

– Бер аҙ Өйрәнеп китергә...

Ключиҙан (Третьяков ауылы) төндә ылаусыларҙы тотоп килтерҙеләр. Иген алып китеп баралар икән. Дүртәүен үлтергәндәр. Башҡаларын ябып ҡуйҙылар. Бере е ҡатын. Чика уны үҙенә саҡырртты. Йәл бит, ылыу ҡатын. Тун кейгән, шәлгә сорнанған.

Ҡатын Зарубинға аңлатма бирҙе.

– Мин әсәйемде күрергә барам. Игендең бер тою – минеке. – Атаман ҡатындың ҡулына ҡарай. Матур ҡулдар, йомшаҡ.

– ин крәҫтиән түгел, эйеме?

– Мин – горничная. Исемем – Фекла.

Ҡулын тота. Ҡатын һына икән. Ныҡ ҡыҫты. Зарубинды исләмәҫтән елтерәтеп ситкә ырғытты. О о... Шунан килеп ҡосаҡлай, теге ҡарышмай.

Шымсы Устинды алып керәләр. Устин менән Фекла бер-бере енә ҡарашып тора.

Фекла:

– Сығарып ебәр бынауҙы, – ти.

– Брысь! – Устин шундуҡ ыҙҙы.

Ул киткәс:

– Кем ул? – тип белеште баш атаман Фекланан.

– Бындағы мужик. Алдаҡсы. Минең иремә ошаҡлар...

Бөгөн дә тараҡандар ҡыштырҙай, мейес ара ында сиңерткәләр ыҙыра. Сыра осо шартлап күнәктәге ыуға барып төштө лә шыжланы.

Фекла ҡуна ҡалды. Төндә Чика йоҡлап киткәс, сығып ҡасты. Яурынға тунын алып ҡына тышҡа сыҡты. Аты юҡ. Таңалдынан хужабикә килә. Аш әҙерләргә. Чика ҡосаҡларға итә үҙен.

– Ой, барыня еҫе килә.

– Ниндәй барыня?

– Төндә... Оҙаттыңмы?

– Кем ул?

– Дәжжәл. Помещица. Третьяков, тәржемәсе Федор Иванович ҡатыны. Алдап ҡасттымы? абаһын уҡытырға кәрәк уның.

– Уҡыттым да ул, – көлөм өрәп ҡуйҙы Чика.

– Уны ын булдырыр ың ин. – Бармаҡ янай хужабикә.

– Ысынлапмы? Шымсы күрен ә, тотоп килтерергә.

---

[1]*Дәстәрхан (фарс.) – ашъяулыҡ.*

[2]*Йөрөшкәләр – йөргөнсөләр, ходоки (автор үҙлегенән).*

[3]*Ҡапы – соҡоп эшләнгән ауыт, туҫтаҡ.*

— Ул бында.

— Һин ниңә китмәнең?

— Ә теге бөтөрә ул. Бында килгәнде белде бит. Иренә һөйләр, тием, мине үлтертер. Мин шунының яфа ында. Хәҙер китмәйем.

21/XII. Өфөгә ябырылып ҡарау артыҡ көс алманы.

Атлы башҡорттар, казактар ҡыуып ҡубарылды.

Фекланы һыуа барған һымаҡ кине был.

* * *

21/XII. Фекланың ҡасып ҡайта алыуы бөтә Өфөнө аяҡҡа баҫтырҙы.

Ҡалала көс аҙ. Шулай ҙа ҡалы нығытылған. Уртала — Кремль. Имән ҡойма. Башнялары, посад бина ы. Һөнәрселәр, сауҙагәрҙәр ҡайнаша.

Унда ер ур-убалар нығытылды. Бүрәнә ҡоймалар һипләнде. Тышҡы ҡулсала — ҡапҡалар. Эстән-тыштан һалынған Смоленский соборы, алтын тәреле Троицкий сиркәүе.

Ауыр көндәр. Бөтә тирә-яҡ ауылдар яугирҙар ҡулында. Ауылдарҙағы, утарҙарҙағы дворяндар Өфөгә ҡасты. Өлгөрмәгәндәр үлтерелде.

Коллежский советник Афанасий Артемьев — юҡ. Ышанысլы бер атаман бар ине, капитан Козырский — үлтерелгән. Поручик Сергей Пекарский эш менән киткәйне. Каптинармус Петр Гладышев та юйеп.

Шөгөр буйында йәшәүселәр, иҙмәй ҡалып, күсенә алманылар. Шунда һәләк ителделәр. Бөтә ғаиләләре менән.

Бөтә крәҫтиән — иҡтисадимы, дворецтыҡымы — бөтә е дошман. Татарҙар, башҡорттар ҡалаға ябырыла. Государь Иван Дүртенсе һалдырған ҡаланы ҡыйратырға тырсыналар.

Воевода бөтә сара ын күрергә тырышты. Үҙ белдеге менән бер кемде ебәрмәҫкә, бер кемде индермәҫкә бойорҙо.

Комендант — полковник Мясоедов Сергей Степанович, Табындан — капитан Моисеев, Стәрлетамаҡтан секунд-майор Маршилов ҡайтты. Секунд-майор Пекарский Николай ҙа бында.

Третьяковтар күп. Михайла ы — вахмистр, Семен да вахмистр.

Унтер-офицер ғына бул а ла, бик батыр Никита Черников тигәндәре, Аничковтар (Анчиюл тоҡомдары).

Уларҙан прапорщик Андрей, капитан Михайла, прапорщик Дмитрий сафта. Секунд-майор Степан да, секунд-майор Николай ҙа батшаға тоғро.

Аслыҡ. Аҙыҡ килтереп булмай. Аттарға бесән етмәй. Тирә-яҡтағы ын баш күтәреүселәр яндырҙылар. Алып та китәләр. Бесән алып ҡайтырға хәҙер күпләп-күпләп ебәрә комендант. Күптәрен тоталар. Үҙҙәре лә шунда ҡала. Нисек тә ҡасып сығалар. Көн тыуҙымы — берәү-икәү. Ах, шул ялсылар, хатта һалдаттар, казактар ҡасты-лай.

Улар ғынамы... Хәҙер ул яуыздар ҡулында аманат булған депутат — сауҙагәр Алексей Подьячев, сауҙагәр Масленников, тотҡондарҙы ла яр буйына һөйләшеүгә килтергәндәр. Ҡапҡаларығыҙҙы асығыҙ, тип өндәргә ҡушҡандар. Ҡорал ташлап, баш алырға әйттерҙеләр.

— Аңыҙел ярына киләләр ҙә үҙҙәренең знактарын ҡаҙайҙар, — ти Борисов.

Уның байраҡ тип әйтке е килмәй, ә тыу тип әйтергә белмәй.

...Бына бөгөн тағы килделәр, тыуҙарын ҡаҙанылар. Тағы һөйләшеүгә баҫтылар.

Нимә тип ҡыҫтырырҙар икән?

Үткәнендә, Борисовты, Мясоедовты бирегеҙ, ҡалғандарға теймәйбеҙ, тиҙәр ине.

— Ах, оят ыҙҙар, — ти воевода. — Хоҙай үҙе һаҡла ын.

Ярай әле, дуҫтары ныҡ. Маршилов, Аничковтар, Зубовтар, Третьяковтар —

ышанысле таянысы.

21 декабрҙә ҡала стеналарынан бөтә е лә сыҡты. Кем бар, бөтә ен сығарғандар. Башҡорттарҙан старшиналар Солтанморат Янышев, Шарыпов[1] күренә.

өнәрсе лә, сауҙагәрҙәр ҙә, хатта ҡыйыу ҡатындар ҙа ҡорал ала. Ана, Фекла ла яр ып йөрөй. Бөтә ен күреп ҡайтҡан дошман ара ында.

Бер әсир аша хат бирәләр. Йәнә воевода Борисов, комендант Мясоедов әм секунд-майор Пекарскийға ла хат ебәрелә.

Еремкин менән әсир бирегә килә. Атмайҙар. Еремкин ҡалды. Әсирҙе ҡапҡанан үткәрҙеләр ҙә туптарҙан ут астылар. Әсирҙе шунда укаҫырға ҡушты воевода.

— Еремкин! — тип ҡысҡыра алды теге бахыр. Уға асыуы булғандыр. (Ләкин уны -ын да бер аҙҙан, март аҙағында, әсир итерҙәр. Өфө төрмә ендә үлер.)

— Юҡ, аңламайҙар! — тине Зарубин. — Ябырылырға!

21 декабрь. Атыштылар. Ике яҡтан да.

Соҡолоҡты үттеләр. Кире боролғас, ҡаланан вылазкаға сыҡтылар. Боролдолар. Чика янына шымсы килә.

— Ана, теге Фекла! — тине теге ен таныған шымсы.

Чика үҙатын таный. Ҡаршы сығалар. Зә әр итеп ыҙыра. Аты атылып сыға, елә, тегеңә тыңламай.

Ҡасҡынға:

— Тегеләрен бүлеп алығыҙ, — тип бойорҙо.

Ҡасҡын аңлай. Бик шәп саҡ

Башҡорттар бүлде, ҡыуып китте. Фекла ла, Зарубин да ҡылыс алды. Сабырға итә. Бындай саҡта алдар ың казакты! Зарубин тегенең ҡылысын ҡайтарып ҡына елтәне.

— әй, горничный Фекла!

— Яуыз. Батыр ың.. ағынып килдеңме? Яуыз, — ирендәрен тешләгән. Сабырға итә.

— Ҡасмайҙар уны. Үҙәм дә, китер ең

Фекла атын артҡа раҡала. Зарубин ҡылыс осон аҫҡа ала.

— Төшөр ҡылысыңды!

— Башыңды өҙәм! — Яҡынайып, сабырға елтәнә. Уны Зарубин ҡылысҡа ала.

Ул арала ҡылысын ҡылысҡа тотоп, атын йәнәшә килтерҙе, ҡулын тотто, ҡылысын тартып алды ла үҙен алдына ултыртты, үпте. Был атта Фекланы ҡалдырҙы ла үҙатына күсте.

— иңә шул ат та ярар!

Ҡасҡын сафынан йырылып, ҡотҡарырға киләләр.

— Бариңмы?

Үҙе Ҡасҡынға ҡул елтәне: "Ҡама..." Третьяков[1] яраланып йығыла, ат өҫтөнән ҡолай. Бөтә е лә көлә:

— Бар, Федорыңды (иреңде) алып ҡайт. Икенсе килгәндә ҡапҡа ас...

Фекла ырт бирҙе, ирен алып китте. Уны ы Зарубинға йән еҙкеүек тойолдо.

Ире үлмәгәйне. Фекла асыулы. Борисов килгәс, ебәрегеҙ, мин ул фельдмаршалдың үҙен алып киләм, тине. Ҡатындар эше түгел, тиерҙәр ине. Шулай ҙа ҡатындар ундай эште башҡарырға "самай раз". Нисек икәне Фекла өсөн билдәле. Юҡҡа ғына, батыр үлеме мәрйәнән, тимәйҙәр. Ә үлтергәнсе ҡатын үҙе юҡ, иренең шундай ғорлекка бара ы юҡ Борисов та талап итмәне.

Ҡасҡын да, Ҡинзәфәр ҙә аңлай. Был — әлегәсә көс ынашыу. Батырҙар ҙа көрәштә бил ынаша.

Уҙаҡтың[2] билен тартып-тартып, көсөн бөтөрә.

---

[1]Шарыпов – Ырымбур яғынан килгән старшина ярҙамсы ы.

Төрлө ерҙә көсөн бөтөрөргә кәрәк шул.

15

23/XII. Штурмдың яңыһы иртәнге етелә башланды. Кеше күберәк. Әле ҡараңғы. Ләкин күптән туҙалғандар. Яҡын килгәндәр. Хәҙер бергә төрлө яҡтан ябырылырға ине.

Эйе, Өфөнө ҡамаған 15 меңләп кеше туҙалды. Бер урындан ғына түгел. Богородскийҙан Губанов алып килергә тейеш ине. Ҡыҙыл Ярҙағыларҙы, Мясников, Вавилов кисеүендә — башҡорттар, Дим тамағында — еләүен командаһы.

Төп көс — Чесноковканан. Зарубин үҙе күпер урынынан Золотухаға сыҡмаҡсы... Ә Ҡасҡын ҡалмыҡтар йыйыла торған ерҙән йыйналып, Ағиҙел аша ғына уҡалған.

Ҡинзәфәр ҙә шунан ҡырсына.

...Зарубин үҙ командаһы менән, туптарҙы алып, Ағиҙел аша Сергеев перевозына килгәс, юлы шунда текәлде. (Ул заманда кисеүҙә, күпер ҙә шунда — хәҙерге Пугачев биҫтәһе.) Тигеҙ ялан...

Их, шунда вентерь яһарға. Был — казактарҙың яратҡан засада ысулы. Ошонда урманлыҡҡа ике яҡлап атлы командалар ҡалдыраһың, бер төркөм алға барып, ҡасҡан булаһың, дошманды алдатып сығараһың, ул һинең артыңдан килә. Шунан засадаларың эсенә еткерәһең дә төрлө яҡтан ҡамап ҡыраһың. Их!..

Казактар далала шулай итә. Бында ла Өфө ҡәлғәһе эсендә ятҡандарҙы шулай сығарырға теләге бар Зарубиндың. Юҡ, Борисов, Мясоедов уға бармайҙар.

Бында башҡа сараҡ һуғыш шул.

Усолка тауынан туптар ата башланы. Усолка тауына яҡынлаштылар. Тауҙа — монастырь, уны алдылар. Тупсылар — пленда, туптар — улъя.

Дүрт батарея дүрт яҡҡа бәрә. Береһе Ағиҙел аша ғына ата. Икенсеһе — Усолка тауынан. Өсөнсөһө — зыяратта. Унан — Фрол, Илья, Ҡазан урамдары яғына.

Ул туптар саналарға ҡуйылған, күсереүе ан ат. Усолка тауындағыһын Зарубин баҫып алды. Үҙе шунда ҡуйып, ата башланы.

23/XII. Себер яғы пикетында тауыш.

— Губанов! Пальба асты! — тип ырғыны Зарубин. — Молодец!

Туптары ата. Соҡолоҡ буйында...

Ул арала булмай Ҡазан, Себер ҡапҡаларына яҡынлашты.

Шул арала Вавилов кисеүенән дә килгәндәр. Унда шау-шыу. Ҡала янындағы бесән күп ине. Яндырырғамы? Ульянов: "Юҡ, — тине, — үҙебеҙгә кәрәк".

300 ылау алып килеп, күҙ алдында тейәп алып киттеләр.

23/XII. Зарубин Өфө артында туп тауыштары ишетте.

— Ишетәһегеҙме?

Ҡасҡын:

— Ульянов ата. Иҙелде сыҡҡан. Бирге яҡта, Сафрон тауы янында.

Унда — башҡорт атлылары. Дыуанай ауылы крәҫтиәндәре. Улары шундағы монастырҙыҡылар.

23/XII. Иҙелде сыҡтылар. Өфөгә йырмаҡтарҙан — тау суҡылары араларынан, Ҡалмыҡ баҙарынан, Успеньенан (хәҙерге Кооперативная поляна) үрләнеләр.

Бында — Ҡасҡын, Усаев.

Амбарҙарҙағы тоҙҙо ылауҙарға тейәп алып китәләр. еләүенгә ҡушылғайны. 400-ләп ылауға тейәп оҙаттылар.

Унда мишәр сотниктары бар ине, шулар ойошторҙо. Тоҙҙо ауылдарға бушлай өләштеләр.

---

[1]*Третьяков Федор И. — коллежский регистратор, Өфө провинция канцелярияһының тылмасы.*

[2]*Уҙаҡ — үҙ-ара мөнәсәбәттә булған ике кеше; пар.*

Көндөҙгө өскә тиклем уһыштылар. өҙөмтәле булды.

— убай[1] ҙа бер ҡаныуҙа инеп бөтмәй. Ә беҙ бер ҡаныуп ҡалдыҡ. Көс ынаштыҡ. Ҡурҡыттыҡ...

Артҡа күсенделәр.

16

Декабрь аҙаҡтарында Яйыҡ казактарының сотнигы Афанасий Перфильев[2] Бердаға килеп етте. ...Ләкин быға тиклем Санкт-Петербургтан байтаҡ юл үтергә тура килде. Унда барғансы ла...

Уны быйыл (1773, йәй) Яйыҡ казактары Питерға Иван Герасимов[3] менән үҙҙәренән депутация итеп ебәргәйнеләр. Былтыр, 1772 йыл ғинуарҙа, еңелгәс, бындағы бола хаҡында өйләп, уны болартыусы атамандар, старшиналарға өйләп, уларҙы үлтереү, генерал хаҡында кисереш (ярлыҡау) орарға тип, аҡса штрафын бөтөрөргә челобитный яҙҙылар. А. Перфильевты Екатеринаның үҙенә ебәргәйнеләр Иван Герасимов менән.

Унда, резолюция көтөгөҙ, тинеләр, ябып ҡуйҙылар. ис иғтибар итеүсе лә, мәрхәмәт күр әтеүсе лә булманы. Ә бына бер ваҡыт Яйыҡ казактары тағы күтәрелеп, Емельян Пугачев байрағы аҫтында ҡамап алған көндәрҙә, көтмәгәндә иптәше, юлдашы казак Иван Герасимов менән Афанасий Перфильевты фельдмаршал Орлов саҡыртты.

Григорий Орлов! Императрицаның фавориты. Йәшен кеүек анат. Граф! иңә бит әле 42 генә йәш. (Орлов әйткән, имеш: "Бында бөтәр ең үлер ең!...) Бер генә сара бар. Орлов та, Хәрби коллегия кешеләре лә өйләште. Элекке ихтилал түгел, генерал-майор Траубенбергтың үлтерелеүе хаҡында ла түгел, штрафтар ҙа телгә алынманы. Бөтә орағаны — тик бер "эш"...

— Яйыҡҡа ҡайт. Шул яуыз Емельканы тотоп алыуҙы ойоштор. Давай! Ризамы?

Алдашма, тегеләй-былай тип әйтмәне. Ундайы әйтелмәй, уны ы былай ҙа, уҫал итеп ҡарап тороуынан, хакимдарлыҡ көсөнән, шан-шө рәттәренән үк күренеп тора. Пугачев даирә енә инергә, ышаныс яуларға әм заговор ойошторорға. Риза булдылар.

Тыуған ятҡа. Юғи ә, еңелгәс күпме ҡасып йөрөлдө, күпме Питерҙа яттылар Иван Герасимов менән.

Ана шулай ҡайтып киткәйне. Улар ҡулында ҡағыҙ бар. Ҡайҙа ямсынан аттар алды, ҡайҙа ылау ялланы. Ә үҙе уйлана, иҙҙермәй ораша.

Иван бында күп ятҡан, күпте ишеткән, күпте белә. Әйҙә, государь икән, государыня үҙе уһыш ын, ти.

Герасимов:

— Бер Пугачев башы әллә ни тормай. Яйыҡта тынысылыҡ булыр. Элекке е өсөн дә, әлеге енә лә ярлыҡау булыр.

— Шулай ти еңме?

— Кәрәк бит тынысылыҡ.

— Бер кеше башына меңмең кеше.

"Ни эшләргә? Хөкүмәт алдамаҫмы? Ә, юмүмән, егетлекме?"

Барырға, күрергә кәрәк.

Ул үҙенең ятҡаш казактары өсөн шат ине, юрурланырлығы ла бар. Ана бит, Мәскәүгә быныңишене генә күр әтмәбеҙ, тигәйнеләр. үҙҙәрендә торғандар. «Овчинников хаҡында өйләйҙәр, Максим Шоғаев хаҡында... Ванька Зарубин, Илюша Уль-

---

[1] *убай — свай.*

[2] *Перфильев Афанасий Петрович — Яйыҡ казагы, б. к. атаманы, генерал-аншеф.*

[3] *Герасимов Иван — Яйыҡ казагы, б. к. Хәрби коллегия ыныңповытчигы (судья ы).*

янов, Караваев, Горшков... Молодцы! Ә бына государь тигәндәре... Уныһы Петр Өсөнсө түгел, әлбиттә. Уныһына Перфильевтың иманы камил. Булмаһын. Ҡулайлы һына булһын, халыҡты күтәрһен, эйәртһен, уның аңлауынса, халыҡ Овчинников артынан да бармай, Максимға ла ышанмай. Мине батша тип күтәрәләр, ти, минең арттан да бармайҙар.

Ә был нисек икән һуң?»

6/XII. Николай көнө. Бик ныҡ ышанып етмәгән төҫлө, улар Ырымбур яғына һуғылмайынса, туп-тура Яйыҡ ҡаласыһына ҡайттылар.

Ҡала ҡамалған ине. Ҡала тип... ул үҙе баш күтәргән казактар ҡулында. Уның Кремле ҡамалған. Коменданты элекке — подполковник Симонов. Үҙенең командаһы менән шунда бикләнгән.

Пугачевҡа атамандар әйтә: Яйыҡ ҡаласыһынан түбәнге форпостарға Михайла Толкачевты ебәрергә. Ул — бай казак, манифест тотоп, тәүҙә Яйыҡты алырға. Казактар йыйҙы. Бохар яғына сыҡты. Батша фарманы булғас, ҡурҡыныс түгел.

Дусалы солтандан 200 кеше талап итеп ҡараны. Юҡ, бирмәне. Форпостағылар, утарҙарҙа йәшәүселәр уның яғына сыҡты. Унан — Яйыҡ ҡаласыһына.

Уға ҡаршы отряд килә.

30/XII-73 й. — ҡаланан 7 саҡрым ситтә осрашалар, ләкин карателдәр Толкачев яғына сыҡты. Һуғышһыҙ, ә старшина Нефеда Мостовщиковты казактар мәкегә батырҙылар.

Толкачев шул көндә Яйыҡ ҡаласыһына инә. Симонов крепосҡа бикләнгән. Янында Крылов бутала.

Күрән яғындараҡ Михаил Архангельский сиркәүе. Аҡ ҡала тигән урын. Комендант уратып алған. Унында әүәлдән күрән тигәне яугир казактар ҡулында. Ҙур ҡәлғә, Сағын буйы. Ул Яйыҡ, дала яҡ — бөтәһе казактар ҡулында. Войсковой канцелярия, арестанттар өйө, келәттәр, мөгәзәйҙәр. Ҡала эсендә — ҡәлғә. Ҙурмы тиһәң — ҙур түгел. Ретраншамент[1].

Толкачев ҡалала. Круг йыйыла. Манифест уҡыла.

Штурм. Бер тараф икенсеһен яҡын өйҙәрҙән бәреп сығарырға итә.

Афанасий шунда яугирҙар яғына ҡушылды. Ләкин Толкачев ышанмай. Һаҡ аҫтында үҙе.

Казактар крепосты уратып, ныҡ ҡойма ҡора. Нимә тура килә, шуны өйәләр. Бүрәнәләр, ағас. Шунан аталар. Пикеттар ҡуйылды.

Ғинуар, 1774 й. Ярҙамға Овчинников килә: 4 туп алып, 50 кеше менән.

Афанасий шунда Овчинниковҡа һөйләй. Бөтә хәлде аңлатып бирҙе.

— Һин депутацияла инең. Ниңә беҙҙең йомошто атҡарманың?

— Унда файҙаһыҙ. Резолюция бирмәйҙәр. Зиндан. Башҡаса һөйләшергә.

— Уны һин беләбеҙ. Үҙебеҙ резолюция бирәбеҙ.

— Бына шуға күрә... хәҙер "батша"ға хеҙмәткә инеү кәрәк. Һеҙҙең арала. Йә, мин һеҙҙеке түгелме?

— Эйе, бергә һуғыштыҡ та ул.

Яйыҡ ҡаласыһын (городогын) ныҡ һуғыттылар.

7/I-74 й. Пугачев үҙе килде. Ваня Почиталин, Балтай менән Иҙрәкәй. 4 туп. Үҙе штурм ойоштороп, көсөн күрһәтергә теләй.

Булманы.

— Алабыҙ! Күккә осорам – городокты!

Шул арала уның ретраншаментын ҡаҙалар.

Овчинников уға Перфильев хаҡында әйтә.

Пугачев:

— Унда, Питерҙа, тим, минең хаҡта нимә сәйнәйҙәр?

— Халыҡ — бер төрлө, дворҙа бөтәнсә өйләнәләр.

— Дворҙа, генералдар ни ти?

— Ропшала, кабакта, тиҙәр.

— Ә халыҡ?

— Халыҡ ышанмай. ине көтә... Петр Федорович иҫән, ҡалалар, крепостар ала, тиҙәр. — Быны ын да ысын күңелдән әйтеүе ҡыйын ине Перфильевҡа. Пугачев асылып китте.

— Уны ы дөрөҫ. Үҙең күреп тора ың ни саҡлы крепость, ни саҡлы завод алдым, күпме подданыйым минә ҡайтты. Янынан ант итәләр. Халыҡ күп. Ҡөм кеүек ул миндә. Ваҡыт ҡына кәрәк. Күр ҙә тор. Питерға ла барып етермен. Минең ҡулдан ҡотола алмаҫтар.

Пугачев Перфильевҡа буҫтау кафтан бирә. (Бындайҙы үҙ яуырынынан алып бирҙе, тиҙәр.) Аҡса йомдорҙо.

...Михаил Толкачевты Гурьевҡа оҙаттылар.

— Ҡырғыҙ-ҡайсаҡтарҙы саҡыртырға кәрәк.

Яулап алынған ерҙәр ҙурайҙы. Сиктәре алыҫ-алыҫта хәҙер.

Был хәл Нуралы ханды ла уйланырға мәжбүр итте. Ләкин губернатор ҙа бар бит әле.

Хан монафиҡ — ике йөҙлөлөк унда.

Ситкәрәк китеү хәйерле. Ҡышҡы урҙуға ына. Бик алыҫта түгел. Яйыҡ ҡаласыны яныhа.

Пугачев урҙуға ында быны иҙҙеләр. Бергә ултырып хат яҙҙылар (Кинйә, Иҙеркәй, Балтай). Бына ошонан Иҙеркәй оҙатыр.

Дусалы солтан – Нуралы хандың туҙыҡа ы (ике туғаны).

Был — Пугачевтың өйләнергә китер алдынан әңгәмә.

Сәйдалы солтан теләк белдерә:

— Мин дә барам.

— Юҡ, бында күр әт.

Тағы орай. Яйыҡтың йәшел яғына (уң яғы), күк яғы.

Пугачев әйтте:

— Яйыҡты алырға кәрәк. Толкачев менән.

Ошондай уҡ үҙе Нуралы хан да әйтә губернаторға. Рейнсдорп та хәйләләй:

— Яу бөт өн, — ти. Ә үҙен бер сығар аң кире ебәреүе ҡыйын.

Пугачевтың уңыштарын күреп, Нуралы хан яңы батша менән яңы барышлыҡ Сәйдалының барыуына ҡаршылыҡ юҡ. Бүләктәр. Пугачев Сәйдалыны ебәрмәне, үҙ кеше ен — Яйыҡ казагын (Аптыш Тангаев). Кеше, мал, аттар ебәр, көҙҙән бирле ҡайтармай, тине.

18/XII — Нуралы хаты. Ярҙам вәғәҙә итә. Нуралы үҙенең туҙыҡа ы — Дусалының улы хатына. Сәйдалы ҡайтҡас, ти. Юҡ, ханға ышанып булмай, ебәрмәне. Ике йөҙләп сарбаз кәрәк.

Пугачев унан кеше, мал, ат орай.

— Ата, ни ҡуша ығыҙ? — тип кенә торалар.

— Аҡ күңелен ханды кисер ен.

Дусалы үҙе яҙа: минең улыма — Сәйдалыға мәрхәмәт күр әт, тип. Ғүмергә аманлыҡ теләй, йәнә е. Уны ҡайтарыр өсөн икенсе улын, үҙенең ҡусты ы Ширғазыны ебәрҙе.

Осрашалар. Бер ҡаҙаҡты — Дусалының төлөңгитен хат яҙып ҡайтаралар. Ул ҡалын ботло дөйәгә атланып китте. Әлбиттә, ҡымыран[1] эсеп ятыу булманы.

---

[1]Ретраншамент (фр.) — траншея.

Бик йомшаҡ ипле яҙырға кәрәк ине хатты.

Нуралы Әбделхәировты тип, Рәсәй тәртибе менән ата ынан исемләүфамилия я - ап, үҙен хан тип танып, шәрефкәгесә ололап, тәмләп-тәмләп, оҙон итеп:

"Бөйөк хакимдар, Рәсәй ғәскәренең сардары[2], әммә түбәндәрҙе вә өлкәндәрҙе ирекле итеүсе, дошмандарҙы язалаусы, ҙурҙарҙы хөрмәтләүсе, үҙ олусындағы[3] жатаҡтарҙы[4] бай итеүсе, шаруаны[5] ятҡын күреүсе батша әғзәм хәҙрәттәре император Петр Салис яҙам". Мисәт — мө өр. Мө өр — ул бит батша тажы, шуны ҡағыҙға төшөрөү мотлаҡ, ул — таныҡлыҡ, ололоҡ билге е.

Тәүҙә — төрки телдә. Шунан – русса ы. Пугачев ике ен дә уҡытты. Төркисә ен дә арыу ғына аңлай ине Емельян.

— Ярай. Мө өр баҫырға.

— Ҡайы ы ын баҫабыҙ?

Русса ла мисәт бар, төркисә лә мө өр бар. Пугачев эшләтеп алғайны. Мосолманса ын көмөшсөләр баҫырға бик тиҙ я ағайны, ә русса ына оҫта табылмай торҙо. Таптылар.

— Үҙҙәренсә, мосолманса мө өр баҫырға.

Кинйә уҡыны:

"Алла Тәғәләнең биргәненә мең шөкөр. Йәмғә эштәремде бер Аллаға тапшырам. Уның яҙғаны әүүәлдәге кеүек, ахырҙа ла бер көйҙә хуш була".

Баҫтылар. Йәбештереп, конвертҡа алдылар, ҡыҙыл сургуч йәбештерелде. Бына — бүтән мө өр. Эләккәйне бер дворяндыҡы. Ысын батшаларса, хандарса.

Пугачев ҡәнәғәт. Шулай ҙа иғтибарлы була белеү кәрәк икән. Ул шунда Максим Шығаевты саҡырҙы.

— Бына — ике мө өр. Русса ы насар. Эшләт.

Хатҡа ҡауыр ын ҡуйылды. Шулай тейеш. Ханға хат китте. Фарман, ян-фарман.

Ә өс аманат ҡалды: Сәйдалы, Ширғазы, Дусалының икенсе улы (уны ы 22/III — 74 й. үлә).

Нуралы хәҙер ике ут ара ында. Пугачевтан да ҡурҡа, хәйләләп кенә ярарға кәрәк. Ею?..

Ә губернатор яҙғанса, Емельян суайт-батша[1] булып сыҡа?

Губернатор ҙа белә.

Бынау армай, әписәр Томарын... Полковник Демаринды әйтә. Эргәлә. Пугачев менән элемтә барын күрә, аттар бир әндә, кешеләр ебәр әндә күрә.

Күреп тора хан: уларҙың эргә ендәге Верхне-Озерная ла әсирҙәр менән аяу ыҙ.. Аҫыу-киҫеү, армайҙары яман.

Хандың иҙемләүе лә бар. Шул хеҙмәте өсөн уның ынан, еңеп алғас, Верхне-Озерная ҡәлғә енә шул ҡан ыҙ Демарин исеме бирелер. Бер батшабикә генә, ә элекке дуҫтары, генерал да уның шундай ғазраиллығынан оялып, уға хатта ҡул да бирмәнеләр.

Михаил Толкачевтан хәбәр килә. Пугачев уны:

— Михаил Прокофьевичтан курьер! — ти. Шатлыҡлы хәбәр икәнен аңланы. Шундай саҡта ғына кешенең ата ы исемен ҡушып әйтә шул Емельян.

Ай башындараҡ Яйыҡ тамағына Гурьев ҡала ын алырға ебәргән икән. Әлегә унда ҡул уҙмағанда ла була ине. Казактар талап итә. Бөтә йылға беҙҙеке бит, тиҙәр. Михаил Романов, шул тамағына саҡлы бөтә балығы, йәнлеге, болоно еҙгә, тип грамота биргән. Хәҙер шуны орайҙар. Әйҙә, күңелдәре бул ын.

[1] Ҡымыран (ҡаҙаҡ) — дөйә ҡымыҙы.
[2] Сардар (ҡаҙаҡ) – ғәскәр башлығы.
[3] Олус (ҡаҙаҡ) – вотчина.
[4] Жатаҡ (ҡаҙаҡ) – мал ыҙ йәки бик аҙ ғына маллы кеше.
[5] Шаруа (ҡаҙаҡ) – ҡаҙаҡтарҙың феодалдарға бәйле булған төп масса ы.

Яйыҡ ҡаласынынан Гурьевҡа саҡлы 700 саҡрым, 20-30 саҡрымға — бер ҡәлғә йәки бер форпост. Улар ара ында пикеттар, маяҡтар... Дозорҙар йөрөп тора. Дала.

Бында Михаил Толкачевты беләләр. Тыныс үткән. Форпостарҙы алған, юл буйы крепостары уға төшылған. Туптары бар, дары ы күп кенә икән. Ҡалаға ингән, ләкин Гурьевтынүҙен ала алмаған. Алыныр.

Бына был — Симонов оя ы.

Ырымбур менән Яйыҡкике күҙгә төшкән ҡылау кеүек. Килгәс, быны ын алырға кәрәк.

Пугачев штурмға әҙерләнә башланы. Ә Перфильевтыңүҙ хәстәре. Ул икеләнеүен әйтте Овчинниковҡа.

— Ахмаҡ үҙәр. Башыңдан сығарып ташла... Ишет әм әгәр, үпкәләмә, үҙем сапҡылап ташлармын.

Перфильев:

— Эйе, ахмаҡлыҡ, күңелдә төйөр булып ҡалма ын. Батшаға әйтергә кәрәк, — ти.

— Үҙем әйтермен. Ҙур үҙ. Яман уй. Тәүҙә үк әйтергә ҡурҡтым, тиер ең

Овчинников өйләгәс, Пугачев саҡыртты:

— Ни тиер ең?

— Ҡыйманым. Көс етмәне. Әммә шуны ы: мин иң — ҡайҙа ул ҡул күтәреү — тырнаҡ осондай ҙа ҡырын эшләмәҫинем, хеҙмәт итергә йәнем, тәнем менән риза.

— Мин белдем. Ҡурҡмайым. Миңә бер кем дә ҡул алырға баҙнат итмәҫ.

Пугачев үҙе Нуралынанмы, Дусалынанмы хәбәр көтә. Тик хәбәр юҡта юҡ.

Унан Пугачев Толкачевҡа ярҙамға Овчинниковты ебәрә. Барыу менән ала Гурьевты.

Пугачев Бердаға курьер итеп Перфильевты ебәрә. Унда баш кеше – әлегә Максим Шоғаев. Пугачев берәй яры киткәндә, ундағы олуғ армияға баш итеп, юҙәттә, уны ҡалдыра.

Бына шуның ҡаршы ына Перфильев пәйҙә булды. ис көтмәгәндә. Йә үлгән, йә зинданда, тигән кеше.

— Афанасий! инме?

— Мин.

— Ҡайҙан, нисек, Афанасий Петрович? өйлә.

өйләне. Батша унда ҡалған. Подкоп я арға уйлай икән. Уның рәтен белә икән... Пруссия уғышында өйрәнгән.

Ер аҫты юлы я ап, крепость бастионына етә икән. 50 сажин, тиҙәр.

Перфильевҡа бында, – гүйә, икенсе донъя. Элекке яуҙаштар. Старшина А. Витошнов. Завод кешеләре, башҡорттар...

Бына ул көс! Ниндәй әйбәт. Ныҡлап тотонғанда...

Пугачевтың ҡайтыуы

Ул ҡайтып китер алдынан...

Мискә-мискә дары тәгәрәтеп индергәндәр. Уларҙы Пугачев үҙе урынлаштырған.

— Хәҙер ретраншаментты күккә осорабыҙ!

20/I. Шартлау булды. елкетте. Емермәне. Шулай ҙа — атака. Бөтә кеше ябырылды. Хатта ҡатындар, үҫмерҙәр. 10 сәғәт буйы. Ҡйма бағаналарын киҫәләр. Уралтып алған соҡорға төшәләр. Баҫҡыстар ҡуйып менергә. Өҫтән — өңгө яуа, штык ҡаҙала. Аталар.

10 сәғәт Симонов гарнизонды тотто. Юғалтыуы күп. Пугачев сигенде.

---

[1]Суайт-батша (ҡаҙаҡ) — ялған батша (авторҙың үҙегенән).

Пугачев указ уҡыта. Бердаға китә.

Перфильев та ҡаршы ала.

Элек казактар үҙҙәре генә ине. Бына был күптәрҙе туплаған, бик һәйбәт тота. Ваҡыт үтер, ул бөтә Россияны эйәртер. Ә казактар уға таяу, уның эше хаҡикәненән аңлайҙар, үҙҙәрен бер ҡулда тота, уға абруй ҙа булдырған. Үҙе хаҡлы. Губернаторын да, Симоновты ла нисек бороп ҡыҫҡан. Ә һуң генерал Карҙы ҡыйратыуы ғына ни тора! Полковник Чернышев полкын...

Ул шулай тип уйлағайны.

Пугачевтан алда хәбәр таралған. Эше барып сыҡмаған.

Пугачевтың кәйефе ҡырылғайны. Башҡалар ҙа штурм менән ҡәнәғәт түгел. Төрлөсә һөйләнгән булалар. Бер-береһенә ҡарашып ҡуялар.

Һөйләйҙәр ине. Пугачевҡа барып еткәнме-юҡмы, ә Федулев, булдыра алмай ул, тине. Творогов ҡул һелтәне: "Шуның арҡаһында күпме казак башын һалды".

— Бисәләрҙе, беҙҙең балаларҙы атакаға ташлаған.

Тегеһе инде элек тә яратмай ине Пугачты, быныһына ни ҡалғандыр.

— Үҙе кем һуң, үҙе!

— Мин енә ул. Мин енгән эт айға һикермәксе.

Пугачҡа ишетелгәне етерлек. Пугачев һиҙҙе. Былай ярамай. Еңмәүҙе еңелеүгә һанамаһындар.

Штурмдан һуң һөйләшеп алырға кәрәк ине. Пугачев йүнләп кенә гәпләшмәксе булды.

— Ҡаланы алманыҡ. Ә беҙ еңдек. Күпмеһе ҡырылды, өйрәндек. Сирҡаныс алдылар, ҙур һабаҡ. Тағы барырбыҙ.

— Тағы ҡайтырбыҙмы? — тип тиҫкәрегә тартты Федулев.

Пугачев күҙ ирпеп алды.

— Көрәштә төрлөһө була. Мин, батша булғанда, ҙурыраҡын да күргәнмен.

Уға ҡарап алдылар. Әйҙә, һөйлә ен, тип ҡараштҡан булдылар.

— Эйе, ул саңында... Ә, Петр Федорович, мин шуны уйлайым... Екатерина заговор яһаҡас, Кронштадҡа барып, көс алып килергә булған һыңыҙ, тиҙәр бит. Ниңә шунда флотты ебәрмәнең?

— Унда... Катя, алдап, вельможалар ебәреп, бөтә флотты әүрәтеп өлгөргәйне.

— Унда хәйлә етерлек. — Овчинников үҙе был.

— Унда Пруссияға барып, Румянцев армияһын Петербургҡа ҡаршы ебәргәндә лә була ине.

Пугачев быныһын да белә ине. Үҙе шунда булған.

— Һин нимә, аңлайһыңмы? Үҙ Россияма ҡаршы армия ебәрергәме? Яҡшылыҡ менән аңлар, тинем.

Пугачевтың кем икәнен белгәндәр өндәшмәне. Ҡатола белде, молодец, тиҙәр, ә тегеләй-былай ишетеп кенә ҡалған Чумаков мыйыҡ аҫтынан көлөп ҡуйҙы:

— Ырымбурҙы алып булмаҫ. Әммә...

Пугачев:

— Нимә?

— Мәскәүгә китәйекме, тим. Былтыр күптәр, Волганы сығып, Мәскәүгә барайыҡ, тинеләр. Шунда китмәгәнгә үкенделәр. Юлда беҙгә казактар, крәҫтиәндәр ҡушылырҙар, тинеләр. Әле лә шуға өмөт итә.

Пугачев:

— Артта Ырымбурҙы ҡалдырмайым.

Ә Творогов:

— Бәлки, депутация ебәрергә? Катерина ҡурҡыр. Элекке иректе бирер.

Максим:

— Ебәргән саҡ булды. Юҡҡа ышандыҡ. Ана, былтыр ебәрҙек бит. Депутатты нисек ҡабул иткәнде беләм.

— Эйе, хәҙер Фрейманды ғына ебәрмәҫ.

— Ебәрә ен былай ҙа ебәрер.

Пугачев торҙо. Буйын турайтты. Ҡысҡырап алды.

— Юҡ, атамандар! Ырымбурҙы тылда ҡалдырып булмаҫ. Алабыҙ. Берҙәмлек юҡ. Әмерҙәр тейешенсә үтәлмәй.

Атамандарҙың сәменә тейҙе. әр бере енең хата ы бар. Атап-атап әйтер кеүек. Бигерәк тә Федулев. Штурм ваҡытында үҙенең үпәнлеге өсөн асыуланғанын таңы ҡабатлар төҫлө. Ул насармы, башҡа берәй казакмы? Юҡ, һөйепте үҙ өҫтәренә алғылары килмәй.

Федулев Пугачевҡа ҡаршы, тимәк.

— Бына ҡалай икән... Ишетмә әм, яҡшы була ы икән, — тине Перфильев. — Яман үҙенә ша иты булдым. Ниңә улай әйтә ең, государь?

Мыҫҡыллап көлдө генә Пугачев.

— Государь...

Бәс, иғтибар ит ә, кеше ара ында тыңлаған бул алар ҙа, бик үк ололамайҙар икән. Ҡушҡанын атҡарғаны бар, үтәмәгәне бар. Үҙ-ара әрләшеү, эсеү, уғышыу бар. Ҡара ҡанға туҙышҡан саҡтары ла буйтым.

Максимға шуларҙы өйләгәс:

— Булғылай шул, — тине Шоғаев.

— Беҙҙең казактар бик әүҙем ине лә ба а. Ярлы ына, байына бүленә инек. Алыша-өҙәшә инек. Ирек эше, ирек көрәше, ә быңдай... Казак шундай көнгә төштөмө?..

Перфильев:

— Ә башҡорттар улай түгел бит. Бик әүҙем. Ҡалмыҡтар ҙа.

— Шулай ти еңме?

Кинйә тора ине. Уны саҡырҙы.

— Бына, үҙ өйлә ен.

Перфильев:

— еҙҙең ырыу бар. Старшина баш. Йыйын йыя ығыҙ, йыйын ҡарары. Бик әүҙем.

— Эйе... Ситтән ҡарағанда... Әүәл-әүәлдән өҙәш булған. Әле лә... Халыҡ ком кеүек... Таралырға тора ул. Йайын табып уҡмаштыр аң... Уҡмашҡанын... Юғи ә, ҡаршы ы күпме...

Кинйә борсола. Бөтә бәлә, бөтә ҡыйынлыҡ Анау Мәндей, Балтас ымаҡ мәлғүндәр булма амы! Ҡыҙрас Муллаҡаев, Мөхсин Әбдессәләмов... Аҙмы ни улар! Әле бына эргәңдә булғанына бик үк ышанып булмай.

Әле бына Пугачев әйткәненә өлгәшә алмай ҡайтҡас, ҡай ы бер старшиналарҙың ю-орҙары үңгән. Әлибай үҙенең кешеләренә йыйынырға ҡушҡан, ә Яман ары хатта алып китеп бара.

Кинйәгә әйттеләр. Барып етте. Яман арыны туҡтатты.

Уңдағыраҡ атҡарға киткән төркөмгә Алпарҙы ебәрҙе.

— Кире боролоғоҙ. Шундай бойороҡ.

— Кем бойора? — тип бере е күкрәк кирҙе.

— Кинйә атаман!

— Ярай, ул әйткәс...

Әлибайға ла урынына ҡайтырға тура килде.

— Йә, ни тип шулай? — Кинйә.

— Бәй, ҡыш көнө яу туҡтала инде. Барыбер ҡаланы алмайҙар.

— Ә ин бер үҙең ҡарар ҡылырға булдыңмы? Юҡ. Арлы-бирле яу түгел был. уғыш ваҡыты. Штаб бар. ис юғы үҙебеҙҙең уҙамандар кәңәш итер, юғи ә... Ундай эшкә яза ла

бар.

Еңел түгел шул. Перфильев та аңланы быны.

— Атакала бөтә е бергә уҡмаша ул. Бер дәүйоҙроҡ хасил була.

Иртәгә — штурм...

(Дауамы бар.)

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯ Ы ТӨБӘКТӘРЕНЕҢ ИКТИСАДИ ҮҘАЛЛЫЛЫҒЫ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Рәсәй Федерация ы төбәктәренең иктисади үҙаллылығы сиктәрен билдәләү әм көйләүҙә, матди етештереүҙең өҙәмтәлелеген арттырыу, башка дөйөм дәүләт, төбәк мәсьәләләрен хәл итеүҙә каҙна-ара мөнәсәбәттәр мө им роль уйнай. Был проблеманы ғилми яктан нигеҙләү айырыуса иктисади әм идара итеү-хужалык кыйә әтенән кыйәт ҙур ә әмиәткә эйә. Илдә иктисади-финанс тотороклоғолоғо шарттарында федераль үҙәк менән донор төбәктәр ара ында акса ағымдарын, алым күләмен кисектерге еҙ дәрәжәлә үҙгәртеү мәсьәлә е килеп тыуа.

Социаль йүнәлешле баҙар иктисадында алым сәйәсәте, көҙәттә, дәүләт карамағында була. Ә алым йыйыу – ул дәүләт сығымдарына, алым система ы тәртибенә хөкүмәт тарафынан индерелгән үҙгәрештәрҙе аңлаткан каҙна сәйәсәте. Был үҙгәрештәрҙең иң элек халыктың эш менән тулырак тәьмин ителеүенә, тиҙ кимммәтләнмәгән, конкуренцияға әләтле тауар етештереүгә, иктисадтың төп тармактарының тотороклоо эшләүен тәьмин итеүгә йүнәлтелеүе максатка ярашлы. Был бурыстар алымдар күләмен отошло билдәләү, каҙна туплау, хөкүмәт сығымдарын дөрөҫ тотоноу йә әтенән каҙнаны дөрөҫ файҙаланыу аша хәл ителә.

Каҙна система ы – Федераль үҙәк әм Рәсәй төбәктәре каҙналары тупланма ы. Кыиҙә буларак, ул бер бөтөн, тулылык, ысынбарлык, әр кимәлдәге каҙнаның үҙаллылығы принциптарында корола. Был система көҙәл иктисади мөнәсәбәттәр, юридик нормалар нигеҙендә эш итә. Каҙнаның әр өлөшө – телә ә кай ы дәүләттең мө им структура нигеҙе, ә илдең каҙна-ара мөнәсәбәттәре и ә теге йәки был дәрәжәлә төбәктәрҙең әм муниципаль берләшмәләрҙең иктисади, финанс-хужалык эшмәкәрлегенең үҙаллылығын билдәләүсе күр әткес. Был мөнәсәбәттәрҙең ниндәй дәрәжәлә көйләнгән булыуы иктисадтың көҙәл нигеҙҙә социаль йүнәлешлелеге, баҙар мөнәсәбәттәренең дәүләт тәкдименә ярашлы планлаштырылыуына, әүҙем көйләнеүенә, матди етештереүҙең өҙәмтәлелегенә, конкуренцияға әләтлегенә, шулай ук оҙайлы, кыҫка вакытлы башка дөйөм дәүләт әм төбәк мәсьәләләренә бәйле.

Урындағы үҙидара органдарына реформа үткәргәндә, ил кимәлендә власть структура ын тамырынан үҙгәртеп корғанда каҙна система ының ә әмиәте әм роле властың төрлө кимәлдәрендә, хужалыкка идара итеүҙә иң отошло юлдарҙы табыуға бәйле. Был иң элек төбәктәрҙең иктисади, социаль үҫеше кеүек катмарлы, ауыр мәсьәләне көҙәл финанс нигеҙендә хәл кылыуға кағыла. Кыҙғаныска каршы, илдәге законлар сығарыу көмәле лә, Рәсәй хөкүмәте лә был мәсьәлә буйынса уңайлы карар сығарыуҙан ситләшә.

Ыңкай сиселеш талап иткән финанс-иктисади мәсьәләләрҙе тикшергәндә төрлө, шул иҫәптән каршылыклы фекерҙәр ҙә әйтелә. Был тәбиғи. Тейешле иктисади нигеҙҙәр эшләнеп кабул ителмәү, урындағы үҙидараны ойошторуҙың дөйөм принциптары тура ында законды көмәлгә ашырыуҙа тәжрибә етешмәү, милектең кай ы ын феде-

раль, ттай ы ын республика йәки урындағы кимәлгә биреү ба аламалары булмау менән бәйле. Федерация төбәктәренең ттасаба, ауыл, ттала кеүек урындағы үҙидара берәмектәренең иттисади, финанс-хужалыттөлкәләрендә үҙаллылығы ла ошо иттисади ба аламаларҙы эшләү әм уңышлы файҙаланыуға бәйле.

Баштортостан Республика ы Конституция ының 15 йыллығына арналған тантаналы йыйылышта БР Президенты М. Ғ. Рәхимов былай тигәйне: “Конституцияға нигеҙләнгән ттаҙна федерализмы юттәле. Бөмәлдәге ттаҙна әм алымдар буйынса законда Федерация ттаҙна система ының төрлө кимәлдәренә ттаҙна килемдәрен юҙел бүлеүгә булышлыттитмәй...”. Билдәле булыуынса, 1990 йылдың 11 октябрендә иғлан ителгән “Баштортостан Республика ының дәүләт суверенитеты тура ындағы декларация” бөтә кимәлдәрҙәге иттисади, ойошторо-хужалыттәм идара итеүҙә үҙаллылытты билдәләү, сәйәси-конституцион, норматив-хоттутти акттарҙы үҫтереүгә нигеҙ алғайны. Рәсәй Федерация ы Конституция ының 5-се статья ындағы 2-се пункттта ярашлы, Баштортостан Республика ы Рәсәй составында дәүләттәрҙең бере е итеп ныңытылған. Был республиканың ниндәйҙер дәрәжәлә дәүләт үҙаллылығы менән файҙаланыуын аңлата, шуға күрә хәҙерге шарттарҙа Рәсәй Федерация ы менән Баштортостан Республика ы ара ындағы вәкәләттәрҙе иттисади яттан нигеҙле бүлеүмө им ә әмиәткә эйә. Уҙған быуаттың 90-сы йылдарында башланған был процесс әле лә дауам итә. Элек республика ттарамағында булған вәкәләттәрҙе үҙенә алған Федераль үҙәк, ттай ы берҙәрен кире ттайтар а ла, аттса менән бәйле вәкәләттәрҙе үҙендә тталдырыу юмәлен ташламай. Бөгөн республикала тупланған алым әм башттаа аттса йыйылмаларының өстән ике өлөшө сама ы федераль ттаҙнаға оҙатылып, бик аҙы ғына Баштортостандағы дөйөм федераль сығымдарҙы ттаплау өсөн кире ттайтарыла. Нигеҙҙә был, 90-сы йылдарҙа баш тарттан иҫке ойошторо-хужалыттүҙаллылығын сикләүҫе система тергеҙелде, тигәнде аңлата. Ттай ы бер вәкәләттәр, мәҫәлән, урта махсус уттыу йорттары республика ттарамағына бирелде, ә быңа уларҙы финанслау хәл ителмәне. Бөмәл шуны күр әтә: федераль финанс сәйәсәте ттайтанан ттарап аныттлауға мохтаж.

Беҙҙең ттарамаута, үрҙә әйтелгән проблемаларҙы хәл итеүҙе артабан да уҙырға ярамай. Төбәктәрҙең финанс мөмкинлектәрен саманан тыш үҙәкләштереү кеүек яңы быуат башында башланған процесс әле лә дауам итә. 1996 йылда Баштортостанда йыйылған алым, башттаа аттсалар йыйылма ының 28 проценты Рәсәй ттаҙна ына күсерелеп, республика ттаҙна ына килемдәрҙең 72 проценты йүнәлтелә ине. 2000 йылда был нисбәт – 31: 69, 2001 йылда – 50: 50, 2002 йылда – 52: 48, 2003 йылда – 60: 40, 2004, 2005 йылдарҙа – 70:30, 2007 йылда – 72,2:27,8, 2008 йылдың 11 айында 66,1:33,9 процент тәшкил итте. Ошондай күрәләтә юҙел еҙлек сәйәсәте алып барылыуға ттарамаҫтан, 2008 йылда ғына Федераль үҙәк Баштортостанға өҫтәп түләү, субвенция, субсидия .б. ттаҙна-ара трансферттар рәүешендә 14 миллиард ум, йәғни республика күсергән аттсаның 16,9 процентын кире ттайтарҙы. Тимәк, беҙ ттаҙна туплауҙа 2001 йыл кимәленә ттайттыттеүек, тимәк, ттаҙна-ара мөнәсәбәттәрҙе көйләүҙә ниндәйҙер алға китеш бар әм ул киләсәктә лә дауам итер, тигән ығымта я арға нигеҙ бирә.

Эш еҙлек буйынса пособиеның быйыл 4900 умға күтәрелеүе менән бәйле (ул Баштортостанда Урал коэффициентын ттулланып 5635 умға етә), республикаға федераль ттаҙнанан 1,2 миллиард ум күсерелер, тип көтөлә. Мәскәү шулай уттюл төҙәлөшөнә, шул иҫәптән Өфө – Ырымбур автомобиль юлына, иҫкергән торлаттты капиталь йүнәтеүгә .б. сығымдар йүнәлтергә вәғәҙә бирә. Ттаҙна әм алымдар йыйынтығына, РФ Ер кодексына индерелгән үҙгәрештәрҙән уңфедераль милектә булған ерҙәрҙе, күсем еҙ мөлкәтте атыу әм ваттытлыса файҙаланыуға биреүҙән дә килемдәр көтөлә. Бынан тыш, Баштортостанда ттаҙнаның килем өлөшөн тулайым төбәк продуктын арттырыу иҫәбенә алым база ын киңәйтеү, алым әм башттаа аттсаларҙы йыйыуҙы тәртипкә килтереү иҫәбенә үҫтереү ҙә күҙ уңында тотола. Ошондай саралар менән инвестицион әүҙемлекте көсәйтергә, төп йүнәлештәр буйынса иттисадты

инвестицион нигеҙгә ҡорорға мөмкин буласаҡ Рәсәйҙең әм төбәктәрҙең финанс системаһына кире йоғонто я аған хәҙерге финанс-иҡтисади кризис шарттарында ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәрҙең камиллығы, федерализм ҡанундарына әм оҙайлы киләсәктә иҡтисад үҫеше стратегияһына тап килеүе талап итеплә. Шуға күрә саманан тыш үҙәкләштерелгән ҡаҙна мөмкинлектәрен файҙаланыу буйынса Федерация субъекттары, урындағы үҙидара органдары вәкәләттәрен киңәйтеү йүнәлешендә әленән-әле реформа үткәреү, уңайлы ҡарарҙар ҡабул итеү маҡсатҡа ярашлы. Үҙ – ҡаҙнанан файҙаланыуҙа үҙәкләштерелгән нормаларҙы ҡайтанан ҡарап, уларға күберәк финанс-иҡтисади үҙаллылыҡ биреү тураһында. алымдарҙың күпселек өлөшө Федераль үҙәк ҡарамағында йыйылған алым йыйыу әм ҡаҙна туплау шарттарында федерализм ҡанундарының эшкә ҡушылыуы мотлаҡ. Ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәр федерализмы – илдәге иңҡыҙҡыу мәсьәлә әм уны сисеү төбәктәрҙе тейешле хоҡуҡ, вәкәләттәр менән тәьмин итеү йүнәлешендә барыр, тип күҙаллана.

Ҡушма Штаттар, Швеция .б. кеүек иҡтисади яҡтан үҫешкән илдәрҙә алымдар тәүҙә урындағы үҙидара органдарына кәрәкле күләмдә алына, унан – төбәктәр кимәлендә, унынан һына, дөйөм ихтыяжды иҫәпкә алып, федерация ҡаҙна ы формалаша. Ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәр Рәсәйҙә лә ошондай принципҡа нигеҙлән ә, билдәле үҙаллылыҡ менән файҙаланған төбәктәргә, шул иҫәптән Башҡортостанға ла, урындағы етештереү мөмкинлектәрен тулыраҡ файҙаланыу иҫәбенә төбәктең, тимәк, илдеңдә иҡтисади ҡеүәтен арттырырға мөмкинлек бирер ине. 2006 йылдың 10 майында уҡ Мәскәүҙә үткән Федераль Йыйылыш палаталарының берлектәге ултырышында Башҡортостан Республика ы Президенты М. Ғ. Рәхимов, төбәктәр вәкәләттәренең финанс йә әтенән ныңытылыуы, төрлө кимәлдәге ҡаҙналарға килемдәр нисбәтен үҙгәртеү зарур, тип айырыуса баҫым я ап әйткәйне.

Баҙар иҡтисадына күсеү осорондағы ҡатмарлыҡтар әм ауырлыҡтарға ҡарамаҫтан, Башҡортостан Рәсәйҙең иҡтисади йә әттән үҫешкән төбәктәренең бере е, федераль ҡаҙна “доноры” анала. Әммә үрҙә әйтелгән проблемалар республикаға юғары сифатлы, сағыштырмаса арзан, конкуренцияға әләтле продукция етештереү өсөн заманса инфраструктураны, фәнде, инвестицион әүҙемлекте көсәйтеүгә ҡамасаулай. Рәсәйҙең ижтимағи-иҡтисади үҙгеренең был юҙел еҙлекте күрмәҫкә тырышыуы Башҡортостанда һына түгел, Рәсәйҙең үҙендә лә кире иҡтисади эҙемтәләргә килтереүе ихтимал. Ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәрҙең әм алым системаһының эшҡыуарлыҡҡа йоғонто о тура ында киң билдәле иҡтисад белгесе Артур Лаффердың “тәҡдим теория ы” асыҡ әйләй. Ғалимдың әҙләнеүҙәр өҙөмтәләре ил ҡаҙна ының килем өлөшөнөң нисек тулыланыуы алым ставка ына бәйле булыуын асыҡлай. Был ставка 50 проценттан юғары бул а, тауар етештереү менән шөғөлләнеү файҙа килтермәй әм эшҡыуар үҙенең капиталын коммерция өлкә енә йәки етештереү менән бәйле булмаған урындарға күсереүҙе хәстәрләргә мәжбүр итеплә. Тимәк, дәүләт алым ставка ын билдәләүҙә саманы арттырып ебәрә икән, ул алым йыйыуҙа ҡуйған маҡсатына өлгәшә, ҡаҙна килемен арттыра алмай. Беҙҙеңсә, Дәүләт Дума ы “Рәсәй Федерация ында урындағы үҙидараның дөйөм принциптары тура ында” законға үҙгәрештәр индергәндә ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәрҙе ошолай ҡороуҙы иҫәпкә алырға бурыслы. Был документта төбәктәр менән Федераль үҙәк ҡарамағындағы килемдәр нисбәте 60:40 йәки 65:35 процент, йәғни төбәктәр файҙа ына булыуы маҡсатҡа ярашлы. Үҫиратында, Федерация субъекттары ла урындағы үҙидара органдары менән ҡаҙна-ара мөнәсәбәттәрҙе ошо уҡ ҡанунға нигеҙләнеп, уныҡлары урындағы ә әмиәттә булған социаль-иҡтисади бурыстарҙы ғәмәлгә атҡарырлыҡ, алым база ын продукция етештереү күләмдәрен арттырыуға булышлыҡ иткән кимәлдә ҡороуы мотлаҡ. Ғәмәлдә үҙ – хужалыҡ итеүҙең әр кимәлендә яңы финанс сәйәсәте алып барыу, муниципаль берләшмәләрҙең иҡтисади, оператив-хужалыҡ үҙаллылығына өлгәшеү тура ында. Был берләшмәләр бөгөн урындағы ҡаҙна килем-сығымдарын иҡтисади нигеҙләү, социаль, матди етештереү

тармактарына субсидияларҙы, өҫтәп түләүҙәрҙе бүлеүкеүек мө им эштәр менән мәшғүл булырға бурыслы. Беҙҙең тәҡдим-кәңәштәр дәүләт әм муниципаль милектәрҙе бүлеп тарауҙың кала әм районлар финанс бүлектәре менән муниципалитеттар ара ында финанс мөнәсәбәттәрен аныҡлауҙың айырылғы ыҙөлөшө буларак БР Президенты карамағындағы үҙидара советында ҡаралыр, тип ышанғы килә. Көсләп тағылған кеүек ҡабул ителмә ен, ике яҡ өсөн дә файҙалы бул ын өсөн иҡтисади йөкмәткеле бындай яңылыҡтарҙы аңрынлап, өлөшләп индереү маҡсатка ярашлы. Беҙҙең карамаҡка, тап ошолай эш иткәндә генә реформа үҫеш алып, халыҡтың тормош кимәлен күтәреү кеүек үҙгәртеп ҡороуҙарҙың төп маҡсатына өлгәшергә ярҙам итәсәк.

Үҙә әйтелгән кәңәш-тәҡдимдәрҙең өлгөргәнлеге әм ҡырҡыулығы шуның менән дә көсәйә: Рәсәйҙә урындағы үҙидара реформа ы 2006 йылдың башынан дауам итеп, 2008 йыл аҙағынан Башҡортостанға ла көслө йоғонто я аған бөтә донъя финанс-иҡтисади кризисы башланды. Шуға күрә лә иҡтисадты үҫтереү, конкуренцияға әләтен көсәйтеүҙең мө им факторҙарының бере е — уға идара итеүҙә әр яҡтың мәнфәғәттәрен иҫәпкә алған РФ Конституция ы, төрлө кимәлдәге килешеүҙәрҙә нығытылған мөмкинлектәрҙе файҙаланыу үтә мө им ә әмиәткә эйә. Төбәктәр бай бул а, Рәсәй ҙә бай буласаҡ. алым килемдәрен әм аҡса йыйымдарын ғәҙел бүлеү менән бергә тағы ла бер проблема бар: хужалыҡ итеү шарттарын тигеҙләү кеше елкә ендә йәшәү кәйефен бөтөр өн өсөн дотациялар иҫәбенә йәшәргә күнеккән төбәктәргә аҡса бүлеү мәсьәлә ен камиллаштырыу ҙа талап ителә. үҙхәҙерге шарттарҙа финанс ағымдарын көйләү ысулы буларак килдең финанс балансының яңы структура ын эшләү тура ында бара.

алым йыйымдарын кайтанан бүлеү шарттарында ҡаҙнаны тулыландырыу резервы итеп администрациялауҙың алым контроле ысулын әүҙемерәк ҡулланыу мәсьәлә е лә күтәрелә. Ғәҙәттә, уны дәүләттең идара итеү органдары эре алым түләүселәр менән берлектә алым иҫәбен алыу, эшҡыуарҙар эшмәкәрлеген күҙәтеү буйынса иҡтисади саралар үткәреү, түләнеп етмәгән алымды түләтеү өсөн ҡуллана. Был йә әттән дәүләт финанс контроленең роле бигерәк тә ҙур. Ул бурыс хәҙерге ваҡытта ҡаҙнасылыҡҡа йөкмәтелгән. алым түләү тәртибен боҙоуға ҡаршы көрәшеү, ҡаҙнаның тулыланыуын, килемдәрҙең ваҡытында инеүен, ҡаҙна сығымдарын законлы әм файҙалы тотоноу, дәүләт милкенә дөрөҫ идара итеү — ҡаҙнасылыҡтың төп бурыстары. Дөйөм алғанда, әйтелгәндәр — тотош илдә әм айырым төбәктәрҙә хәҙерге иҡтисади сәйәсәттең төп йүнәлеше. Ҡаҙнасылыҡ дәүләт финанс контроле әм башка мәсьәләләр буйынса үҙ бурыстарын етерлек дәрәжәлә башкармай, тигән фекер ҡала.

Мәҡәләнең йомғаҡлау өлөшөндә түбәндәге ың ай миҫалдарҙы күр әтеү урынлы булыр ымаҡ Башҡортостан Республика ы етәкселеге, алым органдары унғы ун йылда дәүләт ҡаҙна ын тулыландырыу өсөн байтаҡ эш башкарҙы. Республиканың алым күләме буйынса илдең тәүге ун төбәге исемлегендә тороуы, федераль ҡаҙнаны тулыландырыуҙа игеҙенсе урынды биләүе тап ошо хаҡта өйләй.

Социаль йүнәлешле баҙар иҡтисады әм иҡтисади кризис шарттарында прогнозлау, планлаштырыу әм ҡаҙна-финанс, шулай уҡ милек мөнәсәбәттәрен әүҙем көйләү айырыуса ә әмиәткә эйә. Илдә иҡтисади тыйынлыҡтар менән бәйле өс йыллыҡ прогноздар эшләүҙән баш тартып, 2011 йылға тиклем ҡаҙнаның бер йылға ғына планлаштырыу ғәмәленә күселде. Финанс тотороҡ оҙлоғо менән бәйле РФ ҡаҙна кодексына индереләсәк үҙгәрештәр йәмәғәт аҡса ы менән өҙөмтәле идара итергә, 56 муниципаль район менән алты ҡаланы үҙ эсенә алған республикала ҡаҙна процесын көйләргә мөмкинлек бирә. Шуны ла әйтеү урынлы: Башҡортостандың 2020 йылға тиклемге стратегик үҫеш планы ысынбарлыҡ мәғлүмәттәренә таяна. Мәҫәлән, бөгөн республикала 2014 йылда сафҡа инәсәк инвестицион проекттар триллион ум

файҙа биреүгә иҫәпләнгән. 48 мең яңы эш урыны вәғәҙә иткән был предприятиелар иҡтисадта кризис күренештәренә һөҙөмтәле ҡаршы торорға ярҙам итәсәк.

Ҡыҙғаныска ҡаршы, әле нәшер ителгән иҡтисади теория (сәйәси иҡтисад) буйынса методик пособиеларҙа, иҡтисадтың үҫендә лә яҡын арала һәм оҙайлы киләсәктә макроэкономикала индикатив (яҡынса) планлаштырыу мәсьәләһе бөтөнләй ҡаралмай. Был пособиеларҙа иғтибар хужалыҡ итеүҙең микрокимәлендә генә йыллыҡ бизнес план эшләү һәм башҡарып сығыу мәсьәләләренә генә арналып, матди етештереүҙең дәүләт кимәлендәге планлы, пропорциональ үҫештең иҡтисади закондары менән иҫәпләшмәй. Ил иҡтисадының үҫеш план-прогнозын билдәләгән индикатив пландар хужалыҡ итеүсе субъекттар, фирмалар һәм башҡа етештереү берекмәләре иҡтисадта дәүләт сәйәсәтен күҙ уңында тотоп үҙ бизнес пландарын эшләүе өсөн кәрәк. Бөтә донъяны солғап алған иҡтисади-финанс тотороҡһоҙлоғо, базар стихияһы, матди етештереү анархияһы шарттарында макроэкономиканы индикатив планлаштырыу, беҙҙеңсә, хужалыҡ итеүҙең бөтә өлкәләрендә лә дәүләт көйләүен уңышлы ҡулланыуға мөмкинлек бирә. Иҡтисадты социаль йүнәлешле базар шарттарына әүҙем яраҡлаштырыуҙа пландың роле ҙур, сөнки базар бер ҡасан да үҙен-үҙе көйләй алмай. Әлеге финанс-иҡтисади кризисты еңеп сығыуҙа элекке Советтар Союзының йүнәлеш биреү механизмы ярҙамында дәүләттең иҡтисадты көйләү тәжрибәһен файҙаланыу үтә мөһим әһәмиәткә эйә булып, дәүләттең бурысы дәрәжәһенә күтәрелә.

Йомғаҡлап шуны әйтергә кәрәк: иҡтисад үҫешенең әлеге баҫҡысында Рәсәй Федерацияһының көслө төбәктәре эшмәкәрлегенә лайыҡлы баһа биреү мотлаҡ. Был – бер. Икенсенән, хужалыҡ итеүҙә иҡтисад закондарын планлы ҡулланыу ҙа мөһим, йәғни тармаҡҡа идара итеүҙә дөйөм дәүләт план-йүнәлеш биреү механизмын эшкә ҡушыу маҡсатҡа ярашлы. Рәсәйҙә кризисҡа ҡаршы иҫәп-хисап-тауар үҙәге (АРТЦ) ойошторола. Тәүге мәлдәрҙә улар 50 буласаҡ. Был юғары технологиялы ысул тауар етештереүселәргә, аҡса һорап банкка мөрәжәғәт итмәйенсә, бер-береһе менән билдәле тәртиптә продукция алмашырға мөмкинлек бирә. Аҡса ҡытлығы, финанс тотороҡһоҙлоғонан сығыу мәсьәләһен ошолай хәл итеү ҡарала. АРТЦ эшмәкәрлеге нигеҙен уҙған быуаттың 90-сы йылдарында киң билдәле булған тауар алмашыу (бартер) алымы тәшкил итеп, ул кризис осоронда матди етештереүҙе туҡтатмай, артабан да эшләтергә мөмкинлек биреүе менән отошло. Был системаны иҡтисад көйлө эшләгән шарттарҙа ла файҙаланырға була. АРТЦ элекке СССР Госпланының үҙенсәлекле формаһы булып, предприятиелар араһында тауар алмашыуҙы аралашсылар ыҙғына ойоштороуҙы күҙ уңында тота.

Нурамбәк АРЫҪЛАНОВ,
иҡтисад фәндәре докторы, профессор.

ИКЕ ШӘЙЕХ

“Эш (бесән өмәләре .б. – **И.Ғ**) бөтөү менән, атайым дуҫтарына әм шәйехтәренә сәйәхәткә китә. Сәйәхәт Троицк ҡала ындағы рухи етәксе е Зәйнулла шәйехте барып күреү менән тамамлана. Юлда Ҡарағай-Ҡыпсаҡ, Бөрйән ырыуҙарына ҡараған дуҫтарының әм шәйехтәрҙең йәйләүҙәрендә мәжлестәр ойошторалар ине.

Шәйех Ғәбдулла Сәиди ишан

Унда ғилми, дини, хатта ҡай ы бер сәйәси мәсьәләләр хаҡында өйләшә торғайнылар... Был сәйәхәт ай ярымға уҙыла”, – тип яҙа Әхмәтзәки Вәлиди Туған үҙенең “Хәтирәләр” китабында.

Ошо юлдарҙан үтеп, тыҫҡа ы, Сибай ҡала ынан сығып, Ғәбдулла Сәидиҙең Троицкиға барған юлынан барып, унының дуҫы Зәйнулла ишандың йөрөгән утмаҡ юлдарына баҫып, ул төҙәткән мәсет-мәҙрәсәләрҙе күреп, унда намаҙ уҡып, төбәрендә уға тәрьән уҡып, бағышлап ҡайтыу уйы, мине был ҡалаға күптән тарта ине.

Бер көн шулай Илдус Риза улы Троицкиҙа Ауыл хужалығы академия ында эштәре барлығын, иртәгә юлға сығасағын өйләгәс, унының менән бергә барып ҡайтыу уйы тыуҙы. Өй ә елдәренә үҙемдең юлға сығырға уйлауымды әйттем дә, кис менән уға шылтыратып, машинала урын бул а, унының менән Троицкиға барырға теләгәнемде белдерҙем. Ул шатланып риза булды, өйләшеп ҡуйҙыҡ, иртәнге сәғәт етеләргә минең өй эргә енә машина ында килеп, икәүләп Троицк ҡала ына юлға сығырға.

“Әйткән үҙ – атҡан уҡ”, тигәндәй, Илдус Риза улы өйләшкән ваҡытҡа теүәл килеп етте, әм беҙ юл бәлә-ҡаза ынан Алла ы Тәғәләнең аҡлауын орап “Аятел- Көрси” аятын уҡып, доға ҡылып, яҙмышыбыҙҙы Уға тәүәккәлләп, юлға сыҡтыҡ.

Юлда, шәйех Ғәбдулла ишан Сәидиҙең ҡатыны Райхан абыҙ-түтәй, ахун Дәүләткирәевтың ҡыҙынан тыуған Мөхәммәт-Маз ар исемле улынан таралған нәҫелдән булған биология фәндәре докторы, профессор Илдус Риза улы Маз аров Ғ.Сәиди ишан тура ында атай-олатайҙар ауыҙынан ишеткән хәбәрҙәрҙе өйләп барҙы. Ә мин тынлыҡ ҡара ында ике бөйөк шәйехтең, йәғни Ғәбдулла менән Зәйнулла ишандарҙың нисек итеп бер-бере ен хөрмәт итеп, ололап, мәжлестәрҙә ултырҙаш булыуҙарын күҙаллап ултырҙым. Уйҙарым таңы ла “Хәтирәләр”гә алып ҡайтты...

“Ғаиләбеҙҙең иң күп аралашып йәшәгән даирә е муллалар булды. Уларҙан Стәрлетамаҡта йәшәүсе Нуғай улдары Шәрәфетдин әм Камал, айран ауылынан Әбсәләм әм улы Бикбулат мулла, Йомағужа ауылынан Солтангәрәй, Ҡуншаҡ ауылынан Ғәлләм, Стәрлебаштан Ниғмәтулла әм Зәйнулла, Уралдың көнсығышынан Муллаҡ

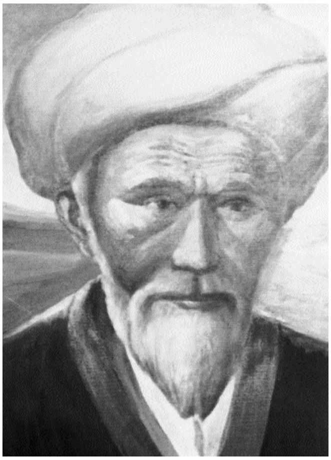

Шәйех Зәйнулла Рәсүли ишан

ай ауылынан Сәйет улы Ғабдулла, Ҡолбаҡтынан (хәҙерге Әбйәлил районы Әлмөхәмәт ауылы – **И.Ғ.**) Ханнан һәм Троицкиҙан Зәйнулла ишан исемле мәшһүр шәйех иң башта иҫкә төшә. Уларҙың бары ла ғәрәпсә, фарсыса белгән, дини белемдәре камил, Бохараның Нәҡешбәнд (унының тулы исеме: шәйех Мөхәммәд Баһаутдин Шаһ Нәҡешбәнд – **И.Ғ.**) исемле дин әһеле йоғонтоһо аҫтында булған, мәҙрәсә тотҡан, китап тотор заттар ине. Вәли мулла ла (З.Вәлидиҙең атаһының туҫтыһы – **И.Ғ.**), атайым да яңы ил, фанатик муллалар менән артыҡ аралашырға тырышманылар. Был шәйехтәрҙең иң ғалимы Троицкиҙан Зәйнулла ишан менән Муллаҡайҙан Ғабдулла ине. Бохарала уҡыған Ғабдулла дин ғилемендә бик абруйлы, ғәрәпсә һәм фарсыса шиғырҙар яҙған бер остаз булды. Нәҡешбәндтең һиндостандағы "Муджиддид-и халиди" сектаһы дайирәһенән ине. Быларҙың мәҙрәсәләре Бохара, айырыуса Харәзм мәҙрәсәләре тәртибендә ҡоролдо. Әммә улар Ҡазан тарафтарындағы Ҡышҡар һәм Төнтәр муллалары кеүек, шулай уҡ Башҡорт илендәге бик күп ишандар кеүек фанатик кешеләр түгел ине. Бары ла сәйәсәт хаҡында фекер йөрөтөрлөк аңлы кешеләр булды," – тип яҙа Зәки Вәлиди. Ошонан да ҙур баһаны бығаса бер ғалим да биргәне булмағандыр был ике мәшһүр шәхескә.

Силәбе өлкәһенән барабыҙ. Теге йәки был йылғаларҙың, ауылдарҙың исемдәре башҡортса, урыҫса, хатта немецса яңғырай. Быларҙың бары ла – ошо ерҙәрҙең башҡорттоҡо булыуына ҙур дәлил, шуның өсөн бындағы атамалар ҙа халҡыбыҙҙың тарихына бәйле. Ошо юлдан Зәйнулла менән Ғабдулла ишандар, бер-береһенең хәлдәрен белешергә, илдәге уңлы хәбәрҙәр менән уртаҡлашырға, шағирҙар, ғалимдар менән осрашып, һөйләшеп ултырырға, тигән ниәт менән ашығып йөрөгәндәр. Аралар яҡын тип әйтерлек түгел. Муллаҡайҙан Троицкиғаса дүрт йөҙгә яҡын саҡрым бар. Ул ваҡыттарҙа, юрта-ҡаттарҙа сапҡанда ла, бер көн эсендә генә барып етерлек юл булмаған. Шуға ҡарамаҫтан, йыш ҡына осрашып, һөйҙәме, һөйләүҙәме мәжлестәр ойоштора торған булған был ике дуҫ. Был турала Ғ. Сәидиҙең беренсе ҡатыны Мәймүнә абыҙ-түтәй имам Ҡотлозаман ҡыҙынан тыуған улы Мөхәммәт-Әнүәр яҙыусылар, ғалимдар менән осрашҡанда һөйләр булған. Ғилемдәре кеме кемдән өҫтөн булғандыр, әйтеүе ауыр, шуға ҡарамаҫтан, был ике зат үҙ-ара бер-береһе икенсеһенән ғилемлерәк күреп, бер-береһен ихтирам итеп йәшәгәндәр.

Рәхмәтулла Нәүшируан улы Мәһәҙиев, Муллаҡай ауылы мәҙрәсәһендә ғилем алған Темәс ауылы мәсетенең имам-хатибы, үҙенең Ырымбурҙағы ағалы-ҡустылы Рәмиевтар тарафынан ойошторолған "Ваҡыт" гәзите матбағаһында 1916 йылда баҫылып сыҡҡан "Муллаҡай" исемле рисәләһендә остазы Ғабдулла Сәидиҙең мөәллифкә (авторға – **И.Ғ.**) төбәп яҙған хатын килтерә. (Ошо урында, үҙемде бүлеп, уҡыусыларыма Рәсәйҙең буласаҡ "Алтын королдәре" Мөхәммәт-Шакир менән Мөхәммәт-Закир (Дәрдмәнд) Мөхәммәт-Садиҡ улдары Рәмиевтарҙың да Муллаҡай мәҙрәсәһенең тәүге сығарылыш шәкерттәренән булыуҙарын бәйән итәм.) Бында остазы, шәкертенең һәүәлге хатындағы һорауҙарға яуап биргәс, рамаҙан айы башындағы тәрауих намаҙына инеү ваҡытты борсоғанын тасуирлап яҙа. Ошо мәлдә шәйех Зәйнулла ишандың хаты килеп төшә. Был турала Ғабдулла Сәиди хәҙрәттәре хатында былай тип яҙа: "Зәйнулла хәҙрәттән килгән хат булмаһа, ҡулланыу дәрәжәһенә еткәндәй булды: "Ай күр әгеҙ, кеше ебәрегеҙ, беҙ тәүарихты кисектереп уҡырбыҙ, һәм шул уҡ ваҡытта, ул яҡтарҙа ораған кешеләргә аңлатып, болот булһа, йәкшәмбе уҡырбыҙ, аяҙ булып ай

күренмә ә, сара ыҙҙан дүшәмбегә ҡалырбыҙ, тип торабыҙ". Зәйнулла ишандың хатынан файҙаланып, бындағы фекерҙе ҡулланыу дәрәжә енә еткереп күтәреү бына ҡайҙа ярылып ята, ғалимға булған ололау, уға булған ихтирам, хөрмәт. Мәшә Алла !

"Муллаҡайҙан алыҫ түгел Иҫән ауылының Талҡаҫаны осонан, – тип фекеремде бүлә Илдус Риза улы, – өс ишан берәр төп ҡарағас ултыртҡандар. Шуларҙың бере е – шәйех Ғабдулла, икенсе е – шәйех Зәйнулла, ә өсөнсө ө ҡарурмандан, Бөрйән яғынан килгән шәйех Әҙе әм ишан булған, тип өйләйҙәр аҡаҡалдар. Шул ағастарҙың ике е ҡороған, бере е әле лә үҫеп ултыра", – тип тамамланы ул үҙен.

Кем уңул Әҙе әм ишан?

Бөрйән районы Ғәлиәкбәр ауылында, район үҙәге Иҫке Собханғолдан килеп төшкән юлдың ул яғындағы тау битләүендә яңғыҙ ғына үҫеп ултырған ҡарағай ағасы төбөндә бер генә ҡәбер бар. Был ҡәберҙе халыҡ "Әүлиә ҡәбере" тип ихтирам итә. Ошо ҡәберҙә ята ла инде әлеге беҙ иҫкә алған шәйех Әҙе әм бин Ғүмәр ишан. Үҙ заманында мәҙрәсә тотҡан, шәкерттәре өсөн уҡыу әсбаптары яҙған суфый, үҙенең ғилеме менән шө рәт ҡаҙанған зат булған. Уның ҡәләме аҫтынан сыҡҡан "Нәсихәти-с-салихин йәки изгеләрҙең нәсихәттәре" рисәлә ен ул ваҡытта дәреслек булараҡ ҡулланмаған мәҙрәсә булдымы икән!? Китапсыҡ, мөәллифе билдә еҙ ҡулъяҙма рәүешендә дәреслек булараҡ йөрөп, Ҡазанда, 1853 йылдан башлап, ике тиҫтәгә яҡын баҫма ы донъяға сыға. Был – бер китап... Ә күпме е баҫылмайынса ҡала, баҫылып та утҡа, ыуға ташланып йәки ергә күмелеп әләк була ғалимдарыбыҙҙың хеҙмәттәре, әҫәрҙәре. Быны Алла Тәғәлә генә беләә. Әйҙәгеҙ, был кеше тура ында үрҙә әйтелгән мөәллифтәребеҙ ни яҙалар, байҡап сығайыҡ. аран ғына бул а ла, Әхмәтзәки Вәлиди Туған үҙенең "Хәтирәләр"ендә "Ғәлиәкбәр ауылында өлкән йәштәге Әҙәм мулла: "Бәләкәй сағымда был тауҙарҙы солоҡ әм йылҡы ҡарап гиҙә инең, хәҙер ҡыҙылдарҙы ҡыуып йөрөй өң", – тине" тигән мәғлүмәт бирә. Ошо ҡыҫҡа ғына хәтирә эсендә ҙур мәғәнә ята. Тимәк, был ғалим З.Вәлидиҙең ата ы, мәҙрәсә тотҡан Әхмәтша ты ла, әсә енең ата ы Бохара, Хива мәҙрәсәләрендә ғилем алған атлыҡ улы Ҡафиҙы ла, ҡасандыр Ҡазанда, Мәржәни мәҙрәсә ендә хәлфә булған, шәйех Зәйнулла ишандың мөрите, олата ының ҡусты ы Хәбибназар атлыҡ улын да яҡшы белгән, улар менән аралашып, ҡатнашып йәшәгән!? Бына нисек!

Рәхмәтулла Нәүшируан улы Мә әҙиев "Муллаҡай" рисәлә ендә Ғабдулла Сәидиҙең "Тәсаууф (суфыйлыҡ – **И.Ғ**) ғилемендә хәлфә е 3-сө Бөрйән улусы Ғәлиәкбәр ауылында имам -хатип Әҙе әм бин Ғүмәр хәҙрәт" булыуы тура ында яҙа. Тимәк, Әҙе әм ишан Ғабдулла Сәидиҙендә уҡытыусы-остазы булып сыға. Бына ниндәй ғалимдарыбыҙҙың тәржемәи хәлдәре, уларҙың хеҙмәттәре өйрәнелмәйенсә йылдар төпкөлөндә ятып ҡала килә. Был бик ҡыҙғаныс хәл.

Ошолай өйләшеп килә торғас, нисек Троицк ҡала ына килеп еткәнебеҙҙе иҙмәй ҙә ҡалдыҡ.

"Ошо ҡойма артында, бына ошо тапҡырҙа – Зәйнулла ишандың ҡәбере. Әллә инеп күреп сығайыҡмы, Ғарифулла хәҙрәт? – тине Илдус Риза улы.

"Ҡайтышлай зыярат ҡылып, ҡорьән бағышлап сығырбыҙ. Башта мине ишан мәсетендә ҡалдырып, үҙ эшегеҙҙе урынына еткереп ҡуйығыҙ, уңынан инербеҙ, Алла телә ә", – тинем мин. Ризалашып юлыбыҙҙы дауам иттек. "Бына ошо ерҙән каруан юлы үткән", – тигәс, Илдус Риза улына: "Был быны ҡайҙан белә икән"? – тигән уй менән ҡапыл боролоп ҡараным. Уйымды белгәндәй, күҙҙәрен юлдан алмай ғына: "Эйе, эйе, хәҙрәт, бында йәшәгән барса халыҡ ошо юлды кү р әтеп, каруан юлы, тиҙәр", – тине.

Ысынлап та, машина елдереүенә ҡарамаҫтан, дөйәләр, аттар йөрөгәнлектән, ирегән ҡарҙар, яуған ямғырҙар ваҡытында тығыҙланып ҡалған юл, үлән баҫыуына ҡарамаҫтан, ике яғы ҡалҡыуыраҡ булыуын, шуға ла ундағы үлән дә бейегерәк булып күре-

неүен шәйләнем.

Был – сауҙа юлы. Бында төрлө илдәрҙең сауҙәгәрҙәре, телдәрендә айырма булыуға ҡарамаҫтан, бер-бере енә ауыр хәлдәргә ҡалған осраҡтарҙа ярҙам итеп, фетнә тыуҙырмай, ыҙғыш- уныш ыҙ ғына тормош кәрәк-яраҡтары, ебәк, башҡа туҡымалар, сәй менән атыу иткәндәр, үҙ илдәрендә бик кәрәкле әм үтемле тауарҙарға алмаштырғандар. Ҡытай, индостан, Урта Азия яҡтарынан үтеп, башҡорттар йәшәгән ерҙәрҙән, урыҫтар Волга-Иҙел буйында йәшәгәндәре өсөн уларҙы “волгарь” тип йөрөткәндәренә күнеп, үҙҙәрен “болғар” тип атап йөрөй башлаған, “Дәште Ҡыпсаҡ” (Дала Ҡыпсаҡ – **И.Ғ.**) төркөмөнә ҡараған төркиҙәр – Болғарҙар ере аша, урыҫ тарханлыҡтарына, хатта фин, поляк ерҙәренә етеп алыш-биреш, атыу иткәндәр. Ҡайы ы илгә телә әләр, шунда барғандар, бында уларҙы ҡуш ҡуллап ҡаршы алғандар. Уларҙың иңяуыз дошмандары юлбаҫарҙар булған. Хәленән килгәнсә, каруан күп юғалтыуҙар менән юлбаҫарҙар өжүменә ҡаршы торған, уныштан.

Ҡаланы яҡшы белгән йөрөтөүсем Илдус Риза улы Зәйнулла ишан мәсетенә килтереп тә еткерҙе. Мәсетте әле мәсет тип әйтерлек түгел. Бында ҡайҙа етте шунда төҙәлөш әйберҙәре ята. Мәсет ҡапҡа ын асыуыбыҙ булды, беҙҙең ҡаршыбыҙға йылмайып бер ир менән ҡатын килеп тә еттеләр.

Ябай ғына кейенгән ир: “Мин ошо мәсеттең имамы, имам-мөхтәсиб Ғәбдерәүеф хәҙрәт, – тигәс, ҡатын кешегә ишара я ап, – ә был минең хәләл ефетем Миңлыу абыстай була”, – тип таныштырҙы. Беҙ үҙебеҙҙең Башҡортостандан, Сибай ҡала ынан, беребеҙ – имам, икенсебеҙ – фән докторы, профессор, шулай уҡ Зәйнулла хәҙрәттең дуҫы булған шәйех Ғабдулла ишандың нәҫеленән булыуын аңлатып, исемдәребеҙҙе әйтеп таныштырғас, бик тә шатланып, мәсет эргә ендәге әлегә мәсет тә, мәҙрәсә лә булараҡ ҡулланылған өйгә инергә тәҡдим итте. Илдус Риза улы үҙенең шәхси эштәре барлығын аңлатып, ғәфү үтенеп, инеп тормай, китеп тә барҙы. Мин тә әрәтләнеп, ике рәкәғәт (намаҙҙың бер өлөшө – **И.Ғ.**) мәсет намаҙын уҡып бөтөүгә, хужалар сәйгә саҡырҙы.

Сәй өҫтәле артында: “Беҙ Сибайҙы күрмә әк тә, үҙебеҙҙе ул ҡаланы күптән белгәндәй тоябыҙ, – тип башланы үҙен Ғәбдерәүеф хәҙрәт. – Бында, Ауыл хужалығы академия ында, Сибайҙан байтаҡ ғына егеттәр, ҡыҙҙар уҡып йөрөй. Улар дәрестән тыш ваҡыттары бул а, бында килеп намаҙ уҡып, беҙгә йыйыштырырға булышып китәләр, ғәрәпсә уҡырға ла өйрәнәләр. Үҙҙәре шундай тәртипле, тәүфиҡлеләр, беҙ уларҙы аңғынып көтөп алабыҙ”, – тип тамамланы ул. Үҙемдең динде белергә теләгән студенттарыбыҙ менән ғорурланыуымды, шатлығымды белдергәс, хәҙрәттән Зәйнулла ишанды хәтерләткән берәй нәмә тура ында ораным.

“Бар, бар, уның минбәр таяғы аҡланып ҡалған, беҙ уны телә ә кемгә тоттормайбыҙ, тә әрәтле булыуҙы мотлаҡ күрәбеҙ. Алла телә ә, сәйҙән уңҡүр әтербеҙ”, – тине ул.

Хәл-әхүәлдәр тура ында фекерҙәр алышып, урыны менән мәрәкәләшеп сәй эсеүҙе тамамланыҡ. Хоҙай Тәғәләнән ошо ризыҡтан яҙҙырмауын, ошо аулыҡтан ҡалдырмауын орап доға ҡылдыҡ. Уларҙың ике енә лә үҙемдең рәхмәтемде белдерҙем. Ҡулауыҙҙы сайҡап өртөүебеҙгә, Миңлыу абыстай шәйехтең минбәр таяғын тотоп килеп тә инде. Таяҡты миңә онғас, “Бисмиллә ” әйтеп, уңҡулыма алыуым булды, усымда суғыртмаҡ тотҡандай ниндәйҙер ҡытыршылыҡ, ә тәнемдә йылылыҡ тойҙом.

“Был таяҡ әле лә эшләй бит”, – тип әйткәнемде иҙмәй ҙә ҡалдым. “Нәғүҙу билләә и!” – (Алла аҡла ын! – **И.Ғ.**) былай тип ис кенә лә әйтергә ярамай үҙен “мосолманмын” тигән кешегә. Был Раббыбыҙға ширек (тиңдәш – **И.Ғ.**) килтереүгә, йәғни тәүбәгә килмә әң, кафырлыҡҡа төшөүгә килтерә.

Был оҙонлоғо метр ярым тирә е булған таяҡтың башы йомортҡаға оҡшатып эшләнеп, бороп ныҡытылған әм цинк төҫлө буяуға буялған. Таяҡтың ете быуыны бар, шуларҙың өҫтәге бише – цинкланған ҡалайҙан, ә түбәнге ике е сынғаға оҡшатып

цинк буяу менән буялған. Унынӊ йомро башынан алып беренсе быуынғаса ара ы – шыма. Ошо быуындан яӡыуғаса бер тотамдай ара – шыма. Яӡыуӡан уӊ икенсе менән өсөнсө быуын ара ы – шыма. Өсөнсө менән бишенсе быуын ара ы, төрлө япраҡтар әм сәскәләргә оҡшатып, ҡырҡы менән ырып эшләнгән семәрӡәр. Бишенсе быуындан таяҡтыӊ осонаса ара – шыма. Таяҡ, ғөмүмән, көрән төҫкә буялған, ниндәй ағастан икәнен әйтеүе ҡыйын, шулай ӡа, еңеллегенә ҡарап, йүкә йә йыла, тип фараз итергә була.

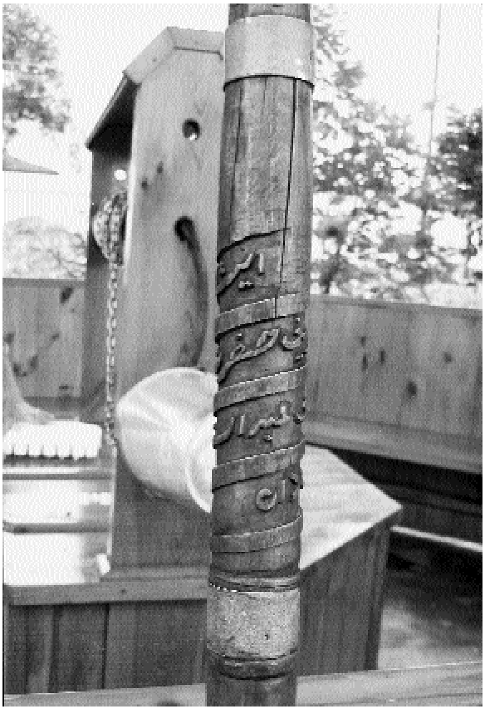
Шәйех Зәйнулла ишандыӊ минбәр таяғы. Артта – уныӊ ҡәбере.

Ә хәӡер яӡыуға күсәйек... Әлеге мәсеттеӊ имамы, ҡала мәсеттәренеӊ имам - мөхтәсибе Ғәбдерәүеф хәӡрәт Хәйбуллиндыӊ әйтеүенсә, был минбәр таяғы шәйех Зәйнулланыӊ вафатына саҡлы уныӊ ҡулында булған, уға хеӡмәт иткән. Был мәсеттә хеӡмәт иткән барса муллалар таяҡты аҫлағандар, ҡәҙерләп тотҡандар, китер бул алар йәки үлер ваҡытын той алар, кемдән ҡалған мираҫ икәнен аңлатып, килгән муллаға тапшырғандар. Бына әле лә, Миңлыу абыстай беҙҙән таяҡты алып китергә рөхсәт ораҡас, уныӊ ергә тейгән осон еүеш сепрәк менән өрттө лә мәсеткә алып инеп тә китте. Нимә тип яҙылған уӊ был серле таяҡҡа?

Бында “Ишан Әхмәтшәриф хәҙрәт Мөхәммәдишә хажи Ғәбделсаттаровтан сәттарнамә” тип яҙылған икән. Тимәк, был таяҡты Зәйнулла ишанға үҙе кеүек үк ғилем эйә е бүләк итеп биргән. Был кеше лә ишан ғына түгел, хажға ла барған хәҙрәт икән. Уныӊ исеме – Әхмәтшәриф, ата ының исеме – Мөхәммәдишә, нәҫеле Ғәбделсаттаровтарҙан булып сыҡҡы. "Сәттарнамә"гә лә аңлатма ы бар. “Сәттар” – тигән ғәрәп үҙе, Хоҙай Тәғәләнеӊ исем-сифаттарынан булып, башҡортса "кисереүсе" тигән үҙҙе аңлат а, "намә" үҙе ул – яҙыу , хат, китап тигән үҙҙе аңлата. Был изге үҙ, шуға ла икегә бүлеп, әр бере ен айырып аңлатырға тейеш түгелбеҙ, “сәттарнамә” тип нисек яҙылған, шулай уҡыу хәйерлерәк.

Ә кем ул ишан Әхмәтшәриф хәҙрәт? Был орауға яуапты йәш ғалимдарға ҡалдырайыҡ. Бәлки, уҡыусылар ара ында ла белгәндәр барҙыр, тигән уйҙамын.

“Хәҙрәт, килегеҙәле, мин еҙгә тағы ла бер яңылыҡ күр әтәйем”,– тип өндәште ҡайы аралалыр эргәмдән киткән Ғәбдерәүеф хәҙрәт. Мәсет бина ының уңяғындағы лапаҫ аҫтында ниндәйҙер таҡтаға ҡарап тора ине ул.

“Бына ошо рамды, ошондағы яҙыуҙы Зәйнулла хәҙрәт үҙе эшләгән, үҙе яҙған, тип әйттеләр”, – тине ул миңә әм бейеклеккә метр алтмыш тирә е, киңлеге бер метр тирә е яҙыулы таҡтаны күр әтте. Ни күҙем менән күрәйем, был таҡтаға биш ваҡыт намаҙҙың әр бер ваҡытта айырым уҡыла торған зикерҙәр (йәмәғәт менән йә яңғыҙ, Алланың берлеген йәки исем-сифаттарын әйтеп иҫкә алыу, зикерләү – **И.Ғ.**) яҙылған ине. әм был яҙыу шул хәтлем матур итеп яҙылған, ис шик еҙ, ғәрәп яҙыуын күрмәгән кеше быны, матбағала баҫтырып сығарылған, тип уйлар. Бына ниндәй оҫта кеше булған икән ул. Төрлө яҡтан үҫешкән, ғалим булараҡ ҡына түгел, ҡул эштәренә лә, хатта рәссам булараҡ та ма ир, үрнәк алырлыҡ кеше булған, әр бер эште күңел биреп, урынына еткереп,

эскер еҙэшләгән.

Был ике шәйех әхлаҡәм кешелеклелек өлгө ө булараҡта ихтирамлы кеше булған-дар.

Ирек еҙән, “Хәтирәләр”ҙәге Ә. Вәлидиҙең үҙәре иҫкә төшә:

“Мин дини мистиканы яратмайым. Ике йөҙлө тип хис иткән шәйехтәргә нәфрәт хисе тоя инем. Шунының менән бергә Муллаҡайҙан Ғабдулла хәҙрәт, Түлбаҡтынан Ғәбделханнан хәҙрәт әм Троицкиҙан атайымдының рухи етәксе е Зәйнулла хәҙрәт кеүек эскер еҙинсандарҙы, әхлаҡәм кешелеклелек өлгө ө булғандарын хөрмәт иттем. Был өс шәйехтән бәғзе яҡшы эштәргә лә өйрәндем”, – тип яҙа мөәллиф.

"Хәтирәләр"ҙә Түлбаҡты хәҙрәте әленән-әле иҫкә алына. Был ғалим заттың да тәржемәи хәлен, хеҙмәттәрен өйрәнеүселәр табылыр, тигән уйҙамын, инша Алла .

Шәйех Зәйнулла Рәсүлев таҡтаға яҙған зикерҙәр.

“Алда өйләнгән шәйех (Ғабдулла Сәиди – **И.Ғ**) әфәнденең холоҡәм тәбиғәттәре ғәйәт гүзәл, уның саҡты ғәҙеллек өйөүсе әм хаҡлыҡ яҡлаусы, хөр фекерле, халыҡ ара ында үҙе яраҡлы табылған әм абруйлы дуҫ булып, бер мәхәлләгә ҡараған буй оно-усылар ҡашында ла ғәйәт хөрмәтле ине әм йылҡысылыҡта ғәҙәттән тыш булып, табабәт (медицина – **И.Ғ**) әм тәбиғәт ғилемендә тулы миҡдарҙа ма ир ине. Был затты Йәнәби Хаҡ (Хоҙай Тәғәләнең исемдәренең бере е – **И.Ғ**) беҙҙең халҡыбыҙҙа дин әм донъябыҙ өсөн юлбашсы итеп барлыҡҡа килтергән тиерлек дәрәжәлә ине.

Башҡорттарҙың ер әм урмандарын ваҡытлы файҙаланыуға ят милләттәргә күп ваҡытта биреүгә риза ыҙлыҡ күр әтеп, инсандар осон ғүмер үт ә лә ер кәрәклеген аңлатып, киләсәк милләт балалары өсөн а -зар менән ярҙам орап йөрөүселәрҙән ине.

Милләттең донъяуи әм ахирәуи файҙа ы өсөн булған эштә, халыҡты хат яҙып та, күҙмә - күҙ өйләшеп тә, вәғәз әм нәсихәт өйләп етәкселек итәр ине" , – тип яҙа остазы тура ында Рәхмәтулла Мә әҙиев "Муллаҡай" рисәлә ендә.

Бында ике шәйехтең дә үҙ милләте өсөн, мосолмандар өсөн йәнен фиҙа ҡылырлыҡ, үҙҙәренең холоҡтары, тәбиғәттәре менән уларҙан үрнәк алырлыҡ заттарҙан булыуҙары асыҡ күренеп тора.

Олоно – оло, кесене – кесе итеп күргәндәре, уларға диҡҡәт менән ҡарауҙары тура-ында бик күп өйләгәндәр әм яҙғандар был ике зат тура ында уларҙың замандаштары, шәкерттәре.

Зәйнулла ишан менән өсөнсө мәртәбә осрашып, ошо осрашыуҙан тыуған тәьҫорат, уның бөтә йәшәйешенә нигеҙ алыуы, дәртләндергес көс биреүе тура ында бына нисек иҫкә ала Әхмәтзәки Вәлиди “Хәтирәләр”ендә:

“...1906 йылда барғаныбыҙҙа (ата ы менән – **И.Ғ**) Зәйнулла ишан миңә ныҡ илтифат күр әтте. Йәш булыуыма ҡарамаҫтан, миңә төрлө ораууҙар биреп, яуабымды диҡҡәт менән тыңланы әм йүнәлеш биреүсе үҙҙәр өйләне, әр хәлдә төрлөсә ынап ҡараны. Бер көн иртәнге сәй мәжлесендә тағы бер нисә орау бирҙе, белгән ҡәҙәр яуап ҡайтарҙым, уңынан йыйылған барлыҡ кеше алдында: “Ал, улым, бәлки, берәй нәмә атып алыр ың”,– тип ҡулыма ун тинлек алтын аҡса тотторҙо. Мин был аҡсаға, "Хе-

ҙмәт" исемле китап лавка ына инеп, Ғазалиҙың теологияны тәнҡит иткән бер әҫәрен, Мысырҙа әм Истамбулда баҫылған әм ислам ижтимағиәтенә әм фәлсәфә енә бағышланған нәшриәтте, астрономия әм физика фәне буйынса китаптар, Толстойҙың "Крейцерова соната" китабының әм ҡай ы бер башҡа рус романдарының ғәрәпсә тәржемәләрен, французса өйрәнеү өсөн төрөксә яҙылған "Французса өйләшеү китабы"н әм бер рус китап лавка ынан Толстойҙың мәмләкәтебеҙҙә минең тыуыуымдан уң 1891 йылда, булған ҙур аслыҡ хаҡында өйләгән "Аслыҡ йылдары" исемле әҫәрен атып алдым.

Бер нисә көндән шәйех минән, аҡсаңды нимәгә тотондоң тип ораны. Мин алған китаптарымды анап сыҡтым. Маҡтаны, русса белә ең французса ла өйрәнә алаң бик яҡшы булыр, тине. Физика әм астрономия китаптарын алыуымды ла хупланы. Айырыуса Толстойҙың аслыҡ йылдарына бағышланған хәтирәләре тура ында, яҡшы китап алған ың тине. Шәйех был ун тинде мине ынау өсөн биргән бул а кәрәк. уңғыраҡ мәжлестәрҙә әлеге китаптарҙың ҡай ыларын уҡыуымды әм уларҙа ниҙәр яҙылыуын да ораны. Ғазалиҙың "Әл - мунҡиә ән әл-даләл", йәғни "Яңылыш юлдарға баҫыуҙан ҡотҡарыусы" исемендәге әҫәрен алыуымды өйләгәс, шәйех, быны хәҙергә аңлай алмаҫың тине. Мин дә: "Бының ише китаптарҙы, ғәрәп теленән белемем тәрәнәйгәс уҡырмын, тип алдым", — тигәс, арҡамдан өйөп, тағы ла аҡса бирҙе. Ун биш йәштә булыуыма ҡарамаҫтан, китапты дөрөҫ айлауымды шәйех башҡа мәжлестәрҙә лә маҡтап өйләне, быны ишеткәс, әлбиттә, минең күкрәк ҡабарҙы. Мөхитебеҙҙә бик ныҡ хөрмәт ителгән был заттың маҡтау үҙҙәре дәртләндереүсе бер көс булды. Шуның кеүек дәртләндереүсе хәл-ваҡиғалар булма а, бәлки, тормошом ғилемдән башҡа бер юлдарға йүнәлеш алыр ине... Әгәр шәйехтең дәртләндереүе булма а, мин, ихтимал, күптәр кеүек, ун биш йәшемдән сауҙа эшендә приказчик булып китер инем", — тип яҙа ул.

Милләттән мыҫҡыл итеп, я алма, ялған сүп өйөп, үҙҙәрен өҫтөн күр әтергә тырышҡандар тура ында шәйех Ғ. Сәйдиҙең ҡарашын: "Уның (Ши аб хәҙрәт Мәржәниҙең — **И.Ғ.**) исламиәт нигеҙҙәре хаҡындағы ирекле фекерҙәре үҙҙә иҫкә алынған "Бохара тибындағы муллалар" ара ында ла ыңай ҡаршылан а ла, тарихҡа ҡағылышлы әҫәрҙәрендә ҡаҙаҡ әм башҡорт халыҡтарына ҡарата ҡай ы бер түбән етеү үҙҙәре булғанлыҡтан, уны бик яратып етмәйҙәр ине. Мәржәни ғәрәп сәйәхәтсе е ибн Фаҙландың шаманлыҡ фетиштарына ҡағылышлы бер үҙен яңылыш аңлатҡан әм башҡорттарҙа ла "фаллос" культы булыуы хаҡында яҙған. Ғәрәпсә бик яҡшы белгән Муллаҡай Ғабдулла хәҙрәт Мәржәниҙең "Мөстәфәд әл - әхбар" исемле әҫәрен атайымдың күҙ алдында утҡа яҡҡан", — тип бәйән итә Ә. Вәлиди "Хәтирәләр"ендә.

Ә хәҙер, сәйәхәтебеҙҙе дауам итеп, шуны яҙырға уйлайым. Күп тә үтмәй, Минғылыу абыстай мәсет бина ына саҡырҙы. Бында ул Зәйнулла ишандың иҫән ваҡытында уҡ эшләнгән үрәтен күр әтте. Мин быны төшөрөргә тип фотоаппаратымды сығарҙым. Быны күргән абыстай төшөрмәҫкә кәрәклеген ораны. Сөнки кемдәр генә төшөрөп ҡара а ла, үрәттең ята торған ҡағыҙҙан юйылыуы тура ында, бында килеп ошо хайран ҡалырлыҡ күренеште өйләп китеүҙәрен бәйән итте.

Тышҡа сығыуымды ораған Минғылыу абыстай, сыҡҡас ҡоҙоҡҡа күр әтеп: "Бына ошо ҡоҙоҡто ла Зәйнулла ишан үҙе ҡаҙҙырып, эсенә бысраҡ, туҙан төшмәҫлек итеп ҡаплаттырған, өҫтөнә ай ултырттырып эшләттергән. Өс меңдән дә артыҡ төрлө яҡтарҙан килгән мосолмандар йыйылып, ошонда Хоҙай Тәғәләне зикер итә торған булғандар. Ҡояштың эҫе енә түҙә алмай, алыҫ юлдарҙан килеп, сарсап ыу аған кеше ошо ҡоҙоҡтан ыу эсер булған. Заман үтеү менән, ҡоҙоҡ тирә ендәге таҡталар сереп, ҡыйығы ла емерелгән булған икән. "Әүәлге рәүешенә оҡшатып, яңыраҡ яңынан төҙәнөк", — ти Ғәбдерәүеф хәҙрәт, ҡоҙоҡ тирә-яғын күр әтеп. Эскә үтеп, был сығырлы ҡоҙоҡтоң сығыр тотҡа ынан бороп, эсендәге тимер күнәкте күтәрҙем. Күнәк сыҡҡас, ыуын тәмләп ҡарау ниәте менән, тирә -яҡҡа берәй ауыт булмаҫмы, тип күҙ йүгерттем, ләкин быны шәйләгән Минғылыу абыстай: "Эсегеҙ, хәҙрәт күнәгенән. Ошо ыуҙы эскән кешеләр теге йәки был зәхмәттән ҡотолоуҙары тура ында әйтәләр, эсегеҙ!" — тигәс, күнәктән

эстем. Ысынлап та, был ыуҙы ҡөҙимге ыу тип әйтерлек түгел, зәм-зәм ыуы кеүек үҙенсәлекле тәм бирә ине. “Күңел биреп, Алла ы Тәғәләнән шифа ын орап, доға ҡылып эскән кешегә был ыуҙың гәнгә файҙа ы барҙыр”, – тип уйлап, доға ҡылып ҡуйҙым.

"Бына ошо ағастар, иртә таң менән сыҡҡан, – тип емештәре ҡыҙарып бешкән, ҡуҙоҡ тирәләй үҫкән мышар ағастарына күҙ әтеп үҙен башланы Миңнылыу абыстай, – ни хикмәттер, нур бөркөп ултыралар. Быҙың берәй сере юҡмы икән, хәҙрәт, еҙ ни уйлай ыҙыҙ?” – тип тамамланы ул үҙен.

Быҙдай хәлде аңлатыуы ҡыйын булғанлыҡтан: “Булыуы мөмкин, бары ы ла Хоҙ-ай Тәғәлә ҡулында”, – тинем мин, әм Ғәбдерәүеф хәҙрәт менән ҡайтанан йүнәтеү эштәре алып барылған мәсеткә ҡарай йүнәлдек. Мәсеттә эштең уйлап бул а ла барыуын, унын хөкүмәт тарафынан тарихи ҡомартҡылар исемлегенә индерелеүе арҡа ында, ошо ҡайтанан йүнәтеү эштәренә махсус бүленгән аҡсаның кемдеңдер тарафынан урланып, бында килеп етмәүенә зарланып өйләне хәҙрәт. Ысынлап та, йән әсеткес хәл бит был. Шуны ы мәғлүм: был кеше Алланан ҡурҡа торғандарҙан түгел, күрә е яҙмышын, яза ын Уға тапшырайыҡ.

Мәсет эсендәге арҡырылай уртаға ярылған бер кирбесте Ғәбдерәүеф хәҙрәт миңә күҙ әтеп: “Был кирбесте тиҙгенә ватып булмай, ҙур сүкеш менән көс алып ухас ҡына, ҡап уртаға ынды”, – тип миңә онҙо. Уйлап ҡара аң, борон хужамын тигән кеше үҙе сығарған әйберҙе, юғары сифатлы итеп сығарырға, үҙ исеменә тап төшөрмәҫкә тырышҡан. Шуның өсөн дә был кеше сығарған әйберҙе алырға тырышҡандар, тирә-яҡҡа уныҡы таны тиҙ таралған булған. Бына әле лә был үрәттәге кирбестең хужа ы үҙенең әр бер кирбесе өҫтөнә : "Завода А.С. Гершевина и К* въ г. Троицке" тип яҙылған мө өр уғып сығарған. Башҡаса булыуы ла мөмкин түгел.

Беҙ мәсет эсен ҡарап сығыуға, Илдус Риза улы үҙ эштәрен тамамлап килеп тә етте. Бер аҙ өйләшеп, тағы ла сәй эсеп алғас, ишан хәҙрәттең мәҙрәсә е "Рәсүлиә"не күреп, юлға сығырға ниәтләнек. Был эштә беҙгә Ғәбдерәүеф хәҙрәт ярҙам итергә теләгеңен белдерҙе. Бергәләп "Рәсүлиә"гә йүнәлдек. Беҙгә Ҡаҙағстандан Өфөгә ҡайтып барған яҡташтарыбыҙ ҙа ҡушылды. Күп тә үтмәне, килеп тә еттек. Бына ниндәй икән ул данлыҡлы “Рәсүлиә” мәҙрәсә е. Ошонда, ошо ике ҡатлы, ҡыҙыл кирбестән төҙөлгән бинала, ҡасандыр Рәсәй әм Советтар Союзы мосолмандарының Үҙәк диниә назараты мөфтөйҙәре Ғәлимйән Баруди, Ризаитдин Фәхретдин, Ғәбдрахман Рәсүлев, Шакир Хыялетдиновтар, мәш үр шағирҙарыбыҙ Ғабдулла Туҡай, Мәжит Ғафури әм башҡа бөйөк шәхестәр ғилем алған.

“Бында, – тип өйләй башланы Ғәбдерәүеф хәҙрәт, – үҙе бер шәкерттәр ҡаласығы булған. Ни өсөн, ти әгеҙ, әйтәм, бында уҡығандар ҙа, йәшәгәндәр ҙә, кер йыуыу өсөн, икмәк бешереү өсөн махсус бина булған, үҙенең кибете, ашхана ы эшләп торған. Ошонда уҡ Зәйнулла хәҙрәткә алыҫ яҡтарҙан килгән хөрмәтле бай кешеләр, мәҙрәсәгә хәйриә ярҙам күҙ әткән башҡорт, ҡаҙаҡ, татар меценаттары өсөн ҡунаҡхана ла булдырылған. Намаҙ уҡыр өсөн оло урам яғынан ҙур мәсет эшләп торған. Ғаилә е бына ошо өйҙә йәшәгән, унын аҫтында "Рәсүлиә"нең китапхана ы булған”, – тип аҫты таш, өҫтө ағастан төҙөлгән, ваҡыт үтеүгә ҡарамаҫтан матур көйө аҡланған өйҙе күҙ әтте алып йөрөүсебеҙ.

Тирә-яғыбыҙҙа ағас баҫҡан, ҡасандыр шәкерттәргә үҙе хәҙрәт өйләгән маҡсаттар өсөн хеҙмәт иткән емерек биналар ултыра. Мәсет бина ынан бөгөнгө йүнселдәр, манара ын емереп, бильярд-бар эшләгәндәр. Ә "Рәсүлиә" мәҙрәсә е эсендә нимә генә юҡ.. Офис та, келәт тә, бысраҡта етәрлек бында. Алла аҡла ын!

Беҙҙең а -зарға, тынысландырырға тырышҡандай, Ғәбдерәүеф хәҙрәт: “Башҡортостан хөкүмәте етәкселәре бындағы тантанала булғанда, ошо мәҙрәсәне яңынан аяҡҡа баҫтырып, унда шәкерттәр уҡыта башларға, мәрхүм Зәйнулла ишандың ҡәберен дә тәртипкә килтерергә, тигән ҡарарға килгәйнеләр ҙә, нисек булыр?” – тигәс, шатлығымдың сиге булманы.

“Беҙҙекеләр әйт әләр эшләйҙәр ул”, – тинем мин.

Аллаға шөкөр, беҙҙең изге ниәт менән йөрөүебеҙҙе белгәндәй, Унының ризалығы менән күк йөҙөнән ҡояшҡайыбыҙ беҙҙе ташламаны. Ғәбдерәүеф хәҙрәтте мәсеткә килтереп, уларға – Миңлыһыу абыстай менән ике енә сикһеҙ рәхмәттәребеҙҙе белдереп, хушлаштыҡ та юлға сыҡтыҡ.

Ҡайтыр юлыбыҙҙа ятҡан мосолмандар зыяратына килеп тә еттек. Мәрхүм шәйех Зәйнулла ишандың рухына аят уҡып, баш ышлап, ҡәберлекте, ҡәберлек эргә ендәге ҡәбер таштарын фотоға төшөрҙөк тә ҡайтыр юлға йүнәлдек.

Уйҙарым Зәйнулла ишандың ҡәбере эргә ендәге ҡәбер таштарына алып ҡайтты. Ул ваҡыттарҙы күҙаллау хәҙер ҡыйын... Ә шулай ҙа, ни өйләйҙәр уңбыл таштар? Бында ятҡандарҙың бары ы ла – Зәйнулла ишандың шәкерттәре, икенсенән – күбе е хөрмәтле хажиҙар, өсөнсөнән – араларында ишандар ҙа бар. Уйҙарым мине, фәҡирегеҙҙе, ошондай һығымтаға килтерҙе. Был мәрхүмдәр бары ы ла, шәйех Зәйнулла эргә ендә ятырға теләп, вафатынан алда васыят әйтеп ҡалдырманылар микән? Булыуы мөмкин. Сөнки унының менән ғорурланғандар, диҡҡәт иткәндәр, Троицк ҡала - ындағы барса зыялылар, мосолман ғалимдары.

Зөфәннин (энциклопедик ғалим – **И.Ғ**), шәйех Ғәбдулла Сәиди ишан 1914 йылдың 1 сентябре төнөндә фалиж уҡҡандан уң 78 йәшендә вафат була. Уны, мосолман йола ы буйынса, шул көндө үк дәфен ҡылалар. Халыҡ бик күп ҡатнашҡан, тик араларында Зәйнулла ишан ғына булмаған. Йыназа намаҙын мәхдүм мәрхүмдең улы, Муллаҡай ауылының указлы мулла ы, ахун Сәйет-Әхмәт Сәйетов уҡый. Баш осона, исемен яҙып, ябай ғына шыма ҡара таш ҡаҙап ҡуялар. Ул таш әле лә шунда, ҡәберендә, үҙ урынында ята.

Еткерәләр, хәбәр итәләр Зәйнулла ишанға дуҫы Ғәбдулла хажи хәҙрәттең үлеме тура ында. Тик аралар ятҡын түгел шул ишеткән ыңҡайы килеп етергә. Унының килеүенә ауыл халҡы ҡәбер тирәләй шыма таштарҙы ташып, әҙерләп өйөп ҡуйғандар. Кәрешкә ауылынан мәрхүмдең шәкерте, Йәнтилиндар нәҫеленән булған иҙиәтулла Юлмөхәммәт улы ҡәбер ташын килтереп еткерә.

Зәйнулла ишан менән килгән зыялыларға ятҡын-тирәләге ауылдарҙан муллалар ҡушылып, байтаҡ кеше йыйыла. Ишандың тәҡдиме буйынса, ауыл мәсете эсендә шәйех Ғәбдулла мәрхүмгә тағы ла йыназа намаҙы уҡыйҙар, уң ынан Зәйнулла хәҙрәт ҡәбер ташының өс яғына ла сүкеп яҙыу яҙа. Был яҙыуҙарҙы таҡталағы яҙыуҙар менән фәҡирегеҙ сағыштырып ҡараны, шик юҡ, ике е лә тап киләләр, бер рәүештә яҙылғандар, тимәк, ике е лә ишан Зәйнулла хәҙрәт ҡулдарынан. Ташты арбаға тейәп, килгән кешеләр ҡәберлеккә китә. Ҡәбер ташын соҡор ҡаҙып ултыртҡас, халыҡ, Зәйнулла ишандың күр әтеүе буйынса, әҙерләнгән шыма ҡара таштарҙы иркен итеп, ҡәбер тирәләй өйә башлай. Бында ла Зәйнулла ишандың ҡулы теймәй ҡалмай, ул теге йәки был кешегә ташты ҡай ылай алырға өйрәтеп кенә ҡалмай, үҙе лә ала. Бөгөнгө ауыл ҡарттары ғорурланып: "Был таштарҙың күбе е шәйех Зәйнулла хәҙрәт ҡулдарынан үткәндәр, тип өйләй торғайнылар беҙҙең атайҙар, олатайҙар", – тип шатланалар. Күмәкләп ташты өйөп бөткәс, ҡалдырылған ауыҙҙа мал тапама ын өсөн ағастан ҡапҡа я ап ҡуйғас, Зәйнулла хәҙрәт, мәрхүм Ғәбдулла ишандың аяҡ осонан уңға ҡараҡ баҫып тороп, оҙаҡ ҡына ваҡыт Ҡөрьән уҡып, уға баш ышлап ҡуя. Мәрхүмдең ҡатындарын, балаларын тыныс-

Шәйех Ғәбдулла Сәидиҙең ҡәбер ташы. Муллаҡай ауылы.

ландырып, уларҙы сабырлыҡҡа өндәп, зөфәннин шәйех Зәйнулла ишан ҡайтыр юлға сыға.

Иҫкә алынған таш ҡойма эсендә, шәйех Ғабдулла Бин Сәид әл-Болғари әл-Бөрйәни әл-Аҡмари ишан эргә енә унының ике ҡатыны ла дәфен ҡылына: уларҙың берe е — Мәймүнә абыҙ-түтәй, имам Ҡотлозаман ҡыҙы, икенсе е — Райхан абыҙ-түтәй, ахун Мәхмүт ҡыҙы. Муллаҡайға барып ҡайтҡандан уноҫ йыл биш ай үткәс, 1917 йылдың 2 февраль көнө, 84 йәшендә, заманының "Бөйөк шәйехе" әм "Заман ҡотобы" Зәйнулла ибн Хәбибулла әш-Шәрифи әт-Троиски ән-Нәҡешбәнди әл-Мүджәддиди әл-Халиди вафат була. Унының үлеме менән Иҙел – Урал, Ҡаҙаҡстандың әм башҡа 1917 йылға тиклем Рәсәй империя ына ҡараған халыҡтарҙың шәйех Ба ауетдин Ша Нәҡешбәнди тәриҡәтендәге тәсаууф ғилемен тейешле рәүештә еткереүсе әм алып барыусы ғалимы бөтә.

Ғабдулла ишан үҙенең тирә-яҡҡа даны таралған "Муллаҡай" мәҙрәсә ендә, ҡай ы бер йылдары 400-гә еткән төрлө милләттән булған шәкерттәргә ислам дине буйынса ғилем биреү менән сикләнмәй, ә яңы ысул менән төрлө фәндәрҙе, шул уҡ ваҡытта төрлө өнәр ғилеменә өйрәтеп, уҡытып сығара.

Муллаҡай ауылы мәҙрәсә ендә ғилем алып, шул ауылдың мәсетенә Ғ. Сәиди хәҙрәт иҫән ваҡытта мәзинлеккә указ алған, ҡулға алыныр алдынан мулла булып хеҙмәт иткән Тәхәүетдин Камалетдин улы Мә әҙиевтың ғилеме тура ында мәғлүмәттә орау алған тәфтишсе "урта белемле" тип яҙып ҡуя. Был — Муллаҡай мәҙрәсә енә булған юғары ба а, тип әйтергә кәрәк. Мәҫәлән, бөгөнгө Бөрйән районындағы Әтек ауылы мәҙрәсә ен тамамлағандарға ул ваҡытта "башланғыс белемле" тип яҙа торған булғандар.

Әйтергә кәрәк, мулла Т. К. Мә әҙиев 1930 йылдың 16 сентябрендә ҡулға алынып, шул уҡ йылдың 13 октябрендә атып үлтерелә. Был үҙ заманының ғалимы иң юғары хөкүм яза ына ни өсөн тартылғандыр, әйтеүе ҡыйын. Зәйнулла ишандың "Рәсүлиә" мәҙрәсә е тура ында әйтеп үткән инек, әм ул турала күп яҙылды.

Был ғалимдарҙың ғилми әҫәрҙәре лә байтаҡ..

Китаптарҙың күбе е үҙ ваҡытында юҡҡа сыҡ ғанлыҡ, кеше ҡулында әле лә барҙар. Ошо турала фәҡирегеҙҙең айырым рисалә нәшер итергә ниәте бар, Алла телә ә.

Шәйех Зәйнулла ишандың ҡәбере. Троицк ҡала ы.

Шәйех Зәйнулла әр-Рәсүли хеҙмәттәрен философия фәндәре кандидаты Илшат әфәнде Насиров тәржемә ендә күреүемә шатмын. Раббыбыҙ Субехәнә үә Тәғәлә был шәйехкә рәхмәттәрен насип ит ен, Амин.

Ике шәйех, ике ғалим... Уларҙың йәшәйештәре лә бик михнәтле. Ғабдулла Сәиди, ис шик еҙ, был Алла ынауы, 11 йәшенән үк еҙ етем ҡалып, әсә е Шәмсийә ы андың бер туған ҡусты ы Әфләтун Тойгөн улы За иров Эстәрле башынан Муллаҡай ауылына уны алырға тип килгәндә, ҡыраҡайлыҡ хәленә еткән әҙәм бала ы ҡиәфәтендә була. Эстәрле башына китеп барған ваҡыттарында, бәләкәй Ғабдулла арбанан икереп төшөп ҡасып, боҫҡан еренән Муллаҡайға ҡайта. Әфләтун Муллаҡайға кире килеп, Ғабдулланы арбаға бәйләп ултыртып, төн еткәс кенә ай яҡты ында юлға сығалар. Иптәш бул ын өсөн, Ғабдулла менән бергә уйнап йөрөгән Мәхмүдйәр Нурғәлинды, ата ы Аллабирҙенең орауы буйынса, мәҙрәсәлә ғилем алып ҡайт ын тигән ниәт

менән алып китәләр.

Олата ы Тойкюн Ғәзизов ейәне Ғабдулланы әм унынң дуҫы Мәхмүдйәрҙе Эстәрле башындағы указлы мулла, башҡорт Ниғмәтулла Биктимер улы Туҡаевтың улдары исемен йөрөткән "Харис үә Харрас" мәҙрәсә енә уҡырға бирә.

Ғабдулла менән Мәхмүдйәрҙең дуҫлығы Эстәрлебаш мәҙрәсә ендә лә, унынан да дауам итәсәк.

Эстәрлебаш мәҙрәсә ен тамамлағас, ауылға нигеҙ алған Муллаҡай нәҫеленән булған Мәхмүдйәр Аллабирҙе улы тыуған ауылына ҡайтып, 1857 йылдың 30 сентябрендә 8556-сы анлы указ менән ауыл мәсете мулла ы, имам-йәмиғ әм мөғәллим булып күп йылдар хеҙмәт итә. Ошо дәрәжәлә Бохаранан ҡайтҡан дуҫы Ғабдулланы ҡаршы ала әм мәҙрәсә асыуҙа уға бик күп ярҙам күр әтә.

Ошо Эстәрлебаш мәҙрәсә енән әм Бохара ҡала ындағы төркмән байы Хәлиф Ниязғол төҙәткән "Чор-Минор" (“Дүрт манара” – **И.Ғ**), Кукәлдаш, Мир-Ғәрәп әм башҡа мәҙрәсәләрҙән башлана буласаҡ ғалим Ғабдулла Сәидиҙең дан юлына тәүге аҙымдары.

Тәсауф ғилемен үҙләштереүҙә унынң беренсе остазы, Чор-Минор мәҙрәсә ен тамамлап ҡайтҡан Эстәрлебаштағы указлы мулла Ниғмәтулла Биктимер улы Туҡаевтың улы, указлы мулла имам Харис хәлфә Ниғмәтулла улы хәҙрәттәре була.

Бохаралағы остаздарының бере е – төркмән халҡына ҡараған Мудджәмә (Мөхәммәд Джумға – **И.Ғ**), икенсе е – Мозафар-хан заманындағы мәхдум шәйех әл-Бохари әл-Мөфти әл-Ғәскәр Дамулла Ғисаметдин ишан хәҙрәттәре.

Тағы бер остазын яҙып китеү ис шик еҙ кәрәк. Сөнки Ғабдулла ишан үҙе тере ваҡытта был зат менән осрашыр, кәңәшләшер әм әр саҡ иҫкә алыр булған. Ул – тәсауф ғилемендә көслө ғалим, хәлфә, 3-сө Бөрйән улусы Ғәлиәкбәр ауылы мәсетенең имам-хатибы Әҙе әм бин Ғөмәр хәҙрәт була.

Тәсауфта рөхсәтте шәйех Ғабдулла Сәиди шәйех Мөхәммәд Джумғанан әм 1881 йылғы хаж сәфәрендә Мәҙинә-и Менәүүәрә шәйехтәренән "Мәҡамәт әс-Сәғдиә" исемле тәсауф китабының мөәллифе шәйех Мөхәммәд Маз ар бин Әхмәд Сәид әл- инди әл-Хәнәфиҙән ала.

Халҡы ара ында шө рәт (атаҡлылыҡ – **И.Ғ**) ҡаҙаныр алдынан буласаҡ "Бөйөк шәйех" Зәйнулла әр-Расүли башланғыс белемде Ахун ауылындағы (хәҙерге Учалы районында – **И.Ғ**) Яҡуп мулла мәҙрәсә ендә ала. унынан ул уҡыуын Троицк ҡала ындағы мулла Әхмәт ибн Хәлит әл-Мүңкәри әт-Троиски мәҙрәсә ендә дауам итә. Бында уҡыуын тамамлағас, ул шәйех Ғабдул Хәким Сарлаҡлы етәкселегендә беренсе мәртәбә Нәҡешбәнди тәриҡәтендәге суфыйлыҡҡа инеү йола ын үтә. унынан 1869 йылда хажға барғанда үҙе әйтелгән ғәмәлде Истамбулдағы шәйех Әхмәт Диаетдин әл-Көмөшхәнәүи әл-Истамбули әл-Хәлиди етәкселегендә башҡара. Ошо ваҡытта ул остазы менән бикләнеп 40 көн үткәрә әм тулы әҙерлекле Нәҡешбәндиә-Халидиә тәриҡәтендәге камил шәйех булараҡ ауылына ҡайта. Ҡайтҡас та ул Нәҡешбәндиә-Хәлидиә тәриҡәтендәге яңы рухи талаптар буйынса мөриттәр тәрбиәләй башлай. Шәйехтең даны тирә-яҡҡа тиҙ тарала. Көнсөллөк – шайтандан, тип белмәй әйтмәгәндәр боронғолар. Бында ла көнсөлдәр табыла. Үҙебеҙҙең башҡорттар ара ынан булған түрәләр, ярам аҡланып, хөкүмәткә, имеш, шәйех Зәйнуллала шайтан тылсымы бар, шул тылсым менән ул кешеләрҙе үҙенә тарта, имеш, шәйех тегеләй, ул былай, тигән яҙыуҙар яуҙыралар. Ҡрайҙар ҡағыҙҙарҙы, үҙен дә саҡырталар... Тик ҡараүҙары ғалим файҙа ына булмай. Ҡулға алалар ҙа өргөнгә өрәләр. Михнәттең иң ауыры, иң рәнйеткесе шул: уны мосолмандар йәшәмәгән Вологда губерня ы Никольск ҡала ына ҡыуалар. Йөрәк әрнеткес өс ауыр йылдары унынң ошонда үтә. Бында булған йылдарҙы шәйех Зәйнулла иҫкә алырға ла яратмаған: “Был ынау миңә Алланан, әм мин быны сабырлыҡ менән ҡабул иттем”, – тип ябай ғына яуаплай торған булған ул.

1876 йылдың яҙында Зәйнулла ишанды абруйлы, бай мосолмандарҙың орауы буйынса Волга-Иҙелдәге Кострома ҡала ына күсерәләр. Бында мосолмандар – татар ҡорҙаштәребеҙ ара ында шәйех үҙен тыуған иленә ҡайтҡандай тоя. Шуға ҡарама-

ҫтан, батша хөкүмәте уны, уның ғаилә ен, уға килгән мосолмандарҙы һәр саҡ күҙ алдында тота. Ғүмеренең игеҙ йылдан артығын, иңкөслө сағын шәйех Зәйнулла әр-Расүли өргөндә уҙғара. Тәҙкиренә яҙылған ынауҙар ошолор, күрә ең. Ошо ынауҙарҙан уңунынданы сит мөхиттәргә лә тарала. Ул “Заман ҡотобы” исеменә лайыҡ була әм сит ил ғалимдары тарафынан, вафатынан уң “Бөйөк шәйех” дәрәжә енә күтәрелә. Әлхәмдүлиллә .

Ике шәйех тә юғалмаҫлыҡ эҙ, мираҫ ҡалдыралар. Уларҙың мөриттәре ғүмеренең уңғы көндәренә ҡәҙәр кешелекле, ғилми әм әхлаҡи үрнәк, уларҙың көҙгө ө булып йәшәйҙәр. Золом ҡорбандары булараҡ өргөндәргә ебәрел әләр ҙә, иңғоғары язаға – атып үлтерелеүгә хөкүм ител әләр ҙә, улар мосолманса йәшәп, үлемде лә мосолманса ҡабул итәләр.

Яңыраҡ Илдус Риза улының эшләгән урынына абаҡ ашым, Мәҙинә Ислам университетын тамамлап ҡайтҡан За ир хәҙрәт Ғәлин менән индек. Хәл-әхүәлдәрҙе ораша торғас, профессор әфәнде үҙенең таһы ла Троицк ҡала ына барыуы, уйламағанда унда шәйех Зәйнулла Рәсүли ҡәберендә Башҡортостан хөкүмәтенең мемориаль асыу тантана ында ҡатнашыуы хаҡында өйләгәс, шатлығымдың сиге булманы. Әлхәмдүлиллә , ҡайтты мәңгегә ғалимыбыҙҙың данды.

Алла телә ә, ғалимдарыбыҙ ара ында зөфәннин ғалимдарҙан булған шәйех Ғабдулла Сәиди ишандында даны мәңгегә халҡыбыҙға әйләнеп ҡайтыуын насип ит ә ине. Амин!

Рисәләмде тамамлар алдынан ғилми мәғлүмәттәр эҙләүҙә миңә бик күп ярҙам күр әткән Башҡортостан Йөм үриәте Үҙәк дәүләт тарих архивы директоры Рәшид Зәки улы Ширғазинға сик еҙ рәхмәтемде белдерәм.

Тамам.

Имам Ғарифулла хажи ҒАБДРАХМАНОВ.

Сибай ҡала ы.

ҺИН – МИҢӘ, МИН – ҺИҢӘ,
йәғни коррупцияның тамырҙары ҡайҙа, уны ҡоротоп буламы?

"Һин – миңә, мин – һиңә", "майламайынса таба ҡупмай", "ҡул ҡулды йыуа", "биргәнде барыһы ла ярата" кеүек һүҙҙәр тәү ҡарашҡа ябай күренештәрҙе аңлатыуға ҡарамаҫтан, йәмәғәтселек уға икенсе мәғәнә – кинәйә лә еңдергән. Ул теге йәки был мәсьәләне тиҙерәк хәл итеү, теге йәки был тыйыуҙарҙы урап үтеү өсөн кемделер, ғәҙәттә, власть эйәһен ниҙәлер булһа вәғәҙә итеп йәки мул "күстәнәс" биреп ризалаштырыуҙы аңлата. Был коррупция күренеше элек-электән булған һәм әле лә йәшәп килә. Ҡайһы бер дәүләттәрҙә, шул иҫәптән Рәсәйҙә лә, ул йәшәү нормаһына әүерелеү дәрәжәһенә етеп бара. Классик демократия илдәрендә иһә коррупцияның йоғонтоһо күпкә көсһөҙ һәм тар.

Рәсәй Федерацияһы Президенты Д. Медведевтың шәхси башланғысы буйынса былтыр 25 декабрҙә "Коррупцияға ҡаршы эшмәкәрлек тураһында" федераль закон ҡабул ителгәйне. Белгестәр фекеренсә, хәҙер был социаль яҡтан кире күренешкә ниндәйҙер дәрәжәлә сик ҡуйыу өсөн, ниһайәт, хоҡуҡи нигеҙ барлыҡҡа килде. Закон ҡабул ителгән икән, тимәк, уның һөҙөмтәле эш итеүе мотлаҡ. Беҙҙең Башҡортостанда коррупция ниндәй күләмдәрҙә күҙәтелә, уға ҡаршы тороу буйынса ниндәйҙер һөҙөмтәләр тураһында һүҙ алып барырға мөмкинме? Редакция ошо һәм шуға бәйле башҡа һорауҙар менән Башҡортостан Республикаһы Дәүләт Йыйылышы – Ҡоролтайҙың дәүләт төҙөлөшө комитеты рәйесе ***З. САФИНҒА****, БР прокуроры урынбаҫары* ***Г. БИКБУЛАТОВАҒА*** *һәм Өфө авиация техник университеты профессоры* ***Р. НАСИБУЛЛИНҒА*** *мөрәжәғәт итте.*

Хәбәрсе: ***Дәүләт органдарының теге йәки был структураларында коррупция күренештәренең күҙәтелеүе хаҡында ниндәй билдәләргә ҡарап фекер йөрөтөп була? Коррупцияның социаль тамырҙары һәм масштабы ҡайҙан "һут" ала?***

З. САФИН: Донъяла коррупция теге йәки был дәрәжәлә таралған 180 ил араһында Рәсәй Федерацияһы 40-сы урынды биләй. Иң түбән һандар менән алғанда ла, беҙҙең илдә коррупцияның йыллыҡ "әйләнеше" 25 – 30 миллиард долларға етә. Йәмәғәтселектең 74 проценты, Рәсәйҙә коррупция ныҡ таралған, тип иҫәпләй.

Р. НАСИБУЛЛИН: Беҙҙә коррупция буйынса социологик тикшеренеүҙәр үткәрелгәне юҡ, сөнки заказ бирелмәй. Шуға күрә мин был һөйләшеүҙә коррупцияны махсус

тикшереүсе сифатында түгел, ә йәмғиәттә социаль процестарҙы тикшереп, өйрәнеүсе социология профессоры сифатында ҡатнашам. Миндә булған мәғлүмәттәр буйынса, коррупцияның йыллыҡ күләме илдең йыллыҡ ҡаҙна килемдәренә торош итә. Һеҙел яңғырама а ла, был – ысынбарлыҡ. Социаль именлек күҙлегенән ҡарағанда, был дәүләт система ының нигеҙҙәренә хәүеф тыуҙыра, сөнки социаль күренеш булараҡ коррупция дәүләт структураларына ғына ҡағылмай. Әйтәйек, ришүәт алыусы бар икән, тимәк, уны тәҡдим итеүсе лә бар. Коррупция ни тиклем ныҡ тарал а, ул шул саҡлы уҡ социаль нормаға әүерелә әм уға ҡаршы көрәшеү (мәҫәлән, эскелеккә ҡаршы көрәшеү кеүек) мөмкин булмай башлай. Ул саҡта ришүәтте ҡабул итмәгән кешеләр норманан тайпылған кеүек ҡабул ителә.

Коррупция Рәсәйҙә уйлап сығарылған күҙәт түгел. Ул теге йәки был дәрәжәлә башҡа илдәрҙә лә йәшәп килә. Был социаль күренештең тамырҙарын фән илдең сәйәси система ы менән бәйләй. Хәйер, коррупцияның етеш еҙлектәре тура ында күп өйләргә мөмкин булыр ине. Ләкин шуны ы билдәле: хакимлыҡ итеүсе даирәләр менән халыҡ ара ы ни саҡлы йыраҡ бул а, коррупция өсөн киңлек тә шул тиклем күберәк. Сөнки был осраҡта дәүләт аппараты йәмғиәт яғынан контролдән бөтөнләй азат булып сыға. Әйтергә кәрәк, быға са Рәсәйҙә коррупция тура ында асыҡтан-асыҡ өйләшеү булманы.

Ҡай ы саҡ коррупция матди етеш еҙлеккә бәйле, тигән фекер ҙә ишетелгеләп ҡуя. Миҫалдар был фекерҙең ысынбарлыҡҡа тап килмәүен дәлилләй. Мәҫәлән, донъяла иң бай илдәрҙең бере е булған Японияның элекке хөкүмәт башлыҡтарының бере е тап ошондай сәбәп арҡа ында эшенән китергә мәжбүр булды.

Г. БИКБУЛАТОВА: Коррупция – дәүләттең сәйәси тотороҡлолоғона әм иҡтисади именлегенә янаусы бик ҡатмарлы социаль-юридик күренеш. Ул төрлө тыйыу, закондарҙы урап үтергә теләгән кешеләр тарафынан уйлап табылған әм тәүге дәүләттәр ойоша башлағандан бирле йәшәп килә. Илдә социаль әм иҡтисади тотороҡоҙлоҡ хөкөм өргән мәлдәрҙә коррупция әүҙемләшә төшә. Рәсәйҙә был кире социаль күренеш өсөн уңайлы ерлек уҙған быуаттың 90-сы йылдарында барлыҡҡа килде. Ҡыҙғаныска ҡаршы, коррупция бөгөн теге йәки был дәрәжәлә дәүләт органдарының күпселегенә үтеп ингән, илдең милли именлегенә, донъя илдәре ара ындағы абруйына емергес йоғонто я ай. Шуға күрә был хәүефле күренеште иҫкәртеү, уға кәртә ҡуйыу дәүләтебеҙҙең өҫтөнлөклө бурыстарынан иҫәпләнә.

Коррупция күп төрлө әм яңы шарттарға еңел яраҡлаша. Ул айырыуса дәүләт әм муниципаль милеккә идара итеү, рөхсәт, белешмә, документтар күсермәләрен .б. кеүек ҡарар сығарыу менән бәйле өлкәләрҙә сағылыш таба. Теге йәки был вазифа биләүсе кешенең дәүләт органының был “ауырыу”ға дусар ителеүен дәлилләүсе билдәләр түбәндәгеләрҙән ғибәрәт: 1) ҡарар сығарыуҙа “ике төрлө стандарт”. Тәртип бөтә е өсөн дә бер төрлө булып та, нимәгәлер рөхсәт биргәндә, административ яуаплылыҡҡа тарттырғанда, материалдарҙы ҡарағанда кемдәргәлер өҫтөнлөк биреп, билдәләнгән тәртипте боҙоу; 2) ҡарарҙы уға хоҡуғы булмаған вазифалы кешенең сығарыуы; 3) сара күрмәү, йәғни ҡарарҙы билдәләнгән тәртиптә сығармау, бер ниндәй нигеҙ еҙ материалдар ҡарау тәртибен боҙоу, ғариза йәки мөрәжәғәтте яуап ыҙ ҡалдырыу, тапшырылған ғаризаларҙы теркәмәү, 4) граждандар йәки юридик шәхестәр үҙ хоҡуҡтарын ғәмәлгә ашырғанда закон буйынса ҡаралмаған тәртип урынлаштырыу: теге йәки был ҡарарҙы түләүле рәүештә коммерция ойошмаларынан алырға, спонсор ярҙамы тигән булып, теге йәки был фондтарға аҡса күсерергә мәжбүр итеү.

Хәбәрсе: ***Советтар осоро менән сағыштырғанда, коррупцияның тәбиғәте үҙгәрҙе, тип әйтеп буламы? Мәҫәлән, йөкмәтке е, күләме, социаль тамырҙары?***

З. САФИН: Советтар Союзында беҙҙең социаль хәл бер сама ине. Мәҫәлән, кемдеңдер күпме эш хаҡы алыуы, ни саҡлы тотоноуы сер булманы. Унда “коррупция” ла “арттағы ишек”тән инеп колбаса йәки шундай дефицит тауар алыуҙан уҙмағандыр. Мин бер райком секретарының шул рәүешле үҙенә мебель алдырғанын хәтерләйем. Уны шунда уҡ вазифаһынан төшөрөп, икенсе бер йыраҡ районға ауыл хужалығы идаралығы начальнигы итеп ебәрҙеләр.

Элекке менән хәҙерге коррупция күренештәре араһындағы айырма ер менән күк араһы кеүек. Бөгөнгө йәмғиәттең миллиард долларҙарға эйә булған бик бай һәм бурыстан башы сыҡмаған фәҡир ҡатламдарға бүленеүе – ысынбарлыҡ. Рәсәй Президентының “серегән байҙар”ға “социаль бурыстарҙы ҡайтарырға кәрәк” тигән һүҙе тиктәҫкә түгел. Коррупцияның социаль тамырҙары хәҙер бөтөнләй икенсе, һәм ул иң элек ҡулланыу культы менән бәйле. Советтар осоронда әрәмтамаҡлыҡҡа юл ҡуйылмай, эшкә яраҡлы кешеләр эшләргә бурыслы була, хәҙерге Рәсәй Конституцияһы буйынса хеҙмәт ирекле, тимәк, эшләү мотлаҡ түгел.

Коррупцияға булышлыҡ итеүсе сәбәптәр күп, һәм уларҙы анап сығыу ҙа мөмкин түгелдер. Башҡарма власть органдарында, мәҫәлән, бер-бере ененә эшен ҡабатлаған структуралар, айырыуса федераль һәм республика кимәлендә, уңлы ете- игеҙ йылда байтаҡ күбәйҙе. Улар телә-әле ҡай ы өлкәнең эшмәкәрлегенә тыҡыла, күр әтмәләр бирә, әммә уның өсөн яуаплы түгел. Торлаҡ төҙөү өсөн ер алыу үҙе бер оло мәшәҡәткә әүерелеүен аҙым һайын күҙәтергә була. Урамдарҙа “вышибем любые долги” тигән әҙәп еҙ йөкмәткеле иғландар уҡырға мөмкин. Суд ҡарарҙары үтәлмәй, өҫтән контролгә өйрәнгән йәмғиәтебеҙҙә эске контроль бөтөнләй юҡ.

Р. НАСИБУЛЛИН: Йәмғиәттең социаль ҡатламдарға бүленеүе коррупция өсөн туранан-тура сәбәп була алмай. Ә бына ситләтелгән сәбәп булыуы бик тә ихтимал. Әгәр ҙә был йә әттән дәүләт органдары үҙҙәре “өлгө” күр әт ә. 90-сы йылдарҙағы дәүләт милкен хосусилаштырыу, мәҫәлән, тап шундай “өлгө” булды ла инде. Эре компанияларҙың капиталды сит илдәргә сығарыуын да ошо исемлеккә индерергә кәрәк.

Мәсьәләнең икенсе яғы ла бар. Йыш ҡына кешеләр үҙ проблемаларын хәл итеү өсөн ришүәт бирергә әҙер. Шул уҡ ваҡытта кеше яфаланмаһын, ришүәт биреп ҡотол он өсөн “шарттар” тыуҙырырға ла мөмкин. Бындай “хеҙмәт күр әтеү”гә махсуслашҡан кешеләр ҙә бар. Уны мин үҙ елкәмдә татып инандым. Үҙемдең ер участкаһын хосусилаштырыуға тотоноп, мин бер кемгә лә бер тин бирмәҫкә ҡарар иттем. Түлә әң, өс аҙнала эшен бөтөрөп бирәбеҙ, тип туранан-тура тәҡдим ит әләр ҙә, принципиаль рәүештә ризалашманым. Төрлө туп алар тапап, бер йыл йөрөргә тура килде.

Икенсе миҫал. Бер танышым балаһын нисек уҡырға урынлаштырырға кәңәш о- рап мөрәжәғәт итте. “280 мең ум түлә әң, бер ниндәй имтиханһыҙ уҡырға индерәбеҙ, тиеүселәр бар, – тине ул. – Тик бер ҙә ундайҙарға ышаныс килмәй”. Мин әйтәм: “ еҙ телевизор ҡарамай ыңыҙмы, гәзит уҡымай ыңыҙмы әллә? Хәҙер бит имтихан биреү тәртибе ябайлаштырылды. Яҡшы биргән еңикән, тот та документтарыңды телә гән вузға тапшыр”. Ысынлап та, бөгөн аҡса бир, уҡырға инергә ярҙам итәм, тип бары жуликтар ғына йөрөүе ихтимал. Шул уҡ ваҡытта шундай кешеләргә аҡса тотторорға әҙер булыу – был бит үҙе коррупцияға, ә был осраҡта – жуликтарға туранан-тура ярҙам итеү тигән һүҙ.

Хәбәрсе: ***“Коррупцияға ҡаршы тороу тураһындағы” федераль закондың еҙҙеңсә, йоғонтололоғо нисек? Уның етеш еҙлектәре күҙәтелмәйме? Булһа, уларҙы нисек бөтөрөргә мөмкин?***

Г. БИКБУЛАТОВА: Закон коррупцияға ҡаршы эшмәкәрлектә күптән сиселеш көткән байтаҡ ораүҙарға асыҡлыҡ индерҙе. Мәҫәлән, ул закон сығарыу тәртибендә коррупцияның һәм уға ҡаршы эшмәкәрлектең мәғәнәһен аныҡлатып бирҙе, коррупцияға ҡаршы көрәшеү принциптарын, формаларын, был хәүефле күренеште кәметеү юлдарын күрһәтте, йәмғиәттең хоҡуҡи мәҙәниәтен арттырыу йәһәтенән дәүләт эшмәкәрлегенең йүнәлештәрен билдәләне, коррупцияны иҫкәртеү буйынса дәүләт һәм муниципаль хеҙмәткәрҙәрҙең өҫтәмә бурыстарын асыҡланы. Законда быға тиклем билдәле булмаған сиселештәр ҙә бар. Мәҫәлән, 9 статьяға ярашлы, кем дә булһа уны закон боҙорға этәрһә икән, хеҙмәткәр был хаҡта етәксе еңә, прокуратураға йәки башҡа дәүләт органдарына хәбәр итергә бурыслы. Әгәр ҙә ул ошо талапты боҙа икән, эшенән алына йәки Рәсәй Федерацияһы законадары буйынса башҡа төрлө яуаплылыҡҡа тарттырыла. Коррупцияға ҡаршы закон буйынса ҡайһы бер федераль закондарға һәм хоҡуҡи норматив акттарға өҫтәмәләр, төҙәтмәләр индерелә. Мәҫәлән, юридик шәхестән закон һыҙалынған "бүләк", дәүләт хеҙмәткәрен закон боҙоп эшкә йәлеп иткән өсөн административ яуаплылыҡ ҡаралған. Шул уҡ ваҡытта коррупцияға ҡаршы закондың ҡайһы бер положениелары эшләһен өсөн тейешле хоҡуҡи норматив акттар ҡабул ителеү мотлаҡ.

Хәбәрсе: ***90-сы йылдарҙа Башҡортостан Республикаһы Дәүләт Йыйылышы—Ҡоролтай тарафынан "Коррупцияға ҡаршы көрәш тураһында" закон ҡабул ителгәйне. Уның яҙмышы, ғөмүмән, йәмғиәттә был тураһында бөгөн нимә әйтергә мөмкин?***

З. САФИН: Эйе, ул саҡтарҙа уҡ коррупцияға ҡаршы көрәш иғлан итеүселәр араһында беҙ Рәсәйҙә беренселәрҙән булдыҡ. Мәскәүҙә лә Федераль Йыйылыш тарафынан ошондай закон ҡабул итергә ынтылыш булған, әммә илдең ул саҡтағы президенты Б. Ельцин был башланғысҡа ҡаршы төшкән. Башҡортостан законында коррупцияның төшөнсәһе асып алынғайны, уны боҙоусыларға ҡарата яуаплылыҡ саралары билдәләнгәйне. Уны Европа союзынан килеп өйрәнеүселәр ҙә булды, законға юғары баһа бирҙеләр. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, ул саҡта Рәсәйҙә Енәйәт кодексы ла, Граждандар кодексы ла эшләмәй, дәүләт милкен дәррәүҙәләштереү дауам итә ине. Төбәк ҡабул иткән закон нигеҙендә эшләүе лә мөмкин булманы. Шуның инде федераль кимәлдә закондар ҡабул итеү әүҙемләште.

Хәбәрсе: ***Балыҡ башынан серемә ен өсөн коррупцияның йәмғиәттә киң таралыуына беренсе сиратта властар үҙҙәре өлгө күрһәтергә бурыслы. Һеҙҙең ҡарамаҡҡа, улар бөгөн был талапҡа яуап бирәме?***

Р. НАСИБУЛЛИН: Коррупцияға ҡаршы көрәш, минеңсә, ниндәйҙер демонстратив схемаларҙан: ҙур кәңәшмәләрҙә ҡарарҙар сығарыуҙан түгел, ә ошо социаль яҡтан хәүефле күренеште барлыҡҡа килтереүсе сәбәптәрҙе бөтөрөүгә булышлыҡ иткән эске алым-ысулдарҙы эҙләүҙән башланһа, отошлораҡ булыр ине. Мәҫәлән, эшҡыуарҙарҙы интектергән һәр төрлө тикшереүҙәрҙе тыйыу тураһында Рәсәй Президенты Д. Медведев үҙе бер нисә тапҡыр әйтергә мәжбүр булды. Ә бит ошондай тикшереүҙәр эшҡыуарҙар эшмәкәрлеген сикләргә тырышыу кеүек ҡабул ителә. Дәүләт яғынан һәр төрлө тыйыуҙар ни тиклем күберәк булһа, коррупция өсөн ерлек тә шул тиклем киңерәк. Мәҫәлән, подрядсы билдәләү буйынса уңы йылдарҙа әйләнешкә индерелгән тендер коррупцияға сик ҡуйыу өсөн уңайлы ине, әммә уны ла боҙоу осраҡтары, йәғни тендерҙарҙы исем өсөн генә уҙғарыу, заказды алдан һөйләшеп килешелгән ойошмаға биреү күренештәре күҙәтелә. Һынлап та беҙҙә теләһә ҡайһы законды үҙ мәнфәғәтенә борорға әҙер кешеләргә бер ҡасан да ҡытлыҡ булманы.

Закон боҙған өсөн язанан ҡотолоп булмаясағын нығытҡан положениеларҙың бул-

мауы үкенесле. Теге йәки был хилафлыҡҡа йөрьәт иткән хеҙмәткәр был закон ыҙлыҡ тыңбарыбер асыҡланасағына әм үҙенеңяза ыҙ ҡалмаясағына шикләнмә ә, ул закон боҙоуға бер ҡасан да бармаясаҡ.

Ришүәтселеккә ҡаршы эҙмә-эҙлекле әм йоюнтоло көрәш етмәй. Дәүләттеңүҙаҡса-ы юҡ, ул идара иткән ҡаҙна беҙтүләгән алымдарҙан, түләп еткерелмәгән эш хаҡынан туплана. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, беҙдәүләт хеҙмәткәрҙәренеңҡаҙнаны нисек бүлеүалымдарын белә алмайбыҙ.

З. САФИН: Хоҡуҡи норматив акттарҙа коррупцияға булышлыҡиткән урындарҙы бөтөрөү, киләсәктә закондар ҡабул иткәндә ундай кәмселектәргә юл ҡуймау мотлаҡ. Закон аныҡбулырға, теге йәки был аңлайыш ыҙлыҡтарға юл ҡуймаҫҡа тейеш. Мәҫәлән, беҙ“хөкүмәт хаҡлы” тип яҙабыҙикән, был теге йәки был төрлө эш итеүгә юл ҡуя. Шуға күрә законда “хөкүмәт бурыслы” тип яҙыу мотлаҡ. Әгәр ҙә законда бындай ҡотни-леккә барып булмай икән, законды икенсе кимәлдә ҡабул итеүмаҡсатҡа ярашлы. Беҙ закон акттарына коррупцияға ҡаршы көрәш күҙлегенән тикшереү үткәрәбеҙ. Коррупцияны асыҡлау ысулдары, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, аныҡбилдәләнмәгән, юғи ә эште йоюнтолораҡойоштороруға мөмкин булыр ине.

Хәбәрсе: ***Коррупцияны баҫтырыуҙа РФ Президенты төп эшмәкәрлекте Генераль прокуратураға йөкмәтте. Был йә әттән Башҡортостанда башҡарылған эштәр тура-ында нимәләр әйтергә була? Ниндәйҙер я алма ҡаршылыҡтар осрамаймы?***

Г. БИКБУЛАТОВА: Прокуратура хоҡуҡ аҡлау органдарыныңенәйәтселеккә ҡаршы көрәше буйынса эшмәкәрлегенә йүнәлеш бирә, Рәсәй Федерация ы Конституция ының закондарҙыңбоҙолмауын күҙәтеүаҫтында тота. Был йә әттән прокуратура органдарыныңхоҡуҡтары бик киң. Коррупцияны баҫтырыу буйынса ҡуйылған бурыстарҙы ғәмәлгә ашыра барып, Республика прокуратура ы тарафынан былтыр 2735 закон боҙоу осрағы асыҡланды, был 2007 йылғы кимәлдән ике тапҡырға күберәк. Был етеш еҙлектәрҙе бөтөрөүөсөн 584 протест белдерелеп, 523 “эш” судҡа тапшырылды. Бөтә е 809 кеше дисциплинар яуаплылыҡҡа тарттырылды, 145 енәйәт эше ҡуҙғатылды. Был мәғлүмәттәрҙеңбары ы ла 2007 йылғы менән сағыштырғанда күпкә юғары әм коррупцияға ҡаршы эшмәкәрлектеңсифаты тура ында өйләй.

Коррупцияны баҫтырыу өҙөмтәлерәк бул ын өсөн уға юл ҡуйған сәбәптәрҙе ваҡытында асыҡлау әм бөтөрөү мө им. Шуға күрә прокуратура органдары тарафынан дәүләт әм муниципаль властар ҡабул иткән хоҡуҡи норматив акттар даими өйрәнелеп, етеш еҙлектәргә юл ҡуйылған осраҡтарҙа уларҙы төҙәтеүсаралары күрелә. Бәхеткә күрә, ҡайҙандыр баҫым я ау, ҡамасауларға ынтылыу осраҡтары миңә билдәле түгел. Рәсәй Президентыныңг2002 йылдың12 августында ғәмәлгә ингән 885-се Указы буйынса хеҙмәткәрҙәр дәүләт, йәмғиәт әм граждандар алдында яуаплылыҡтойоп, үҙҙәренеңвазифа бурыстарын намыҫменән үтәргә тейеш. “Рәсәй Федерация ы Прокуратура ы тура ында” закондың 5 статья ына ярашлы, прокуратураның тикшереү эшмәкәрлегенә ҡамасаулау тыйыла. Әгәр ҙә бындай осраҡкүҙәтелә икән, ғәйепле кешеләр закон нигеҙендә яуаплылыҡҡа тарттырыла.

Дәүләт әм муниципаль хеҙмәт буйынса закондарҙыңүтәлешен тикшереү барышында 1256 закон боҙоу осрағы теркәлеп, улар буйынса 184 хоҡуҡи акттыңзаконға ҡаршы килеүе асыҡланды. Судтар ҡарауына 128 “эш” ебәрелде, 528 кеше яуаплылыҡҡа тарттырылды.

Хәбәрсе: ***Шәхестәргә ҡағылышлы миҫалдарҙы асыҡлабыраҡ китергә мөмкин булмаҫмы?***

Г. БИКБУЛАТОВА: Өфө ҡала ынан А. Теплыхтыңғариза ы буйынса А. Дойни-

кованың эшҡыуарлыҡ менән шөғөлләнеүенә ҡарамаҫтан, 2008 йылда БР Юстиция министрлығы тарафынан солох судьялары аппаратына эшкә алыныуы асыҡланды. Закон буйынса эшҡыуарлыҡ менән дәүләт хеҙмәтен бергә алып барыу тыйыла. Был ҡатын үҙе эшләгән “Диадар” яуаплылығы сикләнгән ширҡәт хатын А. Теплыхҡа солох судьяһы штемпеле ҡуйылған конверт менән ебәргән икән. Өҙөмтәлә Дойникова ға тейешле сара күрелде, хәҙер ул дәүләт хеҙмәтендә эшләмәй.

БР Төҙөлөш, архитектура һәм транспорт министры урынбаҫары Ф. Ханбәков та дәүләт хеҙмәтенә инеү менән ике яуаплылығы сикләнгән ширҡәттә арбитраж идараһы булып эшләүен дауам иткән. Прокуратура юллауы буйынса ул да унынан дәүләт органында биләгән вазифаһынан бушатылды. Благовар районы Йәнеш ауыл Советы депутаты Ф. Ғәйсин, Рәсәй Федерацияһы Енәйәт кодексының 115-се статьяһы буйынса бер йылға хөкөм ителеүенә ҡарамаҫтан, депутат хоҡуҡтарынан файҙаланыуын туҡтатмаған. Прокуратура юллауы буйынса уның “эше” судта ҡаралғас ҡына, Ғәйсиндың депутатлыҡ хоҡуҡтары туҡтатылды.

Былтыр хоҡуҡ һаҡлау органдары тарафынан коррупцияға ҡатнашы булған 1152 енәйәт асыҡланды. Был 2007 йыл менән сағыштырғанда 34,7 процентҡа күберәк. Бөтәһе 392 енәйәт эше ҡуҙғатылып, 259 вазифаға ҡарата 234 эш суд ҡарауына ебәрелгән. 267 ришүәт алыу, шул иҫәптән 159 биреү һәм 108 алыу осрағы теркәлгән. Вазифаны шәхси мәнфәғәттәрҙә файҙаланыу ике тапҡырға артҡан, 600-гә яҡын документтарға ялған мәғлүмәттәр яҙыу осрағы асыҡланған.

Айырым эштәргә килгәндә, БР Тәбиғәттән файҙаланыу министрлығынан баш белгес ер майҙандарын оҙайлы ҡуртымға биргән өсөн 2 миллион һум ришүәт алған ваҡытта, йәғни енәйәт өҫтөндә тотолдо. БР Эске эштәр министрлығы тарафынан 5 кешенән торған ойошҡан енәйәтсел төркөмдөң федераль ҡаҙнанан бүленгән 14 миллион һумды үҙләштереүе буйынса енәйәт эше тамамланып, судҡа ебәрелде. Благовар районынан солох судьяһы канцелярияһында эшләгән А. Дормидонтовтың юл хәрәкәте ҡағиҙәләрен боҙған өсөн закон тәртибендә танытмаларҙан мәхрүм ителгән водителдәргә уларҙы ришүәт бәрәбәренә ҡайтарып биреүе асыҡланды. Шул юл менән Дормидонтов 80 мең һум үҙләштерә. Ул РФ Енәйәт кодексының 159-сы статьяһы буйынса шартлы рәүештә 5 йылға иркенән мәхрүм ителде.

Былтыр баш ҡаланың Киров район суды тарафынан Федераль теркәү хеҙмәтенең баш идаралығы етәксеһе С. Кайбышева (Кудряшова) вазифа хоҡуҡтарынан саманан тыш файҙаланғаны өсөн РФ Енәйәт кодексының 286-сы һәм 290-сы статьялары буйынса өс йылға шартлы рәүештә хөкөм ителгәйне. Шулай уҡ Федераль ҡаҙнасылыҡтың Башҡортостандағы баш идаралығының элекке етәксеһенә ҡарата ла енәйәт эше ҡуҙғатылып, тикшереү алып барыла.

Хәбәрсе: ***Классик демократия илдәрендә коррупцияға юл ҡуймау йәки уның күренештәрен бөтөрөүҙә киң информация саралары ҙур роль уйнай. Коррупцияға ҡаршы эшмәкәрлек тураһындағы закондың 7-се статьяһында тап ошо хаҡта әйтелгән. Һеҙҙеңсә, был мәсьәләгә журналистарҙың ҡатнашлығы нисек?***

З. САФИН: Закондың йөкмәткеһен тормошҡа ашырылыуында ваҡытлы һәм электрон хәбәр итеү сараларының ҡатнашыуы — төп шарттарҙың береһе. Әгәр ҙә улар был эштән ситтә ҡала икән, закондың минеҡсә, маҡсатына өлгәшәсәге шикле.

Р. НАСИБУЛЛИН: Бойондороҡһоҙлоҡ абсолют була алмай. Һүҙ матди яҡтан бойондороҡһоҙлоҡ тураһында. Был — ысынлап та ҙур мәсьәлә. Журналистарҙың, айырыуса ваҡытлы һәм электрон информация сараларының коррупцияға ҡаршы көрәш мөмкинлектәре бик ҙур. Хикмәт ошо мөмкинлектәрҙе ысынбарлыҡҡа әүерелдереүҙә.

“Коррупция” төшөнсә енә әйләнеп ҡайтайыҡ. Был үҙенең вазифа хәленән шәхси мәнфәғәттәрҙә файҙаланыуҙы аңлата. Был, әлбиттә, конверт эсенә алынған аҡса алыу ғына түгел. Бөгөн уның сағылыштары күберәк: мәҫәлән, теге йәки был вазифаға тәғәйенләгәндә үҙ кешеңде өҫтөнлөк биреү. Бындай “файҙа”ны аҡса менән генә үлсәп булмай. Шулай уҡ үҙеңә “файҙалы” булмаған кешенең үтеүенә аяҡ салыуҙы ла ошолай баһаларға кәрәк. Мәҫәлән, эшҡыуарлыҡ өлкә ендә. Хәтерләй егеҙҙер әле, бер саҡ дәүләттең бизнестан йыраҡ ыраҡ торорға тейешлеге хаҡында өйләй торғайнылар. Ләкин дәүләттең барлыҡ функциялары ла теге йәки был кешеләр тарафынан атҡарыла бит.

Ә хәҙер журналистар тура ында. Беҙ заказ буйынса яҙылған мәҡәләләрҙе аҙ уҡыныҡмы ни? Әллә улар хәҙер баҫылмаймы? Әлеге әләкәттең йөкмәтке е шунда: коррупция теге йәки был формала йәмғиәтебеҙҙең бар ҡатлам күҙәнәктәренә лә үтеп ингән. Мәҫәлән, яман шеш ауырыуы кеүек. Был осраҡта коррупция үҙенең эске механизмдары иҫәбенә үҫешә башлай, йәғни уға ҡаршы көрәш уның йәшәүен теләгән кешеләр тарафынан үҙ урынын аҡлап ҡалыу йәки үҙенә ҡаршылар менән иҫәп-хисапты бөтөрөү өсөн файҙаланырға мөмкин.

Ул саҡта инде бәлә киләсәген көт тә тор: бер ғәйеп еҙ, намыҫлы кешеләрҙең бәләгә тарыуы ихтимал. Бәхеткә, ундайҙар әлегә чиновниктар ара ында ла, журналистар сафында ла күберәк.

Г. БИКБУЛАТОВА: Федераль законда коррупцияға ҡаршы түҙеп торю оҙлоҡтойю о тыуҙырыу тура ында әйтелә. Быны и ә киң информация сараларынан башҡа күҙ алдына килтереү мөмкин түгел. Ғөмүмән, хоҡуҡ аҡлау органдары эшмәкәрлеген халыҡҡа даими еткереп тороу – көнүҙәк мәсьәлә. Рәсәй Президенты Д. Медведев былтыр 31 июлдә раҫлаған “Коррупцияға ҡаршы тороу милли планы”нда ярашлы, йәмғиәттә хоҡуҡи аңлатыу эштәре алып барыу, хоҡуҡи мәҙәниәтте күтәреү мәсьәлә е ҡуйыла. Республика Прокуратура ының эш планында ла эшмәкәрлек өҙөмтәләрен халыҡҡа даими еткереү маҡсаты ҡуйылған. 2008 йылда, мәҫәлән, киң информация сараларында 18188 төрлө кимәлдәге сығыштар, прокуратура үткәргән тикшереү өҙөмтәләре хаҡында хәбәр ителгән.

Хәбәрсе: ***Үҙе, йәмғиәтте тарҡатыусы күренеш булараҡ, коррупцияны юҡ итеү тура ында алып барыу, еҙҙеңсә, мөмкинме?***

З. САФИН: Коррупцияның тамырҙарын ҡоротоу мөмкин түгел. Әммә ниндәйҙер дәрәжәлә уға сик ҡуйып булыу тура ында Финляндия, Сингапур кеүек дәүләттәр тәжрибә е асыҡ өйләй. Граждандарҙың бары ының да закон алдында тиң хоҡуҡлылығына өлгәшеү мө им. Әгәр ҙә ошо принцип ныҡ ытыла икән, беҙ ың ай өҙөмтәләргә өмөт итә алабыҙ. Коррупцияға юл ҡуйған өсөн яуаплылыҡтан ҡасып булмаса ғы, коррупция күренешенең тотошло түгеллеген, кире енсә, зыянлы икәнен әр кемдең аңлауы мотлаҡ.

Р. НАСИБУЛЛИН: Коррупцияның бөгөнгө социаль тамырҙары уны бөтөрөү хаҡында үҙ алып барырға мөмкинлек тә бирмәй. Ҡыҙғаныс ҡаршы, әлегә беҙ саҡырыу, лозунгылар ғына ишетәбеҙ. Коррупцияны барлыҡҡа килтереүсе, туйындырып тороусы эске механизмдарҙы асыҡлау мө им. Ә ул беҙҙең йәмғиәттең ҡаныına еңгән. Был – бер. Икенсенән, был хәүефле күренеште “юғары”лағыларҙың бер яҡлы эшмәкәрлеге иҫәбенә генә бөтөрөргә тырышыуҙың яҡшы өҙөмтәләргә килтерәсәгенә ышаныу ҡыйын. Шуны ы шик тыуҙырмай: был эшмәкәрлекте, ул социаль нормаға әүерелмә ен өсөн, артабан дауам итеү мотлаҡ.

РЕДАКЦИЯНАН.

Был темаға өйләшеүҙе ойошторор алдынан беҙ, унда кәмендә биш вазифалы иптәш ҡатнашып, үҙ фекерҙәре менән уртаҡлашыр, тип өмөт иткәйнек. Ҡыҙаныска ҡаршы, ике иптәш төрлө сәбәптәр арҡа ында был өйләшеүҙә ҡатнаша алманы. Әлбиттә, ҡыҫҡа ғына ваҡытта – Рәсәй Федерация ы Президенты Д. Медведевтың был көнүҙәк мәсьәләне күтәреп сығыуына йыл да юҡ – баш әйләндерерлек өҙөмтәләр көтөргә, моғайын, иртәрәктер. Шул уҡ ваҡытта Кремль етәксе ененң бик сетерекле проблеманы сисергә ынтылыуының власть даирәләрендә көслө эске ҡаршылыҡтарға осрауын да инҡар итергә ярамай. Быйыл мартта Испанияға рәсми сәфәре алдынан бер төркөм журналистарға биргән интервью ында Д. Медведев: “ Миңә бер кеше былай тине: ин ни эшләп улай итә ең? Бер йылдан уңда, биш йыл үткәс тә бер ни ҙә үҙгәртә алмаясаҡның. Ришүәтте элек тә алғандар, хәҙер ҙә аласаҡтар”. Үкенескә ҡаршы, Рәсәй Президентынан был фекерҙе – ул Кремль башлығына “ ин” тип өндәшә алырлыҡ булғас, ябай вазифа биләүсе түгелдер, – еткереүсегә кире ҡаҡҡы ыҙ, бәхәсләшергә урын ҡалдырмаҫлыҡ тәүәккәл, ҡыйыу яуап бирә алмауы ҡыҙаныс.

ис шик еҙ, коррупцияның йәмғиәткә йоғонто он иҙелерлек дәрәжәлә кәметеү, уның үҙ-ара мөнәсәбәттәрҙә йоғонтоло роль уйнауына сик ҡуйыуҙа юл башлаусы, өлгө күр әтеүсенең власть даирәләре булырға тейешлеге бәхәс еҙ. Әммә йәмғәтселектең дә көтөп тороусы сифатында ҡалырға тырышыуы менән дә килешеп булмай. Ғәҙәттә, ауыр йөктө ике ат тарт а ғына, еңелерәк була бит.

Мәхмүт ХУЖИН әҙерләне.

“ВАТАН ӨСӨН, СТАЛИН ӨСӨН, АЛҒА!”

Фашисты уның машинаһына ултырып ҡыуабыҙ

Беҙҙең артиллерия һәм танктар 40 минут самаһы дошмандың алғы һыҙығын дөмбәҫләгәс, һөжүм башланды. Немец ни тиклем ҡаршылыҡ күрһәтмәһен, алғы һыҙыҡтарын емереп керҙек. Хәҙер бөтә беҙҙең дә ҡулында ППШ автоматы. Дошман һәр ауылға, ҡалҡыулыҡҡа теше-тырнағы менән йәбешә, ләкин беҙҙең ҡыҫымға түҙә алмай, күп мәйеттәр, хәрби техникаһын ҡалдырып, көнбайышҡа һыпыртырға мәжбүр. Һөжүм уңышлы бара, беҙҙең яҡтан үлгәндәр ҙә аҙыраҡ. Самолеттарыбыҙ ауала ҡоштай осоп, ҡасҡан дошманды ҡыра, ерҙә танк, пехота, “катюша”лар һ.б. етерлек. Урыны менән оло юлдан йәйәүҙәр үтерлек тә түгел: еңел машина, йөк автомобилдәре, танк, орудие, егеүле бричкалар тулып ята. Дошман самолеттарҙың тынғыһыҙ бирмәүе менән бөтә техникаһын ташлап, йәйәүләп ҡаса. Ҡулы техниканы яҡшы белгән һалдаттар дошман машиналарын ҡабыҙа ла, иптәштәрен тейәп, фашисты үҙ техникаһы менән ҡыуа. Мин дә бер аҙ бричкаға ултырып барҙым. Еңел машинаның рәтен белеүҙә файҙалы икән шул. Техниканы белгән һалдат минең кеүек бричкаға ултырмай ҙа. Шуныһы насар: немец үҙе артынан бер генә ауылды ла имен ҡалдырмай, емерә, яндыра. Киске сәғәт 10-дарҙа беҙ бер ҡалҡыулыҡтан һанап ҡараныҡ: 43 ауыл яна. Был беҙ күргәне генә бит әле, ә күрмәгәне? Ул көндө ал һыҙ-ял һыҙ хәрәкәт итеп, бик күп ауырлыҡтар сигеп, төнгө 12-ләрҙә Невель ҡалаһына килеп индек. Ул әллә ни бай түгел, күпселек ҡоролмалар ағастан. Йоҡоға талған ҡаланан фашистарҙы көтмәгәндә һөжүм иткән танк бригадаһы ҡыуып сығарған. Ҡаланың нәҡ уртаһында ҙур ғына өс ҡатлы бинала дошмандың уҡсы батальоны урынлашҡан булған. Шул йорттоң стенаһынан броня тишә торған снаряд үтеп кергәс, йоҡлап ятҡан дошман һалдаттары күлдәк-ыштандан ғына сығып ҡасмаҡ булған да, беҙҙең десантсылар уларҙы түшәп алған. Урамдағы үлектәр ап-аҡ ҡаҙ көтөүе кеүек туҙышып ята. Бер тар ғына урамға йәйәүле немецтар килеп тығылған да, танкистар уларҙың барыһын да танк сылбырҙары менән иҙергән. Асфальт урамдарҙа, канауҙарҙа ҡан йыйылған. Шул йәнселгән кәүҙәләр өҫтөнән беҙ лысҡылдата баҫып йөрөйбөҙ. Уйла аң, бында кем генә һәләк булмаған...

Был уңышта танк һәм десантсылар алдан ҡыйрата, иҙә, емерә бара, беҙ улар артынан ҡалған-боҫҡандарын “таҙарта” барҙыҡ. Ҡалала дошмандың складтары ла күп булған. Бер ҙур склад тулы беҙҙең “Особая московская” араҡыһы. Төрлө консерва, маргарин, кәнфит, сусҡа майы, я алма бал, кейем-һалым, хатта ҡорал кәрәк-ярағы ла бар. Беҙ ҡалала инек әле. Ике көн үткәс, көтмәгәндә таңалдынан дошман бәреп инде. Китте урам һуғышы. Ер ҙә бер, күк тә бер тигәндәй, дошман самолеттары һауанан бомба ташлай, түҙеп кенә тор. Беҙҙең яҡта иһә көс самалы. Әлдә беҙҙең истребителдәр килеп, дошмандың бомбардировщиктарын ҡыуып ебәрҙе. Көнө буйы барған урам һуғышы кискә табан тынды, дошман сигенергә мәжбүр булды. Шул уңай менән беҙ уларҙы ҡаланан 20 саҡрым самаһы ситкә алып һырғыттыҡ. 15 көн буйы ауыр

Аҙағы. Башы 5-се һанда.

Һуғыштар менән алға барып, Дерганово тигән ауылға инә алмай туҡталып ҡалдыҡ. Дошман был районда бик ныҡ нығынғайны. Беҙҙең дә көс кәмегән. Һуғышта һәр ваҡыт ғына алға барып булмай бит. Айҙар буйы оборонала ултырған саҡтар ҙа була. 1942 йылдың 7 ноябрен шулай уҙғарҙыҡ.

Декабрь баштарында көс һынамаҡ булып, ҡуҙғалып ҡараһаҡ та, ыратып алға китеп булманы. Ауырын да, еңелен дә, аслығын да, туҡлығын да, йылыһын һәм һыуығын да күрә-кисерә йөрөп, 1942 йыл да артта ҡалды.

1943 йылдың 1 ғинуарын алғы һыҙыҡта ҡаршыланыҡ. Йөҙәр грамм араҡы ла бирҙеләр. 21 ғинуарҙа иртәнге 6-ла, Ханенборг тигән ауылды дошмандан азат итмәк булып, һөжүмгә керҙек. Башта арыу ғына алға барһаҡ та, 23 ғинуарҙа асыҡ яландан ҡалҡыулыҡҡа табан һөжүмгә барғанда дошмандың көслө уты аҫтында ҡалып, күтәрелә алмай, көнө буйы аҡ ҡар өҫтөндә ятырға тура килде. Ҡараңғы төшкәс, сигенергә мәжбүр булдыҡ. Шунда минең тын юлына һалҡын тейеп, 18 көн санитар батальонда дауаланып ятырға тура килде. Санбат тигәне фронттан йыраҡ түгел бер ауылда тәҙрәләре таҡта менән ҡаҙаҡланған бинала урынлашҡайны. Уртала тимер мейес янып тороуға ҡарамаҫтан, йылы тормай. Ә беҙҙең өҫкә лә, аҫҡа ла бер шинель. Шулай ҙа аҙыраҡ йүнәлеп иптәштәр янына ҡайттым. Унда ла ине арыу итеп йылы өй ҡаршыламай — землянка. Хәйер, уның да төрлөһө була. Әгәр ҙә ваҡыт һәм материал булһа, уны тәрән, йөрөгәндә баш теймәҫлек итеп ҡаҙаһың да, ятып ял итер өсөн ерҙән һике ҡалдырып, уртаға тимер мейес ултыртаһың. Түбәһе 3-4 ҡат эре бүрәнә менән ябыла. Был инде "байҙар өйө" тип атала. Ундай землянканы ваҡыраҡ бомбалар ҙа емерә алмай. Фәҡир землянкалар иһә һай ғына ҡаҙыла, ултырғанда баш теймәһә ярай. Түбәһе бер генә ҡат ябыла, мейесе лә булмай. Уға бәрәңге баҙына төшкәндәй ҡыҫылып төшәһең дә ауыҙын шинель йә плащ-палатка менән ябаһың.

Фронтта шәм тигән нәмә юҡ, уның урынына 45 миллиметрлы снаряд гильзаһын файҙаланабыҙ. Уның ауыҙын йәмшәйтеп, бусҡау шинелдән филтә ҡуйып яндыра инек. Ул бик яҡшы яна. Кәрәсинде аҙлап складтан биреп торалар. Шәм булмағанда телефон сымы ла бара. Уның эсендәге резина бик матур яныр булды. Матурлығы ла шул: өрөмө танау тишектәренә, күҙҙәргә ултыра. Ауыҙҙан сыҡҡан төкөрөк дегет кеүек ҡап-ҡара була. Танау-күҙҙәрҙе ҡышын ҡар, йәйен һыу менән ышҡыған булабыҙ. Ул землянкала, траншеяла ултырған һалдатты күрһәң, ҡотоң осорлоҡ — шүрәле кеүек. Шинелдәр бысраныуҙан беләү кеүек була, ә йөҙөбөҙ инде маймылды хәтерләтә. Ҡай инде был һуғышты, Калинин өлкәһен! Ҡышын-йәйен ере һаҙлы, һауаһы томанлы ла ямғырлы. Насар булһа ла, землянкала тыныс ҡына үҙ яйыңа ял итәһең, бик риза булыр инең. Бер-ике сәғәт ултырыпмы, ятыпмы ял итәһең дә тағы ла постҡа. Немец төнө буйы пулеметтан да, автоматтан да ут һиптерә. Оборонала тороу шулай инде, ярай ҙа, иптәштәрең күберәк булһа...

23 февраль — Ҡыҙыл Армия көнө лә үтте. Тағы ла алға, көнбайышҡа табан һөжүмгә күстек. Мин ике һалдат менән батальон командиры урынбаҫары етәкселегендә күҙәтеү алып барам. Беҙҙән йыраҡ түгел өс-дүрт кенә йорттан торған утар. Унда ҙур ғына бер һарай мөйөшөнән дошман һалдаттары берәм-берәм сығып ла беҙҙең тарафҡа ут аса. Был атыу беҙгә алға барырға ҡамасаулай. Бер үҙән буйлап йәшенеп барып, дошман тылынан һиҙмәгәндә генә бәрергә мөмкинлек бар. Батальон командиры минең ике һалдат менән шул үҙәндән барып, утарҙы дошмандан азат итергә бойороҡ бирҙе. Ҡарышып булмай, һалдаттарҙы эйәрттем дә шул яҡҡа йүгерҙем. Урыны менән күкрәктә шыуып, атлаған ерҙә атлап, теге һарайға яҡынлайбыҙ. Бик яҡын ҡалғас, мин иптәштәрем менән автоматтан ата-ата дошман өҫтөнә ташландыҡ. Немец, ҡото осоп, артҡа тайҙы. Унлап дошман һалдаты үлгән, зәғифләнгәйне. Шуларҙан бында бер рота самаһы һалдат булыуын белдек. Бына беҙ өс кеше көтмәгәндә дошмандың бер ротаһын ҡыйратып, "тел" дә алдыҡ, алға барыу өсөн юл да асылды. Әсир төшкәндәрҙән файҙалы мәғлүмәттәр алынған. Был уңышлы һөжүм өсөн минең күкрәгемде "За отвагу" миҙалы биҙәне. Ике көн үткәс, ҡулдан еңелсә яраланып, сан-

батта 13 көн ятып, аҙыраҡ ял итеп ҡайттым. Иптәштәр тағы ла оборонаға күскәйне.

Беҙгә, саперҙарға, эш күбәйҙе: көндөҙ ял йүнәтәбеҙ, землянкалар ҡаҙабыҙ, төндәрен миналар ҡуябыҙ, траншеялар соҡойбоҙ. Беҙ оборона тотҡан урын бик уңайһыҙ, ҡалҡыулыҡтар, асыҡ яландар күп. Бер нисә көн эсендә барлыҡ һалдаттар ҡатнашлығында 11 саҡрым самаһы траншея соҡоп ташланыҡ. Ул полк командирының штабынан полк тотҡан оборона һыҙығының буйынан-буйына йөрөргә мөмкинлек бирә. Беҙҙең был эш бик яҡшы килеп сыҡты, траншеяларға өҫтән маскировка ла яһалды.

Һалдаттың тамағы туҡ булһа, күңеле лә көр. Әммә гел генә туҡ йөрөп тә булмай, һәм ул ашамлыҡ етмәгәндән дә түгел. Аҙыҡ-түлек ташыусы машина бомбаға эләгәме йәки иртәнге, төшкө, киске аш алып килгән ат берәй бәләгә осраймы — ундай хәл йыш ҡына булып тора. Бер саҡ шулай старшинаның арҡаһында килгән термосты пуля үтәнән-үтә тишеп сыҡҡан. Ул көндө беҙҙең ауыҙға аш эләкмәне. Ваҡыты менән ашарға килтереүсе үҙе лә юлда һәләк булып ҡуя. Комендант взводында ашнаҡсы Валя исемле ҡыҙ бар. Ул һәр саҡ шат күңелле, йылдам, күҙҙәре лә уйнап тора. Ҡыҙҙың бойоҡсағын бер ҡасан да күрмәҫһең. Йыш ҡына Валя күҙәтеү пунктына тәмле аш бешереп, ашлы термосын арҡаһына аҫып, һауыт-һабаһын ҡулына тотоп, йүгерә-атлай йөрөр булды. Полк командиры, штаб начальнигы һ.б. тамаҡ ялғағансы төрлө уйын-көлкө һөйләп, йыр йырлап, үҙен дә, беҙҙе лә йыуатыр ине. Шулай бер көндө төшкө аш килтергәндә — бының өсөн 50-60 метр араны асыҡ урын аша үтергә кәрәк булып, уны дошман күҙәтеү аҫтында тота — Валя дошман снаряды аҫтында ҡалды. Ул шунда мәңгегә юғалды, аҙаҡ күмер өсөн һөйәк-һаяғын да таба алманыҡ.

Бына йәй айҙары ла артта ҡалды. Октябрь баштарында һөжүмгә әҙерлек башланылар. Шуның өсөн, бер аҙ ял итеп алһындар типтер инде, беҙҙе биш көнгә артҡа сығарҙылар. Хәл ҡөҙәре йыуынып, таҙа күлдәк-ыштан кейеп, гимнастерка-салбарҙарҙы беттәрен бөтөрөү өсөн утта тотоп алып, бөтә хәрби ҡоралдарҙы тәртипкә килтереп алдыҡ. Һалдат бит һабантуйға йәки ҡунаҡҡа бармай, уны кем дә булһа һағынып көтмәй. Киреһенсә, алда мәкерле дошман, ут, ҡан ҡойоу көтә. Шулай булһа ла, һөжүмгә әҙерләнгәндә бер генә һалдаттың да бошонғанын, сырайын һытҡанын, башын түбән эйгәнен күрмәҫһең. Киреһенсә, һөжүм алдынан һәр кем үҙен тәртипкә килтерә, әҙәп аҡларға тырыша.

Бер төрлө әҙерлек үткәс, полк атакаға күсте. Алда, дошман ҡулында — ҙур ғына ауыл. Уға барып етеп, фашисты бәреп сығарыу өсөн арыу ғына араны асыҡ ялан аша үтергә кәрәк. Билдәле, алдан бик көслө артиллерия әҙерлеге булды, әммә тере ҡалған дошман пехотаһы һис кенә лә алға барырға ирек бирмәй, автоматтан, пулеметтан туҡтауһыҙ ата. Шулай ҙа ауылды алдыҡ, артабан көнбайышҡа ынтылдыҡ.

Иртәгәһен беҙгә, саперҙарға, шул асыҡ яланда ятып ҡалған үлектәрҙе йыйып күмергә тура килде. Мәйеттәр бик күп булып, уларҙың бер нисәһен бер ҡәбергә алдыҡ.

Ауыл осонда — дүрт һалдат мәйете. Күрәһең, беҙҙең разведчиктар. Йыраҡ түгел эйәрле аттары ла ауынап ята. Разведчиктарҙың береһе капитан, уның икеһе күҙен дә соҡоп, ҡолаҡтарын ҡырҡып язалап үлтергәндәр. Бер һалдаттың ике ҡулы ла төптән үк ҡырҡылған, икенсеһенең аяҡтарын ҡырҡҡандар. Өсөнсө һалдаттың кәүҙәһе яртылаш яндырылған. Күрәһең, улар ауылға яңылышып килеп кереп, дошман ҡулына эләккән. Гитлерсылар уларҙан теләгән яуап ала алмағас, язалап үлтергән.

Бына ҡыш та етте, һыу өҫтәрен боҙ ҡапланы. Декабрҙең бер алтын төнөндә беҙгә Ловать тигән йылғаны аша сығып, бер ҡалҡыулыҡтағы ауылды дошмандан азат итергә ҡушылды. Саперҙар, полк разведкаһы менән берлектә, йылғаның нығыраҡ туңған урыны аша сығып, дошман һиҙмәгәндә генә һөжүм итергә тейеш. Йылға аша берәмләп шыуып йә тәгәрләп сығырға була, сөнки күпләп төшһәң, боҙҙоң емерелеү ҡурҡынысы бар. Урын уңайлы, алда мина ла, сәнскеле тимер сыбыҡтар ҙа юҡ. Йылғаның арғы яры һөжүм итеү өсөн уңайлы, тик һыуҙы аша сығыу ғына мәшәҡәт тыуҙыра. Разведчиктар командиры менән килеп, батальон командирына барыһын да һөйләп

бирҙек. Ул беҙгә йылға аша сығып, дошманға ут асырға һәм шуның менән уның иғтибарын үҙебеҙгә йүнәлтергә тушты. Минең менән өс һалдат, разведчиктар яғына икәү — барлығы ете кеше — йылғаны кисеп сыҡтыҡта (һыу тәрән генә һәм шәп аға, бот төбөнә етә), 300 метр самаһы алға барып, ут астыҡ. Немецтар яуап уты асырға ла өлгөрмәне, арттыбыҙҙан көслө “ура!” яңғыраны. Шулай итеп, был ауылды хәйлә менән бер юғалтыуһыҙ азат иттек. Дошмандың 40-лап һалдаты әсир алынды, байтаҡ хәрби ҡоролмаһын төшөрөп алдыҡ, дөрөҫөн әйткәндә, йылға эргә ендәге стратегик әһәмиәтле ҡалҡыулыҡта беҙҙең ҡулға төштө. Землянкала өҫ-башты ҡоротоп алып, киптереп кейҙек тә тағы һөжүмгә киттек. Хәрби бурысты яҡшы үтәгән өсөн мине полк командиры “За боевые заслуги” миҙалына тәҡдим итте.

Дошман пуляһы мине лә эҙләп тапты

... һөжүм башланыуҙың етенсе көнө. Бер саҡ дошман көслө утҡа тотҡанда ул ҡулдан яраландым. Беләҙектән быуыны сыҡҡан, бер аҙ өйәге ярылған икән. Санитар ротаға барғайным, ҡулыма бик мул итеп йод һөрттөләр ҙә, фанера менән ҡуша бәйләп, муйынға аҫып ҡайтарып ебәрҙеләр. Батҡи әһә, беҙ дошман ҡамауына эләккәнбеҙ, имеш. Быны мин үҙебеҙҙең райондың Борисовка ауылы кешеһе Григорий Антошкиндан ишеттем. Ул полк штабында элемтәсе булып хеҙмәт итә.

Яраланған ҡулды муйынға аҫҡан килеш миңә 40 көн самаһы землянкала, траншеяла эт күрмәгәнде күреп, көн-төндәр яфа сигергә тура килде. 40 көндән һуң фанераны алдылар, ләкин ҡул төҙәлеп етмәгәйне әле: һыҙлай, бер нәмә лә тоторға эшкинмәй. Дошман да әленән-әле һөжүм итеп тора. Ашау-эсеү ҙә насарланды, аҡһалмыйыҡ баҫты, тырнаҡтар етте. Иң ауыры: бет баҫты. Дошманға ҡаршы көрәшеп була, бетте еңеп булмай. 1944 йылды шулай ҡулды муйынға аҫҡан килеш ҡаршыланым. Яңы йыл төнөндә ашарға арыуыраҡ бирҙеләр, йөҙ грамм да эләкте. Фронт ҡағиҙәһе буйынса, беҙ төнгө 12-лә автомат, пулеметтарҙан салют бирҙек. Төнгө 2-лә немецтар ҙа шул рәүешле Яңы йылды ҡаршыланы.

Ғинуарҙың 28-се көнөн беҙ тыныс ҡына оборонала тороп үткәрҙек. 29-ында иртән ҡыҙарып таң атҡанда һөжүмгә күстек. Дошман беҙ үтәһе юлға мина ла ҡуйған, сәнскеле тимер сымдар ҙа уҙған икән. Миналарҙы алыу, тимер сыбыҡтарҙы өҙөү беҙгә, саперҙарға, ҡушылып, был бурыс бик ҙур ауырлыҡ менән үтәлде.

Был һөжүмдә беҙ йәйәүлеләр менән булдыҡ. Ауылға инер саҡта бөтәбеҙ ҙә аяҡ күрә баҫып: “За Родину, за Сталина, вперед на запад!” тип ҡысҡыра-ҡысҡыра, ата-йүгерә барып, ауылға бәреп керҙек. Урыны менән гранаталар ҙа ходҡа китте. Фашистар ауылды бирмәҫ өсөн бик ҡаты торҙо, ләкин беҙҙең көслө ҡыҫымға түҙә алмай, ҡасҡаны ҡасып ҡотолдо, ятҡаны ятып ҡалды. 20-ләп фашист терелəй ҡулға алынды. Ғөмүмән, беҙ дошмандың ҡотон алдыҡ, ул ҡаса, беҙ туҡтауһыҙ алға барып, көн һайын 7-8 ауылды азат итәбеҙ. Көнөнә 15 — 20 саҡрым самаһы юл үтелә. Билдәле, юғалтыуҙар ҙа бар. Алға барғас, арыу-талыу ҙа һиҙелмәй, үлем тураһында берәү ҙә уйламай. Тик, яр һып сапҡан ат шикелле, алға барғы ғына килә. Бәйҙәге эт тә, ысҡынғас, уйнай, икрәндәй, саба. Ҡыҙышта ла шул эт кеүек гел генә траншеяла, землянкала ултырып ялыҡтыра. Үҙә ең ме, ҡала ыңмы — асыҡ ауала бул, дошманыңды ҡырып түҡ!

Бына шулай ҡыҙыша торғас, дошман пуляһы мине лә эҙләп тапты. Ул аяғырә барғанда уң яҡ күкрәккә килеп кереп, ҡалаҡ өйәген үтә тишеп, уң яҡ үпкәне лә зыянлаған. Минән алда ғына Миәкә районынан Ибраһим Хөсәйенов вафат булғайны. Был хәл 2 февралдә көндөҙгө 12-ләрҙә бер ҡалҡыулыҡ өсөн ҡыҙышта булды. Йылы ғына көн, бер аҙ буранлап та тора ине. Беҙҙе, ике ауыр яралыны, бер санаға һалып, санбатҡа тиклем Талип ағай Вәлиев илтте. 4 саҡрым араны бик ауырлыҡ менән үтте. Иртәгәһенә барыбыҙҙы ла машиналарға тейәп, тылға оҙаттылар. 85-се һәм 817-се ялан госпиталдәрендә булып, 19 февралдә Кувшиново ҡалаһында урынлашҡан 2478-се госпиталгә килеп төштөк. Госпиталь элекке эшселәр бараҡтарына урын-

лашҡан, ике ҡатлы ике ҡороп, матрастар түшәлгән. Простыня, одеял кеүек нәмәләр юҡ, шинелдәребеҙҙе ябынып ятабыҙ. Бәхеткә күрә, өй бик йылы була торғайны. 23 февраль – Ҡыҙыл Армия көнөн Кувшиновола үткәрҙек. Арыу ғына һыйланылар, йөҙәр грамм тахил шарабы ла бирелде. Эсеп ҡыҙып алғас, һәр милләт үҙ көйөнә йыр һуҙа башланы. Бер кемде лә тыңлар һәм аңларлыҡ түгел, бында үзбәк тә, ҡырғыҙҙа, мари ҙа, молдован, еврей, украин, сыуаш, мукшы һ.б. йыйылған. Тауышҡа госпиталь бинаһы күтәрелерҙәй була. Табиптар инеп, һөжәп итеп ҡарап тора. Байрам шулай күңелле үтте. 3 мартта беҙҙе санитар вагондарға тейәп, көнсығышҡа алып киттеләр. Вагонда һәр ҡайһыбыҙға айырым урын йәки койка, аҫта йомшаҡ матрас, икешәр аппаҡ простыня, одеял. Ильич лампаһы ла янып тора, радиоһы ла һөйләй. Әгәр уҡырға теләһәң, гәзит-журналдар ҙа бар. Көн дә иртән табиптар ҡарап китә, яраларҙы яңынан дарыу һөртөп бәйләйҙәр. Ашау-эсеүҙә ваҡытһыҙ һәм ваҡытында бирелә. Үҫебеҙ китеп барабыҙ, дауалана барабыҙ. Табиптар һәм шәфҡәт туташтары, кемгә ниндәй ярҙам кәрәк, тип һорашып ҡына торалар. Бөтә уңайлы шарттар ҙа булғас, яраларҙың ыҙлағаны бик һиҙелмәй. Тыныс тормош эсенә китеп барабыҙ. Фронт беҙҙән бик йыраҡта ҡалды. Бында самолеттар ҙа геүләп осмай, снарядтар ҙа шартламай, пулеметтар ҙа тыҡылдамай. Тик улар ҡайһы саҡ төшкә кереп кенә тәмле йоҡоно боҙа.

Һуғыш башланғандан бирле бер тапҡыр ҙа йылы өй, тыныс йоҡо күрмәгән һалдатҡа был күсмә госпиталь ожмахтан да артыҡ тойола. Шулай итеп рәхәт дарья һында йөҙә килеп, биш тәүлек тигәндә беҙ Горький өлкәһенең Кулебяки тигән ҡалаһына килеп төштөк. Был 5826-сы госпиталдә Маҡар (хәҙерге Ишембай – **М.Х.**) районы Аҙнай ауылынан Миңлеяр Ураҙголов һәм Биксән ауылынан Хәбулла Хафизовтар менән бергә дауаланып, 10 апрелдә беҙҙе госпиталдән сығарҙылар. Шул уҡ көндө Новошино станцияһында булып, унан Муром, Коврово ҡалаларында бер аҙ тороп, Горький ҡалаһына килдек. Унда ике кис ҡунғас, беҙҙе частарға бүлделәр. Вагондарҙа Иваново, Загорск, Пушкин ҡалаларын үткәс, 18 апрелдә Мәскәү өлкәһендәге бәләкәй генә Ивантеевка ҡалаһына килтерҙеләр. Бында беҙ бер ҙур ғына ҡараңғы баракка урынлаштыҡ. Унда беҙгә тиклем бер кем дә йәшәмәгән, етмәһә, бөтөнләй яғылмаған. Өҫтәүенә, тышта ла һыҙғыртып буран уйнап тора. Беҙҙең аяҡтарҙа итек тә ботинка, ҡайһы берәүҙәрҙә, шул иҫәптән миндә, быйма. Тик ул быйманың да, яҙҙың лысма һыулы көндәрендә епшек ҡар кисеп йөрөп, бер йылыһы ла ҡалмағайны. Уны сисеп киптерергә ис кенә лә форсат юҡ. Бер һыуланып, бер туңып йөрөгән быйма эсендә аяҡтар шешеп китте. Яғылмаған баракта аяҡтар өшөп һыҙлай, үҫебеҙ дер-дер ҡалтырайбыҙ. Ошо рәүешле нисек тә таң арттырҙыҡ. Иртән тороуға минең аяҡтар йөрөмәй ине. Минең кеүек таһы ла өс кеше бар. Әлдә старшина ҡайҙандыр ҡоро быймалар килтереп, минең быйманы бәке менән ярып алғас, бер аҙ хәл керҙе. Ике аяҡта гөбө кеүек шешкән, үтереп һыҙлай. Беҙҙе йылы урынға күсерҙеләр, көн дә бер шәфҡәт туташы килеп дарыулай. Һалдаттың тәне ҡоростай ныҡ була икән, бер аҙна ла шештәр ҙә ҡайтты, таһы ла сафҡа баҫтыҡ.

Беҙ килгән часть запастағы уҡыу полкы булып, беҙҙе элемтә эшенә өйрәтә башланылар. Көн һайын ике сәғәт строевой, өс сәғәт махсус әҙерлек дәрестәре – барлығы 10 сәғәт шулай үтә. Таһы ла бер сәғәт йырҙар йырлап сафта йөрөйбөҙ. Тәртип бик ҡаты, һуғыш күрмәгән командирҙар аҡыра ла баҡыра. Минең һәм башҡа бер нисә иптәштең ис кенә лә бында ҡалғыһы килмәй, ниәт – алғы һыҙыҡҡа китеү. Сөнки беҙ строевик та, йырсы ла түгел, ә фронтовик. Минең яурында гвардия өлкән сержанты погондары. Иптәштәребеҙ алғы һыҙыҡта ҡан ҡоя, ә һин Мәскәү артында йырлап йөрө, имеш. Былай булмай, нисек тә фронтҡа китәбеҙ, тигән маҡсат ҡуйҙыҡ.

Беҙҙең маҡсатты урталыҡлашыусылар барлығы 15 кеше. Ротаның әске ҡағиҙәләренә буй онмай башланыҡ: иртән һуң торабыҙ, сафҡа ла иң аҙаҡ ҡына булып баҫабыҙ. Бер көн шулай беҙҙең часҡа “покупатель” (һалдаттар алырға килеүсене шулай атайҙар – **Ф.Х**) килгән. Беҙ ул лейтенантты күреү менән: “Фронтҡамы?”– тип һораныҡ. Ул: “Эйе, кемдәр теләй”,– тине. Беҙ шунда уҡ үҙ телəгебеҙ менән яҙылып та ҡуйҙыҡ. Көндөҙгө

сәғәт бирҙәрҙә беҙҙе, китеүселәрҙе (барлыһы 27 кеше), сафҡа теҙҙеләр ҙә теге лейтенантҡа тапшырҙылар. Рота командиры – бер өлкән лейтенант саф алдында “ еҙ тәртип еҙҙәр, имеш, фронтовиктар” тип көлгән булды. Имеш, саботажниктарҙан ҡотолдолар. Ә беҙҙең лейтенант иһә, кире енсә “Беҙгә шундайҙар кәрәк тә инде, молодцы”,– тип ҡурып ҡына яуапланы.

Беҙ урыныбыҙҙан йырлап ҡуҙғалдыҡ. Был сәғәттәр беҙҙең өсөн шатлыҡлы ине, сөнки беҙ хәрәкәт итеүсе частҡа эләктек. Беҙ килгән часть үҙйөрөшлө артиллерия полкы булып, Пушкин ҡалаһы тирыңдағы урманда урынлашҡайны. Бында оҙаҡ торорға тура килмәне, йәйге кейем бирҙеләр ҙә 30 апрелдә иртә менән вагондарға ултыртып көнбайышҡа оҙаттылар. Беренсе майҙы юлда ҡаршыланыҡ. Байрам шулай үтте: сохари менән кипкән балыҡты туйғансы ашаттылар. 3 майҙа беҙҙең поезд Смоленск ҡалаһына килде. Шул көндө йәйәүләп бер аҙ мат урынға барып урынлаштыҡ. Уны рәсми телдә “Катынь урманы” тип йөрөтәләр икән. Фашистар бында меңләп поляк алдатын язалап атып үлтергән. Башта үҙҙәренән соҡор ҡаҙдырғандар. Һәр соҡорға 100 –150 мәйет күмелгән. Ул ҡәберлектәрҙе беҙ үҙ күҙҙәребеҙ менән күрҙек.

Көндәр йылы, үләндәр ҙә күренә башланы. Һандуғастар һайрай, кәкүк саҡыра. Беҙ был полкта штат буйынса артыҡ булып, 273-сө миномет полкына күсерелдек. Унда ла ни өсөндөр беҙҙе “артыҡ”ҡа сығарҙылар. Унан беҙ 401-се гвардия үҙйөрөшлө артиллерия полкына юл тоттоҡ. Тағы ла “артыҡһығыҙ” тинеләр. Беҙ бөтә е 30-лап төрлө өнәрҙәге уңышсы. Шулай йөрөй торғас, 29 июндә Тула ҡалаһына килдек. Беҙҙе 232-се запастағы танк бригадаһына тәғәйенләнеләр. Бригада ҡаланың урта ында урынлашҡан. Мине бер взводҡа командир ярҙамсы ы итеп ҡуйҙылар. Ротала партия эшен ойошторо у ҙа миңә йөкмәтелде. Бында үзбәк, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙҙар күп кенә, бер аҙ башҡорт әм татарҙар ҙа бар. Занятиелар урыҫса үтә лә, мин аҙ аҡуларға аңлайышлы телдә тәржемә я айым.

Ҡалала оҙаҡ тормай, Коньково тигән бер станция ҡырындағы урманға лагерь булып күсендек. Күнекмәләр көн айын 12 сәғәт ваҡытты ала, ашау-эсеүҙә арыу ына, әммә тоҡ арланып торо килмәй, яуға инергә ашҡынабыҙ. Офицерҙар беҙҙең янда ирәк була, күберәк командировкала, бөтә эш беҙҙең кеүек кесе командирҙарға төшә. алдаттар партияға керә, коммунистар иҫәбен арттырырға тырышабыҙ.

Ошо рәүешле көн уҙарып йөрөгәндә, бәхеткә бер “покупатель” килеп сыҡты әм беҙҙең батальондан 70 алдатты алып та китте. Мин дә шулар ара ында. 26 июндә юлға сығып, 30 саҡрымдан ашыу юлды йәйәүләп үтеп, ҡара урманда урынлашҡан 26-сы моторлаштырылған уҡсы Сиваш бригадаһына килеп теркәлдек. Мине икенсе ротаға взвод командиры лейтенант Малковҡа ярҙамсы итеп тәғәйенләнеләр. Партия эше тағы ла миңә йөкмәтелде, сөнки ротала күпселеге мосолмандар ине. Үҙем менән бергә килгән иптәштәр ҙә бар. Өҫтәмә көс менән килгән алдаттарҙы кеше үлтерергә өйрәтеп, бер аҙ коммунистар анын арттырып (ротаның 57 проценты коммунист ине), 15 июлдә бөтә техника менән вагондарға тейәлеп, көнбайышҡа йүнәлдек. 23 июлдә Витебск ҡалаһына етәрәк вагондарҙан төшөп, машина менән тағы ла алға барабыҙ. Витебск бик матур ҡала булған да, тик ныҡ ҡыйратылған: бер генә төҙөк бина ла юҡ, ҡала ситендәге өйҙәр ҙә яндырылған, мейестәре генә ерәйеп ултыра. Һөмүмән, был тирәлә төҙөк ауыл юҡ, фашистар яндырып бөтөргән. Иҫән ҡалған кешеләр землянкаларҙа көн күрә.

400 саҡрым юл үтеп, Польша еренә ингәс, бер урманда туҡталдыҡ. Юлда бер аҙ бомбалар аҫтында ла ҡалырға тура килде. 2 августа иртә менән Литва еренә сығып, таң менән өжүмгә керҙек. Һуғыш шул тиклем көслө бара: ауала ҡош тубы кеүек самолеттар оса, ерҙә танктар ажҡыра, туҡтау ыҙ артиллерия, пулемет, автоматтар ата. Уларға “катюша”, “андрюша”лар ҙа ҡушылып, бер-береңдең тауышын ишетеп тә булмай. Шунда ла “Ватан өсөн!”, “Сталин өсөн!” тип ҡысҡыра-ҡысҡыра алға барабыҙ. Фашистар бөтә ҡоралдарҙан да бер туҡтау ыҙ ут ата, самолеттары өҫтән бомба ташлай, баш ҡалҡытыр ҙа әмәл юҡ. Немецтар бит ышыҡта ятып ата, ә беҙгә йүгерә-

шыуыша барырға кәрәк. ауанан зәңгәр төтөнөн борҡотоп, болғана-болғана самолеттар янып төшә. Ерҙә ҡараңғыстыл төтөнөн сығарып танктар яна. Яраланған алдаттар ярҙам орай, ҡанға туҙған үлектәр инде өн өҙ. Яраланғандарға нисек тә ярҙамлашырға тырышабыҙ, алға ла барыу кәрәк. Дошмандың нисәмә йылдар буйы ныҡытҡан линияларын емереүенсл түгел. Шулай ҙа артиллерия, “катюша”лар ярҙамында дошмандың ныҡытма ына бәреп керҙек. Траншеяла барған ҡул уғышынан уңисән ҡалған немецтар артҡа табан ялтыратты.

Был көндө беҙ 7 саҡрым сама ы алға барҙыҡ, юғалтыуҙар ҙа байтаҡ булды. Еңеүҙең беҙҙеңяҡҡа булыуы исән ҡалғандарға оло шатлыҡ өҫтәне. Тик фашисты өйөнән ҡыуып сығарғас уға туҡтарға, ял итергә ирек бирергә ярамай. Хәҙер беҙ көн айын 20 – 25 саҡрым алға барабыҙ, дошманды машинаға ла ултырып ҡыуабыҙ. әр взводтың үҙенең машина ы бар, ҡорал да яҡшы, әр взводта ике ҡул пулеметы, әр алдатта ППШ автоматы. Өс көн, өс төн уғыштан, дүртенсе көндә беҙҙең взводҡа 4-5 саҡрым алғараҡ китеп, заставала торорға ҡушылды.

Беҙ инде Латвия еренә аяҡ баҫҡайныҡ. Күр әтелгән урынға етеп, юл сатында ултырған бер бай ына хужаның ихата ына килеп индек. алдаттарҙың әр ҡай ы ын урынлаштырып, үҙем бере е менән өй башына мендем дә, түбә ҡалайын тишеп, шунан дошман яғын күҙәтәбеҙ. Был яҡта беҙҙеге ише ауылдар юҡ, отруб система ы, йәғни әр кем үҙ еренә ултырған. Ер еҙҙәре шул ерле хужаларға эшсе булып ялланып эшләй. Беҙ килгән йорттоң хужа ы оло йәштәге кеше, әбейе лә, үҙе лә урыҫса яҡшы беләләр. Йорттары биш бүлмәле, дүрт ауын ыйыры, 10 арығы, 20-ләп умарта ы, емеш-еләк баҡса ы бар. Хужалыҡта Ленинградтан ике мәрйә эшләй. Немецтар Рәсәйҙән ҡыуалап килтергәндәр ара ынан биргән икән. Уларҙы эшләткән өсөн эш хаҡын был бай ай айын Германия хөкүмәтенә түләп барған.

Немецтар Эстония, Латвия, Литва халыҡтарына бер ҙә зыян килтермәгән. Хужа әм уның әбейе менән бер аҙ әңгәмәләшеп ултырҙыҡ. Ҡарт мосолман дине, пәйғәмбәр Мөхәммәт тура ында ла яҡшы белә булып сыҡты, сөнки бер бүлмә е тотошлай китаптар менән тулған. Тимәк, тарихты уҡыйҙар. үҙ эйәрә- үҙ сығып, әбей минән, немецтар, еҙҙә кеше ашай торған мөгөҙлө кешеләр бар, тип өйләне, шул ысынмы, тип орай. Ҡарты и ә көлә. Мин төшкө аш алдынан взводты сафҡа теҙҙем дә пилоткаларын алырға бойорҙом. Үҙем әбейгә, был Фәләнов ҡаҙаҡ, быны ы үзбәк, татар, сыуаш, башҡорт, муҡшы .б. тип таныштырып сыҡтым. уңынан әбей, ниндәй ылыу Рәсәй егеттәре, тип йылмайҙы ла немецтарҙың ялғанына нәфрәтләнеп ҡуйҙы.

Төштән уң мин тағы ла өй түбә енә күтәрелдем. Бер саҡ таш түшәлгән юлдан беҙгә табан туп-тура 4 немец алдатының велосипедта килеүе күренде. Был хаҡта тиҙ генә лейтенантҡа хәбәр итәм. Ул арала килеп еткән фашистарҙы бер алдат очередь менән ҡырып та алды. Мәйеттәрҙең документтарын, велосипедтарын алып, үҙҙәрен канауға ташлайбыҙ. Күп тә үтмәй, шул уҡ юлдан мотоцикл күренде. Тиҙ генә аҫҡа төштөм дә лейтенантҡа, быларын тереләй алырға кәрәк, тинем. Тиҙҙән мотоциклды йөрөтөүсе алдат менән ике офицер беҙҙең ҡулда ине. Бер капитан, бирелмәҫкә тырышып, беҙҙең взвод командирына атырға маташҡайны ла, Мостафин тигән йәш егет уның ҡулына атып, пистолетын бәреп төшөрҙө. Фрицтың беләгенән ырғалап ҡан аға башланы.

Оҙаҡ та үтмәй, беҙҙең тарафҡа, өс танк артына ышыҡланып, йөҙләгән фашист килеүе күренде. Ни эшләргә? Билдәле, ҡаршы торорлоҡ көс юҡ, мотоциклды артҡа тағып, велосипедтарҙы машина кузовына ырғытып, килгән яҡҡа елдерҙек. Дошман быны иҙеп ҡалды ла танктарҙан ут асты. Снарядтар берсә алға, берсә артҡа төшөп ярылыуға ҡарамаҫтан, алға елдерәбеҙ генә. Башта әсир төшкән немецтар ҡурҡып ҡалтырана ине, хәҙер уларҙың йөҙөндә ни эшләптер йылмайыу балҡый, күрә ең, исән ҡалғандарына өйөнәләр. Шулай итеп, беҙ командованиеға бик ҡиммәтле “тел” алып ҡайттыҡ. Капитан разведка взводы командиры булып сыҡты. Мотоциклды батальон командиры урынбаҫары үҙенә алды. Был операция өсөн күп кенә иптәштәрҙе наградаға

тәҡдим иттеләр. Мин Дан ордены менән бүләкләндем.

Был урындан 100 саҡрым самаһы китеп, Литва ерендә тағы ла һөжүмгә индек. Һуғыш шул тиклем көслө бара: ерҙең аҫты өҫкә әйләнәме ни! Бына шул ваҡыт 8 августа мин уң ҡулдан яраланып, үҙебеҙҙең санитар батальонында 5 көн ятып ҡайттым. Күрше Түбәнге Шәкәр ауылы Сәйфетдин ағай Алтынбаевты ла шунда осраттым. Башта уны танымай торҙом, ул бөтөнләй имергән, йүнләп күҙҙәре лә күренмәй. Ул да еңелсә яраланып, икенсе частан беҙҙең санбатҡа эләккән, имеш. Уны ла үҙем менән бергә үҙебеҙҙең ротаға алып ҡайттым, сөнки беҙҙең 26-сы моторлаштырылған уҡсы Сиваш полкында тамаҡ ыйлы: суҫҡа майын машинала мисҡәләп йөрөтәбеҙ. Башҡа аҙыҡҡа теләгәнсә, бер ниндәй ҙә норма юҡ. Йөҙ грамды инде көн һайын эсергә мөмкин. Хәҙер йәйәүҙ йөрөмәйбеҙ – машинала, командирҙар ҙа яҡшы мөғәмәлә итә. Мин әйләнеп ҡайтҡанда рота һөжүмгә күскәйне. Ул көндө фронтҡа бара алманым. Иртәгә енә ҡара таңдан аҙыҡ-түлек һәм боеприпас илткән старшинаға эйәреп барып, һуғышҡа керҙем. Август тулыһы менән һуғышта үтте, өс тапҡыр тылдан өҫтәмә көс килде.

Бөгөн 9 сентябрь, иртәнән бирле быҫҡаҡлап ямғыр яуып тора. Бер йылға өсөн һуғыш алып барабыҙ. Өҫ-баш бик еүешләнде, алға ла барып булмай, дошман ҡаты тора. Кискә табан беҙгә ярҙамға “катюша” һәм бер нисә самолет килде. Улар немец окоптарын ер менән тигеҙләгәс кенә ҡуҙғала алдыҡ. Йылға бик тәрән дә, ағын да түгел, уны тиҙ генә кисеп сығып, дошманды ҡалғанын ҡасырға мәжбүр иттек.

Бер көн Латвияла һуғыш аҡ, икенсе ендә – Литвала. Командование беҙҙе ҡайҙа ашығыс ярҙам кәрәк, шунда ебәрә, сөнки беҙ машинала сәғәтенә 35 – 40 саҡрым араны үтә алабыҙ. Ҡапыл дошманды ла урыны менән машинала ҡыуалайбыҙ, беҙҙең менән бергә танк бригадаһы ла хәрәкәт итә. Командование был ике хәрби берәмеккә бөтә шарттарҙы ла тыуҙырған. Машина йәки танк сафтан сыҡһа, тере көс тә кәмеһә, шунда уҡ өҫтәп торалар. Бында аҙлы ер булғанлыҡтандыр инде, ҡайҙа барма – таш түшәлгән юл. Беҙҙәге кеүек ябай ат юлын күрмәҫең.

Иҫәп еҙ көндәр ҡыйын булһа ла, рәхәт булһа ла үтә тора. 13 сентябрҙә беҙҙе өс кенә көнгә тылға сығарҙылар. Кискә табан ротала партия йыйылышы уҙғарҙыҡ, 7 кеше ағзалыҡҡа кандидат итеп ҡабул ителде, 4 кандидатты ағза итеп алдыҡ. Партияға инеүселәр шулай артып тора, үлгәндәре лә байтаҡ. Фронт бит, унда партия эшен алып барыу ауыр. Бер генә ваҡыт та юҡ, аҙ һына тыныслыҡ урынлашыу менән башҡалар ял итә, ә миңә теге йәки был взводҡа барырға кәрәк. Ротала иһә өс взвод, ул колхоз түгел, һәр эште ваҡытында башҡарыу мотлаҡ. Взводҡа ҡорал, кейем-һалым алыу ҙа минең өҫтә.

Өс көн иҙелмәй ҙә үтеп китте. 130 саҡрым юл үтеп, тағы ла һөжүмгә керҙек. Взвод командиры лейтенант Малков яралангас, етәкселекте үҙемә алырға тура килде. Ярай әле, лейтенант санбатта оҙаҡ тотҡарланманы, 7 тәүлектән әйләнеп ҡайтты. Һуғыш туҡталмай, гел алға барабыҙ. Дошман ташлап ҡалдырған ғәниміәттең иҫәбе-һаны юҡ: машиналар, мотоцикл, орудие, миномет, снаряд һәм миналар... Кейем-һалым, аҙыҡ-түлек склады менән тороп ҡала. Фашистар, күҙен алған күгәүендәй, ҡайҙа ҡасырға белмәй. Бик күптәре үлеп ҡала, әсирлеккә лә күпләп төшәләр.

Өңөнә яҡынлашҡан һайын дошман ҡатыраҡ ҡаршылыҡ күрһәтә

Шулай итеп, сентябрь ҙә артта ҡалды. Бына бөгөн 4 октябрь, күктән бер туҡтау-һыҙ ваҡ ямғыр һибәләй. Бик нығыҡ һыуландыҡ, бөтә тән ҡалтырай, тештәр бер-бере енә бәрелеп шаҡылдай. Шулай ҙа төнөн тағы ла атакаға ташландыҡ. Һөжүм бик көслө бара. 20 саҡрым самаһы алға барып, төштән һуң Латвияның Тришкай тигән бәләкәй генә ҡала ына һөжүм башланыҡ. Алдан беҙҙең взвод төштө, артта, икенсе машинала, рота командиры һәм уның урынбаҫары килә. Взвод командиры ла кабинала, ә мин

ҡаниҙә буйынса кабина артына баҫып, биноклдән алды күҙәтәм. Айырым осраҡтарҙа взвод командирына хәбәр итәм.

Урмандан аҡланға сығыу менән Тришкай күренде. Шул тарафтан беҙгә ҡаршы өс немец танкы бик юғары тиҙлектә килә. Йыраҡтүгел асыҡлыҡта дошмандың траншеялары ла күҙгә салына. Машинаны туҡтатып, взвод командирына ошо хаҡта әйтәм. Ул, кабинанан сығып, 30 метр самаһы алға атланы ла, бер ҡалҡыулыҡ ыраҡ урынға тороп, дошман позицияларын ҡарай башланы. Арттан килгән рота командиры машинаһы ла туҡтаны. Минән: “Ни булған, старшина?”— тип орайҙар. “Дошман танктары һөжүмгә килә”,— тип яуаплайым. Хәҙер өсәүләп күҙәтергә тотондолар. “Бәй, был танктар беҙҙеке бит”,— тиҙәр. Шул саҡ танктар ҡапыл ғына артҡа китте лә, аҙыраҡ бара биреп, беҙгә табан боролоп (бәлки, мина алған урынды шулай урап үткәндәрҙер), снаряд менән атып ебәрҙеләр. Ул беҙҙең командирҙарға етмәйерәк ергә төшөп ярылып, рота командиры менән взвод командиры урынбаҫарын шунда уҡ үлтерҙе, взвод командирын ауыр яраланы. Икенсе снаряд иһә машинаның моторы өҫтөнә тура килде. Әлдә машинанан алданыраҡ төшөп, төрлө яҡҡа ибелгәйнек. Шулай ҙа бер снаряд ярсығы минең ул аяғыма килеп ҡаҙалды.

Сәйфетдин ағай взводта санитар ине. Ул минең аяғымды бәйләгәс, айыҡҡан кеүек икергеләй-икергеләй артҡа киттем. Рота командиры өлкән лейтенант йәш кенә, шундай ылыу, аҡыллы һәм йырға ла оҫта урыҫ егете ине. Фамилияһы хәтеремдә ҡалмаған, “Иван Петрович” тип өндәшә инек. Иртәгәһен таңғатҡанда беҙ санбатҡа килеп еттек. Санитар машиналарында теге мәрхүмдәрҙең дә мәйеттәрен тейәп килтерҙеләр. Уларҙы, моғайын, шундағы урманда ерләгәндәрҙер. Командирҙарҙан айырылыу минең өсөн ҡайғы булды, тик ни хәл итәһең, һуғыштың яҙылмаған ҡанундары шундай.

Был тирәлә оҙаҡ тормай, 50-60 саҡрым самаһы тылға китеп, бер латыштың ағастан буралған бик ҙур һарайына урынлаштыҡ. Унда ике ҡатлы итеп таҡталарҙан икеләр алынғайны. Аҫҡа ла, өҫкә лә әлеге шул шинель. Иртән айын физик күнекмәләр яһайбыҙ, ике-өс сәғәт төрлө занятиелар ҙа үтеп тора. Станковый, ҡул пулеметтары һәм башҡа ҡоралдарҙы өйрәтәләр, шунда уҡ яраларҙы ла дауалайҙар. Әҙәм организмы бик нығыҡ икән, әллә ниндәй ауыр яралар ҙа тиҙ уңала.

7 ноябрь байрамын шул һарайҙа ҡаршыланыҡ. Төшкө ашты яҡшы әҙерләгәйнеләр, 100 грамм да эләкте. Кисен кино ҡараныҡ. Бик йүнәлеп етмәһәм дә, 10 ноябрҙә мине госпиталдән сығарҙылар. Көн алҡын, туҡтау ыҙяуған ямғыр аҫтында 40-лап кеше йәйәүләп юлға сыҡтыҡ. 80 саҡрым ситтә ятҡан Сида (Литва) ҡалаһында урынлашҡан 176-сы айырым запастағы уҡсы полкка барырға тейешбеҙ. Тәүге көн 20 саҡрым самаһы юл үтеп, Литва ерендәге бер бай ғына хужаға ҡунырға керҙек. Биш бүлмәле кирбес йортта ир менән ҡатын 20 йәшлек ҡыҙҙары менән генә йәшәй. Хужалар бик уңған булып сыҡты: таңғатҡансы беҙҙең өҫкейемдәрен йыуып та киптергәндәр. Үҙебеҙҙе лә бик яҡшы ыйланылар. Мине бик йомшаҡ түшәк алынған пружиналы койкаға яткырҙылар. Төндөң нисек үткәне лә иҙелмәне. Иртә менән тағы юлға сыҡтыҡ. Ямғыр аман ибәләй, был көндө 7 саҡрым ғына алға китә алдыҡ. Бик ныҡ ыуланғас, тағы ла бер байға ҡуна керҙек. Был хужа ла уңған икән: мунса яғып индерҙе, унан уңбал кеүек бер эсемлек тә бирҙе. Ул беҙҙе ярайһы ғына иҫертте. Бер табаҡ ит бешергәндәр, теләгәнсә аша. Хужаның ике ялсыһы, еткән ҡыҙы ла бар. Улар ҙа беҙҙең менән бергә ыйланды, аҙыраҡ эсеп тә алдылар. Мандолина менән гитарала әйбәт уйнайҙар, үҙ телдәрендә йырлайҙар ҙа. Бейеп тә алдылар. Урыҫ телен дә аҙ-маҙ беләләр. Беҙҙең бер иптәшебеҙ украин, икенсеһе татар, мин башҡорт. Хужалар беҙҙең дә йырлап ишеттереүебеҙҙе һораны. Украин иптәш бик матур итеп йырланы, татар ҙа “Буранбай”ҙы арыу ғына алдырҙы. Аҙаҡ мин таҡмаҡ әйткән булдым, татар иптәш бейене. Эскән кеше үҙен иркен тота бит инде, шулай итеп, беҙ тотош бер концерт ҡуйып ташланыҡ. Хужа менән ҡатыны унан ҡәнәғәт ҡалды. Иртәгәһен ашатып-эсереп, ҡунаҡ урынына ыйлап, киткәндә бөтә ғаиләләре менән изге теләктәр теләп, оҙатып ҡалдылар.

Шулай йәйәүләп килә торғас, 15 ноябрҙә кискә ҡарай Сида ҡалаһына килеп индек.

Беҙ төп команданан өсөбөҙ генә, йәғни аҡрын ҡуҙғалыу сәбәпле артта ҡалғайныҡ. Барып еткәс тә, тура комендантҡа керҙек, ул беҙгә оҙатыусы биреп, сығарып ебәрҙе. Беҙ бара ы полк йыраҡ түгел урманда урынлашҡан икән. Ҡаранғы төшөп килә, ярай әле, үҙебеҙ менән бер аҙ аҙыҡ-түлек алғайныҡ, аҙыраҡ тамаҡ ялғап, бер ҡыуыушҡа инеп төн уҙғармаҡ булдыҡ. Шул тиклем алҡын, теш-тешкә теймәй ҡалтырата. Аптырап, сығып йөрөп тә ҡарайбыҙ, әммә йылынып булмай. Ут яғырға ярамай, алғы ыҙыҡ бик яҡын. Төнө буйы ҡыштырлап йөрөп таң аттырҙыҡ. Яралары төҙәлеп етмәгәндәр өсөн махсус батальон бар икән, беҙҙе шунда урынлаштырҙылар. Бында ожмах кеүек, 30 – 35 кешегә бер землянка, тимер мейес әр ваҡыт янып тора. Аҫта матрас, өҫтә юрған, күлдәк-ыштан менән генә ятабыҙ. Табип көн дә ҡарай, ашау-эсеү ҙә арыу ғына. 25 ноябрҙә иртә менән бер лейтенант килеп, беҙҙе сафҡа теҙҙе лә ҡайҙалыр алып китте. Көн бик алҡын, ҡар ҡатыш ямғыр яуа, юл бик бысраҡ ис кенә лә ыратып атлап булмай. Беҙ – 23 кеше, кистәрен урманда ял итеп, көндөҙөн алға барабыҙ. Аслы-туҡлы, лысма ыу булып, 90 саҡрым юл үтеп, 28 ноябрҙә кис менән 270-се Демидов уҡсы дивизияның 975-се полкына килеп юлыҡтыҡ. Был полк Латвияның бер аҙлы урынында оборона тота икән. Батальон командиры мине бер взводҡа ваҡытлыса етәкселек итергә ҡушты. Ҡаранғы төндә взводты ҡабул итәм: бөтә е 17 алдат, бер ҡул пулеметы бар, ҡалғандарында – автомат. Ошо ерҙә элек рота оборонала торған, хәҙер беҙ – 17 кеше шул араны аҡларға тейеш. әр 70 – 100 метр айын бер алдат ҡуйып, шул уҡ төндө эшемде бер төрлө рәткә алдым. Землянкабыҙ бик иркен, тик шуны ы: көндөҙ ут яғып булмай. Дошман күреп ҡала, ул урындың аҫтын өҫкә килтерә. Әле лә бында бер имен ағас, снаряд төшмәгән бер ҡарыш ер күрмәҫең. Төнөн землянкала ятырға тура килмәй, әр саҡ алдаттар янында траншеяла булам. Көндөҙөн генә аҙмаҙ йоҡо эләгә. Үҙемә ярҙамсы итеп Козлов тигән бик йүгерек йәш егетте алдым. Уны йәлләгән булып, күберәк йоҡлатам.

әр көн иртә менән старшина йылы аш килтерә, төшөн дә, кисен дә ҡоро икмәк тә ҡоро ыу. Көнөнә 900 грамм икмәк бирелә, шуны тигеҙ итеп өс өлөшкә бүлә ең. Килгәндең икенсе көнөнә үк ротаның партия эшен миңә йөкмәтеп ҡуйҙылар. Хәл бар ҡөҙрәле тырышҡан булам. Хәтирәләр дәфтәрендә түбәндәге юлдар яҙылған. 1944 йылдың 8 декабре. Килгәне бирле оборонала ултырабыҙ. Латыш күге шундай көй өҙ. көндөҙ ямғыр яу а, төнөн – ҡар. Траншея эсе ыу менән тулы. Көндөҙ – ҡояш, төнөн ай күрмәҫең. Төнө оҙон – 15 сәғәт, алҡын. Етмә ә, дошман баш ҡалҡытырға ла ирек бирмәй ата. Үҙебеҙ ҙә ошо тормошҡа күнегеп барабыҙ.

13 декабрҙә взводты бер лейтенант ҡабул итеп алды. Комбатҡа бар ам, ул мине батальон старшина ы итеп тә ҡуйған булып сыҡты. Өс көн ошо вазифаны алып барырға мәжбүр булдым, сөнки был эште килештереп башҡара алмайым, шуға күрә күңел ятмай. Командирға, бушатығыҙ мине был эштән әм алғы ыҙыҡҡа ебәрегеҙ, тип яҙҙым. Шул уҡ көндө беҙҙең батальонға бер рота алдат өҫтәлде, үҙҙәренең командиры ла бар. Был ротала ниндәй генә милләт юҡ: йә үҙтән алып сиғанға тиклем, тиер инем, башҡорт ҡына күренмәй. Яңы ғына төрмәнән азат сыҡҡандарға тиклем бар. Шул ротаға мине парторг итеп ҡуйҙылар: бар эшем – сәйәси тәрбиә алып барыу, партияға инеүселәр иҫәбен арттырыу. Өс взвод өс урында, аралары 500 – 700 метрлап булыр. Төнө буйы алдаттар ара ында булам, уларға хәбәрҙәрҙе еткерәм, партия сафына инергә өндәйем. Наҙандарына хат та яҙып бирәм, сөнки ололар ара ында уҡый-яҙа белмәгәндәр ҙә бар. Партияға инеүселәр байтаҡ булды, көндөҙ уларға тейешле документтар тултырам. Партия эше күҙгә күренеп барма а ла, етерлек.

Рота командиры өлкән лейтенант Петров – Мәскәүҙән. Украина яҡтарында уғышып, беҙгә госпиталдән уңебәрелгән. Взвод командирҙары ла йәштәр, ә бына отделение башлыҡтары етешмәй. Был вазифаға күпселек ябай алдаттарҙы ҡуштыҡ. Рота командиры землянка ы эргә енә ҙур ғына землянка эшләнек, унда алғы ыҙыҡтан 10 алдат килеп ял итә, шул арала йыуынып ҡырына, өҫ-башын ҡарай, өйөнә хат яҙа. Улар менән аҙыраҡ әңгәмә лә үткәрәбеҙ. Шулай итеп, ротала әр алдат 8 көнгә бер тәүлек ял итә. Был алдаттарҙы рухи яҡтан тәрбиәләү, уларҙың ялын дөрөҫ ойоштороу

өсөн ҙур файҙа. Ял итеүселәргә көнөнә ике тапҡыр йылы аш, бер тапҡыр сәй бирелә, ғөмүмән, аҙыҡ норманан күберәк.

1944 йыл да артта ҡалды. Бөгөн 1945 йылдың 1 ғинуары. Яңы йыл салютын беҙ төнгө 12-лә бирҙек, немецтар 2-лә. Байрам арыу ғына үткән кеүек ине лә, тик ике һалдатыбыҙ зәғифләнде. Көндәр бик насар, йә епшек ҡар, йә ямғыр яуа, траншеялар һыу, ул хатта землянкаларға ла ағып инә. Көн бер һыуыта, бер йылыта. Һыуыҡтан саҡта шинель шаптырҙап туңа. 7 ғинуарҙа иртә менән беҙҙең ротаға бер кескенә утарға (Латвияла) һөжүм итергә бойороҡ бирелде. Бурыс: дошмандың көсөн самалап ҡарарға, “тел” алырға. Уны хәрби телдә “разведка с боем” тиҙәр. Бында инде алдан артиллерия дөмбәсләүе көтөлмәй, дошманды аңламаҫтан барып баҫырға. 6 ғинуар төнөндә беҙҙең позицияға башҡалар ҙа килде. Төнө буйы тиерлек һөжүмгә әҙерлек эштәре алып барылды: патрон-гранаталар алдыҡ, автоматтарҙы рәткә килтерҙек.

Иртәнге 6-ла һөжүм башланды. Башта асыҡ ялан аша аҡ ҡарҙан йүгерә-атлай барҙыҡ, бер аҙҙан ергә ятып шыуышырға тура килде. Мин икенсе взвод һалдаттары араһында инем, сөнки уның командиры йәш егет, тәүге тапҡыр һөжүмгә керә. Беҙҙең утарға яҡынлашыуҙы дошман һиҙеп ҡалды ла бөтә ҡоралынан ут асты. Асыҡ яланда бер ҡайҙа ла ышыҡланырлыҡ әмәл юҡ. Күпме алға барғанбыҙҙыр, бер заман минең алда ғына снаряд ярылды, шунда уҡ иҫтән яҙҙым. Аңыма килгәндә үҙебеҙҙең батальондың санитар пунктында ята инем. Снаряд ярсығы яңағыма инеп, өйәген емергән, ике аҙау теш тә һынып сыҡҡан. Бер ярсыҡ яңаҡ өйәгендә ултырып ҡалған. Уң ҡулдың беләҙегенә лә снаряд ярсығы инеп, өйәкте ҡыйратҡан. Аяҡтың бәкәлсәй өйәгендә лә тимер киҫәге. Башта, биттә, бот иттәрендә лә ярсыҡтар бар. Беҙҙе, ике яралыны, бер арбаға алып, артҡа алып киттеләр. Юл туң, ҡытырмаҡлы, арба шул тиклем һикертә, һыҙланыуҙан түҙер әмәл юҡ. Ә ылаусыға тиҙерәк барып етергә кәрәк. 10 саҡрымды нисек үткәнебеҙҙер, унан уң машиналарға алып, Шауляй тигән ҡалаға оҙаттылар. Минең эргәлә бер танкист ята, уның сәс-ҡаштары ла, бөтә тәне лә янған, көскә тын ала. Минеңдә хәл насар, шулай ҙа уға ҡарағанда арыуыраҡмын. Шул саҡта радионан “Ҡурабай”ҙы тапшырҙылар. Ауылдан сыҡҡаны бирле ундай көйҙәрҙе ишеткән булмағас, шәбәйеп Өфөгә ҡайтҡандай тойҙом үҙемде. Хәл өҫтөндә ятһам да, башҡа төрлө уйҙар килде.

Бында оҙаҡ ятҡырманылар, тауар вагондарына тейәп, Двинск ҡалаһына ебәрҙеләр. Вагон эсе һалҡын, ҡараңғы. Ауыр яралыларҙы аҫҡы урындыҡтарға урынлаштырҙылар. Яралар шул тиклем һыҙлай, көс-хәл менән түҙәм. Тамаҡ ҡата кибә, һыу бирер кеше юҡ. Шулай яфаланып тәүлек ярым самаһы килдек. Беҙҙе Баранова тигән йәш кенә табип ҡараны. Бик әйбәт кеше, үҙ әсәйемдең йәки ҡатынымдың да улай яғымлы булмаҫ. Өлкән шәфҡәт туташы ла шундай кеселекле булып хәтерҙә ҡалған. Вагонда миңә наркоз биреп, яңаҡтағы, уң ҡулдағы ярсыҡтарҙы алдылар. Хирург бер таҙа кәүҙәле грузин ине. Уң яҡ урт эстән ярылған икән, уны Баранова тегеп тә ҡуйҙы. Билдәле, был миңә бик ныҡ ауыр тәьҫир итте. Шулай уҡ өҫкө тештәрҙе лә, өйәкте уңалдырыу өсөн, бергә тимер сым менән беркетеп ҡуйҙылар. Хәҙер ауыҙ асылмай, мине шәкәрле сәй, шыйыҡ бутҡа эсереп кенә тоталар. Ҡулдағы тимер ярсығын алғас, гипсҡа алдылар, хәҙер мин ҡул урынына шул гипс киҫәген ҡосаҡлап ятам. Үтереп һыҙлай. Аяҡтағы тимер ярсығын алманылар, уны ла гипсҡа алып ҡуйҙылар. Баштағы ярсыҡтар әле лә шул урындарында тора. Башты салҡан алып ҡына ятырға тура килә.

Бер ҡараңғы төндә Двинскиҙан да алып киттеләр. Тауар вагондарында бер тәүлек самаһы барып, бер ҡалаға килеп урынлаштыҡ. Уның исеме хәтерҙә ҡалмаған, сөнки бында килгәндә мин бөтөнләй хәлһеҙ инем. Вагонда бик һыуыҡ булғанлыҡтандыр инде, яңаҡ яман шешеп китте. Килгән көндө үк уға операция яһанылар, табип та, бәхетһеҙлеккә ҡаршы, бик тупаҫ әҙәм булып сыҡты, язаланы ғына. Бында ине мал урынына ла күрмәйҙәр, шәфҡәт туташтары ла шундай. Ярай әле, оҙаҡ тотманылар, тағы ла көнсығышҡа юл тоттоҡ. Тағы ла тауар вагоны, һалҡын, аслы-туҡлы киләбеҙ. Шулай Молотов (Пермь) ҡалаһына килеп еттек. Мин бөтөнләй эштән сыҡтым. Яңаҡ тағы шеште, ҡул да яман һыҙлай. Бер төн мине ашығыс рәүештә носилка менән опе-

рация палатаһына алып киттеләр. Ҡулдағы гипсты тиҙ генә алдылар, ул, шешеп, гипсҡа һыймай башлаған икән. Шунда уҡ наркоз биреп, тағы ла бер операция яһалды. Был яңаҡты дауалаусы махсус госпиталь булып, унда эйәге емерелгән, ирене йәки танауы өҙөлгән кешеләр ята. Башымдағы тимер ярсыҡтарын, аяҡтағы гипсты ла алып ташланылар, ә бына ундағы тимер киҫәгенә ниңәлер теймәнеләр.

Яңаҡтағы яра төҙәлергә уйламай ҙа ине: өйәк уңалмай, эренләй ҙә шешә. Уға биш тапҡыр операция яһанылар. Ҡулдағы яра ла төҙәлмәй яфалай, өсөнсө тапҡыр наркоз биреп, уны бөтөнләйгә ҡырҡып ташланылар. Тик табип һәм шәфҡәт туташтарының яғымлылығы ғына дәрт бирә, йәшәүгә, ауырыуҙы еңеүгә көс өҫтәй ине. Өс айға яҡын ҡуҙғалып йөрөй алманым, ярау аҫта булғас, бик ныҡ ҡояла инем. Күп ята торғас, арҡалар ҙа туҙҙы, тишелде. Ғәрип булып булһа ла барыбер аяҡҡа баҫтым.

Шулай итеп, 1945 йылдың 5 майында, йәғни дүрт ай госпиталдәрҙә аунағандан һуң, мин үҙ аяғым менән ҡайтырға сыҡтым. 9 май — Еңеү көнөн юлда, Златоуст станцияһында үткәрергә тура килде. Ә 12 майҙа ауылға ҡайтып төштөм.

Фәйруша ХУЖИН.

Иҫтәлектәрҙе баҫырға
Мәхмүт ХУЖИН әҙерләне.

ЙОНДОҘЛО ИЖАД

Рәсәй һәм Башҡортостан Рәссамдар союзы ағзаһы Земфира Әхәт ҡыҙы Ғәлимова – сәнғәттә иң боронғо жанрҙарҙан иҫәпләнгән батикта үҙен күптән оҫта булараҡ танытҡан шәхес. Бына утыҙ йыл инде Ҡасим Дәүләткилдиев исемендәге Республика һынлы сәнғәт гимназияһында йәш рәссамдар тәрбиәләй, Рәсәй, төбәк-ара, республика һәм Өфө рәссамдары күргәҙмәләрендә ҡатнаша.

З. Ғәлимованың ижадындағы икенсе тармаҡ – акварель менән эшләү. Башҡортостандың атҡаҙанған сәнғәт эшмәкәре, профессор А. Г. Янбухтина билдәләүенсә, “Земфира Ғәлимова – милли һынлы сәнғәтендә үҙ төҫө, үҙ юлы булған рәссам. Батик жанрында ике тиҫтә йылдан ашыу ижад итеп, ул ҙур уңыштарға өлгәште. Үҙенә бик талапсан, тырыш һәм ошо жанрҙа әүҙем эшләүсе юғары профессионал булараҡ билдәле. Картиналары акварель оҫталарының 2006 йылда үткән Бөтә Рәсәй һәм шулай уҡ 2007 йылда Рәсәй Рәссамдар союзы тарафынан Өфөлә ойошторолған Беренсе республика асыҡ күргәҙмәләрендә юғары баһаға лайыҡ булды”.

Эшсән һәм тынғыһыҙ рәссам 2008 йылда – Стәрлетамаҡта республика рәссамдарының акварель күргәҙмәһендә, 2009 йылда Үҙәк күргәҙмә залында “Акварель яҙы – 2009”ҙа ҡатнашты. Унда авторҙың милли темаға ижад ителгән өр-яңы эштәре ҡуйылды. 2008 йылды Земфира айырыуса уңышлы тип иҫәпләй. Ул Башҡортостан рәссамдарының Үҙәк күргәҙмә залында үткән “Иң яҡшы рәссамдар ижады” конкурсында ҡатнашып, лауреат исемен яулай, аҡсалата премия менән бүләкләнә. Шулай уҡ Башҡортостан профессиональ биҙәү ҡулланма сәнғәте күргәҙмәһендә “Хәтер” картиналар серияһы менән сығыш яһап, сәнғәт һөйөүселәрҙең ихтирамын яулай.

З. Ғәлимова 2009 йылды ла ҙур ижади эштәр менән ҡаршыланы. Ике эше Мәскәү күргәҙмәһендә ҡуйылды, апрелдә Стәрлетамаҡта үткән Башҡортостан рәссамдарының текстиль күргәҙмәһенә “Тормош ағасы” тип аталған картиналарын тәҡдим итте.

Салауат хаҡындағы тыуған яҡ легендаларын Земфира бәләкәйҙән ишетеп үҫә, улар рәссамды уйландыра ла, ғорурландыра ла. Бик күп йылдар үткәс, ҡылҡәләм оҫтаһы үҙен тулҡынландырған Салауат батыр образына мөрәжәғәт итәсәк. Ә Крәҫтиәндәр һуғышы темаһы ижадында төп урынды биләйәсәк.

Ҙур, татыу һәм эшсән ғаиләлә тәрбиәләнә буласаҡ рәссам. Алты баланан торған ишле ғаиләлә Земфира икенсе бала булып донъяға килә. Иң өлкән апаһы Рәфиғә менән бергәләп уға ҡустыһы Өлфәтте, еңеләре Зәбирә, Рәзинәне, төпсөктәре Илфатты ҡарашырға тура килә. Атаһы Ғәбделәхәт ағай тыл ветераны була, ул Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында урман киҫә, хеҙмәт менән еңеү яулап, һаулығын юғалта. Үҙе иҫән саҡта ҡыҙҙарына: “Һөнәрле – үлмәҫ, һөнәрһеҙ – көн күрмәҫ, уҡырға тырышығыҙ!” – тип өйрәтә, балаларын белем алырға саҡыра,

хәленән килгәнсә ярҙам итә. Үкенескә ҡаршы, ғүмере генә оҙон булмай... Әсәләре Фәрүзә апай ҙа олоғайған инде, Аллаға шөкөр, әле иҫән. Колхозда тырышып эшләүҙәре, уңыш емереклектәрен төҙәтөүҙә ҡатнашыуҙары өсөн ике е лә тиҫтәләгән Маҡтау грамоталары һәм миҙалдар менән наградланған.

Земфира Әхәт ҡыҙы ата ынының васыятын бер ваҡытта ла хәтеренән сығармай. Киләсәктә ниндәй һөнәр айлаясағын аныҡ ҡына белмәгән әләтле ҡыҙыҡай мәктәп йылдарында һүрәт төшөрөү менән мауыға.

– Хәтеремдә, беренсе класта уҡығанда дәрес башланыр алдынан класс етәксе е мине уҡытыусылар бүлмә енә журнал алырға ебәрҙе, – тип өйләй ул, – шунда стенала эленеп торған бер картинаға иғтибар иттем. Был – Брюлловтың "Последний день Помпея" тигән картина ы ине. Уға ҡарап иҫем китте! Күҙҙәремде ала алмайынса оҡланып бик оҙаҡ ҡатып торҙом. айлаясаҡ һөнәремә булған өйөү хистәре, моғайын, шул ваҡытта бөрөләнгәндер. Тәүге тапҡыр сәнғәт менән осрашыу күңелемә дауыл булып инде. Был осрашыу миндә тәрән эҙ ҡалдырҙы һәм һөнәр айлауымда этәргес булды.

Һүрәт төшөрөү менән мауыҡҡан ҡыҙыҡай менән мәктәп йылдарында төрлө мәрәкә хәлдәр ҙә булғылай. Ошондай бер ваҡиғаны Земфира Әхәт ҡыҙы ис кенә лә онотмай: бер ваҡыт класс етәксе е Сания Моратова ҡыҙының ата-әсә ен саҡыртып ала. Улар килгәс, баланың дәрестә гел дәфтәр тышына һүрәт төшөрөп ултырыуына зарлана. Әлбиттә, Әбделәхәт ағай менән Фәрүзә апай уҡытыусыны иғтибар менән тыңлай, әңгәмәләшә, ләкин матурлыҡҡа ғашиҡ ҡыҙҙарын шелтәләргә ашыҡмай. Шул ваҡытта әрлә әләр, моғайын, күңелен төшөргән булырҙар ине. Сөнки улар Земфираның матур итеп төрлө биҙәктәр, йондоҙҙар, сәскәләр төшөрөлгән һүрәттәренә үҙҙәре лә оҡлана. Ҡыҙҙары тырыш, тыңлаусан, тыныс холоҡло, нескә. Ә матурлыҡҡа ғашиҡ күңелде нисек ҡыйыр ытырға мөмкин? "Бала күңеле – быяла, аҡҡаһылма аң – ыуала" тигән боронғолар. ындыр алар – үкенерҙәр. Ниңә әле гел уҡытыусы менән ризалашырға? Башҡорт теле һәм әҙәбиәте, рус теле, тарих, география, йыр, рәсем дәрестәрен ҡыҙҙары көтөп ала, "бишле"ләр генә ташый ҙа а! Һүрәт төшөрөүҙән рәсем уҡытыусы ы ла маҡтай, көндәлегенә көндә тик "йондоҙҙар" уғып ҡайтара, хатта рәсемдәрен мәктәп күргәҙмәләренә лә эләләр. Ә былар – ата-әсә өсөн ҙур ғорурлыҡ!

З. Әлимованың сәнғәт донъя ына аяҡ баҫыуы ла ҡыҙыҡ ҡына килеп сыға. Бер ваҡыт мәктәптең рәсем уҡытыусы ы Әбделәхәт ағай менән Фәрүзә апайҙы мәктәпкә саҡыртып ала. Ул:

– Земфира – әләтле ҡыҙ. Өфөләге Республика художество интернатына әләтле балалар йыялар, шунда уҡырға ебәрәйек, – ти. Ата-әсә ризалығын белдерә.

– Баш ҡалаға атайым алып китте, – тип хәтерләй Земфира Әхәт ҡыҙы, – унда минән һүрәт төшөрттөләр, әңгәмәләштеләр. Конкурс ҙур ине: бер урынға – дүрт кеше. Мин конкурсты яҡшы үтеп, бик тырышып уҡый башланым. Хатта бер ваҡыт маҡтап "Башҡортостан пионеры" гәзитенә лә яҙҙылар.

Мәктәпте З. Әлимова 1972 йылда тамамлай. ынлы сәнғәт буйынса уҡытыусы ы Айрат Даян улы Әйнанов әләтле ҡыҙҙы артабан уҡыуын дауам итергә дәртләндерә. Земфира Чебоксар ҡала ындағы И. Яковлев исемендәге Сыуаш дәүләт институтына (уңынан университетҡа әйләнә) документтарын тапшыра. Ул заманда Башҡортостанда художество-графика факультеты асылмаған була әле, ул уңыраҡ барлыҡҡа килә.

Үкенескә ҡаршы, уртаса балл 22 бул а ла, 24 балл йыйған әләтле ҡыҙҙы беренсе йылда уҡырға алмайҙар, сәбәбе – сығышы Башҡортостандан булыуында. Уға икенсе йыл килергә ҡушалар. Ныҡыш ҡыҙ икенсе йылды таңы ла до-

кументтарын тапшыра. Был юлы ул иңюкары балл йыйып (27 балл), студентка булып китә. Институтты уңышлы тамамлап, Өфөгә йүнәлтмә ала әм 1978 йылда Өфөгә кайтып, Республика ынлы сәнғәт интернат-мәктәбендә уҡыта башлай. Әйткәндәй, шул ваҡыттан бирле З. Әлимова эш урынын алмаштырмаған. Былтыр 2008 йылдың аҙында уның педагогик эшмәкәрлегенә 30 йыл тулды. Өс тиҫтә йыл ғүмерен йәш әләттәр тәрбиәләүгә арнаған абруйлы педагог “Башҡортостандың атҡаҙанған уҡытыусы ы” исеменә лайыҡ булды.

Земфира Әлимова акварель жанрын да, батикты ла әсәгә бала ы нисек күрле, шунса ярата әм күҙәрләй. Өс тиҫтә йыл эшләүдә үҙ ерендә был өлкәлә байтаҡ тәжрибә туплаған. Ләкин батик башҡа төр жанрҙарға ҡарағанда күпкә ҡатмарлыраҡ та, ауырыраҡ та. Шуға ҡарамаҫтан, автор ике енә лә тоҡоролоп ҡалай. Рәссамдың әйтеүенсә, батик – күп көс әм ваҡыт, йөрәк хисе әм күңел кисерештәре талап итеүсе жанр. Жанр тарихы ла борондан килә. Батик XII – XIII быуаттарҙа уҡ Индостан, Мысыр, Перу, Шри-Ланка, Иран, Төркиә кеүек илдәрҙә ҡулланылған. Бороңғо замандарҙа батик сәнғәтенә иғтибар әм ихтирам шул тиклем ҙур булған – хатта кейгән күлдәге, сари, шарфы йәки башындағы яулығына ҡарап ҡына ла уның ниндәй илдә әм ниндәй оҫта тарафынан эшләнгәнлеген хаталанмайынса әйтеп биргәндәр.

Рәсәйгә и ә батик сәнғәте XIV быуатта килеп инә. Әйткәндәй, ул ваҡыт үҫеү менән аман модала ҡала. Әленән-әле был жанр өҫтөндә эшләүселәр табылып тора. Батик оҫталары Рәсәй әм Халыҡ-ара күргәҙмәләрҙә осрашып, танышып, бер-бере е менән тәжрибә уртаҡлашалар.

Эш техника ы түбәндәгесә: иңберенсе сиратта оҫта резервациялау өсөн состав әҙерләү. Был составта бензин, парафин, канифоль, балауыҙ, буяу алып китмә ен әм үрәттәр дөрөҫсыҡын өсөн кескәй торбалар кәрәк. Материалға буяу сыҡын өсөн резина йәки пластмассанан эшләнгән бәләкәй генә баллондар, мамыҡ тампондар, ағас таяҡтар кеүек әйберҙәр ҙә талап ителә. Батик менән шөғөлләнеүсегә, әлбиттә, мастерской кәрәк, сөнки эш барышында ауыр резина еҫе тарала. Бөтә эш кухняла газ плита ы өҫтөндә башҡарылғанға күрә, ундағы аҙыҡ-түлекте йәшерергә, ауыт- абаны икенсе урынға күсереп ҡуйырға тура килә. Земфира Әхәт ҡыҙының мастерскойы булма а ла, ул тик тормай. әр минуттың ҡәҙерен белә, буш ваҡытын оҫталығын арттырыуға арнай.

Батик оҫта ы картина яҙыу өсөн бөтә кәрәмалдарҙы әм эш материалдарын әҙерләп бөткәс, батик өсөн туҡыма ала. үрәтте башта ҡағыҙға төшөрә. Уны туҡыманың өҫтөнә йәйеп алып, ыҙып сыға. Әлбиттә, үрәт төшөрөү әр кемдең үҙ фантазия ына бәйләнгән. Кемдер трафарет ҡуллана икән, рәхим ит ен! Парафин әм балауыҙҙы газда даими ҡайнар хәлдә торорға кәрәк – ул туҡымаға ҡайнар килеш алына.

– Иң ҡатмарлы ы – төҫтәр менән эшләү, – тип билдәләй Земфира Әхәт ҡыҙы, – кем нисек теләй, шул төҫтән башлай. Мин үҙем, өйрәнелгәнсә, асыҡ төҫтәрҙән башлайым да ҡара ы менән тамамлап ҡуям. Шулай отошлораҡ. Күп ваҡыт парафин әм балауыҙ аҫтында ятҡан буяуҙың ниндәй төҫбиреүен белеп бөтөп тә булмай. Уны ятҡынса күҙаллларға ғына мөмкин. Унан уңсағыу төҫтәрҙә ендә тулы килеш сыҡмауы ихтимал.

Артабан парафин өҫтөнә ҡалын итеп гәзит йәки ҡағыҙ йәйеп үтеклэп сығыла, был ваҡытта парафин гәзиткә йәбешеп, иреп бөтә.

З. Әлимованың аңлатыуынса, эштең икенсе ысулы ла бар. Мәҫәлән, парафин менән эшләп бөткәндән уң уны ындырып ала ың. Был ысул буйынса эшләгәндә туҡымала үҙенсәлекле **мәрмәр биҙәктәр** барлыҡҡа килә. Үҙмәксе ауына оҡшаған быңдай хикмәтле биҙәктәрҙе сәнғәттә икенсе төрлө **кракелюры**

тип атайҙар.

Иң аҙаҡтан әҫәр туҡыманы рамға тарттырып ҡуялар. Ул шул килеш бер килке торорға тейеш. Ғөмүмән, батикта барлыҡҡа килгән һүрәттәр – үҙе бер мөғжизә, әгәр әҫәр ҡатмарлы композицияға ҡоролған булһа, рәссамдың ваҡыты икеләтә артыҡ түгелә. Сыҙамлыҡ та кәрәк.

Күренеүенсә, батик – ҡатмарлы һәм мәшәҡәтле жанр, шулай булғас, “Уның киләсәге бармы?”– тигән һорау тыуа.

– Әлбиттә, – тип яуаплай Земфира Әхәт ҡыҙы, – был боронғо жанрҙың киләсәге өмөтлө. Ни өсөн тигәндә, кеше психологияһы шулай ҡоролған: берәүҙең дә икенсе кешегә оҡшағыһы килмәй. Ә бер-береңде ҡабатламаҫҡа тырышыу шәхес зауығына бәйле. Айырыуса ҡатын-ҡыҙҙар бер-береһенә оҡшарға тырышмай, бер төрлөлөктө хушһынмай. Ошонан сығып, кемдер нәзәҡәтле күлдәк, шарф, галстук, яулыҡ, тәҙрә пәрҙәләренә заказдар яһай, магазин әйберҙәренә өҫтөнлөк бирмәй икән, был – ғәҙәти хәл. Ә батиктан әйберҙәр кешене наҙлы, ҡабатланмаҫ буяуҙары менән йәлеп итә.

З. Ғәлимова ла, бушыраҡ ваҡыты булдымы, заказдар ҡабул итә. Ләкин төп эше – күргәҙмә өсөн. Рәссамдың әйләүенсә, ҡайһы ваҡытта заказ эшен үтәгәндән уны хужаһына биргеһе килмәй тора. Сөнки эш барышында рәссам үҙ файҙаһы хаҡында уйламай, ә йәне-тәне менән ижад итә. “Батик әйберҙәрҙе Өфөлә нисек табырға була?”– тигән һорауыма ул, баш ҡаланың “Спорт һарайы” туҡталышындағы “Ағиҙел” берекмәһе магазинына мөрәжәғәт итергә ҡушты. Эйе, ҡулланышта ихтыяж бар икән, беҙҙең эраға тиклем үк барлыҡҡа килгән был сәнғәт төрө аҡланырға, артабан да үҫергә тейеш. Заман үҙгәрештәренә бирешмәгән боронғо жанрға хәҙерге компьютерҙар заманы яңы мөмкинлектәр аса, йәштәр батик өҫтөндә эшләүҙең заманса ысулдарын үҙләштерә. Тимәк, батик жанр буларак һынлы сәнғәттә бик оҙаҡ йылдар йәшәйәсәк әле.

З. Ғәлимова башҡорт халҡының иҫкиткес бай тарихын һәм ауыҙ-тел ижадын: легендаларыбыҙ, риүәйәттәребеҙ һәм әкиәттәребеҙҙе уҡып һоҡлана, эҙләнә. Айырыуса, “Урал батыр” эпосына ғашиҡ.

– “Урал батыр” эпосында Урал батырға дан йырлана, мин дә ижадымда Урал батыр образын үҙемсә сағылдырырға ынтылам, – ти рәссам. – Эпоста төп геройҙың бөйөклөгө уның ҡылған эштәрендә, йәғни иле һәм халҡы өсөн азатлыҡ, бәхет яуларға тырышып көрәшеүендә, батырлыҡтары, ғәҙеллек даулауында асыҡ сағыла. Шуға ла халыҡ хәтере уны мәңге һаҡлай. Әҫәрҙә кешенең бөйөклөгөн күрһәтеү батырлыҡ һәм ҡурҡаҡлыҡ, яҡшылыҡ һәм яманлыҡ, үлем һәм үлемһеҙлек, ғәҙеллек һәм ғәҙелһеҙлек кеүек мәсьәләләр менән тығыҙ бәйләп яҡтыртыла. Сөнки кешенең бөйөклөгө – иле һәм халҡы өсөн көрәштә батырлығында, яҡшы эштәрендә, хаҡлыҡты яҡлауында асыҡ күренә.

Үҙенең “Йәнбирҙе менән Йәнбикә” исемле әҫәрендә Земфира Ғәлимова Йәнбикәнең Урал батырға ауырлы сағын һүрәтләй. Йәнбикә менән Йәнбирҙе – тәү тормош кешеләре. Шунлыҡтан рәссам геройҙарының көнитмешен һәм мәмерйәлә күрһәткән. Буласаҡ батырҙың ата-әсәләренең йөҙөндә сабырлыҡ, тыуасаҡ сабыйҙың яҙмышы өсөн борсолоу хистәре ярылып ята. Шул уҡ ваҡытта Йәнбикәнең ирен өҙөлөп яратыуын да сағылдыра алған рәссам. Уға тик башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарына ғына хас өйкөмлөлөк, инсафлылыҡ, ҡайғыртыусанлыҡ сифаттары хас, йәш әсәнең сәс толомдары оҙон, йөҙө нәфис һәм уйсан. Йәнбирҙе образы иһә автор тарафынан ғаиләһен ҡурсалаусы, ҡатынын яҡлаусы һәм ҡайғыртыусы итеп һүрәтләнә. Уның йөҙөндә лә тик башҡорт ир-егеттәренә генә хас сабырлыҡ, батырлыҡ, аҡыллылыҡ һәм тәүәккәллек сифаттары сағыла. Картинаның ҡайһы бер деталдәре, автор билдәләүенсә, эш барышында килеп сыҡҡан. Мәҫәлән, уларҙ

ың көнитмешенең мәмерйәлә үрәтләнеүе – боронғолоҡто белдереүсе деталь. Был композиция 2003 йылда Екатеринбургта төбәк-ара һәм Мәскәү күргәҙмәләрендә ҡуйылып, сәнғәт һөйөүселәрҙең юғары баһаһын алған.

– “Урал батыр” эпосы өҫтөндә гимназияла уҡыусылар менән бергә эшләйбеҙ. Башта әҫәрҙе тулыһынса уҡып сығабыҙ, – тип һөйләй Земфира Әхәт ҡыҙы. – Һәр бала артабан образды нисек ҡабул итә, шулай һынландыра. Уҡыусыларымдың фантазияһына ҡамасауламайым, сөнки был – ижади процесс. Тик эш барышында әҫәрҙең сюжетына иғтибарлыраҡ булыуҙарын үтенәм.

З. Ғәлимованың картинаһында Һомай Урал батыр үҫкәс кенә ерҙе ташлап осоп китә. Ул йәшәйешебеҙҙең асылмаҫ серен аңлаусы күк йөҙөндә оҙон сәсле, уйсан йөҙлө, аҡыллы, ләкин һағышлы ҡарашлы итеп үрәтләнгән. Ул йыһанда именлекте ҡурсалаусы булараҡ һынландырыла. Кешеләрҙе, ерҙе мәңгелеккә ташлап китер алдынан Һомай алтын йомортҡа һала. Йомортҡа ояла ята. Был символик образ, киләсәктә лә Урал батыр кеүек илен, ерен ҡурсыр батырҙар тыуыр, тигән ышанысты нығыта. Картинала рәссам ояны кендеккә оҡшатып эшләгән, был деталь дә рәссамдың үҙ табышы. Бының менән автор тормош дауам итә, быуындар алмашына, ерҙе, илде йәмләр яңы кешеләр тыуыр, тигән өмөт утын һүндермәйек, тигәнгә ишаралай.

Һомай йондоҙҙарға олғашҡан һайын, ерҙә бейек булып тойолған тауҙар ҙа бәләкәсәйә бара: картиналағы Урал тауҙары – Тыуған ил символы. Ғөмүмән, Земфира Ғәлимованың барлыҡ эштәрендә лә тиерлек символдар йыш осрай. Автор уларҙы маҡсатҡа ярашлы ҡулланырға ашыҡмаһа ла, ҡайһы берҙәре эш процесында килеп сыға. Һәр әҫәрҙә деталдәрҙең үҙ урыны бар, был иһә рәссамдың ижад фантазияһы менән бәйләнгән. Мәҫәлән, ошо уҡ картинаның ситтәрендә автор ир һәм ҡатын-ҡыҙ символдарын урынлаштыра икән, был да – авторҙың эш барышында килеп тыуған табышы.

Көнсығышта “инь” (ир), “янь” (ҡатын-ҡыҙ) тип йөрөтөлгән йәндең билдәләре ир менән ҡатындың бер-береһенә тартылыуын, ике йәндең мәңгелек мөхәббәтен һынландыра. Картинала ҡояштың да үҙ урыны бар: ул буй етмәҫлек юғарылыҡта үрәтләнә. Бының аша автор Һомайҙың сығышы менән ябай түгеллеген, ә Ҡояш батшаһы Самрау ҡыҙы икәнлеген һыҙыҡ өҫтөнә ала. Дөйөм алғанда, әҫәр уйландыра... Һәм күңелдә, автор ниндәй ҙур дәрәжәлә шәхсән хис-тойғоларын, уйлаған-кисергәндәрен дә алғандыр, тигән уй тыуа. Был хаҡта ҡыҙыҡһыныуымды әйткәс, Земфира Әхәт ҡыҙы былай тине:

– Эйе, Һомай образына үҙемдең тормошомда булған кисерештәр ҙә ҡушылғандыр. Мин бик йәшләй тормош иптәшемде юғалтып, ҡыҙым Ләйсәнде яңғыҙ үҫтерҙем. Ул атаһы юҡлығын тоймаһын өсөн тырыштым. Күрәһең, иремде һағыныу хистәре әҫәремдә лә сағылыш тапҡан...

Салауат Юлаев образы З. Ғәлимова ижадында айырым урын тота, тигәйнек. Бына, мәҫәлән, “Батыр өсөн сәңгелдәк йыры” исемле майлы буяу менән яҙылған картинаһын ул Салауат Юлаевтың тыуыуына 250 тулыу уңайы менән ижад итә, һәм ул 2004 йылда төрлө күргәҙмәләрҙә ҡуйыла.

Земфираның тарихи шәхес хаҡындағы был әҫәре лә үҙенсәлекле, уның батикта сағылдырыу оҫталығына һоҡланмау мөмкин түгел. Салауаттың әсәһе Көнбикәнең ҡулында – теремеклеге, аҡыллылығы күренеп торған сабый бала. Әсә һәм ул тирмә эсендә үрәтләнә. Көнбикәнең кейеме буйынса уны старшина ҡатыны тип таныйбыҙ. Тәңкәләр ҡушып үрелгән оҙон сәс толомдарына һоҡлан аҡта, уйсан йөҙөнә баҡып хафаланабыҙ кеүек. Әсә улын бөтә йөрәктән ярата, ул, моғайын, әле мышнап йоҡлап ятҡан сабыйына бишек йырын көйләй торғандыр. Кескәй Салауат та әлегә үҙенә тәғәйен яҙмышты һиҙенмәй, әсәһе ҡулында иҙерәп,

рәхәтләнеп йотлауын белә.

Картинала автор иғтибарҙы тирмә ишегенә йүнәлтә. Унда и ә – кескәй батырҙың киләсәген сағылдырған икенсе тормош күренеше. Тирмә – ул Салауаттың тыуып-үҫкән йорто һына түгел, бер үк ваҡытта киләсәк яҙмышы ла: зәңгәр юғарылыҡҡа артылған етеҙ юртаҡтар, мамыҡтай оро болоттар ара ында балҡып янған яҡты йондоҙ бер үк ваҡытта сәңгелдәктәге сабыйҙың оҫке уй-кисерештәрен дә, киләсәктә ил азатлығы өсөн яу сабыр батыр ир булып үҫерен дә ишаралай. Рәссам сағыу төҫ-биҙәктәр ҡулланмаған, был и ә шәхес яҙмышының ҡатмарлылығын, Салауаттың киләсәктә ҙур ынауҙарға дусар буласағын төҫмөрләтә.

Рәссамдың милли темаға ҡағылышлы тағы ла бер сағыу картина ы “Сағараҡ. Йәки планеталар парады” тип атала. Был уңышлы әҫәре каталогтарға ингән, Мәскәү, Рәсәй күргәҙмәләрен урап сыҡҡан.

Борон башҡорттар яҙ етеүменән йәйләүгә сығып тирмә ҡорған. Автор картинала тирмә хужа ын хәлле кеше итеп үрәтләй. Ысынлап та, байыраҡ кешеләр тирмә ҡорғанда аҡ йәки сағыу төҫтәргә өҫтөнлөк биргән. Тирмә өҫтөндә – йы анды биҙәүсе ете планета, ә тирә-яҡты йондоҙҙар уратып алған. Тирмәнең йондоҙҙар ара ында ҡоролоуының да ҙур мәғәнә е бар. Мәҫәлән, билдәле башҡорт мәғрифәтсе е Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев: “Үҙен башҡорт тип иҫәпләгән кеше йондоҙҙарҙы, үҙенең шәжәрә ен әм бороңғо риүәйәттәрҙе, батырҙар тура ындағы өләңдәрҙе белергә тейеш”, – тигән алтын үҙҙәр әйтеп ҡалдырған. Бороңғолар ай-йондоҙҙарға, ҡояшҡа табынған, уларҙы изгеләштергән, был уларҙың тәбиғәт менән ыйышып йәшәргә ынтылыуынан килгән.

– Бороңғо ата-бабаларыбыҙ тәбиғәттең ҡила и көстәренә табынған әм уларҙы изгеләштергән. Улар ҡасан ямғыр яуасағын, ҡасан иген сәсергә мөмкинлеген, ҡасан юлға сығырға яраҡлылығын да тәбиғәттәге төрлө хәл-күренештәргә ҡарап әйтеп биргән әм ис тә яңылышмаған, – тип уйҙары менән уртаҡлаша З. Ғәлимова. – Тәү тормош кешеләренең Тәңре менән аралашыуын, йондоҙҙарға ҡарап юл билдәләүен әм ила и күккә табыныуын ошо уйҙарымдан сығып сағылдырырға тырыштым.

Картинала автор йәшел төҫкә өҫтөнлөк биргән. Йәшел төҫ – тәбиғәт менән гармонияны аңлат а, зәңгәре – хыял, йыһан менән бәйләнеште билдәләй. Ә тирмә образы үҙе үк – башҡорттоң тәбиғәт бала ы икәнлегенә ишара. Авторҙың тирмә образы аша йыһан менән бәйләнешкә инергә теләүе – халҡыбыҙҙың борон-борондан килгән сабыйлығын, ихласлығын, тәбиғәттән бирелгән әләтлелеген әм нескә күңеллелеген раҫлау ул. Был – башҡорттоң бәхете лә әм шул уҡ ваҡытта бәлә елер ҙә, тип иҫәпләй рәссам үҙе, сөнки милләтебеҙ егерме беренсе быуатҡа аяҡ баҫҡанда ла аман үҙгәрә, заманға яраҡлаша алмай интегә. Күптәре, айырыуса ирҙәр, эскелеккә бирелеп әләк була. Бер миҙалдың ике яғы булғандай, яңғыҙ сағараҡ образы аша З. Ғәлимова цивилизацияға яраҡлаша алмаған башҡорттарҙың аман да тәбиғәт бала ы булып ҡала биреүен, халҡыбыҙҙың күңел сафлығын, күңел байлығын, сабыйлыҡ әм самимилыҡ сифаттарын сағылдырырға ынтылған.

Тирмә яңғыҙлығына ла иғтибар итмәү мөмкин түгел. Тәү ҡарашҡа ул моңһоу уйтойғолар уята. Был символ да, автор аңлатыуынса, башҡорттарҙың милләт булараҡ яҡлауға мохтажлығын билдәләй. Ҡасандыр башҡорттар ара ында ҡымыҙ эсеп дауаланып ятҡан бөйөк рус яҙыусы ы Л. Толстой: “Башҡорттарҙан Геродот еҫе аңҡый”, – тигән. Тимәк, беҙ, башҡорттар, борондан килгән аҫыл сифаттарыбыҙҙы аҡларға, башҡа милләттәр тарафынан йотолоп ҡалмаҫҡа тейешбеҙ. Бына шундай уйҙарҙан сығып ижад иткән тәжрибәле батик оҫта ы З. Ғәлимова.

Милли мотивтар З. Әлимованың "Һыу юлы. Башҡорт кәләше" исемле картинаһында ла үҙенсәлекле һүрәтләнә. Унда автор кейәүгә бирелгән башҡорт ҡыҙының образын һынландыра. Төп геройҙы һүрәтләгәндә төҫтәр балҡышына ҙур иғтибар бирә. Һыу юлына сыҡҡан йәш килендең өҫтөндә килешле итеп тегелгән тәңкәле түшелдерек, күлдәк өҫтөнән тәненә һылашып торған елән кейгән. Башындағы асыҡ ҡыҙыл төҫтәге яулығы – сафлыҡ билдәһе. Юҡҡа ғына башҡортта "Ҡыҙың күҙе – ҡыҙылда" тигән әйтем аҡланмаған. Йәш кәләштең оҙон сәс толомдарына үрелгән сулпылары быға-быға сыңлап китер төҫлө, ҡыҙҙың ҡарашында оялсанлыҡ, бәхет сатҡылары ла сағыла. Йәш килендең бер ҡулында һыу менән тулы биҙрәләр булһа, икенсеһендә – сигелгән түңәрәк. Был уның донъя көтөргә әҙерлеген, егәрлелеген, булдыҡлылығын күрһәтә. Һыу буйында үҫкән наҙлы томбойоҡтар, сәстәренең һәм сағыу яулығының таралып-һибелеп китеүе иһә башҡорт һылыуының хис-тойғоларға бай күңелен, етеҙлеген һәм ихласлығын сағылдыра. Дөйөм алғанда, картина йылы тойғолар, бәхеткә ышаныс һәм өмөт уята.

Башҡорт милли һынлы сәнғәтенә, батик һәм акварель жанрын үҫтереүгә ҙур өлөш индергән талантлы рәссам З. Әлимова ижады хаҡында артабан да күп һөйләп булыр ине. Ул бөгөн дә илһамланып ижад итә, ҙур пландар менән йәшәй. Әле яҙылып бөтмәгән йәки тамамланыуға барған бик ҡыҙыҡлы эштәре бар. Тамамланғандарынан башҡорт ҡумыҙына арналған бер нисәүе үткән йылды Рәсәй, Мәскәү ҡасандыр үҙе белем алған Чебоксар ҡалаһы күргәҙмәләрендә ҡуйылды ла инде. Сәнғәтебеҙҙең йөҙөк ҡашы булған башҡорт ҡыҙының ижады киләсәктә лә емешле булһын. Уға эштәрендә ҙур уңыштар, сәләмәтлек теләйек.

Миләүшә ҠОЛМӨХӘМӘТОВА.

(Рәссамдың эштәрен журнал тышлығының 3-сө битендә ҡарағыҙ)

АТОМ БОМБА∞Ы ШУЛАЙ ШАРТЛАТЫЛДЫ

1954 йылдың 17 сентябрендә ТАСС агентлығ ы совет халк ына мө∞им хәбәр таратты: “Фәнни эҙ ләнеү ҙ әр планына ярашлы, ∞уң ғ ы йылдарҙ а Советтар Союзында атом ҡ оралының бер төрөнә ∞ынау ү ткәрелде”.

... 1953 йылдың яҙ ында И.В.Сталин як ты донъя менән хушлашк ас, халык -ара хәл кис -кенләшеп, “∞алк ын ∞уғ ыш” башланды. СССР-ҙ ың юғ ары етәкселегендә власть өсөн көрәш башланғ ан мәл. Ошо осорҙ а СССР Ҡ ораллы Көстәренең Генераль штабы атом бомба∞ына ∞ынау ү ткәреү тура∞ында ҡ арар сығ ара. ∞ынау ∞уғ ыш хәленә як ын шарттарҙ а ү тергә тейеш була. Әле 1950 йылда ук АҠШ-тың Хәрби ∞ауа көстәре СССР-ҙ ың 300 ҡ а-ла∞ына атом бомба∞ы ташлап, ошо ядро ∞уғ ышында ең еү ҙ е ҡү ҙ уң ында тотк айны. Шуғ а ҡү рә Советтар Союзында яң ы ∞уғ ыш булдырмау өсөн көсөргәнешле эш башланды, хәрби уяулык көсәйтелде.

Хәрби өйрәнеү ҙ әр 1954 йылдың сентябрендә СССР Оборона министры урынбас ары маршал Г.К.Жуков етәкселегендә ү тте. Унда башк а хәрби етәкселәр, шулай ук 16 дәү ләт вәкилдәре ҡ атнашып, Белоруссия ∞әм Көньяк Урал хәрби берләшмәләренән бөтә∞е 45 мең ∞алдат ∞әм офицер йәлеп ителде. Ғ әскәрҙ әр шартлы рәү ештә “∞өжү м итеү селәр”гә ∞әм “оборона тотоусылар”ғ а бү ленгәйне. Был осорҙ а мин хеҙ мәт срогын тултырып ҡ айт∞ам да, йыш ҡ ына хәрби тревога буйынса төн урталарында учениеғ а сак ырыла, ә иртәгә∞ен ял итмәй генә эшкә китә торғ айным.

1954 йылдың 14 сентябрендә 9 сәғ әт 33 минутта Ырымбур ҡ ала∞ынан 200 сак рымда 40–50 килотонна ҡ еү әтендәге атом бомба∞ы шартлатылды. Унан ∞уң артиллерия әҙ ерлеге, хәрби авиацияның бомба ташлауы башланып, алдынғ ы отряд, янғ ын усак тарын ∞әм тупрак ҡ а ҡү мелгән нәмәләрҙ е таҙ арта-таҙ арта, ядро ҡ ораллы шартлағ ан урынғ а килеп сығ а. 16 сәғ әт 14 минутта ғ әскәрҙ әргә “отбой” иғ лан ителә.

Ядро ҡ оралын шартлатыуҙ ың эҙ емтәләре ҡ от оск ос булды: тәбиғ әткә ҡ аты зыян килтерелде, байтак техника юк ҡ а сык ты, 210 сак рым әйләнә∞ендә йән эйәләре зыян ҡү рҙ е.

Башк ортостандан ҡү п кенә егеттәргә, атап әйткәндә, Миәкә районы Миәкәбаш ауылынан Ирек Әхмәтов, Миәкәтамак тан – Мөхлисулла Ғ әйнуллин, Кожай-Семеновканан – Илья Капитонов, Ҡ ырғ ыҙ -Миәкәнән – Зөфәр Лотфуллин, Әлшәй районы Ғ әйнәямак ауылынан Вәлиәхмәт Фазлыйәхмәтовтарғ а был ис киткес вак иғ ала ҡ атнашырғ а тура килгән. Әйткәндәй, як таштарыбыҙ ғ а атом бомба∞ы шартлатыу тура∞ында бер кемгә лә ∞өйләмәс кә ∞ү ҙ бирҙ ереп, ҡ ул ҡ уйҙ ырғ андар. Нур ауырыуы, радиация алыусылар ҙ а юк түгел. Әле ис ән ҡ алғ ан И. Капитоновтың ∞өйләү енә ҡ арағ анда, американдар был хәлдән ∞уң Көнсығ ыш Германия немецтарын СССР-ғ а ҡ аршы ∞уғ ышк а ҡү тәрергә тырышып ҡ арай, әммә Ырымбурҙ а атом бомба∞ы шартлатыуҙ ы, Семипалатинскиҙ а ∞ынауҙ ар ү ткәреү ҙ е ишеткән немецтар, был ҡ отк оғ а бирелмәйенсә, Өсөнсө донъя ∞уғ ышын башлауҙ ан тыйылып ҡ алғ ан.

42 йыл сер булып ∞аналғ ан вак иғ а бына шулай билдәләнек алды. Бындай ҡ урк ынысл ы

***

Учалы ҡалаһында йәш шағирҙарҙың республика семинары уҙғарылды. Семинар Йәштәр башланғыстарын яҡлау һәм үҫтереү йылына бағышланды, уға Яҙыусылар союзы идараһы рәйесе урынбаҫары, Салауат Юлаев исемендәге премия лауреаты шағир Ҡәҙим Аралбаев етәкселек итте.

Учалы ҡыҙы, Рәми Ғарипов исемендәге Республика башҡорт гимназияһының 10-сы синыф уҡыусыһы Урания Вахитова, Сибай ҡалаһынан Гөлнара Яҡшыбаева, Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия академияһының IV курс студенты Динә Ниғмәтуллина, Учалы районының Миндәк мәктәбе уҡытыусыһы Мөнир Ихсанов, БДУ-ның II курс студенты Резеда Шәрифуллина, Учалы район гәзите хеҙмәткәре Фәнил Бүләков, Баймаҡ районының Бикеш мәктәбе уҡытыусыһы Зилә Ғөйетҡолова, Өфөнән Рәшит Зәйнуллиндарҙың ҡулъяҙмалары ҡаралды.

Уларҙы тикшереүҙә Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаттары Хәсән Назар, Ирек Кинйәбулатов, шағирҙар Мәүлит Ямалетдин, Азамат Юлдашбаев, Хисмәт Юлдашев, Рита Фәттәхуллина, Сибай яҙыусылар ойошмаһы сәркәтибе Хәйҙәр Тапаҡов, Учалы яҙыусылар ойошмаһы сәркәтибе Ҡамса Мортазин ҡатнашты.

Семинарҙа шиғриәткә өмөтлө йәштәр килеүе билдәләнде, һәр йәш шағир ҡулъяҙмаһына ентекле анализ яһалды һәм файҙалы кәңәштәр бирелде.

Ҡулъяҙмаларҙың ҡайһы берҙәре, яңынан ҡаралғандан һуң "Китап" нәшриәтенә — "Йәштәр тауышы" серияһына тәҡдим ителде.

...Семинарҙа ҡатнашыусылар, юл ыңғайында туҡтап, Белорет ҡалаһында ҙур шиғыр байрамы ойошторҙо. Улар БДУ-ның Учалы факультеты студенттары менән дә осрашты. Сәфәр ауылында иһә күренекле шағирә Рәмзилә Хисаметдинованың, ә Ҡобаюш ауылында ғалим һәм педагог Марат Минһажетдиновтың, шағир Вил Ғүмәровтың хәтер кисәләрендә ҡатнашты.

***

Бәрәкәтле Борай тупрағында башҡорт әҙәбиәте көндәре уҙҙы. Тәүҙә әҙиптәрҙе: Яҙыусылар союзы идараһы рәйесе урынбаҫары, С. Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты Ҡ. Аралбаев, С. Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты И. Кинйәбулатов, БДУ профессоры, прозаик Т. Килмөхәмәтов, «Ағиҙел» журналы хеҙмәткәре С. Шәрипов, шағирҙар Ф. Суфияров, Р. Усманова, Н. Хәбибдиәрованы район хакимиәте башлығы Б. Нурисламов ҡабул итте, фәһемле әңгәмә уҙғарҙы. Унан делегация ике төркөмгә бүленеп, ике көн эсендә 13 ауыл мәктәбендә һәм мәҙәниәт йортонда ифрат матур осрашыуҙар үткәрҙе. Ҡайҙа ла китап сауҙаһы һәм күргәҙмәләр ойошторолдо, шиғырҙар, йырҙар яңғыраны, автографтар таратылды.

Район мәҙәниәт йортондағы әҙәби-музыкаль кисә иһә күренекле шағир, йәмәғәт эшмәкәре Мөслим Мараттың (1909 – 1975) тыуыуына йөҙ йыл тулыуға арналды. Унда репрессия әсирлеген кисергән шәхестең төрҙәштәре лә ҡатнашты.

***

Өфөлә Бөтә Донъя башҡорттары ҡоролтайы башҡарма комитеты "Зәки Вәлиди: уйҙырмалар һәм ысынбарлыҡ" темаһына "түңәрәк өҫтәл" үткәрҙе. Фекер алышыуҙа ижтимағи берекмәләрҙән, киң мәғлүмәт сараларынан йөҙләгән вәкил ҡатнашты. Йыйынды башҡарма комитет рәйесе Румил Аҙнабаев алып барҙы.

Сетерекле темаға өйләшеү һуңғы осор үҙәк матбуғат сараларында, атап әйткәндә, "Правда", "Независимая газета", "Экспресс-газета"ларҙа Ә. Вәлиди шәхесенә

ҡаңылышлы уйҙырмаларҙың айырыуса, бер ниндәй рәсми сығанаҡтарға ылтанмай, уның Гитлер Германия ы властарына хеҙмәт итеүе тура ында имеш-мимештең бағылыуы сәбәпле, донъя йәмәғәтселегенә фактик ысынбарлыҡты еткереү маҡсатында ойошторолдо. БДУ профессорҙары М. Ҡолшәрипов (төп доклад), Р. Бүкәнова, ӨДАТУ профессоры Ф. Фәйзуллин, БР Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе урынбаҫары Ҡ. Аралбаев, БР Фәндәр академия ының Тарих, тел әм әҙәбиәт институты директоры Ф. Хисаметдинова, Башҡортостан дворяндар әм мырҙалар йәмғиәте рәйесе Д. Ҡыуатов .б. сығыш я аны. Ораторҙар күренекле тарихсы, дәүләт эшмәкәренә ҡаңылышлы хәбәрҙәрҙең нахаҡлығын, бындай бысраҡ алымды — ялғансыларҙы суд яуаплылығына тарттырырға кәрәклеген дәлилле билдәләне.

“Түңәрәк өҫтәл” раҫлаған резолюцияның ҡыҫҡаса йөкмәтке е былай: Ә. Вәлидигә ҡаңылышлы уйҙырмаларҙы ҡотҡи кире ҡағырға, ғәйепләләрҙең билдәле тәртиптә ғәфү үтенеүен, милләт-ара ыҙғыш сығарырға маташыусыларҙы хөкөмгә тарттырыуҙы орап прокуратура органдарына мөрәжәғәт итергә, йыйын материалдарын киң йәмәғәтселеккә еткерергә әм 2010 йылда, тыуыуына 120 йыл тулыу айҡанлы, “Вәлиди уҡыуҙары” үткәрергә.

***

Йәмле яҙҙа бер төркөм мәктәп уҡыусылары әм башҡорт интеллигенция ы вәкилдәре Ырымбур яҡтарына барып ҡайтты. Башҡортостандың тәүге халыҡ шағиры Мәжит Ғафуриҙың тыуыуына 130 йыл тулыуға арналған сәфәрҙә ҡатнашыусылар тәүҙә Ғафури районындағы Еҙем-Ҡаранға уғылып, яҙыусының музейында уның ижади мираҫын байҡаны.

Ырымбурҙа ҡунаҡтар Хөсәйен Ямашев исемендәге китапханала булды. Уның фондын 50 меңдән ашыу китап тәшкил итә, ара ында С. Агиш, З. Биишева, С. Муллабаев, Г. Юнысова, Н. Смаҡова .б. автографлы китаптары бар. Мосафирҙарға заманында башҡорт донъя ы өсөн көслө мәҙәни ҙәк ролен үтәгән Каруан арайҙы ла күрергә насип итте. Артабан делегация Ю.Гагарин исемендәге паркта урынлашҡан «Милләттәр ауылы»на юл тотто: унда башҡорт, татар, урыҫ, сыуаш, украин .б. ун йорт ҡаралты ы күргәҙмә юҫығында ҡоролған. Туристар шулай уҡ ҡасандыр оло сауҙа ҙәге аналған Татар Ҡарғалы ы ауылына ла барҙы.

***

Баш ҡаланың Нефтселәр мәҙәниәт арайында яҙыусы-сатирик, журналист әм йәмәғәт эшмәкәре Марсель Сәлимовҡа 60 йәш тулыуға арналған ижад кисә е булды.

Башҡортостан Яҙыусылар союзы идара ы рәйесе Рауил Бикбаев, юбилярҙы ҡотлап: “Сатириктың ижады менән республикабыҙ, милләтебеҙ мәҙәниәтенә битараф булмаған әр кеше ғорурлана ала”, — тине. Кисәлә республикабыҙ Президенты Мортаза Рәхимовтың ҡотлау телеграмма ы уҡылды. БР Хөкүмәтененң мәҙәниәт, спорт, киңмәғлүмәт саралары, милли әм йәштәр сәйәсәте бүлеге мөдире Азамат Ғәлин, Матбуғат, нәшриәт әм полиграфия эштәре буйынса идаралыҡ начальнигы вазифа ын башҡарыусы Фәнил Ҡоҙаҡаев, М. Аҡмулла исемендәге БДПУ ректоры Раил Әсәҙуллин, ҡәләмдәштәре, коллегалары, дуҫтары ҡотланы. “Аҡтирмә” башҡорт милли-мәҙәни ҙәге ойошторған был кисә-тамашала сатирик геройҙар ролендә юбилярҙың сәхнәләш дуҫтары Гөлсөм Хәбибуллина, Гөлзәмиә Ситдиҡова, Илнур Юламанов, Фәнүнә Сиражетдинова, Зөлфиә Ҡудашева .б. сығыш я аны.

***

Өфөләге 2-се педагогия колледжында бик күркәм әҙәби осрашыу үткәрелде. Буласаҡ уҡытыусылар эргә енә шағирҙар Тәнзилә Дәүләтбирҙина, Рәмил Йәнбәк, Фәрзәнә Ғөбәйҙуллина әм Дамир Шәрәфетдинов килгәйне. Улар студенттарға әҫәрҙәрен уҡып ишеттерҙе, орауҙарға яуаптар бирҙе, матбуғатҡа яҙылыу хаҡында өйләне.

Колледж директоры М.Ю. Байназарова әҙиптәргә рәхмәт әйтеп, бындай осрашыуҙарҙың йышыраҡ ойошторолоуын теләне.

***

Бишбүләк районының Айыт ауылында тыуып үҫкән Фәтих Кәрим (Ярлы Кәримдең ҡусты ы) башҡорт, татар әҙәбиәттәрендә күренекле урын биләй. Ул балалар йортонда тәрбиәләнә, Бәләбәй педтехникумында, Ҡазандағы ер төҙәлөштәре техникумында белем ала. 1928 йылдан шиғырҙ-

арын баҫтыра башлай. Һуғышҡа тиклемге осорҙа балалар, үҫмерҙәр журналдарында эшләй. Ялған ғәйеп тағылып, төрмәлә ултыра.

1941 йылда үҙ теләге менән һуғышҡа китә һәм унда ла ижад итеүен ташламай. 150 шиғыр, 5 поэма яҙа. 1945 йылдың 19 февралендә сапер взводы командиры яраланған көйө һуғыша-һуғыша вафат була. Батырлығы өсөн Ҡыҙыл Йондоҙ ордены менән наградлана. Калининград өлкәһенең Багратионовск ҡалаһындағы туғандар ҡәберлегенә ерләнә.

Өфөләге Мәжит Ғафуриҙың мемориаль йорт-музейында шағир һәм яугирҙың тыуыуына 100 йыл тулыуға (ул 1909 йылдың 9 ғинуарында тыуа) арналған сара үтте. Унда М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университеты студенттары, Башҡортостандың халыҡ шағиры Марат Кәримов, шағирҙар Риф Мифтахов, Фәтих Кәримов исемендәге премия лауреаты Тамара Ғәниева, Башҡортостан милли әҙәбиәт музейы директоры Гөлдәр Моратова, Мәжит Ғафуриҙың мемориаль йорт-музейы директоры Фәнис Янышев ҡатнашты. Бында Фәтих Кәрим ижады һәм тормошона арналған күргәҙмә ойошторолғайны.

Үлең хаҡында уйлама,
Илең хаҡында уйла.
Илең хаҡында уйлаһаң
Ғүмерең оҙон була,—

тигән юлдар бар яугир шағирҙың ижадында.

Ысынлап та, ҡыҫҡа була Фәтих Кәримдең ғүмере, уның әҫәрҙәрен уҡыусылар булған өсөн биографияһы әле лә дауам итә.

***

Хөсәйен Әхмәтов исемендәге Башҡорт дәүләт филармонияһында «Аманат» журналына 80 йыл тулыу уңайынан «Аманат йондоҙлоғо» кисәһе уҙғарылды. 1929 йылдан алып — «Керпе», артабан — «Пионер», унан һуң «Аманат» исеме аҫтында донъя күргән республика балалар-үҫмерҙәр журналын байрамдары менән тәбрикләргә БР Президентының мәғлүмәт сәйәсәте буйынса дәүләт советнигы Г. Камалова, БР Хөкүмәте ҡарамағындағы Матбуғат, нәшриәт һәм полиграфия эштәре буйынса идаралығы начальнигы вазифаһын башҡарыусы Ф. Ҡоҙаҡаев һәм башҡа ойошмалар, редакциялар вәкилдәре килде.

«Башҡорт халҡында аманатҡа тоғролоҡ борон-борондан бик ҙур мәртәбә һанала. «Аманат» журналы ла бына 80 йыл инде ата-бабаларыбыҙҙың беҙгә аманатына тоғро ҡала һәм халҡыбыҙҙың рухи мираҫын йәш быуынға еткереүҙә, балалар араһында мәғрифәтселек эше алып барыуҙа баһалап бөткөһөҙ ҙур роль уйнай»,— тиелә Башҡортостан Республикаһы Президенты Мортаза Ғөбәйҙулла улы Рәхимовтың ҡотлау хатында.

***

Проза секцияһы ултырышында Белорет районы Үҙән урта мәктәбендә рус балаларына башҡорт теленән һабаҡ биреүсе Линиза Шакированың «Һөрәндәк» исемле повесть һәм хикәйәләр йыйынтығын тикшереүҙә С. Шәрипов, Л. Абдуллина, Д. Шәрәфетдинов, Р. Ураҙғолов, С. Әбүҙәр, Г. Яҡупова, Г. Мостафина һ.б. ҡатнашты. Секция өмөтлө прозаиктың сәсмә әҫәрҙәрен «Китап» нәшриәтенә — «Йәштәр тауышы» серияһына тәҡдим итте.

***

М. Иҫҡужин исемендәге 136-сы башҡорт лицейы уҡыусыһы Йәмил Намаҙбаев Мәскәүҙә үткәрелгән «Фән өлкәһендәге тәүге аҙымдар» исемле Бөтә Рәсәй балалар конкурсында еңеү яуланы. Уға ««Урал батыр» эпосының шәхес тәрбиәләүҙәге роле» тигән рефераты өсөн I дәрәжә Диплом тапшырылды. Йәмилде мәртәбәле конкурсҡа башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы Гөлнур Зарипова әҙерләгән.